

საქართველოს სახრ მკცნოერუბთთა აკადემიის

მ ა ს ც ნ ე

ენისა

და

ლიტერატურის

სერია

3 · 1976

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ენისა და ლიტერატურის
სერია

СЕРИЯ

ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

თბილისი
ТБИЛИСИ

3 · 1976

ქურნალი გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал выходит раз в 3 месяца

ს ა რ ე მ ლ ა ქ ს ი ო ქ ო ლ ე ბ ი ა : ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
თ. გამყრელიძე, ალ. გვახარია (მდივანი), ქ. ლომთათიძე, ე. მეტრეველი,
ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური (რედაქტორის მოადგილე)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Барамидзе А. Г. (редактор),
Гамкрелидзе Т. В., Гвахария А. А. (секретарь), Дзидзигури Ш. В. (зам. редактора),
Ломтатидзе К. В., Метрели Е. П., Цайшвили С. С.

პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლლონტი
Ответственный секретарь Г. А. Глошти

რ ე დ ა ქ ც ი ი ს მ ი ს ა მ ა რ თ ი : თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19
ტელეფონი 37-24-07

ხელმოწერილია დასაბუქდად 8.7.76: შეკვ. 1219; ანაწყობის ზომა 7×11¹/₂;
ქალაქის ზომა 7×108⁷/₁₆; ნაბეჭდი თაბახი 16,98; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 15; უე 09737; ტირაჟი 1700.
ფასი 1 მან.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова 19

საქ. სსრ შეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ. 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წერილები

ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის გამოჩენილი მკვლევარი	5
ო. გიორბაძე, ა. წერეთლის ისტორიული მოთხრობების თეატრ-იდუარი სამყარო	27
ლ. შორაშოლიანი, „ზაქიანის“ ქართული ვერსიების საკითხები	42
ლ. გიუნაშვილი, შენიშვნები სამად ბეჰანგის შემოქმედების შესახებ	53
ქ. დანელია, კვლევს ეპისტოლეთა ძველი ქართული რედაქციები	68
ა. ჭინჭარაული, „ჯვარისა“ და „ზატის“ მნიშვნელობისათვის ქართულში	84
ა. ჭაბუა, „ჩრდილ-“ ცნების შემდეგი საერთო-ქართული ტოპონიმები და ზოგი რამ ტოპონიმიურ შესატყვისობათა შესახებ	93
ა. ჯაჯანიძე, წყალტუბოს რაიონის ტოპონიმები	108
ბ. პარტოზია, არაინვერსიულ თურმეობითა წარმოებისათვის ლაზურში	121
ა. ლომთაძე, ემფატიური ხმოვნები	131
შ. კობახიძე, ფონემათა დისტრიბუციული ანალიზის ცდა ქართული ენის CVC ტიპის ხიტყვებში	142

ცნობები და შენიშვნები

მ. გუდავა, ერეკლე მეორის რამდენიმე წერილი დაღესტნის თემებისადმი	150
---	-----

მონოგრაფიები

მ. ბაბაშვილი, ივანე ჯავახიშვილის ხელნაწერები	157
--	-----

ქრონიკა და ინფორმაცია

ვეფხისტყაოსნის აკადემიური ტექსტის დამდგენ კომისიაში	175
---	-----

ა. ბარამიძე, ნიკო მუსხელიშვილი	191
--	-----

СО Д Е Р Ж А Н И Е

СТАТЬИ

Л. МЕНАБДЕ, Выдающийся исследователь древнегрузинской литературы	5
О. ГЕОРГАДЗЕ, Идеино-тематический мир исторических рассказов А. Церетели	27
Л. ЖОРЖОЛИАНИ, Вопросы грузинских версий сказания о Зохаке	42
Л. ГИМНАШВИЛИ, Заметки о творчестве Самада Бехранги	53
К. ДАНЕЛИА, Древнегрузинские версии посланий Павла	68
А. ЧИНЧАРАУЛИ, К значению «джвари» и «хати» в грузинском языке	84
А. ЧКАДУА, Общекартвельские топонимы со значением <i>črdil</i> («тень») и их топонимические соответствия	93
П. ДЖАДЖАНИДЗЕ, Топонимы Цхалтубского района	108
Г. ҚАРТСЗИА, К образованию неинверсивных результативных форм глагола в лазском диалекте	121
А. ЛОМТАДЗЕ, Эмфатические гласные	131
Ш. КОТЕТИШВИЛИ, Дистрибутивный анализ фонемного состава курдского языка в словах типа CVC	142

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

М. ГУДАВА, Несколько писем Ираклия II дагестанским обществам	150
--	-----

ВОСПОМИНАНИЯ

В. ГАБАШВИЛИ, Семинары академика И. Джавахишвили	157
--	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

В комиссии по установлению академического текста поэмы Ш. Руставели «Витязь в барсовой шкуре»	175
А. БАРАМИДЗЕ, Н. И. Мусхелишвили	191

ივანე ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავი

ლევან მენაბდე

ძველი ქართული მწერლობის გამოჩენილი მკვლევარი

დიდი ქართველი მეცნიერი ი. ჯავახიშვილი თავის მრავალმხრივ საქმიანობაში ყოველთვის განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა ძველ ქართულ მწერლობას. მან ჯერ კიდევ სტუდენტობის წლებში გამოავლინა დიდი ინტერესი ძველი ქართული წერილობითი კულტურის ძეგლებისადმი და ის სიცოცხლის მთელი მანძილზე შეინარჩუნა. საგულისხმოა, რომ მეცნიერის პირველი ბეჭდური შრომა „ბალავარიანის“ რუსული თარგმანი იყო, ხოლო უკანასკნელი მოხსენება, რომელზეც შეწყდა მისი ვულისცემა, საერო-მხატვრული ლიტერატურის საკითხებს მიეძღვნა.

როდესაც ი. ჯავახიშვილი მეცნიერულ-შემოქმედებითს ასპარეზზე გამოვიდა, გარკვეული მუშაობა ძველი ქართული მწერლობის შესწავლის მიზნით უკვე ჩატარებული იყო. საქმარისია მოვიკონოთ ის მრავალმხრივი მოღვაწეობა, რომელსაც ეწეოდნენ მ. ბროსე, დ. ჩუბინაშვილი, ა. ცაგარელი, ა. ხახანაშვილი და სხვანი. XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე ძველი ქართული სულიერი კულტურის ძეგლების შესწავლა მკვიდრ მეცნიერულ ნიადაგზე დააყენა ნ. მარმა. პეტერბურგის სამეცნიერო სკოლამ, სადაც აღიზარდა და გაიწაფა ი. ჯავახიშვილი, ერთობ დიდი და უაღრესად სერიოზული მოთხოვნები წაუყენა ძველი ქართული მწერლობის მკვლევართ. თანდათან ნათელი გახდა, რომ აუცილებელი იყო ძველი ხელნაწერების კიდევ უფრო მეტი გულისხმიერებით შესწავლა, ძველი ავტორების თხზულებათა ტექსტების კრიტიკულად დადგენა და მეცნიერულად გამოცემა, ქართველოლოგთა მეკვიდრეობის შემოწმება და შემოქმედებითად ათვისება, საცილობელ პრობლემათა დამუშავება. ყოველივე ეს ი. ჯავახიშვილმა თავისებით სწორად გაიგო, გაიაზრა და გაითვალისწინა.

ი. ჯავახიშვილი იმთავითვე განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ძველი ხელნაწერი მეკვიდრეობის გულდასმით გაცნობას, საფუძვლიან შესწავლასა და მეცნიერულ დახასიათებას. ხელნაწერი მეკვიდრეობის, წერილობითი ძეგლების სიყვარული ჩანს მის პირველსავე შრომებში¹. საგანგებო აღნიშვნის ღირსია მისი რეცენზია-ანოტაციები, რომლებშიც შეფასებულია ის მუშაობა, რომელიც გასწიეს ხელნაწერთა მეცნიერული აღწერილობის შედგენის მიზნით ნ. მარმა, თ. ჟორდანიამ, ე. თაყაიშვილმა, ა. ხახანაშვილმა და სხვებმა². მკვლევარი საქმაოდ მაღალ შეფასებას აძლევდა ნ. მარისეულ აღწერილობას ხუთი

¹ ი. ჯავახიშვილი, საქართველოს სამეფო ტახტის მეკვიდრეები მეფის ძე დავით და ბატონიშვილი იულონ, „მოამბე“, 1900, IV, განყ. II, გვ. 1—27; მისივე, ხალხის აღწერისა და შემოსავლის დეტორები ძველ საქართველოში, „მოამბე“, 1901, IV, განყ. II, გვ. 1—17.

² BB. ტ. XI, ნაკვ. 1—2, 1904. გვ. 331—333, 335—336, 347—349, 351—352; ნაკვ. 3—4, 1904, გვ. 780—782.

ათონური ხელნაწერისას, ძალზე აქებდა ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობას, რომელსაც წლების განმავლობაში აქვეყნებდა ე. თაყაიშვილი, არ ერიდებოდა კრიტიკულ შენიშვნებს თ. ყორანისა და ა. ხანანაშვილის შრომების მიმართ. მისი მართებული დასკვნით, აღწერილობაში ნაჩვენები უნდა ყოფილიყო ხელნაწერის ყველა არსებითი დამახასიათებელი ნიშანი, ზუსტად უნდა გარკვეულიყო მისი შედგენილობა, თხზულებათა ავტორები და ა. შ. სხვათა შორის, ხელნაწერთა აღწერის ის პრინციპები, რომლებიც ი. ჭავჭავიძელმა თავის რეცენზია-ანოტაციებში წარმოადგინა, შემდეგ მან კიდევ უფრო სრულყო და დახვეწა და ხელნაწერთა აღწერისათვის საჭირო ინსტრუქციის სახით ჩამოაყალიბა³. სწორედ ამ ინსტრუქციით დაიწყო საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებამ (ქერ კიდევ 1939 წელს) ქართულ ხელნაწერთა აღწერა: ამით დაედო საფუძველი იმ დიდ საქმეს, რომელსაც ახლა წარმატებით განაგრძობს ე. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი.

რასაკვირველია, ი. ჭავჭავიძე იყო იფარგლებოდა მხოლოდ სხვათა მიერ შედგენილი აღწერილობის ავტორიანობის ჩვენებით, ან ხელნაწერთა აღწერის ინსტრუქციის შედგენით. მან თვით გასწია უაღრესად შრომატევადი სამუშაო და ჩვენი მეცნიერება გააძლიერა სინის მთის ძვირფასი კოლექციის აღწერილობით.

1902 წელს ი. ჭავჭავიძე თავის მასწავლებელ ნ. მართან ერთად ეწვია სინის მთას (არსებითად სწორედ აქედან იწყება ქართველთა მიერ ახლო აღმოსავლეთში შექმნილი კულტურულ-ლიტერატურული მემკვიდრეობის ღრმამეცნიერული შესწავლა). მოგზაურობის აღწერილობა და მოპოვებული მასალის მოკლე დახასიათება საზოგადოებას მიაწოდა ნ. მარმა⁴. მისმა წინასწარმა ანგარიშმა დიდი გამოხმაურება პოვა და უცხოელთა ე. აგრძნობინა ქართული კულტურის სიდიადე და მნიშვნელობა (ა. პარნაიკ).

ნ. მარმა და ი. ჭავჭავიძემა სინაზე მოიპოვეს და ვრცლად აღწერეს ადრე უცნობი ბევრი ხელნაწერი, დაახუსტეს და შეაესეს არსებული აღწერილობანი. გამოავლინეს არაერთი უცნობი ქართველი მწიგნობარი და ორიგინალური თუ ნათარგმნი თხზულება, გამოაცემად მოამზადეს და შემდგომ გამოაქვეყნეს რამდენიმე დიდებული ძეგლი. სამწუხაროდ, ნ. მარმა გვიან განიზრახა სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობის გამოცემა. ისე გვიან, რომ აღარ დასცალდა მისი განხორციელება; იგი მხოლოდ 1940 წელს დაიბეჭდა⁵. ი. ჭავჭავიძე, ჩანს, ელოდა მასწავლებლის შრომის პუბლიკაციას. ამის გამო მისი აღწერილობის გამოცემა დაგვიანდა: მკითხველმა საზოგადოებამ იგი მხოლოდ 1947 წელს მიიღო⁶.

³ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (H კოლექცია), ს. ჯანაშიას საერთო რედაქციით, I, დასაბეჭდად მომზადებულია ლ. ქუთათელაძისა და ნ. კასრაძის მიერ, ილ. აბულაძის ხელმძღვანელობათა და რედაქციით, თბ., 1945, გვ. I.

⁴ Н. Марр. Предварительный отчет о работах на Синае, сделанных в сотрудничестве с И. Джавахадом, в Иерусалиме в поездку 1902 г. (апрель—ноябрь). СППО. Т. XIV. №7. II. № 1. 1903. гв. 1—51.

⁵ Н. Марр. Описание грузинских рукописей Синайской монастыря. М.-Л., 1940.

⁶ ი. ჭავჭავიძის ილი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბ., 1947. ავტორის განზრახული ჰქონდა აღწერილობისათვის დაერთო კულტურულ-ისტორიული ხასიათის გამოკვლევა ქართველების მოღვაწეობის შესახებ სინის მთაზე, მაგრამ განზრახვა ვანუხორციელებელი დარჩა (იქვე, გვ. VI).

ი. ჭავჭავიძე, — ისევე, როგორც ნ. მარმა, — სინის მთაზე 44 ხელნაწერი აღწერა (№№ 1—22, 25, 26, 29—31, 34—40, 72—80, 97). მათგან ა. ცაგარლის კატალოგში არ ჩანდა 15 (№№ 1—3, 7, 9, 10, 14, 17—19, 21, 25, 26, 72, 74). შემდეგ შესაძლებელი გახდა მათი შესატყვისების დაძებნა (№№ 1/63, 3/65, 7/46, 9/18, 14/41, 17/59, 18/58, 19/10, 25/74, 26/61, 72/25, 74/15). ასე რომ, ა. ცაგარლის კატალოგში ჩერჩერობით ვერ დაიძებნა ი. ჭავჭავიძის მიერ აღწერილი 3 ხელნაწერი (№№ 2, 10, 21).

ჩვენ არ შევუდგებით სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის ი. ჭავჭავიძისეული აღწერილობის ვრცელ დახასიათებას. ვიტყვი მხოლოდ, რომ ის წარმოადგენს ნიმუშს იმისა, თუ როგორ უნდა დგებოდეს ძველი ხელნაწერების მეცნიერული აღწერილობა. დასახელებულ წიგნში იმდენი ზუსტი და დეტალური ცნობაა თითოეულ ხელნაწერზე, ისე ბრწყინვალეა ამოკითხული გადამჭრქალი ტექსტები, ისე დამაჯერებლადაა გარკვეული ხელნაწერთა შედგენილობა და ისე სრულადაა მოცემული ძველ მწიგნობართა ანდერძ-მინაწერები, რომ მან იმათივე დიდი მოწონება დაიმსახურა და საერთო აღიარება პოვა. ცნობილი ბელგიელი ორიენტალისტის ე. ვარტიის წიგნის გამოქვეყნებამ⁷ და სინის მთის ქართული ხელნაწერების მიკროფილმებისა და ფოტოპირების მოპოვებამ საესებით ნათელყო, რომ ჭერ კიდევ საკმაოდ ახალგაზრდა ი. ჭავჭავიძე შესანიშნავად გაართვა თავი ურთულეს ამოცანას და შექმნა ჰემმარტივად შეუცვლელი წიგნი.

აქვე უნდა დავასახელოთ ი. ჭავჭავიძის მოზრდილი ნაშრომი: „Известияхъ для историч. грузинск. патристическаго литературы“, რომელიც პირველად 1912 წელს გამოქვეყნდა⁸. მასში, — ქართული ხელნაწერების კოლექციების არსებულ აღწერილობათა მიხედვით, — მოცემულია ცნობები ქართულ ენაზე შემონახული დოგმატიკური, ეგზეგეტიკური, ასკეტიკური, ჰომილეტიკური და სხვა ძეგლების შესახებ. „მართალია, ეს შრომა არ ემყარება პირველ წყაროებს, ავტორს აღუნუსხავს საეკლესიო ლიტერატურის ძეგლები სხვადასხვა დარგისა იმ დროს არსებულ აღწერილობათა და კატალოგების მიხედვით, ამიტომ ის არც სრულია და არც სწორი ყოველთვის, — წყაროთა შეცდომები იმაშიაც გადასულა. — მაგრამ მნიშვნელოვანია როგორც პირველი ცდა და მოწოდება, განსაკუთრებით ქართული ენის უცოდინართადმი. ჩვენი ძველი მწერლობის ისტორიის შესასწავლად“⁹.

ძველი ქართული მწერლობის ღრმამეცნიერული შესწავლის წინაპირობად ჭავჭავიძის ზიანდა ძველ ხელნაწერებში შემონახული მასალის მეცნიერულ პუბლიკაცია. მას კარგად ესმოდა, რომ ძველი ქართული ძეგლების გამოცემის საქმე არ იყო მოგვარებული. მართალია, არსებობდა რამდენიმე თხზულების ბრწყინვალე გამოცემა (განსაკუთრებით ნ. მარის პუბლიკაციები), მაგრამ საერთოდ ძველი ლიტერატურული მემკვიდრეობის კრიტიკულ-აკადემიური გამოცემის საქმე ერთობ ჩამორჩებოდა. ვანიცილიდა რა ყოველივე ამას ძალზე მწვავედ, მკვლევარი თავის ნაშრომებში ხშირად ეხებოდა ძველი ტექსტების

⁷ G. Garrige, Catalogue des manuscrits géorgiens littéraires du Mont Sinai. CSCO. Vol. 165. Subs. 9. Louvain, 1956.

⁸ XБ. ტ. I. ნაგ. I. 1912, გვ. 6—29. მეორედ დაბეჭდა 1956 წელს: ი. ჭავჭავიძის ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, თბ., 1956, გვ. 110—129.

⁹ ქ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია. I. თბ., 1960, გვ. 24.

გამოცემის საქმეს, მსჯელობდა არსებული გამოცემების ავკარგიანობაზე, აღნიშნავდა ცალკეულ ხარვეზებს, საზოგადოებრიობის ყურადღებას მიაპყრობდა მეცნიერულ-კრიტიკული პუბლიკაციების არარსებობის საჯალალო შედეგებზე. აქ პირველ რიგში უნდა მოვიხსენიოთ ი. ჭავჭავაძის რეცენზია-ანოტაციები, რომლებითაც ავტორი გამოეხმაურა ნ. მარის, ე. თაყაიშვილის, ა. ხაზანაშვილის, მ. ჭანაშვილისა და სხვათა საგამომცემლო საქმიანობას¹⁰. ი. ჭავჭავაძი, ერთი მხრივ, ღირსეულად აფასებდა და დამსახურებისამებრ აქებდა ნ. მარის მართლაც რომ ღიღებულ გამოცემებს (მაგალითად, კოლაელთა მარტილობას, ფიზიოლოგს, მეხობებებს), მეორე მხრივ, პირუთვნელად ამხელდა იმ ნაკლოვანებას, რომელიც, სამწუხაროდ, შეინიშნებოდა ზოგიერთი მეცნიერის მიერ გამოქვეყნებულ ტექსტებში.

ი. ჭავჭავაძი ხშირად გამოთქვამდა გულისტკივილს ძველი ქართული ძეგლების გამოცემის საქმეში არსებული ნაკლოვანების გამო. მაგალითად: „ნ. მარის მიერ სამაგალითოდ გამოცემულ გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების გარდა სხვა არც ერთი მარტილობისა ან ცხოვრების ღირსეული სამეცნიერო გამოცემა ჯერ არ მოგვეპოვება. სირცხვილი ქართულ თანამედროვე საისტორიო მეცნიერებას, რომ მ. საბინინის უვარგისი გამოცემისა („საქართველოს სამოთხე“) და ორიოდ სხვა მდარე ღირსების გამოცემის გარდა ქართველ მარტივლთა და წმიდათა ცხოვრებათა ერთი ხეირიანი მეცნიერული გამოცემა არ მოგვეპოვება“¹¹. სხვა შემთხვევაში იგი წერდა: „გიორგი მთაწმიდელს იმდენად დიადი ღვაწლი მიუძღვის საქართველოსა და ქართული საისტორიო მწერლობის წინაშე, რომ მისი თხზულება უკეთესი გამოცემის ღირსია, ეს ჩვენი მოვალეობაც არის“¹². ან კიდევ: „ეფრემ მცირე შესანიშნავი, სწორუპოვარი ქართველი მეცნიერი ფილოლოგისი, ფილოსოფოსი და ისტორიკოსი იყო და ჩვენი ზნეობრივი მოვალეობაა მისი ნაღვაწი და ყველა ნაშრომი ისე გამოცემეთ და შევისწავლოთ, როგორც მის დიად სულს, მაღალს გონებას და ღრმა სამეცნიერო ცოდნას და ნიჭს შეეფერება“¹³.

ი. ჭავჭავაძი არა მარტო გულისტკივილს გამოთქვამდა ძველი ქართული ძეგლების მეცნიერული პუბლიკაციების არარსებობის გამო, არამედ ენერგიულად იღვწოდა ამ ნაკლის გამოსწორების მიზნით. ჯერ კიდევ ადრე, სინის მთაზე ყოფნისას, გადმოიწერა და 1914 წელს გამოაქვეყნა „თქმული წმიდა იოანე ოქროპირისაჲ ბადებულისათჳს და წინაჲთვე განჩინებულისა კაცსა ზედა ღვთის მიერ კეთილისა და ბოროტისა ვითარმედ არა რაჲ“¹⁴; 1947 წელს „სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობაში“ დაიბეჭდა იოანე მინჩხის პიმნები, „წამებაჲ წმიდისა ბიკტორისი და სტეფანია ნეტარისა დედაკაცისაჲ“, „წამებაჲ წმიდისა იგნატი ანტიოქელ პატრიარქისაჲ“, „კრებაჲ თთუეთაჲ წელიწდისათაჲ“, „მოსაკსენებელი და მათიანე პატრიოსნისა წმიდისა მონასტრისა, ღმრთისა დამყარებულისა სინისაჲ“, ეფრემ ასურის სწავლანი, ანტონის ეპის-

¹⁰ BB, ტ. XI, ნაკვ. 1—2, 1904, გვ. 324—325, 336—340, 344—345; ნაკვ. 3—4, 1904, გვ. 762—772, 782—785; ტ. XII, 1906, გვ. 444—445.

¹¹ ი. ჭავჭავაძი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 27. იხ. აგრეთვე გვ. 38, 44, 81, 111, 134, 151.

¹² იქვე, გვ. 144.

¹³ იქვე, გვ. 170. თუ რა მწვავედ განიღვინა ი. ჭავჭავაძი „ეფთხისტყაოსნის“ მეცნიერულ-აკადემიური გამოცემის არარსებობას, ამაზე ქვემოთ ვისაუბრებთ.

¹⁴ XB, ტ. II, ნაკვ. III, 1914, გვ. 275—280.

ტოლე, აპოკრიფები და სხვ.¹⁵ ცალკე უნდა მოვიხსენიოთ „ცხოვრება იოანესი და ეფთვმესი“, რომელიც მეცნიერმა მოამზადა სასტამბოდ, მაგრამ, სამწუხაროდ, საქმის ბოლომდე მიყვანა არ დასცალდა. მისი მომზადებული ტექსტი მკითხველ საზოგადოებას მიაწოდა ა. შანიძემ¹⁶. ეს მართლაც ჩინებული პუბლიკაციაა. საყოველთაოდ ცნობილია ი. ჭავჭავიძის კეშმარიტად მეცნიერული გმირობა, რაც ხანმეტი ტექსტების მოპოვებაში, წაკითხვასა და გამოქვეყნებაში გამოიხატა¹⁷.

ი. ჭავჭავიძის ნათლად ესმოდა, რომ ძველი ქართული წერილობითი კულტურის დიდებული ნიმუშების ისტორიული მნიშვნელობის საერთო აღიარებისათვის საკმარისი არ იყო ამ ძეგლების მხოლოდ ქართულად გამოქვეყნება. საჭირო იყო მათი თარგმნა და უცხოელი მკითხველებისათვის მიწოდება. იგი, ერთი მხრივ, დროულად ეხმარებოდა ქართული ძეგლების თარგმანებს და თავის კომპეტენტურ აზრს გამოთქვამდა მათ ღირსება-ნაკლოვანებათა შესახებ¹⁸. მეორე მხრივ, თვით თარგმნიდა ცალკეულ ძეგლებს. აქ შეგვიძლია დავიმოწმოთ მის მიერ რუსულად თარგმნილი „ბალავარიანი“¹⁹ და გერმანულად თარგმნილი ევსტათი მცხეთელის მარტივობა²⁰. გარკვეულ ინტერესს იწვევს მისი ხელმძღვანელობით შესრულებული თარგმანი აბო თბილელის მარტივობისა²¹.

ჩვენი სახელოვანი წინაპრებს მიერ შექმნილი ლიტერატურული საგანძური ი. ჭავჭავიძისათვის წარმოადგენდა მნიშვნელოვან პირველწყაროს ქართველი ერის ისტორიული წარსულის გასათვალისწინებლად და მტკიცე საბუთს ქართველთა კულტურული მოწიფულობის წარმოსაჩვენად. თავის კაპიტალურ ნაშრომში: „ქართველი ერის ისტორია“²² ი. ჭავჭავიძელი თითქმის ყოველ ნაბიჯზე იყენებდა ძველ ქართველ მწერალთა თხზულებებს, ხშირად იმორჩებდა მათ ვამონათქვამებს, მათ ჩვენებებს და ამ გზით კიდევ უფრო სრულად გვაცნობდა ჩვენი ხალხის ისტორიული ცხოვრების გზას, სახელმწიფოებრივ მშენებლობასა და პოლიტიკურ მდგომარეობას, საეკლესიო-სარწმუნოებრივ ენთარებას. სოციალურ გარემოს, ეროვნულ ტენდენციებს და ა. შ. რომელი ძველი ავტორი არ გვხვდება „ქართველი ერის ისტორიაში“: იაკობ კურტაველი და იოანე საბანისძე. გიორგი მერჩულე და ბასილ ზარზმელი, ათონელები და ეფ-

15 ი. ჭავჭავიძელი, სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, გვ. 145—251. სხვათა შორის ი. ჭავჭავიძის მიერ სინის მთიდან ჩამოტანილი ფოტოპირის მიხედვით ს. ჭანაშიამ გამოსცა „ცხოვრება წმინდა მამისა ჩუენისა საბა ასურისა“ („არილი“ თბ., 1926. გვ. 1—24; ს. ჭანაშია, შრომები, III, თბ., 1959, გვ. 156—185).

16 გიორგი მთაწმიდელი, ცხოვრება იოანესი და ეფთვმესი, გამოსაცემად ანხადა ი. ჭავჭავიძელმა, თბ., 1946.

17 ჭავჭავიძელი, ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, 1949. გვ. 274—366.

18 ВВ. ტ. XI, ნაკვ. 1—2, 1904, გვ. 323—325, 328.

19 Мудрость Балавара, ЗБОРАО. XI, 1899, გვ. 1—48; ი. ჭავჭავიძელი, ქართული ენა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, გვ. 163—196; Балаварани (Мудрость Балавара). Предисловие и редакция И. В. Абуладзе, Тб., 1962, გვ. 115—196.

20 Das Martyrium des heiligen Eustatius von Mzchetha. Sitzungsberichte der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, XXXVIII, 1901, გვ. 875—902.

21 K. Schultze, Das Martyrium des heiligen Abo von Tiflis. Texte und Untersuchungen. N. Folge XIII, 4, Leipzig, 1905.

22 ი. ჭავჭავიძელი, ქართველი ერის ისტორია, I⁵, თბ., 1960; II², თბ., 1965; თბ., II¹², თბ., 1966; IV², თბ., 1967.

რუმ მცირე, რუსთველი და მებობენი, არჩილი და სხვა მრავალი. ასევე უხვად იყენებდა ი. ჭავჭავიძევილი ძველ ავტორთა ნაწერებს, როდესაც სწავლობდა ქართული სამართლის ისტორიასა (იაკობ ცურტაველი, იოანე საბანისძე, გიორგი ათონელი, ეფრემ მცირე...)²³ და საქართველოს ეკონომიურ ისტორიას (იაკობ ცურტაველი, გიორგი მერჩულე, რუსთველი, დ. გურამიძევილი)²⁴, ქართული მუსიკის ისტორიასა (გიორგი ათონელი, გიორგი მცირე, იოანე პეტრიწი, რუსთველი, ბესიკი...)²⁵ და ძველი მშენებლობის ხელოვნებას (ნინო ცხოვრება, „ვისრამიანი“, „შაპ-ნამე“...)²⁶, საქართველოს სახელმწიფოებრივ წყობილებასა (კოლაელთა მარტილობა, გიორგი მერჩულე...)²⁷ და მეფის უფლების ისტორიას (ევსტათი მცხეთელის მარტილობა...)²⁸, საქართველოს საზღვრებსა (გობრონის მარტილობა)²⁹ და ქართულ სიგელთმცოდნეობას (გიორგი ათონელი, რუსთველი...)³⁰ და ა. შ. ძველ ქართულ ავტორთა თხზულებიდან გამოკრებილ მასალას ემყარება მეცნიერის უკანასკნელ წლებში გამოქვეყნებული შრომებიც³¹. ცალკე უნდა გამოვეყოთ „ქართული დამწერლობათმცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“, რომელშიც არა მხოლოდ ქართული კულტურის ისტორიის უმნიშვნელოვანესი საკითხებია განხილული (ქართული ანბანის წარმოშობა, ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურები და ა. შ.). არამედ ძველი თხზულებებიდან უამრავი მასალაა ამოკრეული ქართული სამწიგნობრო ხელოვნების შესახებ.

ამა თუ იმ საკითხზე მსჯელობისას ი. ჭავჭავიძევილი ძველ წყაროთა ჩვენებას არა მხოლოდ თავისი ნათქვამის საილუსტრაციოდ იმეორებდა, არამედ ხშირ შემთხვევაში მათ საფუძველზე კრილობდა ძველი ვითარების აღდგენას. სანიმუშოდ შევიყრდეთ „აბდულმესიაზე“ და ვნახოთ. როგორ გამოიყენა იგი მკვლევარმა:

„საქართველოს მბრძანებლის, მეფის სამოსელი და ნ. შენები შეატულს აქვს საკამო სისრულია „აბდულმესიაში“ ჩამოთვლილი:

მესამოსელი, შესამკობელი,
 ემოსიან ტანსა ოქრომსულნი,
 გვირგვინ-სკოტრანი, ბოსნ-მიტრანი,
 ძოწუელითა თანა-შექსულნი.
 კაქვს-ლა პორღირთა შთაცმა, ჰოდორთა
 საპარაგდონი ერთგან ექსულნი
 დიადიმითა...

23 ი. ჭავჭავიძევილი, ქართულ-სამართლის ისტორია, I, თბ., 1928; II, 1, თბ., 1-29; I; 2, თბ., 1929.

24 ი. ჭავჭავიძევილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I, თბ., 1930; I; 1, თბ., 1931.

25 ი. ჭავჭავიძევილი, ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები, თბ., 1938.

26 ი. ჭავჭავიძევილი, მასალები ქართული ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში, თბ., 1946.

27 И. Джавахадян, Государственный строй древней Грузии и древней Армении, I, ТРА-ГФ, VII, СПб., 1905.

28 ი. ჭავჭავიძევილი, საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია, თბ., 1905.

29 ი. ჭავჭავიძევილი, საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, თბ., 1919.

30 ი. ჭავჭავიძევილი, ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ ღიპლომატიკა, თბ., 1926.

31 ი. ჭავჭავიძევილი, მასალები ქართული ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, III—IV, თბ., 1962; მისივე, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წიგნი I, ნაკვ. IV—V, თბ., 1964.

როგორც შვეთელის ზემომოყვანილი ლექსიდან ჩანს, საქართველოს მეფეთა სამოსელი შედგებოდა ორი მთავარი ნაწილისაგან, რომელთაგან ერთს შესამოსელი ეწოდება, მეორეს შესამკობელი.

შვეთელისაგან ჩამოთვლილ შესამკობელს საკუთრივ პოდირი, ბისონი და პორფირი შეადგენდა, გვირგვინი და მიტრა კი თავსაბურავი იყო. სკიპტრა, როგორც ცნობილია, სამეფო ნიშნად ითვლებოდა. გამოსარკვევია მხოლოდ დიადიმის რეალური მნიშვნელობა.

საქართველოს მეფეების კედლის მხატვრობაზე არსად მეფეს პორფირი წამოსხმული არა აქვს, იმისდა მიუხედავად, რომ შვეთელს თავის „აბდულმესიაში“ პორფირი ქართველი მეფის საშოსლის კუთვნილებად სრულებით გარკვევით აქვს აღნიშნული:

გაქვს-ლა პორფირთა შთაჲმა. პოდირთა
სამარაგდონი ერთგან ექსულნი.

თუმცა „აბდულმესიაში“, ნ. მარის აზრით, დავით აღმაშენებელზეა საუბარი და მას მართლაც ისევე, როგორც ამ შესხმავშია ნათქვამი, გელათის კედლის მხატვრობაში მიტრა ახურავს, მაგრამ პორფირი მაინც იქ არც მას უჩანს³².

კიდევ ერთი მაგალითი „აბდულმესიანის“ გამოყენებისა:

„შვეთელის თხზულების ერთი ადგილი საშუალებას გვაძლევს გამოვიარკვიოთ. თმის გრძლად დაყენება იცოდნენ თუ, პირიქით, მოკლედ შეკრეპა XII ს. საქართველოში და ისიც გავიგოთ. თუ რა ეწოდებოდა მაშინდელ გემოვნებაზე გაკრეპილ თმას. მეხოტბე ამბობს: მეფეს

აღვის ხეტანი, მსგავსად შემტანი
აქვს კოწოლ-დაყრით კვიპაროზისა.

შვეთელის ზემომოყვანილი შედარებიდან ჩანს, რომ თმის მოგრძო, კულულებად დაყენება სცოდნიათ. კულულებს კოწოლი ჰრქმევია, თვით თმის ასეთ დაყენების წესს კი კოწოლთ დაყრით... სწოდებია.

შვეთელის ამ ცნობია სისწორე ქართული ისტორიული მხატვრობითაც მთლიანად მტკიცდება³³.

მსგავსი მაგალითების მოხმობა დაუსრულებლად შეიძლება. ასევე გულდასმით აკვირდებოდა და იყენებდა ი. ჭავჭავაძის ძველი ქართული სასულიერო-საეკლესიო მწერლობისა და საერო-მხატვრული ლიტერატურის თითქმის ყოველი ძეგლის ცალკეულ ადგილებს, ფრაზებს, სიტყვებს.

მაგალითად. მეღვინეობაზე მსჯელობისას მკვლევარი აღნიშნავდა, რომ ყურძნის დაკრეფა და დაწურვა ძველ საქართველოში ოქტომბერში ყოფილა და იმ თვეს წინათ სთველის თვე ეწოდებოდა. საილუსტრაციოდ მოხმობილია ერთი ადგილი „ვისრამიანიდან“: „ქართული „ვისრამიანის“ ავტორს სპარსული და მამ ე. ი. მათე თვე (რა თქმა უნდა, იგულისხმება მათი წელთაღრიცხვის მათე თვე) ქართულად სთველად აქვს გადმოცემული: „შენ სთველი ხარ და ვისი გაზაფხულიო“. თუმცა აქ სთველი შემოდგომის მნიშვნელობით აქვს ნაგულისხმევი, რაც გაზაფხულისადმი დაპირისპირებითაა ჩანს, მაგრამ ფახრ ედ-დინ

³² ჭავჭავაძის ძველი, მასალები ქართული ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. III—IV, გვ. 29—30.

³³ იქვე, გვ. 34.

გურგანელის თხზულებაში ამ ადგილას ნათქვამია: „შენ მეათე თვე ხარ, ის კი გაზაფხულიაო“. ამგვარად, სთველი ამ შემთხვევაში ოქტომბერსაც უდრის³⁴.

ტანისამოსის ნაწილებზე მსჯელობისას ი. ჯავახიშვილი საგანგებოდ ამახვილებდა ყურადღებას საყელოზე და სათანადო მასალას „ვისრამიანში“ ეძებდა. მისი ყურადღება მიიპყრო შემდეგმა ფრაზამ: „რა ვირომან ცნა მოაბადის საქმე და ცოლისა მისისა მისგან წავურა, საყელონი გარდაიგლიჯნა, თავსა კელი იკრნა და უცნობი იქმნა“. სპარსულად თარემ ანუ თარუმ, ანდა არაბული მართლწერითი ტარიმ, ტარუმ, მრგვალ, კამარიან ნაგებობას, ან საგანს ნიშნავს. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, ქართველი ავტორის საყელონი მისივე შეთხზული უნდა იყოს.

მეორე ადგილი: „რა რამინ თავისი ძმა მოკლული ნახა, გულსა შეუქდა და სისხლი აუღულდა, საყელონი გარდიხინა, თავსა იცემდა და მოთქმა დიწყო“. აქ საყურადღებოა, რომ სპარსული ტექსტის გამონათქვამი „ტანისამოსი მკერდთან გაიხია“, გადმოქართულებულია: „საყელონი გარდაიხინაო“³⁵.

კაბაზე მსჯელობისას კვლავ „ვისრამიანის“ მთარგმნელის ლექსიკამ მიიპყრო მეცნიერის ყურადღება: „შაჰი მოაბადი თავის ძმას რამინს სწერს: ყველაფერი ამწვანებულია და აყვავებული. „მთამან ბერძულისა ოქსინოსა კაბა შეიკერაო“. სპარსულ „ვისრამიანში“ აქ აზრი სხვანაირად არის გამოთქმული: მთარუმის (ქსოვილის) ნაჭრით შეიმოსა. კაბა იქ ნახმარი არ არის და, მისთანადამე. ეს სიტყვა, როგორც სპარსულზე უფრო მარჯვე შედარება, თვით ქართველ ავტორს გამოუყენებია“³⁶.

„ვისრამიანის“ ქართული თარგმანის თავისებურებას წარმოაჩენდა მკვლევარი სხვა შემთხვევებშიც. სახელდობრ მაშინ, როდესაც მსჯელობდა სარტყელზე, ლაღაჩანზე. თაჯზე და ა. შ.³⁷

უნდა აღვნიშნოთ, რომ „ვისრამიანის“ ორი ტექსტის (სპარსულისა და ქართლის) გამოყენება არაა ერთადერთი შემთხვევა ი. ჯავახიშვილის მეცნიერულ საქმიანობაში. მკვლევარი ასევე ორ ენაზე არსებულ ტექსტებს იმარჯვებდა, როდესაც იყენებდა არსენ იყალთოელის (XI—XII სს.) მიერ ბერძნულიდან თარგმნილ „ბრონოგრაფს“ და ყოველთვის საგანგებოდ აღნიშნავდა და მიუთითებდა, თუ ქართული სიტყვა დედანში რომელი სიტყვით იყო წარმოდგენილი³⁸. კიდევ უფრო მეტ ყურადღებას აქცევდა იგი ბერძნულ დედნებს, როდესაც ექვთიმე ათონელის (955—1028) თარგმანებზე მსჯელობდა და ქართველი მოღვაწის სამართლებრივ შეხედულებათა გამოვლენას ლამობდა³⁹. სწორედ ექვთიმე ათონელის მიერ ბერძნული ენიდან თარგმნილი ძეგლების („კანონი შეცოდებულთანი, აღწერილნი ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანეს მიერ კონსტანტინოპოლელ მთავარეპისკოპოსისა, რომელსა მმარსველ ეწოდა“, „წესი და განგება და სჯულისკანონი შეექმნისა კრებისაჲ“...) დედნებთან შეჯერებამ და მთარგმნელი ნაღვაწისა და თარგმანთა თავისებურების გამოვლენამ ათქმევინა მკვლევარს შემდეგი სიტყვები: „ქართული სამართლის ისტორიის“ წაყითხვის დროს, იმე-

34 ი. ჯავახიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წიგნი ნაკვ. IV—V, გვ. 17.

35 ი. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალურ კულტურის ისტორიისათვის, III—IV, გვ. 82.

36 იქვე, გვ. 101.

37 იქვე, გვ. 108, 117, 144.

38 ი. ჯავახიშვილი, მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წიგნი I, ნაკვ. IV—V, გვ. 11, 12, 25, 28, 96.

39 ი. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 30—38.

დია, ყველა დაინახავს იმ ინტენსიურ მუშაობას და დიდ შემოქმედებას, რომელიც ქართველ ერს სამართლის სფეროში გამოუჩენია თავისი სახელმწიფოსა და სოციალური წესწყობილების დასაწინაურებლად. უპეკელია, მკითხველი იმ ღვაწლსაც შეაჰჩნევს, რომელიც ექვთიმე მთაწმიდელს. ქართული კულტურის ამ დიდ მოამაგეს, ქართული სამართლის ისტორიის წინაშე დანაშაულების შესახებ თავისი ზოგადი მოძღვრებითა და სხვა კომენტარებით მიუძღვის. თუ აქამდის ის ცნობილი იყო მხოლოდ, ვითარცა სწორუპოვარი მთარგმნელი და სახელგანთქმული მწერალი, ამიერიდან ის უნდა ცნობილი იქმნეს, ვითარცა ერთი უდიდესი ქართველი იურისტთაგანი⁴⁰.

მისთვის ჩვეული გულმოდგინებით განიხილა ი. ჭავჭავიძელმა გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ცნობილი ეპიზოდი — სამცხის გამოჩენილი აზნაურის მირიანის ვაჟის კათალიკოსად არჩევის ისტორია⁴¹. მკვლევარმა დაწვრილებით გააანალიზა გიორგი მერჩულის ცნობები, გვიჩვენა ქართველ სამღვდელთა უმრავლესობისა და ერისკაცთა უკმაყოფილება მირიანის მოქმედების გამო, გაარკვია გუარამ მამფალისა და გრიგოლ ხანძთელის როლი საეკლესიო კრების მომზადებასა და ჩატარებაში, ნათლყო გრიგოლ ხანძთელის სარწმუნოებრივ-ზნეობრივი გავლენა და ავტორიტეტი, საცნაური გახადა გრიგოლ ხანძთელის, — „ვითარცა დახელოვნებული მოპაექრის“, — როლი არსენის კათალიკოსად არჩევის საქმეში და ცხადყო, „თუ რაოდენი მნიშვნელობა ჰქონია მაშინაც თვით საეკლესიო ცხოვრებაშიაც ჭგუფობრივ ბრძოლასა და ძლიერი პიროვნებისა და შეუღრეველი ნებისყოფის პატრონ ადამიანს“⁴².

როგორც აღვნიშნეთ, მსგავსი მაგალითების მოყვანა და ჩვენება იმისა, თუ როგორ იყენებდა ი. ჭავჭავიძელი ძველ ქართულ ძეგლებს, დაუსრულებლად შეიძლება, მაგრამ, ვფიქრობთ, საკმარისია.

ი. ჭავჭავიძელი არ დაუწერია ძველი ქართული მწერლობის ისტორიის კურსი ან მონზარდოლი ნარკველი ასეთი ხასიათისა. მართალია, მის კალამს ეკუთვნის ერთ რუსულ ენციკლოპედიაში მოთავსებული წერილი ძველი ქართული მწერლობის შესახებ, რომელშიც იმდროინდელი მეცნიერული დონის (1913 წ.) მიხედვით მოცემულია სურათი ქართული მწერლობის განვითარების ისტორიისა უძველესი თარგმანებიდან გარდამავალ ხანამდე (ჩათვლით)⁴³, მაგრამ, რასაკვირველია, ენციკლოპედიაში გამოქვეყნებულ წერილში ი. ჭავჭავიძელი ვერ შეძლებდა თავისი ნაზრების სრულად გადმოცემას; იგი ამ შემაჯამებელი ხასიათის წერილში მხოლოდ ზოგადი ცნობების მოწოდებით დაკმაყოფილდა.

საინტერესოა ი. ჭავჭავიძელის ისტორიულ-ლიტერატურული შტუდიები, რომელთაც ხშირად ვხვდებით „ქართველი ერის ისტორიაში“. ასეთია, მაგალითად, ქვეთავები თუ პარაგრაფები ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნების შესახებ⁴⁴, მსჯელობა ძველი ქართული მწერლობის კერებზე⁴⁵ და განსაკუთრე-

40 ი. ჭავჭავიძელი, ქართული სამართლის ისტორია, II, 1, გვ. XII--XIII.

41 ი. ჭავჭავიძელი, ქართული სამართლის ისტორია, II, 2, გვ. 16—21.

42 ი. ჭვე, გვ. 21.

43 И. Джавахилов. Грузинская литература. I. Древний период. Энциклопедический словарь (Т-из с.р. Гланат и К), XVII. 1913. გვ. 238—251.

44 ი. ჭავჭავიძელი, ქართველი ერის ისტორია, I⁵, გვ. 349—375.

45 ი. ჭავჭავიძელი, ქართველი ერის ისტორია, II³, გვ. 176, 185; III², გვ. 305, 403—404; IV², გვ. 184—185, 188—189.

ბით ათონის სკოლისა და ათონელი მოღვაწეების ვრცელი დახასიათება⁴⁶, დაკვირვება საერო-მხატვრული ლიტერატურის აღმოცენებასა და სპეციფიკაზე⁴⁷. გაანალიზება მეხოტბეთა ნააზრევისა⁴⁸ და „ვეფხისტყაოსნის“ სილიაღის წარმოჩენა⁴⁹, შენიშვნები II და IV პერიოდის ქართულ მწერლობაზე⁵⁰ და ა. შ.

ამ შტუდიებში ი. ჭავჭავიძემა გამოაქვეყნა ძველი ქართული მწერლობის ღრმა ცოდნა და დიდი სიყვარული სახელოვანი წინაპრებისა, გამოთქვა არაერთი საინტერესო მოსაზრება დასახელებულ ძეგლებსა თუ ლიტერატურულ ფაქტებზე და დიდად შეუწყო ხელი ძველი ქართული მწერლობის შესწავლის საქმის დაწინაურებას. მიუხედავად ამისა, უნდა დავსძინოთ, რომ ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებოა ი. ჭავჭავიძის შრომების ორი კრებული: „ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“ და „ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები“. პირველში მოცემულია ნარკვევები იაკობ ცურტაველის, ევსტათი მცხეთელის მარტილობის ავტორის, იოანე საბანისძის, გიორგი მერხულის, ბასილ ზარზმელის, გიორგი ათონელისა და სხვა ქართველ ჰაგიოგრაფთა შესახებ. ნარკვევები ჭერ კიდევ ადრე (1916 წ.) დაიბეჭდა, შემდეგ გადაამუშავდა, დაზუსტდა, საგრძნობლად შეივსო დამატებითი თავებით (მაგალითად, იაკობ ხუცესი, ევსტათი მცხეთელის მარტილობა, კოლაელთა მარტილობა) და განმეორებით დაიბეჭდა 1921 წელს. უკანასკნელად გამოქვეყნდა 1945 წელს⁵¹.

„ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში“ განხილული ძეგლები ავტორს მეტწილად აინტერესებდა როგორც წმინდა საისტორიო თხზულებანი. მაგრამ ნარკვევებში იმდენი საინტერესო დაკვირვება, საგულუნხმო მსჯელობა და მართებული დასკვნაა, რომ მას გვერდს ვერ აუხვევს ქართული ჰაგიოგრაფიული ლიტერატურის ვერც ერთი მკვლევარი.

ამ წიგნში, როგორც სწორად აღნიშნა ა. ბარამიძემ, — „ერცლად განხილულია უძველესი პერიოდის მთელი ქართული ლიტერატურა. საგანგებოდ აღსანიშნავია, რომ ი. ჭავჭავიძელი იკვლევს მის ინტერესთა წრეში მოქცეული თითოეული წერილობითი ძეგლის არა მარტო საისტორიო მხარეს, არამედ ლიტერატურულ და მხატვრულ მხარესაც. ი. ჭავჭავიძელი იხილავს თხზულებათა ფორმას, კომპოზიციას, ენას, სტილს, ავტორთა მხატვრული აზროვნების სახეს, ადგენს ლიტერატურული გავლენის გზებს, სტილებრივი ევოლუციის ბუნებას და ა. შ. ერთი სიტყვით, ი. ჭავჭავიძელი იძლევა ძეგლთა სრულყოფილ ლიტერატურულ ანალიზს“⁵².

ი. ჭავჭავიძელი სწავლობდა რა ძველ ავტორთა ნაწერებს, ცდილობდა გაერკვია თითოეული მწერლის „პიროვნება, — თუ რა წრესა და მიმართულებას ეკუთვნოდა სახელდობრ იგი, რა მსოფლმხედველობისა და თვალსაზრისის კაცი იყო, — აგრეთვე შეეტყო, რა მიზანი ჰქონდა და რა სწავლდა მას, როდესაც

46 ი. ჭავჭავიძელი, ქართველი ერის ისტორია, II³, გვ. 169—192, 339—346.

47 ი. ჭავჭავიძელი, ქართული ერის ისტორია, I⁵, გვ. 399—400; II³, გვ. 307—308.

48 ი. ჭავჭავიძელი, ქართული ერის ისტორია, II³, გვ. 210—211, 308—310, 391.

49 იქვე, გვ. 309—315, 391—392; III², გვ. 309.

50 ი. ჭავჭავიძელი, ქართული ერის ისტორია, II³, გვ. 299, 307—308, 389—392; III², გვ. 464; IV², გვ. 183, 343.

51 ი. ჭავჭავიძელი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XVIII სს.), მეორე-მესამე შეესებულ გამოცემა, თბ., 1945.

52 ა. ბარამიძე, ივანე ჭავჭავიძელი და ძველი ქართული მწერლობა. „ლიტერატურული საქართველო“, 28.XI.1940, № 33 (156).

თავისი თხზულების წერას შეუდგა. ამასთანავე ყოველთვის ცდილობდა, გაეგო რადარა და რამდენი სანდო წყარო ჰქონდა თითოეულ მათგანს და რა გზით და რა საშუალებით სურდათ და შესძლეს თავიანთი მიზნის განხორციელება⁵³. მას, როგორც ჩანს, აღუვლებდა ის გარემოება, რომ სპეციალისტები მხოლოდ სამოქალაქო ისტორიის შესწავლით იფარგლებოდნენ და ძველ ჰაგიოგრაფთა თხზულებანი — წამება-ცხოვრებანი უგულებელყოფილი იყო. მისი მტკიცებით, „ვიცისაჲ ქართული საისტორიო მწერლობის განვითარების შესწავლა სურს, არც შეუძლია და არც უფლება აქვს ქართულ საეკლესიო საისტორიო ძეგლებს, ქართველ მარტილთა და წმიდათა ცხოვრებებს გვერდი აუხვიოს და განუხილველი დატოვოს“⁵⁴. სწორედ ამიტომ დაუთმო მკვლევარმა ასე დიდი ადგილი წამება-ცხოვრებათა ტექსტებს: ჯერ მოკლედ გამოთქვა თავისი ზოგადი შეხედულება მათ შესახებ⁵⁵, ხოლო შემდეგ ცალკე ნარკვევებიც უძღვნა.

განსაკუთრებული გულისყურით ეკიდებოდა მკვლევარი უძველეს ქართულ თხზულებას — შუშანიკის მარტილობას. ხშირად იყენებდა მათ თავის მრავალრიცხოვან შრომებში⁵⁶. მასვე მიუძღვნა სოლიდური ნარკვევი: „იაკობ ხუცესი“⁵⁷.

ი. ჭავჭავიძემ გულდასმით შეისწავლა იაკობის ნაწარმოები, შეუღარა იგი სომხურ რედაქციას, გაარკვია მისი ღირსება, წარმოაჩინა ავტორის, — ვიქტორცა მიუქერძობელი მთხრობელის, — დამსახურება ქართული საზოგადოებრივი ცხოვრებისა და სულიერი კულტურის წინაშე.

ი. ჭავჭავიძემ ამ „უძველესი ქართული საისტორიო თხზულების“ ავტორად მიიჩნია შუშანიკის ხუცესი იაკობი და უხვად დაძებნა ნაწარმოებში ამ ადრეც გამოთქმული ვარაუდის დამადასტურებელი მასალა. მისი დაკვირვებით, იაკობი მოთხრობილი ამბის თანამედროვე, თვითმხილველი, თანადამხდური და მონაწილე იყო. იგი გაქირვების ეამსაჲ ახლოს იყო შუშანიკთან და მის მწუხარებას იზიარებდა. იაკობ ხუცესის ნაწარმოებში, როგორც თანამედროვის მიერ დაწერილ თხზულებას შეშვენის, მაშინდელი საქართველოს შინაური თუ საზოგადო ყოფა-ცხოვრებისა და ზნე-ჩვეულების შესახებ მრავალი საუცხოო ცნობა მოპოვება, რომელნიც მთელ მოთხრობაში ისე ბუნებრივად არის ჩაქსოვილი, ისე უშუალოდ თან სდევნენ ამბის მიმდინარეობას, რომ მკითხველს თვალწინ მაშინდელი ცხოვრების ცოცხალი, მხატვრული სურათი ეშლება.

ი. ჭავჭავიძემ პირველმა მიაქცია განსაკუთრებული ყურადღება შუშანიკის მარტილობაში შემონახულ ცნობებს V საუკუნის ქართლის პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი მდგომარეობის, სარწმუნოებრივი ვითარების, სოციალური სტრუქტურის შესახებ. მანვე პირველმა გახადა მსჯელობის საგნად ის გულწრფელობა, უშუალოება და ბუნებრიობა, რომლითაც იაკობ ხუცესის მოთხრობის კილოა გამსჭვალული თავიდან ბოლომდის, რის წყალობითაც ნაწარმოებში მაშინდელი ყოფა-ცხოვრება მთელი თავისი ღირსება-ნაკლულევანებით

53 ი. ჭავჭავიძე, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 11.

54 იქვე, გვ. 13.

55 იქვე, გვ. 35—44.

56 იხ., მაგალითად, ი. ჭავჭავიძე, ქართველი ერის ისტორია, 1⁵, გვ. 118, 208, 237, 239, 280—283, 297—299, 378—379; 11³, გვ. 30,47; 111², გვ. 303; მისივე, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული პრობლემები. თბ., 1950, გვ. 268—269 და სხვა მრავალი.

57 ი. ჭავჭავიძე, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 45—54.

გვეხატება და არც ერთხელ ყალბი და განზრახ თუ უნებლიეთ გაზვიადებულ და დაუჭერებელი სულიერი მდგომარეობის აღწერილობა არ გვხვდება. თხზულების ავტორის უშუალობისა და „მართლის თქმის“ ტენდენციების საჩვენებლად მკვლევარი ყურადღებას ამახვილებდა შუშანიკის ზოგიერთ ისეთ პირად თვისებაზე (სიფიცხე, თავშეუკავებლობა და სხვ.). რომელთა მიჩქმალვა ავტორს არ უცდია, აგრეთვე სამღვდლო პირთა სუსტი მხარეების მხილებაზე და ა. შ.

შუშანიკის მარტივობის სკრუპულოზური ანალიზის შემდეგ მკვლევარი სავსებით მართებულად ასკვნიდა: „ყველა ზემოთქმულის შემდეგ ცხადია, რომ იაკობ ხუცესის თხზულება როგორც თავისი ისტორიული, საგეოგრაფიო, ქრონოლოგიური ცნობებით, ისევე ყოფა-ცხოვრების აღწერილობით, მოთხრობის თვისებითა და კილოთი, დასასრულ ავტორის მიერ ნააზრობის ფსიქოლოგიურის უტყუარობით მართლაც თანავედროვის, თანადამხდურისა და მონაწილის მიერ დაწერილ ნაწარმოებად უნდა იქნეს ცნობილი“⁵⁸.

ასეთი დასკვნის შემუშავების შემდეგ ი. ჭავჭავიძემ აღტალურად განიხილა შუშანიკის მარტივობის ქართულ-სომხური რედაქციების ურთიერთობის საკითხი და დამაჩერებლად დაადასტურა იაკობ ხუცესის წიგნის პირველადობა. მან სწორად შენიშნა, რომ ქართულთან შედარებით სომხური ტექსტი ერთობრად უფრო ვრცელია, მაგრამ ეს სომხურის თავდაპირველობასა და დედნობას არ ამტკიცებს; სომხური ტექსტი გავრცობილია არაარსებითი მასალით (მაგალითად, შუშანიკის ლოცვა-ვედრებით), სამაგიეროდ მასში გაპოტოვებულია დედნის საუკეთესო ადგილები, რომლებიც მაშინდელი ქართლის ისტორიას, გეოგრაფიას, ყოფა-ცხოვრებას გვაცნობენ, ავტორის თანადამხდურობის კვალი წარბოცილია, შუშანიკის ცოცხალი ადამიანური თვისებები მიჩქმალულია და ა. შ.

ნარკვევის დასასრულს ი. ჭავჭავიძემ განიხილა შუშანიკის წამების ქართული ვრცელი რედაქციის მოღწეული ტექსტი და დაასკვნა, რომ იგი იაკობ ხუცესის თხზულების მხოლოდ მეორე ნაწილია, ხოლო პირველი, — შუშანიკის ცხოვრების მომთხრობელი, — დაკარგულად მიიჩნია.

მართალია, შუშანიკის წამება ი. ჭავჭავიძის პირველ რიგში „ძვირფას და შინაარსიან საისტორიო წყაროდ“⁵⁹ მიიჩნდა, მაგრამ იგი იმასაც დასაქნდა, რომ „იაკობ ხუცესის უტყუარი მხატვრული ნიჭი და მშვენიერი ცოცხალი ენა ამ თხზულებას სასიამოვნო საკითხავ ნაწარმოებადაც ხდის“⁶⁰.

ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ი. ჭავჭავიძემ გერმანულ ენაზე თარგმნა ევსტათი მცხეთელის მარტივობა. მან (ა. პარნაკთან ერთად) წერილიც გამოაქვეყნა ამ ძეგლზე გერმანულ ჟურნალში, რის გამოც შემდეგ კამათიც მოუხდა მ. ჭანაშვილთან⁶¹, ხოლო შემდეგ საგანგებო ნარკვევი შეიტანა „ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში“⁶¹. მასში ავტორმა ყურადღება გაამახვილა ევსტათის ცხოვრებასა და მოწამებრივ აღსასრულზე, სპარსეთსა და ქართლში ქრის-

58 იქვე, გვ. 49.

59 იქვე, გვ. 54.

60 მ. ჭანაშვილი, ჩემი შენიშვნები, 590 წელს და არა 544-ს და არც 888-ს, „საქართველო“, 1908, № 5, გვ. 12; ი. ჭავჭავიძე, საისტორიო მასალები, პასუხი მ. ჭანაშვილს, „საქართველო“, 1908, № 10, გვ. 11—14; მ. ჭანაშვილი, ჩემი შენიშვნები, VI. ევსტათის წამებისა და უმფობის გამოისევ, „ნიაი“, 1909, № 8, გვ. 11—15 (=მისივე, ქართული მწერლობა, I, თბ., 1909, გვ. 108—119).

61 ი. ჭავჭავიძე, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 54—68.

ტიანთა მდგომარეობაზე, უცნობი ჰაგიოგრაფის მიერ მოწოდებულ პოლიტიკურ-ქრონოლოგიურ ცნობებზე, ნაწარმოებში მოცემულ სარწმუნოებრივ მოძღვრებაზე და ა. შ. მისი დაკვირვებით, ევსტათი მცხეთელის მარტილობა მაშინდელი საქართველოს ცხოვრების შესახებ მრავალ საყურადღებო და ცოცხალ სურათს შეიცავს და უტყუარი ცნობებითაც არის შემკული; იგი „შინაარსიანი, ძვირფასი, სანდო საისტორიო წყარო აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკური, საეკლესიო და კულტურული ისტორიისათვის“⁶². მკვლევარი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა თხზულების ცნობებს ქართლში უმეფობის შესახებ.

ნარკვევში, რომელშიც ი. ჭავჭავიძემ აბო თბილელის მარტილობას მიუძღვნა⁶³, ძველის ისტორიულ-ლიტერატურული საკითხებიცაა განხილული და აქა-იქ მის მხატვრულ ფორმაზეცაა საუბარი, მაგრამ ავტორის მსჯელობას ნათლად ეტყობა, რომ მის მთავარ მიზანს იოანე საბანისძის ნააზრუვის შეფასება და ქართულ საეკლესიო-საისტორიო მწერლობაში მისი როლისა და ადგილის გარკვევა წარმოადგენს.

ი. ჭავჭავიძელის დასკვნით, იოანე საბანისძე ცნობილი მწერალი ყოფილა და მას უთუოდ სხვა თხზულებანიც ექნებოდა დაწერილი. მან გარკვეული მიმართულება შექმნა ცხოვრებასა და მწერლობაში და თავისი თხზულება ჩვეულებრივი მოთხრობის სახით კი არ დაწერა, არამედ ორიგინალურად გაიაზრა, გონივრულად დაგეგმა, თავებად დაყო და თითოეულ თავში განსაზღვრული ღედააზრი გაატარა. იოანე საბანისძე ცხოვრებაში ღრმად ჩახედული მწერალია, მას კარგად აქვს შეგნებული სამშობლოში შექმნილი რთული სახელმწიფოებრივ-სარწმუნოებრივი ვითარების საშიშროება, სწორად აქვს გათვალისწინებული ქართველთა ეროვნული გრძნობის შესუსტებისა და არაბთა ძალმომრეობის ზრდის სავალალო შედეგები და სწორედ ამიტომ ყურადღებას ამხანილებს აბოს ტრაგიკულ აღსასრულზე. ი. ჭავჭავიძემ მახვილგონივრულად შენიშნა, რომ იოანე საბანისძემ, — „თავისი ღრობის მისაბამმა, სამაგალითო ისტორიკოსმა“, — შეძლო ის, რაც ვერ შეძლო, მაგალითად, ევსტათი მცხეთელის მარტილობის ავტორმა; „ცხოვრების კერძო მოვლენაში მან საზოგადო-მნიშვნელოვანი გარემოება დაინახა“, კონკრეტულ-ისტორიული მოვლენა — აბოს წამება — განაზოგადა და ქართველთა სამსჯავროდ გამოიტანა. მისთვის აბოს წამება იყო არა მხოლოდ აბოს ტრაგიკული აღსასრული, არამედ ქართველთა ავბედითი აწმყოს დამადასტურებელი და კიდევ უფრო დანისლული მოშავლის მაუწყებელი ფაქტი. ამიტომაც მან საგანგებოდ გაამახვილა ქართველთა ყურადღება აბოს წამების მნიშვნელობაზე, თავისი ღრმა მსჯელობითა და „პოეტური სურათებით“ მკითხველი გაიტაცა, დააფიქრა და ეროვნული თვითშეგნების გრძნობა გაუღვივა, თავის თანამომხმეებს დაანახა და ავგრძნობინა არაბ დამპყრობთა ბატონობის სუსხი და სიმწვავე. აბოს მარტილობა, „რომელიც იოანე საბანისძის მადლიანმა კალამმა ქართველ საზოგადოებას განსაკუთრებულ საგულისხმეო შემთხვევად წარმოუდგინა, ამასთანავე ისტორიულ და სამარადისო-მნიშვნელოვან მოვლენად უნდა ქცეულიყო: ეს მოვლენა ქართველთა მიძინებული სარწმუნოებრივი გრძნობის გამოფხიზლებისა და გაცხოველების მიზეზად უნდა

⁶² ი. ქ. ე. გვ. 59. ი. ჭავჭავიძელი სხვა შრომაშიც დაბეჭილებით აცხადებდა, რომ ევსტათი მცხეთელის მარტილობა „როგორც საისტორიო წყარო უმაღლესი ნდობის ღირსია“. იხ. მისი: საქართველოს მეფე და მისი უფლების ისტორია, გვ. 3.

⁶³ ი. ჭავჭავიძელი ი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 67—76.

გამხდარიყო⁶⁴. ეს ასეც მოხდა და სარწმუნოებრივი გრძნობის ზრდას ეროვნული თვითშემეცნების გაღვივებაც მოჰყვა! აი, ამაშია იოანე საბანისძის უდიდესი დამსახურება მშობელი ხალხისა და მშობლიური მწერლობის წინაშე, — ასე შეაფასა ი. ჭავჭავიძელმა აბოს ბიოგრაფი და მისი საისტორიო თხრობის წესი მაშინდელი ქართული საისტორიო მწერლობის დიდ მეთოდოლოგიურ წარმატებად მიიჩნია.

როგორც ცნობილია, ქართულ-სომხურ ეკლესიებს შორის კარგა ხნის მანძილზე წარმოებდა სარწმუნოებრივ-დოგმატიკურ საკითხებზე კამათი და ბრძოლა, რაც გავლენას ახდენდა როგორც საზოგადოებრივ ცხოვრებაზე, ისე საეკლესიო მწერლობაზე. ი. ჭავჭავიძელი გულმოდგინედ იკვლევდა საეკლესიო განხეთქილების საკითხებს⁶⁵. ბუნებრივია, მან სათანადო ყურადღება მიაქცია ცნობილ ანტიმონოფიზიტურ ტრაქტატს: „განყოფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“, რომლის ავტორად გრიგოლ ხანძთელის (759—861) მოწაფე და თანამოღვაწე არსენ კათალიკოსი (IX ს.) მიიჩნია⁶⁶.

ასევე დიდი გულისყურით ეკიდებოდა ი. ჭავჭავიძელი ქართველთა შორის ქრისტიანობის გავრცელების ისტორიას და მის ამსახველ წყაროებს, კერძოდ — ნინოს ცხოვრებას⁶⁷.

ბეტერბურგის უნივერსიტეტის მიერ გამოცხადებულ კონკურსზე 1893 წლის 15 დეკემბერს ი. ჭავჭავიძელმა წარადგინა თავისი ნაშრომი: „ანდრია მოციქულისა და წმ. ნინოს მოღვაწეობა „საქართველოში“, რომლითაც დაამტკიცა, რომ ანდრია მოციქული არასდროს არ ყოფილა საქართველოში და ცნობები ნინოს მშობლებისა და აღზრდის შესახებაც პერმინდელ შენათხზს წარმოადგენს. ამ შრომამ ნაციონალისტურად განწყობილ ელემენტებსა და სასულიერო წოდების წრეებში დიდი მითქმა-მოთქმა გამოიწვია, რადგან იგი აქარწყლებდა მანამდე არსებულ ზღაპრებს საქართველოს ისტორიის სფეროში. ისინი ვერ გრძნობდნენ, რომ ამ გზით საფუძველი ეყრებოდა აკადემიურ კვლევას. უნივერსიტეტის პროფესორთა საბჭომ ი. ჭავჭავიძელის ოქროს მედლით დააჯილდოვა და მისი შრომის გამოქვეყნება დაადგინა⁶⁸. მალე იგი დაიბეჭდა როგორც ქართულად, ისე რუსულადაც⁶⁹.

ი. ჭავჭავიძელი განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა ნინოს ცხოვრების უძველეს რედაქციას, რომელიც ე. თაყაიშვილმა ახალი ვარიანტის სახელით გამოაქვეყნა, ხოლო იგი შატბერდისეულს უწოდებდა. მან შეისწავლა ძეგლის

⁶⁴ იქვე, გვ. 72. იხ. აგრეთვე ი. ჭავჭავიძელი, ქართველი ერის ისტორია, II³, გვ. 82—83, 88—91.

⁶⁵ И. Джавахов. История церковного разрыва Грузии и Армении в начале VII века. ИАН. 1908. VI серия, II, № 5. გვ. 433—446; № 6, გვ. 511—536; მისივე. ქართველი ერის ისტორია, I³, გვ. 375—388.

⁶⁶ ი. ჭავჭავიძელი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 83—93.

⁶⁷ ი. ჭავჭავიძელი, ქართველი ერის ისტორია, I⁵, გვ. 98—99, 105—108, 176, 185—187, 195, 231—232, 457—460.

⁶⁸ შ. კაშმაძე, ივანე ჭავჭავიძელი, „დროშა“, 1952, № 4 (9), გვ. 17. აქ გამოქვეყნებულია შ. კაშმაძის მიერ დაწერილი და ი. ჭავჭავიძელის მიერ ჩასწორებული ბიოგრაფია დიდი მეცნიერისა.

⁶⁹ ი. ჭავჭავიძელი, ანდრია მოციქულისა და წმ. ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში, „მოამბე“, 1900, V, განყ. II, გვ. 55—70; VI, განყ. II, გვ. 18—50; მისივე. Проповедническая деятельность ап. Андрия и св. Нины в Грузии, ЖМНП, 1901, № 1, გვ. 77—113.

შედგენილობა, გაარკვია მისი არქიტექტონიკის აეკარგიანობა, ამხილა მისი კომპოზიციური ნაკლოვანებანი და ფსევდოეპიგრაფიკულობა (ყალბსათაურიანობა).

ი. ჭავჭავიძის დაკვირვებით, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, რომელსაც მკვლევართა უმრავლესობა ერთ თხზულებად მიიჩნევს, არის ორი ნაწარმოების კრებული: პირველია უძველესი სამოქალაქო საისტორიო ძეგლი — მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიაზე, ხოლო მეორე — ნინოს ცხოვრება. სწორედ ამ უკანასკნელში გვხვდება ისეთი ცნობები ნინოს წარმომავლობაზე, აღზრდაზე, მოღვაწეობაზე და ა. შ., რომელთა შეწყნარება შეუძლებელია. ტექსტის ცნობა, რომ თითქოს ჩვენს ხელთ არსებული მასალა ნინოს მონათხრობის ჩანაწერია მის თანამედროვეთა მიერ, რომელთაც სიკვდილის წინ ჰკითხეს და თხოვნით აამბობინეს თავგადასავალი ნინოს, მკვლევარმა ყალბად და ნატყუარად მიიჩნია. „წმინდა ნინოს ვინაობა ქართველებს მოქცევის შემდეგ მაინც უნდა სცოდნოდათ. განა ახლად მოქცეულნი მისი მოწაფენი პირველად მის ვინაობას არ გამოჰკითხავდნენ ან განა თვით წმინდა ნინო ქართველების გაქრისტიანების შემდეგ დამალვდა თავის ვინაობას? იმას პირველ ხანებში კიდევ შეეძლო დაემალა თავისი ვინაობა, როცა ქართველობის უმთავრესი ნაწილი, თვით სამეფო სახლობა წარმართები იყვნენ, მაგრამ, როცა თითქმის მთელი ხალხი, მეფე მირიანი თავისი სახლობითურთ გაქრისტიანდა და ყველანი თაყვანს სცემდნენ მას, როგორც წმინდანს, ნინოს დასამალავი რაღა ექნებოდა? რასაკვირველია, არაფერი. უამბობდა ყველას, ვინც გამოჰკითხავდა, ხოლო მკითხველი, მგონია, ბევრი უნდა ყოფილიყო და სიკვდილის წინ თავგადასავლის მოთხრობა საქირო აღარ იქნებოდა“⁷⁰.

ი. ჭავჭავიძელმა შეისწავლა ნინოს ცხოვრების ავტორის წერის მეთოდები, წარმოაჩინა მისი ძირითადი მიზანდასახულობა, ნაწარმოები გამოაცხადა ძველ ქართველთა აზროვნებისა და სულიერ მისწრაფებათა გასაცნობად საინტერესო ძეგლად⁷¹, მაგრამ მისი საისტორიო ხასიათის ცნობების დიდი ნაწილის შეწყნარება შეუძლებელად მიიჩნია.

მოსწავლი ნარკვევები უძღვნა ი. ჭავჭავიძელმა ქართული პაგიოგრაფიის თვალსაჩინო წარმომადგენლებს ბასილ ზარზმელსა და გიორგი მერჩულეს.

მაშინ, როდესაც გამოქვეყნდა ი. ჭავჭავიძის შრომა ბასილ ზარზმელზე (1916 წ.), სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება თითქმის სულ არ იყო შესწავლილი: ტექსტი არაღამაკმაყოფილებლად იყო გამოცემული⁷², ხოლო გამომცემლის წინასიტყვაობაში ბევრი საკითხი მცდარად იყო გაშუქებული. ამდენად სწორედ ი. ჭავჭავიძელი იყო პირველი მკვლევარი, რომელმაც სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების შესწავლა მკვიდრ მეცნიერულ ნიადაგზე დააყენა; სწორედ მან შეაფასა ჭეროვნად აღნიშნული ძეგლი და გაარკვია მისი კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობა⁷³. ი. ჭავჭავიძის დასკვნით, ბასილ ზარზმელი გვიშლის უტყუარ სურათს სამცხის სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურული ვითარებისა, ნათლად გვიხატავს სამცხის სამონასტრო კოლონიზაციას, გვაცნობს ზარზმის მონასტრის აღმოცენებისა და განვითარების ისტორიას, ყურადღებას

70 ი. ჭავჭავიძელი, ანდრია მოციქულისა და წმ. ნინოს მოღვაწეობა საქართველოში, „მოამბე“, 1900, V, განყ. II, გვ. 61.

71 ი. ჭავჭავიძელი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 94—107.

72 მ. ჭანაშვილი, ქართული მწერლობა, II, გვ. 1—46.

73 ი. ჭავჭავიძელი ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 124—134.

ამახვილებს გლეხთა ცხოვრებაზე, ნათლად გვიჩვენებს გლეხობის ბრძოლას სამონასტრო მიწათმფლობელობასთან⁷⁴.

მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ი. ჭავჭავიძემ სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების ქრონოლოგიის გარკვევაში. მან სწორად შენიშნა, რომ ბასილ ზარზმელისა და გიორგი მერჩულის წიგნებში მოხსენიებული მიქელ პარეხელი ერთი და იგივე პირია; ასევე ერთ პირად მიიჩნია ზემოხსენებულ ავტორთა მიერ დასახელებული გიორგი მაწყვერელი. მისი დასკვნით, რაკი მიქელ პარეხელი გრიგოლ ხანძთელის მეგობარი ყოფილა, მაშასადამე, მისი მოწაფე სერაპიონი ხანძთელი არქიმანდრიტის უმცროს თანამედროვედ უნდა ჩათვალოს. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების მონაცემების გათვალისწინებითა და ზოგიერთი სხვა წყაროს მოშველიებით ბასილ ზარზმელის მოღვაწეობა მან X საუკუნის პირველი ნახევრით დაათარილა. მისი მოსაზრება არსებითად შეიწყნარეს, გალარმავეს, დაასაბუთეს და დააკონკრეტეს ე. თაყაიშვილმა⁷⁵ და კ. კეკელიძემ⁷⁶.

ი. ჭავჭავიძე იყო პირველი მეცნიერი, ვინც საგანგებოდ გაამახვილა ყურადღება ბასილ ზარზმელის თხრობის წესსა და მეთოდებზე, მის წყაროებსა და საისტორიო ცნობათა ღირებულებაზე. კიდევ უფრო მაღალი შეფასება მისცა ი. ჭავჭავიძემ ნ. მარის მიერ „ხელმეორედ“ მოპოვებულსა და „საუცხოოდ“ გამოცემულ გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას⁷⁷. მკვლევარმა იგი მიიჩნია „ფრიად საყურადღებო და ძვირფას საისტორიო თხზულებად“ და გაამახვილა ყურადღება მის მხატვრულ ფორმაზე. მისი დაკვირვებით, ნაწარმოების ავტორი კარგად გეაცნობს ქართული სახელმწიფოებრიობის აღდგენის პირველი ეტაპის გამოჩენილ ქართველ მოღვაწეებსა და იმ დროის ისტორიულ-კულტურულ ვითარებას. იგი ძირითადად საქართველოში გაბატონებულ, ქრისტიანულ-ოფიციალურ იდეოლოგიას ატარებს, მისი „თხზულება თავიდან ბოლომდის მონაზონური ცხოვრების აღტაცებითა და ამაყი გრძნობით არის გამსჭვალული“, მაგრამ ამასთანავე „აღტაცებით შეჭაროდა ბუნების ლამაზსა და მომზიბლავ სურათებს“, „დიდი პოეტური ნიჭით იყო დაჯილდოებული, სხვებსაგვით მარტო საეკლესიო და სამონასტრო ცხოვრებით არა აქვს დახშული მხედველობა“. მეორე ადგილას მეცნიერი წერდა: „საკმარისია აღამიანმა გადაიკითხოს ჩვენი ისტორიკოსის თხზულების ის ადგილები, სადაც მას შატბერდის, ხანძთისა და დანარჩენი მონატრების მიდამოები აქვს აღწერილი, რომ შეიტყოს, რამდენად ჰყვარებია მას ბუნება, რამდენად ფაქიზი და ნაზი ესთეტიკური გემოვნების პატრონი ყოფილა იგი“⁷⁸.

ი. ჭავჭავიძემ გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება არა მხოლოდ პირველხარისხიან საისტორიო წყაროდ მიიჩნია და გააჩვენა მის ჩვენებათა ღირსებათუ წყაროები, არამედ იგი აღიარა დიდ მხატვრულ ტილოდ, რომლის ავტორს ეხერხება ბუნების სურათების ხატვა და მოქმედ გმირთა ფსიქოლოგიური განცდების გადმოცემა. დავუკვირდეთ რაოდენ მრავლისმთქმელია ი. ჭავჭავიძის

74 ი. ჭავჭავიძე, სოციალური ბრძოლის ისტორია საქართველოში IX—XIII საუკუნეებში, თბ., 1934, გვ. 2—4.

75 ე. თაყაიშვილი, შენიშვნები ზარზმის ეკლესიისა და მის სიძველეთა შესახებ, თბ., I, 1919, გვ. 124—134.

76 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 146—150.

77 ი. ჭავჭავიძე, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 112—123.

78 იქვე, გვ. 116.

სიტყვები: „რაც უნდა აგვიწეროს მან (გიორგი მერჩულემ. — ლ. მ.), ყველაფერი ხორცშესხმული გამოდის, სურათი ცხოველი და მრავალფეროვანია, როგორც თვით ცხოვრება იყო. ამ მხრივ იგი ნამდვილი მხატვარია. მისი აღწერილობა თვალწარმატაცი სიმკვირცხლით, მშვენიერის ხატოვანებითა და ფერადებით არის აღსავსე, მოთხრობა ბუნებრივად მიმდინარეობს და მკითხველის ყურადღებას შინაარსიანობით ხიბლავს. მარტივი, მკაფიო და ცხოველის ენით დაწერილი, მშვენიერის, კეთილშობილურის კილოთი გამსჭვალული მთლად პოეტური თხზულების შთაბეჭდილებას ახდენს“⁷⁹.

გიორგი ათონელის (1009—1065) მრავალმხრივი მოღვაწეობა, მისი მონაწილეობა ქართველთა საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, მისი ზრუნვა მშობელი ერის სულიერ განსტეაკებასა და კულტურულ-სარწმუნოებრივი დამოუკიდებლობის დაცვაზე ყოველთვის იქცეოდა ი. ჭავჭავიძის ყურადღებას⁸⁰. მკვლევარმა კარგად წარმოგვიდგინა გიორგი ათონელის შემოქმედებითი საქმიანობა და ნათლად წარმოაჩინა მისი პროგრესული როლი ქართული კულტურის ისტორიაში. ი. ჭავჭავიძის დასკვნით, გიორგი ათონელი არა მხოლოდ „შესანიშნავი მთარგმნელი“ იყო, არამედ „გამოჩენილი ისტორიკოსი“. მისი ორიგინალური ნაწარმოები, რომელიც იოანე და ექვთიმე ათონელების თავგადასავალს გვაცნობს, „უაღრესი ნდობის ღირსია, მრავალმხრივად შინაარსიანია, ღრმა და მაღალი საზოგადოებრივი და ეროვნული აზრებით გამსჭვალულია. საუცხოო ქართულით და მომხიბლავი გულწრფელი კილოთი ნაწერი იგი სამართლიანად ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის საუკეთესო ძეგლად უნდა ჩაითვალოს“⁸¹.

ი. ჭავჭავიძელმა გიორგი ათონელის განსაკუთრებულ დამსახურებად აღიარა ის გარემოება, რომ მწერალი არ შემოიფარგლა მხოლოდ იოანესა და ექვთიმეს თავგადასავლის გადმოცემით, მან გამოიყენა სათანადო წყაროები და შემოწმებული გადმოცემები, ოსტატურად მოიმარჯვა ნივთიერი საბუთები, ვრცლად ასახა ქართველ-ბერძენთა ურთიერთობა, დაადასტურა ქართველთა უფლებები ათონის მონასტერზე.

გიორგი ათონელის ისტორიულ-ლიტერატურული მემკვიდრეობა აითვისა და განავითარა მისმა მალაღნიჭიერმა მოწაფემ გიორგი ხუცესმონაზონმა (XI ს.)⁸². შედარებით მეთოდის მომარჯვებით, „მშვენიერი, გულწრფელი კილოთი დაწერილი და ღრმა გრძნობითა და სიყვარულით გამსჭვალული“ თხზულებით, — გიორგი ათონელის ცხოვრებით, — მისმა ავტორმა საპატიო ადგილი დაიმკვიდრა ქართული მწერლობის ისტორიაში.

ცალკე უნდა მოვიხსენიოთ ი. ჭავჭავიძის ნარკვევი ეფრემ მცირეზე (XI ს.)⁸³. მკვლევარმა კრიტიკულად გააანალიზა წყაროთა ჩვენებანი ეფრემის ცხოვრება-მოღვაწეობის შესახებ, საფუძვლიანად გააშუქა მისი ორიგინალური ისტორიულ-ჰაგიოგრაფიული ნაწერების კულტურულ-ლიტერატურული მნიშვნელობა, ვრცლად დაახასიათა მისი მთარგმნელობითი პრინციპები და მეთოდ-

⁷⁹ იქვე.

⁸⁰ И. Джавахов, К истории ереванских феодалов в Армении Грузии (Гесерий Афонский). ЖМНП, 1904, № 2, сс. 358—372; მისივე, ქართული სამართლის ისტორია, II, 1, გვ. 66—80; მისივე, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 177—191, 341—345.

⁸¹ ი. ჭავჭავიძის, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 144.

⁸² იქვე, გვ. 145—151.

⁸³ იქვე, გვ. 152—170.

დები და ბუნებრივად დაასკვნა, რომ „ეფერემ მცირე შესანიშნავი, სწორუპოვადი ქართველი მეცნიერი ფილოლოგოსი და ისტორიკოსი იყო“.

გარკვეულ ინტერესს იწვევს ი. ჭავჭავაძის ნარკვევი: „ნიკოლაოზ კათალიკოზი“⁸⁴. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ი. ჭავჭავაძის მოზრდილი ნაშრომი: „ადამიანი ძველ ქართულ მწერლობასა და ცხოვრებაში“, რომელშიც თანამედვერობითაა განხილული სამი საკითხი: მოძღვრება ადამიანზე, ადამიანის სოციალ-ეთიკური იდეალები, ადამიანი ვითარცა მოღვაწე⁸⁵. ავტორი უხვად იმოწმებდა ძველი მოღვაწეების თხზულებებს, — ორიგინალურსა თუ ნათარგმნს, — და მათზე დაყრდნობით ზუსტსა და სრულ პასუხს იძლეოდა დასმულ საკითხზე.

ასეთივე გულისხმიერებით განიხილა ი. ჭავჭავაძელმა კოლაელთა მარტვილობა, კოსტანტის მარტვილობა, გობრონის მარტვილობა და სხვა ძეგლები. სწორედ მან წარმოაჩინა კოლაელთა მარტვილობის, — ვითარცა ქრისტიანობისა და წარმართობის ურთიერთობის ამსახველი ძეგლის, — მნიშვნელობა, დამატებითი მასალების მოხმობით სარწმუნო გახადა ვარაუდი მარტვილობის კოსტანტის, თომა არწრუნის (X ს.) მიერ მოხსენიებული კახასა და ატენის სიონის წარწერაში დასახელებული კახას იდენტურობის შესახებ⁸⁶, შეაქო სტეფანე მტბევეარი (IX—X სს.) საქართველოსა და სომხეთის პოლიტიკური ვითარებისა და აბულ-ყასიმის შემოსევის უტყუარი სურათის მოცემისათვის, მაგრამ, ამასთანავე, ამხილა მისი არაობიექტურობა და ქართველთადმი ზედმეტად მიკერძობება⁸⁷.

თავისი ხანგრძლივი კვლევა-ძიებით მიღებული შედეგები ი. ჭავჭავაძელმა დასკვნის სახით ასე ჩამოაყალიბა: „ქართული საისტორიო მწერლობისა და აზრის განვითარებაში განსაკუთრებული ღვაწლი მიუძღვით: იოანე საბანისძეს, რომელმაც თავისი შრომა გარკვეულ გეგმაზე ააგო და ცხოვრების კერძო მოვლენაში საზოგადო მნიშვნელოვანი გარემოება შენიშნა და თავის თანამედროვეებსაც დაანახვა; ბასილ ზარზმელს, რომელმაც თხრობის წესისა და მეთოდების შესახებ საყურადღებო ცნობები მოეპოვება; განსაკუთრებით კი გიორგი მთაწმიდელს, რომელმაც საისტორიო მწერლობის მეთოდები ჩვენში უაღრესად განავითარა და მისაბძი მაგალითი შექმნა; გიორგი ხუცესმონაზონს, რომელმაც ღვაწლის შედარებითი დაფასება პირველად შემოიღო ქართულ მწერლობაში, და, რასაკვირველია, ეფერემ მცირეს, ვითარცა საისტორიო მწერლობის მეთოდებისა და ტექნიკის საუკეთესო თეორეტიკოსსა და ჩვენში ანალოგიის შემომღებს“⁸⁸.

„ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხებში“ დაბეჭდილია რამდენიმე წერილი საერო-მხატვრული ლიტერატურის შესახებ. შედარებით მეტი ადგილი ეთმობა რუსთველსა და მის „ვეფხისტყაოსანს“. ასეთია, მაგალითად,

⁸⁴ ი. ჭავჭავაძის, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, გვ. 97—109.

⁸⁵ იქვე, გვ. 130—155.

⁸⁶ ი. ჭავჭავაძის, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 61—66, 77—81, 109—111.

⁸⁷ იხ. აკრუკე ი. Джавахов. В защиту о времени построения грузинского храма в Атеи по вновь обследованным эпиграфическим памятникам, ХВ, ტ. I, ნაკ. III, 1912, გვ. 283.

⁸⁸ ი. ჭავჭავაძის, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 31. შემდეგ მკვლევარი ასახელებს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს, „ისტორიკოს-ფილოსოფოს“ ნიკოლაოზ კათალიკოსსა და ვახუშტი ბაგრატიონს.

„შოთა რუსთაველის დაბადების 750 წლისთავის ზეიმის გამო“, „Личность и мировоззрение“, «რუსთაველის ეპოქის სოციალური კულტურა და პოემა „ვეფხისტყაოსანი“», «„ვეფხისტყაოსნის“ ახალი გამოცემის ირგვლივ», „ვეფხისტყაოსანი“, „ამირანდარეჯანიანის“ ანარეკლი „ვეფხისტყაოსანში“, „შოთა რუსთაველისა და მისი ეპოქის გამოფენა“ და სხვა⁸⁹.

ამ შრომების გაცნობა ნათელყოფს, რომ ი. ჯავახიშვილმა კეშმარიტად დიდი წვლილი შეიტანა რუსთველოლოგიური პრობლემატიკის დამუშავებაში. მკვლევარს აინტერესებდა „ვეფხისტყაოსნის“ ხელნაწერებისა და გამოცემების ღირსება-ნაკლოვანებანი, პოემის ტიპაჟი და მთავარი იდეურ-თემატური მოტივები. ავტორის ვინაობა და მოღვაწეობის ხანა, მისი ფილოსოფიურ-რელიგიური მსოფლმხედველობა და ა. შ.

პირველ რიგში უნდა მოვიხსენიოთ ი. ჯავახიშვილის წერილი: „შოთა რუსთაველის დაბადების 750 წლისთავის ზეიმის გამო“, რომელიც ცხადყოფს, რომ ღვაწლმოსილ მეცნიერს „ბული სიხარულითა და კმაყოფილებით აევსო“, როდესაც გაიცნო საქართველოს კ(ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1934 წლის 20 აგვისტოს დადგენილება რუსთველის საიუბილეო ღღესასწაულის თაობაზე.

ი. ჯავახიშვილი საცესებით დარწმუნებული იყო, რომ „იმ მოღვაწეთა შორის, რომელთა ღვაწლი და შემოქმედება ქართველთათვის სამარადისოდ დაუვიწყარი დარჩება, რომელთა ქმნილებისათვის ვერც დროთა ცვალებადობასა და ვერც სივრცეს ვერაფერი დაუკლია, ერთი პირველი ადგილთაგანი, უეჭველია, შოთა რუსთაველს ეკუთვნის“⁹⁰. ასეთი ადამიანი, ასეთი შემოქმედი კი ღირსია იმისა, რომ შთამომავლობა ყველაფერს აკეთებდეს მისი სიდიადის წარმოსაჩენად; მეცნიერი ერთგვარი უკმაყოფილების გრძნობით აღნიშნავდა, რომ „ქართულ მეცნიერებას თავისი გენიოსი მგოსნის წინაშე ზნეობრივი მოვალეობა მოხდელი არა აქვს“⁹¹. აღნიშნული გარემოების გამო რუსთველისა და ქართველი საზოგადოებრიობის ურთიერთობის საკითხი ი. ჯავახიშვილის საგანგებო მსჯელობის საგანი გახდა. მან სწორად გაითვალისწინა, რომ ძველ საქართველოში „ვეფხისტყაოსანს“ ყველა „ერთნაირი გრძნობითა და აღფრთოვანებით არ შეხვედრია“. თუ, ერთი მხრივ, პოემას გამოუჩინდა ბევრი თაყვანისმცემელი და მადიდებელი, მეორე მხრივ, იყვნენ „ძლიერი მოწინააღმდეგენი უმთავრესად კლერიკალური წრეების წარმომადგენელთა შორის“. მოწინააღმდეგეებს რუსთველის „მომხიბლავი ნაწარმოების“ მოსპობა არ შეეძლოთ, მაგრამ „იმდენი ძალა მაინც შესწევდათ, რომ ამ გენიოსი მგოსნის სახელი, ვინაობა და ღვაწლი საუკუნეთა განმავლობაში წყვედიადი ყოფილიყო მოსილი და იმდროინდელი ცხოვრების მომთხრობელის საისტორიო თხზულებებში მისი ხსენებაც კი არ გამოჩენილიყო“⁹².

ი. ჯავახიშვილმა მკითხველთა ყურადღება მიაქცია იმ ფაქტს, რომ თამარის ისტორიკოსთა ნაწერებში არაად გეხვედება ხსენება რუსთველისა და მისი პოემისა და ამის ახსნა რუსთველის გარშემო გაჩლებული ბრძოლით მოიწადინა.

89 ი. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, გვ. 5—56.

ი. ჯავახიშვილის რუსთველოლოგიური შეხედულებანი მოკლედ განიხილა ი. მეგრელიძემ: იხ. მისი: რუსთველოლოგები, თბ., 1970, გვ. 212—224.

90 ი. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, გვ. 5.

91 იქვე, გვ. 11.

92 იქვე, გვ. 6.

„ვეფხისტყაოსნის“ საფუძვლიანი შესწავლის წინაპირობად ი. ჯავახიშვილს პოემის ხელნაწერთა გულდასმით შესწავლასა და მეცნიერულ ანალიზზე დამყარებული კრიტიკული გამოცემა მიაჩნდა. მას ერთგვარად აოცებდა რუსთველოლოგიაში აღმოცენებული თეორიების სიმრავლე არსებულ ვითარებაში, როდესაც „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის კრიტიკულად დადგენისა და მეცნიერულად გამოცემის საქმეში მიუტკევებელი ჩამორჩენილობა შეინიშნებოდა. ბევრ ხელნაწერში გვხვდება სხვათა მიერ შეთხზული სტროფები. პოემის კეთილისმსურველებსა თუ მტრებს არაერთი სტროფი მიუწერიათ ხელნაწერთა ველზე. შემდეგმა გადაწყვეტებმა ყოველივე ეს საკუთრივ ტექსტში შეიტანეს და დღეს ძნელი გასარკვევია, რა ეკუთვნის რუსთველს და რა სხვას. ამ მიმართულებით ნაყოფიერი მუშაობა ჩაატარეს ვახტანგ მეექვსემ, „ქართველ მწერალთა და ინტელიგენტთა წრემ ი. ჰავჭავაძის მეთაურობით“, ა. სარაჯიშვილმა, ნ. მარმა და სხვებმა, მაგრამ ძირითადი ნაკლი ნაკლადვე დარჩა.

ი. ჯავახიშვილმა მოკლედ, მაგრამ კმაყოფილების გრძნობით დაახასიათა ჩვენში წარმოებული რუსთველოლოგიური კვლევა-ძიება, სიხარულით აღნიშნა, რომ „შოთა რუსთაველის დიდებული ქმნილების შესწავლა წარსულთან შედარებით გაცხოველდა, ძალიან დაწინაურდა და უკვე არაერთი ძვირფასი მონაპოვარიცა გვაქვს შეძენილი“, მაგრამ ისიც დასძინა, რომ „მთელი მსჯელობა წინანდებურად პოემის აღუდგენელ ტექსტზეა დამყარებული“⁹³. ამიტომაც მას ყველაზე საშურ საქმედ „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის გამოცემა მიაჩნდა.

რუსულად გამოქვეყნებულ წერილში: „Личность и мировоззрение“⁹⁴, რომელიც ინგლისურადაც დაბეჭდულ⁹⁵, ი. ჯავახიშვილმა მოკლედ, ძალზე შეკუმშულად მოგვცა თავისი შეხედულება რუსთველის პიროვნებაზე, განათლებაზე, მოღვაწეობის ხანაზე, არმოღწეულ თხზულებებზე და ა. შ.

მკვლევარმა „ვეფხისტყაოსნის“ ავტორი — შოთა რუსთველი დაბეჭდილებით მიიჩნია თამარის ხანის მოღვაწედ, საგანგებოდ გაამახვილა ყურადღება მის სოციალურ წარმომავლობასა და მდგომარეობაზე, ნათელყო პოეტის სიმპათიები რაინდული წრეებისადმი, გამოავლინა მისი რელიგიურ-ფილოსოფიური შეხედულებანი, განიხილა პოემაში პანთეიზმის ელემენტების არსებობის საკითხი⁹⁶, დაახასიათა რუსთველის თვალსაზრისი სიყვარულსა და მეგობრობაზე, გახანა განსაკუთრებული პატივისცემა მანდილოსნისადმი და წარმოაჩინა ძმობა-მეგობრობის ყოველსაშემძლეობა.

მოსხენებაში — «რუსთაველის ეპოქის სოციალური კულტურა და პოემა „ვეფხისტყაოსანი“», რომელიც ი. ჯავახიშვილმა საბჭოთა მწერლების კავშირის V პლენუმზე წაიკითხა 1937 წლის დეკემბერში⁹⁷, საგანგებოდაა გაამახვილებული ყურადღება „ვეფხისტყაოსნის“ კავშირ-ურთიერთობაზე იმდროინდელი საქართველოს სოციალურ კულტურასთან, მოცემულია მსჯელობა პოემის ტიპაჟზე და ა. შ. ი. ჯავახიშვილის აზრით, „რა თქმა უნდა, გენიალური პოეტის ქმნილება პოლიტიკური ტრაქტატი როდია“, მასში ყველა საკითხის წამოჭრა

93 იქვე, გვ. 10.

94 იქვე, გვ. 13—15.

95 „Georgica“, № 4—5, 1937, გვ. 10—12.

96 რუსთველის პანთეიზმზე შემდეგ ბევრმა მეცნიერმა დაიწყო წერა (შ. ნუტუბიძე, შ. ხიდაშელი, მ. ბაურა და ა. შ.).

97 ი. ჯავახიშვილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, გვ. 16—19.

ავტორს არ შეეძლო, მაგრამ „ქმნიდა რა დიად მხატვრულ პოემას, იგი, თავისი საშობლოს მწვავე საკითხებით აღელვებული, თავის უკვდავ ნაწარმოებში გადმოგვცემდა ყველა თავის აზრს, ყველა თავის მისწრაფებას, ყველა იმ იდეალს, რომელთა სრული გამარჯვებაც მას სურდა ეხილა მაშინდელ საქართველოში“⁹⁸. მკვლევარმა საგანგებოდ აღნიშნა, რომ მატერიალური კულტურის თვალსაზრისით პოემაში გადმოცემულია ზოგიერთი ისეთი პირობა თუ ჩვეულება, რომელიც მაშინდელ საქართველოში იყო გავრცელებული. პოემის გმირები, მართალია, უცხოელები არიან, მაგრამ მათში „ქართველის გული ძგერს“.

თავის წერილებში ი. ჭავჭავიძე იხსენიებს მსჯელობდა „ვეფხისტყაოსნის“ გამოცემებზე. მაგალითად, რამდენჯერმე შეეხო იგი პოემის ვახტანგისეულ გამოცემას⁹⁹, დაახასიათა გ. ქართველიშვილის გამოცემის ავტორიანობა და სხვ. მაგრამ განსაკუთრებით საინტერესოა მისი «„ვეფხისტყაოსნის“ ახალი გამოცემის ირგვლივ» — გამოხმაურება იმ დისკუსიისა, რომელიც გამოიწვია „ვეფხისტყაოსნის“ 1934 წლის გამოცემამ¹⁰⁰. მასში ავტორი სპეციალურად განიხილავდა „ვეფხისტყაოსნის“ დაბოლოების საკითხს და ასკენიდა: „ვახტანგ მეექვსის გამოცემა ძველს ხელნაწერულს ტრადიციებზე უნდა იყოს დამყარებული და ინდოხატაელთა ამბავი და მასზე უწინარესი რამდენიმე ტაეპიც მერმინდელი დანართია“¹⁰¹.

ი. ჭავჭავიძის ყურადღების მიღმა არ დარჩენილა რუსთველოლოგიის ისეთი მტკივნეული საკითხი, როგორცაა „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტის წარმოშობა. საყოველთაოდ ცნობილია, თუ ძველთაგან როგორ კამათს იწვევდა ეს საკითხი ჩვენს საზოგადოებრიობაში. ამ კამათს ვერც ი. ჭავჭავიძე გადაურჩა. ერთხანს იგი ნ. მარს უქერდა მხარს და „ვეფხისტყაოსნის“ სიუჟეტს სპარსულიდან მომდინარედ მიიჩნევდა¹⁰². შემდეგ ამ საკითხს კვლავ დაუბრუნდა სპეციალურ ნარკვევში: „ვეფხისტყაოსანი“, რომელიც პირველად 1956 წელს გამოქვეყნდა¹⁰³. მასში ი. ჭავჭავიძემ დაწვრილებით განიხილა ნ. მარსის თვალსაზრისი რუსთველის მამამდიანობისა და XIV საუკუნეში ცხოვრების შესახებ და კატეგორიულად უარყო მისი შეწყნარების შესაძლებლობა, დაიპოვა რუსთველის ცნობა „ვეფხისტყაოსნის“ ამბის სპარსულობის შესახებ და გააანალიზა სხვადასხვა მკვლევართა შეხედულება ამ საკითხზე, საგანგებოდ შეისწავლა რუსთველის ცნობები სპარსეთის შესახებ და დაასკვნა, რომ ამ ცნობებში „შეუძლებელია აღამიანმა არ შეამჩნიოს ინდოელთა ეროვნული გრძნობისა და ზეარაზმმა-სპარსთადმი ძლიერი სიძულვილის ცხადი გამოხატულება... რაკი „ვეფხისტყაოსანში“ სპარსეთსა და სპარსთა სამეფო სახლს ასეთი მეორეხარისხოვანი და დამამცირებელი ადგილი აქვს დათმობილი და პოემა სპარსელებისადმი ცხადი პოლიტიკური სიძულვილით არის გამსჭვალული, საექვო დი შეუძლებელიც-კია, რომ იქ მოთხრობილი ამბავი სპარსული იყოს. დედააზრითა და პოლიტიკური მრწამსით მას სპარსული არაფერი აქვს“¹⁰⁴.

98 იქვე, გვ. 19.

99 იქვე, გვ. 8, 22—24.

100 იქვე, გვ. 20—30.

101 იქვე, გვ. 30.

102 ი. ჭავჭავიძის ილი, მამულშივილობა და მეცნიერება, თბ., 1904, გვ. 41—42 და შშდ.

103 ი. ჭავჭავიძის ილი, ქართული ენისა და მწერლობის ისტორიის საკითხები, გვ. 31—47.

104 იქვე, გვ. 36.

ი. ჭავჭავაძის ნაზრევში აქა-იქ გვხვდება ზოგი რამ საკამათო თუ პიპო-თეზური, მაგრამ ეს გარემოება, რასაკვირველია, ოდნავადაც ვერ აყენებს ჩრდილს მის ღვაწლს.

ყოველივე ზემოთქმული უფლებას გვაძლევს გამოვიტანოთ შემდეგი დასკვნები:

1. დიდი ქართველი მეცნიერი ი. ჭავჭავაძის თავის მრავალმხრივ საქმიანობაში ყოველთვის განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა ძველ ქართულ მწერლობას. ჩვენი სახელოვანი წინაპრების მიერ შექმნილი ლიტერატურული საგანძფრი მისთვის წარმოადგენდა მნიშვნელოვან პირველწყაროს ქართველი ერის ისტორიული წარსულის გასათვალისწინებლად და მტკიცე საბუთს ქართველთა კულტურული მოწიფულობის წარმოსაჩენად.

2. ძველი ქართული მწერლობა ადრევე აღმოჩნდა ი. ჭავჭავაძის ინტერესთა სფეროში. მისი პირველი ნაბიჯები მეცნიერულ-შემოქმედებით ასპარეზზე უშუალოდ დაკავშირებულია ძველი ქართული წერილობითი კულტურის ძეგლებთან.

3. ხელნაწერთა აღწერითა და მათში შემონახული ძველ თხზულებათა პუბლიკაციებითა და თარგმანებით და განსაკუთრებით თავისი ისტორიულ-ლიტერატურული ნარკვევებით ი. ჭავჭავაძემ დიდი წვლილი შეიტანა ძველი ქართული მწერლობის მეცნიერულ შესწავლასა და მისი კულტურულ-შემეცნებითი მნიშვნელობის წარმოჩენაში.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის კა-
უდრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ა. ბარამიძემ

ოთარ გიორგაძე

ა. ჭირათლის ისტორიული მოთხრობების
თემატურ-იდეური სამყარო

„თითქმის ყოველი ისტორიული მოვლენა წარმოადგენს იმავე დროს წინამავალი განვითარების უკვე მომწიფებული ნაყოფის ვინმესთვის „უზრუნველყოფასაც“ და მოვლენათა ჭაჭვის ერთ-ერთ რგოლსაც, რომელიც მომავლის ნაყოფს ამზადებს“¹. ე. ი. ძველი, ახალი და მომავალი გარკვეულ დიალექტიკურ მთლიანობას ქმნის; ყოველი ახალი ძველის მომწიფებული ნაყოფია, იქედან მომდინარეა. „აწმყო შედეგია წარსულისა და მითითებაა მომავალზე“². „წარსული მკვიდრი საძირკველია აწმყოსი, როგორც აწმყო მომავლისა“³. გ. წერეთელი აღნიშნავს: „ახალი, ძველის შეუსწავლელად, ფესვებდაჭრილი ხეა, სათამაშოდ მიწაზედ დაყენებულა... რომელ ხალხსაც სურს თავისი იერი შეინარჩუნოს, თავისი ვინაობა დარჩეს, ის უსათუოდ უნდა ჩაღრმავდეს და გაიცნოს თავისი ისტორიული ზრდა“⁴. წარსულ დროთა ხალხების გონებრივი და ზნეობრივი თვისებების შესახებ, — წერს ნ. ჩერნიშევსკი, — „არ შეიძლება... ვიცოდეთ სხვანაირად, თუ არა მათი ისტორიული მოღვაწეობის ფაქტების მიხედვით“⁵.

აკაკი შენიშნავდა: „მხოლოდ პირუტყვი ივიწყებს წარსულს, არ ჰფიქრობს მომავალზე და მარტო აწმყოთია კმაყოფილი.

კაცი კი, როგორც გონიერი და უმაღლესი არსება, სათავეს ერთმანეთზე აბამს და აკავშირებს, წარსულიდან გამოჰყავს აწმყო და აწმყოდან ჰსურს წარმოშობის მომავალი“⁶.

გამოჩენილი ისტორიკოსი ივანე ჭავჭავაძის აღნიშნავს: „ეროვნული თვითშეგნების გამორღვიძებისა და გაღვივებისათვის, განსაკუთრებით კი განმტკიცებისათვის, წარსულის ცოდნას აქვს დიდი მნიშვნელობა: ისტორია ადამიანის მსოფლმხედველობას აფართოვებს და იმავე დროს საჭირო სიღრმესა და საფუძვლიანობას ანიჭებს“⁷.

მიუხედავად ისტორიის ამ განუზომელი მნიშვნელობისა, მას ბევრი უარყოფელი ჰყავდა წარსულშიც და ახალ საუკუნეებშიც. ჩვენი თერგდალეულების დიდ დამსახურებად უნდა ჩაითვალოს, რომ მათ განსაკუთრებული ინტერესი გამოიჩინეს საერთოდ მსოფლიოს ხალხთა ისტორიისადმი და კერძოდ ქარ-

1 გ. პ. ლ. ხ. ა. ვ. ი., ისტორიაში პიროვნების როლის საკითხისათვის, 1939, ტფ., გვ. 225.

2 ბ. ბ. ლ. ი. ნ. ს. კ., რჩეული თხზულებანი, ტ. II, თბ., 1957, გვ. 775.

3 ი. კ. ა. ვ. ა. ვ. ა. ვ., თხზ. სრ. კრებ., ტ. IV, თბ., 1955, გვ. 200.

4 „ქვალი“, 1893, № 26.

5 ნ. ჩ. რ. ი. შ. ე. ს. კ., რჩეული ფილოსოფიური თხზულებანი, თბ., 1945, გვ. 239.

6 ა. წ. რ. ე. თ. ე. ლ. ი., თხზ. სრ. კრებ., ტ. XIV, თბ., 1961, გვ. 72.

7 ი. ჭ. ა. ვ. ა. ვ. ი. ვ. ი., ქართული ერის ისტორია, ტ. IV, თბ., 1967, გვ. 399.

თველი ერის სახელოვანი წარსულისადმი, მისი მეცნიერული შესწავლისა და მხატვრული ასახვისადმი. ქართველ სამოციანელებს, ისე როგორც სხვა ბევრ საკითხში, ამ საქმეში მაგალითს აძლევდნენ რუსი რევოლუციონერ-დემოკრატები: ბელინსკი, ჩერნიშევსკი, დობროლიუბოვი და სხვ., რომელთა ყურადღების ცენტრში ყოველთვის იდგა რუსი ხალხის დიდი ისტორია.

ბელინსკი რუსეთის პროგრესულ მოღვაწეთა დამსახურებულ გამარჯვებულ თვლის იმ ფაქტს, რომ მათ მიაყვლიეს და დაინახეს საკუთრივ რუსი ხალხის სახელოვანი წარსული, რომელიც სავსებით განსხვავებულია დასავლეთის სახელმწიფოთა ისტორიისაგან. მან გადაუღებელ ამოცანად დასახა ამ დიდი თავისთავადი ცხოვრების ღრმა და საფუძვლიანი შესწავლა. „ჩვენი ღრობის ერთ-ერთი უდიდესი გონებრივი წარმატება, — წერს ბ. ბელინსკი, — სწორედ ის არის, რომ ჩვენ, ბოლოს მივხვდით, რომ რუსეთს ჰქონდა თავისი ისტორია, რომელიც ოდნავადაც არ წააგავს ევროპის არც ერთ სახელმწიფოს ისტორიას, და რომ ეს ისტორია უნდა შევისწავლოთ და განვსაჯოთ თვით მისსავე საფუძველზე და არა ევროპის ხალხთა საფუძველზე, რომელთაც მასთან საერთო არ აქვს რა“⁸.

ჩვენი ახალი თაობა მუდამ იმის ცდაში იყო, რომ ნათელი გაეხადა ყველასათვის, თუ რა მაღალი იდეებით სულდგმულობდა ქართველი ხალხი ერთ ღრობს, რა ეროვნული ენერჯია და ნიჭი ქმნიდა ამ ხალხის ღრმაშინაარსიან კულტურას, რა „საკუთარი ეროვნულობის ძალით“ ამუშავებდა კაცობრიობის მიღწევებს, რა ძალა იფარავდა მას მტერთა უთვალავი შემოსევებისაგან, გაპარტახება-გადაგვარებისაგან. მათ ყველაფერი გააკეთეს ქართველ ხალხში მიძინებული პატრიოტული გრძნობის გაძლიერებისა და გამოცოცხლებისათვის, დავიწყებული სიტყვა „მამული“ გამობრწყინებისათვის. სამშობლოს „წარსული, მისი აწმყო და მერმისი კვლევისა და გამოძიების საგნად შეიქმნა. „ვინა ვართ და რანი ვართ“ — ამ ზღვაებზე ფართო საკითხს შემოეჯარა გარს ჩვენი მწერლობა, გვერდს ამოუღდა სხვადასხვა მხრიდან და ერთიანის ძალღონით ფეხზე წამოაყენა გონების თვალის გულღვიძლამდე გასაბნეველ. ზოგი წარსულით გვინათებდა ამ საკითხს, ზოგი აწმყოს განკითხვითა, ზოგი მერმისის გამოსახვითა. პროზით თუ ლექსით, ყველა ჰლაღადებდა ადამიანის დარღვეულ უფლების სახელითა და თვით მოსაქმე ცხოვრების განკარგების წყურვილითა“⁹. შთამომავლობას აინტერესებდა, „თუ რა ახალი, გამოსადეგი შეიტანეს თავიანთი ქვეყნის შეგნებასა და ცხოვრებაში ისტორიულმა მოღვაწეებმა“¹⁰.

ამრიგად, ლიტერატურის ერთ-ერთ ცენტრალურ საკითხად იმთავითვე იქცა ქართველი ხალხის წარსული.

ა. წერეთელი განუზომელ მნიშვნელობას ანიჭებდა იმის გამოძიება-ასახვას, თუ „რანი ვიყავით“ ძველად. მას ღრმად სწამდა, რომ „მხოლოდ ერთი უგუნურება სჯერდება აწმყოს და მარტო მით კმაყოფილია, გონიერება კი მეტს მოითხოვს, გადადის წარსულში და იქიდან გამონაკვლევ ქემპარტებებს ფონად, გზად და ხიდად უდებს... საჭიროა, რომ მარტო აწმყოზე არ შეეჩერდეთ. ეს აღგვამალღებს ჩვენ ზნეობრივად, აგვეცემა გული სიმართლითა და სიყვარულ-“

⁸ ბ. ბელინსკი, რჩეული თხზულებანი, ტ. II, თბ., გვ. 578.

⁹ ი. ჰაეჰაეაძე, თხზ. სრ. კრებ., ტ. III, თბ., 1953, გვ. 226.

¹⁰ Н. Николадзе, Газ. „Новое обозрение“, 1889, № 1959.

ლით... მაშინ შეგვეძლება, ის სიყვარული სხვასაც გავუზიაროთ: ვინც გვეძმობა — ვეძმობთ“¹¹.

აქაი ირწმუნება, რომ „კარგი რამ არც ერთს საუკუნეში არ ჰკარგავს თავის ღირსებასა და ფასს“¹². მისი აზრით: ჩვენმა წინაპრებმა ბევრი რამ ისეთი გვიანდერძეს, რომ მისი იგნორირება „ჩვენივე თავის უარყოფაა, გაწირვა და სიკვდილის მიახლოება“. ამიტომ პოეტი ეძებს და ნატრობს ისეთ თაობას, რომელიც ამაღლდება პირუტყვის მდგომარეობიდან, მიიხედავს უკან და კი არ უარყოფს წარსულს, არამედ ღრმად შეისწავლის მას, გულთან მიიტანს მამა-პაპათა ნაანდერძე საამაყო ტრადიციებს, „გამარგულ და გამტკიცულ წარსულს“ საფუძვლად დაუდებს აწმყო-მომავალს და მათ კავშირგაუწყვეტლად გააგრძელებს ისტორიულ ცხოვრებას.

ა. წერეთლის შეხედულებით, „როცა ერთი რომელიმე ერი იბრძვივებს მეორეს და იმონებს, სცილობს, რომ წარსული დაევიწყოს: უქარწყლებს ისტორიულ ნაშთებს, უნგრევს ციხე-დარბაზებს, უბღალავს ტაძრებს, ჰმუსსრავს ნახატებს, უკრძალავს დედა ენას... ასე მოქმედებდნენ ჩინეთის ყუანები, ლანგთემურები და სხვანი. ამავე გზას ადგიან დღევანდელი მპყრობლებიც. ასეთია იმათი უსამართლო, საბატონო პოლიტიკა“¹³.

არ არის ძნელი მისახვედრი, თუ რატომ მზრუნველობს და იცავს აქაი ქართველი ერის ღიღ წარსულს, რატომ მიღის ის ასე ახლოს გარდასულ გმირთა აკლამებთან და რატომ იწვევს იქიდან სასაუბროდ მათ აჩრდილებს. ევკეს არ ტოვებს, რომ ისტორიული სადმი დამოკიდებულების რომანტიკული პრინციპი აქ საესეებით გამორიცხულია. ასეთ შემთხვევაში პოეტის ამოცანები და მიზნები ისეთი მაღალეროვნული და პროგრესულია, ეროვნულ-განმათავისუფლებელ მოძრაობასთან ისე ორგანულადაა დაკავშირებული, რომ ყოველგვარი ნიადაგი ეცლება აკაის ე. წ. „რომანტიკულ-ორბელიანებისეულ“ მიდგომას სიძველისადმი. „რომანტიკულ კონცეპციასთან საერთო არაფერი აქვს აკაის მიერ ისტორიულის გაგებას“¹⁴. „შეუძლებელია ეთქვათ: აკაის მიზნად ჰქონდა წარსულის იდეალიზაცია“¹⁵.

ი. გომართელთან კამათში ა. წერეთელმა დაასაბუთა, რომ „ძველთა გმირთა მოხსენება“ და საგმირო ეპოპეათა შექმნა არ არის უგუნურება და ღალატი ნამდვილი ხელოვნებისა, რომ „ნიჭი და ხელოვნება საგნის დიადობაში კი არ არის, მათ გამოხატვაში და გათვალისწინებაშია (ხაზი ჩვენია. — ო. გ.), გინდ დღევანდელი ვარამი იყოს ის და გინდ გადასული ძველებური ამბავი“¹⁶.

წარსულისადმი აკაისეული ტრფიალის არსში გაურკვეველმა პირებმა აიძულეს მგოსანი, ეთქვა: „ჩვენ რომ ისტორიას მიემართავთ ხოლმე გარდასულ გმირების საჩხრეკად, ამას განა იმიტომ ჩავდივართ, რომ ის ძველი ღრო გვენატრებოდეს, გვინდოდეს მისი დაბრუნება და მამულისათვის ქვა-კუთხედად დადება. სრულიადაც არა. ჩვენ იმ გმირებს სამაგალითოთ ვაძლევთ დღევანდელ მაჩანჩალებს, რომ ამათაც იმ ძველებისაგან ისწავლონ, თუ როგორ უნდა

¹¹ ა. წერეთელი, თხზ. სრ. კრებ., ტ. XIII, თბ., 1961, გვ. 274—275.

¹² ა. წერეთელი, თხზ. სრ. კრებ., ტ. XIV, გვ. 119.

¹³ იქვე, გვ. 226—227.

¹⁴ დ. ჯიბლაძე, კრიტიკული ეტიუდები, I, თბ., 1958, გვ. 375.

¹⁵ დ. გამეზარდაშვილი, ძველი ლიტერატურა როგორც თემატური წყარო აკაისათვის. იხ. „აკაი წერეთელი, საიუბილეო კრებული“, თბ., 1940, გვ. 221.

¹⁶ ა. წერეთელი, თხზ. სრ. კრებ., ტ. XIV, გვ. 39.

სამშობლოს სიყვარული და მისთვის თავდადება, რომ დღევანდელ დროსა და ცხოვრების მოთხოვნილებას ისეთივე შესაფერი პასუხი გასცენ, როგორც ჩვენი წინაპრები აძლევენ იმ ძველ დროს“¹⁷.

ახლა ვნახოთ, ა. წერეთლის პროზაული ეპოქის ისტორიული თხზულებებში, რომლებშიც მაღალმხატვრული ოსტატობით აცოცხლებენ ქართველი ხალხის წარსულს, წარმოადგენენ თუ არა ამ პრინციპებისა და შეხედულებების ხორცშესხმას.

ა. წერეთელმა შექმნა საკმაოდ ბევრი მაღალმხატვრული ნაწარმოები, რომლებშიც მიმზიდველად არის ~~გაცოცხლებული~~ ქართველი ხალხის დიდი წარსული. ამ თემას პოეტმა უპირატესად მიუძღვნა პოემები და დრამატულ-პროზაული ხასიათის ნაწარმოებები. აღსანიშნავია, რომ მკვლევართა ნაწილმა ეს თხზულებები წარსულის იდეალიზაციის შემცველ რომანტიკულ ნაწარმოებებად მიიჩნია და ძველი ცხოვრების განდიდება „აქაყის აზროვნების დამახასიათებელ თვისებად“ ჩათვალა¹⁸.

მართალია, ჩვენი კვლევის საგანი ა. წერეთლის პროზაა, მაგრამ მაინც გვინდა შევნიშნოთ, რომ არც ერთი ლირიკული და ეპიკურ-დრამატული თხზულება არ იძლევა იმის საფუძველს, ვამტკიცოთ, თითქოს ა. წერეთელი „რომანტიკოსი პატრიოტია“ და მის ისტორიულ თემებზე შექმნილ თხზულებებში გაფეტიშებულია წარსული, შესამჩნევად არის შელამაზებული სინამდვილე, მიჩქმალულია უარყოფითი მოვლენები, ყველაფერს „რომანტიკული იდეალიზაციის ლეჩაქი აქვს გადაფარებული“.

რა მდგომარეობაა ამ მხრივ ბელეტრისტულ ნაწარმოებებში?

წარსულმა ა. წერეთლის პროზიდანაც ბრწყინვალედ გამოანათა. ამ თვალსაზრისით დიდ შთაბეჭდილებას ახდენს მკითხველზე მოთხრობა „ბაში-აჩუკი“, რომელიც ენება 1659 წლის კახეთის აჯანყებას სპარსელ დამპყრობთა წინააღმდეგ. ნაწარმოებში პოეტი ისტორიულ მასალას თავისუფლად ამუშავებს, თავის ფანტაზიას აძლევს გასაქანს, მაგრამ ყველაფერი ეს არ სცილდება ზომიერების ფარგლებს და არ ღებულობს ზღაპრულ ელფერს. არც გარდასულ დროთა და გმირთა იდეალიზირების ფაქტთან გვაქვს მასში საქმე, როგორც ფიქრობს ზოგიერთი მკვლევარი. „ბაში-აჩუკი“ წმინდა რეალისტური მოთხრობაა, რომელშიც ყველაფერი დანახული და წარმოჩენილია აწმყოს პოზიციებიდან და ემსახურება სახელმწიფოებრივ დამოუკიდებლობას მოკლებული ქვეყნის ინტერესებს. აქ ბევრი რამ ისეთნაირად არის დახატული, რომ გგონიათ — XIX საუკუნის ქართული სინამდვილე დგას ჩვენ წინაშე თავისი ქირითა და ტკივილებით და ითხოვს შევლას. ძველი და ახალი სატიკვარი ისეა მასში ჩაწულ-გადახლართული, რომ ძნელი გასარკვევია, სად იწყება ან სად მთავრდება ერთი და სად — მეორე. მწერალი საერთოდ შორს დგას ნოვალისის ცნობილი შეხედულებისაგან, რომლის მიხედვით შორიდან ხრიოკი მთაც კი იქცევა პოეზიად, არამცთუ სახელოვანი წარსული.

აქაიკმ, როგორც საერთოდ სჩვევია მას ეპიკურ თხზულებებში, მოთხრობის დასაწყისიდანვე მიანიშნა მკითხველს, თუ ალავერდის ტაძარი — საქარ-

¹⁷ იქვე, გვ. 485.

¹⁸ ს. ი. მ. ხუნდაძე, ნარკვევები, თბ., 1941, გვ. 143—144; კ. აბაშიძე, ეტიუდები, თბ., 1962, გვ. 239; გ. ქიქოძე, რჩეული თხზ., ტ. I, თბ., 1963, გვ. 153—155; მ. ზანდუკელი, ახალი ქართული ლიტერატურა, II, თბ., 1962, გვ. 373; ვ. კოტეტიშვილი, ქართული ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1959, გვ. 373—380.

თველო როგორ დღეშია. აქვე აჩვენა ისიც, თუ რა არის საჭირო გამძვინვარებული ურჩხულის გასაგმირაჲად. ერთ-ერთი გმირის მოწოდება: „ვინ ქართველი და ვინ გულგატეხილობა?... სირცხვილს სიკვდილი სჯობს და ორივე კი ერთად — ჯოჯოხეთიაო... არ გიჯობსთ, რომ წინ აღუდგეთ უწმინდურს და ბრძოლაში დალიოთ სულა?“ — ცხადია, თანამედროვეთა საყურადღებოდაც არის წარმოთქმული და გამიზნულია ხალხის, მასების ისეთივე განწყობილების შესაქმნელად, როგორც კირილეს სიზმარშია მოცემული. შემდეგ პოეტი მისთვის დამახასიათებელი ოსტატობით გვიჩვენებს, თუ როგორ იქცა ეს მოწოდებანი საქმედ და რამ განაპირობა კახეთის აჯანყების წარმატებით დაგვირგვინება.

აჯანყების მოწყობის გეგმას ყველა როდი შეხვდა მოწონებით. მტრის წინააღმდეგ ვალაშქრების საკითხზე, როგორც „პატარა კახში“, აქაც აზრთა სხვადასხვაობაა ახალი და ძველი თაობის ზოგიერთ წარმომადგენელს შორის. ამ უკანასკნელთაგან გამოირჩევა ზაალ არაგვის ერისთავი, რომელსაც ბაში-აჩუქმა შეატყობინა ბიძინა ჩოლოყაშვილის მტკიცე გადაწყვეტილება მტრის წინააღმდეგ მოულოდნელი ვალაშქრების შესახებ. ზაალი თავის სიძეს, ბიძინას, და ბაში-აჩუქს, როგორც გამოუცდელ ახალგაზრდებს, არ უწონებს განზრახვას და საბტიკო წინააღმდეგია აჯანყებისა. შალვა ქსნის ერისთავიც ყმაწვილად მიაჩნია და არ უკვირს მისი თანხმობა, მაგრამ ელიზბარ ქსნის ერისთავისაგან, რომელიც ძალზე ბევრი რამის მომსწრეა და არც გონიერება აკლია, არ ელოდა ჩოლოყაშვილისათვის დახმარების პირობის მიცემას. განცვიფრებული ზაალი მიმართავს მას: „... მივეყრს, ჩემო ელიზბარ... ლხინი ბევრი გინახავს და ქირი კიდევ მეტი აგიტანია!.. მადლობა ღმერთს, გამოცდილება არ გაკლია და როგორ გაივლეთ გუნებაში მაგისტანა ძნელი საქმე?“.

ელიზბარი დინჯად უპასუხებს: „... ღმერთთან სწორი სჯობს, მეც მიჯდება კეუაში ამ ყმაწვილების განზრახვა!.. ამისთანა სიცოცხლეს სიკვდილი სჯობია! საქრისტიანო უნდა იმზობოდეს და ჩვენ აქ უნდა ვისხედეთ გულზელ დაკრეფილი?“.

ზაალს ამაზე ადრე ბაში-აჩუკი უმტკიცებდა: „ჩემი განსაცდელი რალა სახსენებელია, შენი ჭირიმე, მაშინ როდესაც მთელი საქრისტიანო განსაცდელშია ჩაყარდნილიო“. ახლა ელიზბარმაც დაადასტურა ეს, მაგრამ არაგვის ერისთავმა მაინც შორს დაიჭირა თავი და ქვეყნის ბედი განგებას მიანდო. ამან ალაშფოთა შალვა და მიმართა ზაალს: „უკეთეს დროს ჩვენ ველარ ჩავიგდებთ ხელში... კახელების გულისგატეხა ქართლსაც გადაედება!.. ჯერ კიდევ, სანამ სასოება არ წარკვეთიათ და კიდევ რალაც იმედი აქვთ კახელებს, ჩვენც უნდა მივეშველოთ!.. თუ ვერ გავიმარჯვებთ, სახელოვნად მაინც დავიხოცებით“. მისი აზრით, ქვეყანა აღარ ითმენს დაყოვნებას: კახეთი „გათათრდა, ერი გოდებით აივსო, მეფე ვახტანგი „დაცვეთილ შანანავაზად გადაიქცა“ და ამაზე მეტი უბედურება რალა დაადგება ხალხს.

შალვას სიტყვებით კმაყოფილმა ელიზბარმა მეტად საგულისხმოდ დაამატა: „მტერი მოყვრულად მოსული მტერზედაც უარესია“.

რას ფიქრობდა ამ დროს ახმეტის ბატონი ბიძინა ჩოლოყაშვილი? ეს განლდით კაცი, „ბუნებისაგან უნაკლულად შემკული, რომლის გულიც ვერაფრით ვერ მოიგეს თათრებმა, ვერც რისხვითა და ვერც წყალობით“. ის საღ კლდესავით იდგა და მუდამყამ იმაზე ფიქრობდა, რით ეშველა კახეთისათვის. მას არ იტაცებს მტრის მიერ შემოთავაზებული თვალსაჩუქარი სიმდიდრე და დიდე-

ბა, რადგანაც „ცოტა წმინდა ურჩევნია ბევრ უწმინდურს“. ის აშკარად ხედავს, რომ ქართველებს აბუჩად იგდებენ, ატყუებენ, „შინ ლუკმას აცლიან პირიდან და გარედან კი ნასუფრალს უყრიან ძალღებსავეთ“. ამიტომ მკაცრად ეუბნება სამშობლოს გამყიდველ ჯანდიერს, საკუთარ ბიძას: „უწმინდურ სიცოცხლეს მე წმინდა სიკვდილი მირჩევნია და სანამ მოვეკვდებოდე, მანამდე მაინც კიდევ ვეცდები, რომ ჩემი ლუკმა როგორმე დავიბრუნო“.

არ არის ძნელი ამოსაცნობი, რომ „ბაში-აჩუკში“ მხილებულია მეფის რუსეთის კოლონიური პოლიტიკაც და ის შედეგები, რაც მას მოჰყვა ჩვენს ქვეყანაში. აკაკი ძალზე მოხერხებულად ესხმის თავზე როგორც ცარიზმს, ასევე გადაარჩულების გზაზე დამდგარ ქართველობას. შაჰ-აბასის დრო კარგა ხნის ჩავლილი იყო და, ცხადია, მწერალს იგი დიდად არ აინტერესებდა. და მგოსანი თუ მაინც იგონებს ამ ეპოქას, ეს იმიტომ, რომ თავისუფლებასმოკლებულ ერს წარმოუდგინოს მაგალითი ერთ დროს მსგავს მდგომარეობაში მყოფი ქართველებისა, რომლებმაც მხოლოდ დიდი გონებამახვილობით, ენერგიის დაძაბვით, ერთიანი სულსიკვეთებით, არნახული გმირობითა და თავგანწირულებით იხსნეს სამშობლო გასაჭირისაგან. აკაკის მიზანია, დაარწმუნოს ხალხი, რომ, თუ აწმყოშიც გამოჩნდებიან ბიძინას, შალვას, ელიზბარისა და ბაში-აჩუკის მსგავსნი, თუ ერთმანეთისადმი დახმარებისა და გვერდში ამოდგომის ანალოგიური სურვილი იქნება, თუ მამაპაპური, მგზნებარე პატრიოტული სული უწინამძღვრებთ, გამარჯვება საეჭვო აღარ იქნება. ამ დიადი მიზნის წარმატებით დაგვირგვინების საქმეში პოეტი განსაკუთრებულ როლს აკისრებდა გლეხობას და დიდი იმედით ჰქონდა მათი. იგი ხედავდა, რომ „გლეხობას, იმ მუშა ხალხს, რომელიც ყოველდღე მამა-პაპების მოწამურ სისხლს, სამშობლოს მთა-ბარზე მსხვერპლად დათხეულს, პატიოსან შრომის ოფლს აღვრიდა, არ ჰქონდა ჯერ კიდევ საერთო კავშირი გაწყვეტილი... მზად იყო, რომ კვარივით ანთებულყო, და უცდიდა მხოლოდ ნაპერწყლებს, საიდანმე მონაკევსს!“

ნაწარმოებში ჩინებულად არის მოთხრობილი ამ ნაპერწყლების გაჩენაზე, რომლებიც შეერთებულმა ძალამ შემდეგ აღად აქცია და ქვეყანამაც სული ამოითქვა. კმაყოფილებით აღნიშნავს აკაკი: „დიდი ხანია ქართლ-კახეთი ისე მოსვენებით არ ყოფილა, როგორც 1659 წელშიაო“. აი, ასეთი წლის დასადგომად რაზმავს პოეტი ქართველ ხალხს და მათ მიქანცებულ სულს მოსალონიერებლად უხვად აწვდის ათასჯერ აწონილ-დაწონილ მაგალითებს თავისი საფიცარი სამშობლოს გმირული წარსულიდან.

აბა, ვინ იქნება, წაიკითხოს ზვარაკად გამოზადებული ბიძინას, შალვასა და ელიზბარის სიტყვები დარბაზობის წინაშე და არ აღეგზნოს მათდამი უდიდესი სიყვარულით, არ აენთოს გულში ცეცხლი სამშობლოს სიყვარულისა და „არ დააკლას თავი თვისი მის დიდებათ ვითა მსხვერპლი“.

გ. ნატროშვილის დაკვირვებით, განსაკუთრებით იტაცებდა აკაკის სამსხვერპლო ზვარაკობის იდეა, „რადგან ეს იყო მისი აზრით ადამიანური სათნოების ყველაზე უმაღლესი იდეალი“¹⁹.

მართებულად წერს პროფ. ა. გაჩეჩილაძე „ბაში-აჩუკის“ შესახებ, რომ მასში „გარდასული დროის გმირობანი აწმყოს სამსახურშია ჩაყენებული“²⁰.

¹⁹ გ. ნატროშვილი, ლიტერატურული ეტიუდები, თბ., 1941, გვ. 97.

²⁰ ა. გაჩეჩილაძე, აკაკი წერეთელი, თბ., 1966, გვ. 123.

სწორად შენიშნავს პროფ. ა. მახარაძე: აქ აკაკი „მეფის რუსეთის თვით-მპყრობელობის ნაციონალური ჩაგვრის პოლიტიკას უმიზნებს და ბაში-აჩუქისა და აბდუშაჰის შთამომავლობაც მის წინააღმდეგ საბრძოლველად ესაჭიროება“²¹.

არ შეიძლება, ყურადღება არ მივაქციოთ იმ ფაქტს, რომ ა. წერეთელი ამ გამირულის, მაღალზნობრივისა და პატრიოტულის გვერდით კარგად ხედავს ეგოიზმის, სულმდაბლობის, ფარისევლობის, ურთიერთგადაკიდების, შურის, სიხარბის, ლალატისა და სხვა ბევრი არაადამიანური ქცევის მაგალითებს. იგი მოულოდნელად კიცხავს როგორც მეფეებს, ასევე დიდგვაროვანთ, რომლებიც თავიანთი უუნარობითა და უღირსი საქციელით დიდ ზიანს აყენებენ ქვეყანას. პოეტს არ მოსწონს თეიმურაზ პირველი, რადგანაც, მისი აზრით, იგი იყო „მხოლოდ ქვეშევრდომთაგან უმდაბლესად შეგონებული“ მეფე და იშვიათად გააჩნდა პირადი ზეშთაგონების უნარი, დიდ საქმეთა გაძღოლის ნიჭი. პოეტი საყვედურს გამოთქვამს აგრეთვე თეიმურაზის პაპის, მამისა და ბიძების მიმართ, რომლებმაც, მისი შეხედულებით, დიდი ცოდვა დაატრიალეს როგორც საკუთარ ოჯახში, ასევე მის გარეთაც. აკაკი არც ვახტანგს, შაჰნავაზად წოდებულს, უყურებს მანცდაშინც კარგი თვალთ. იგი არსებითად შაჰის გულის მოგებას ცდილობს და ერიდება რადიკალური ღონისძიებების გატარებას. ძალზე კმაყოფილი რჩება ვახტანგი, როდესაც, მისი გულის მოგების მიზნით, აბაშიძემ და წერეთელმა მიაართვეს ულამაზესი ასულები თეირანში გასაგზავნად. ეს გაიძვერა და მლიქვნელი ფეოდალები კი ერთმანეთს ეჭიშპებოდნენ და იმის ცდაში იყვნენ, თუ რომელი აჯობებდა მეფის წყალობის დამსახურებაში. პირადი განდიდების მიზნით იყვნენ აგრეთვე შეპყრობილნი ჯანდიერი და მყაშვილი, რომლებმაც ულაღატეს თავიანთ ხალხს და მტრის სამსახურში ამოყვეს თავი. მყაშვილმა ბევრი თანამემამულის ოჯახი ააწიოკა და დაარბია, რომ თათრებისათვის სანუკვარი მორჩილება და სიმშვიდე დაემყარებინა კახეთში. ქვეყნის ორგულმა და გამყიდველმა საკადრისი სასჯელი დაიმსახურა ბაში-აჩუქისაგან. აღსანიშნავია, რომ ეს სულიან-ხორციანად გადაგვარებული პირები მაღალი წოდების წარმომადგენლებია და ძალზე დაცილებული არიან იმ ხალხისაგან, რომლის ზნობრივ სისპეტაკეს ყოველთვის აღფრთოვანებაში მოჰყავს აკაკი. მყაშვილებს XIX საუკუნეშიც ბევრს ხედავდა პოეტი.

ნათლად დასტურდება, რომ აკაკის რეალობის პრინციპებიდან არასოდეს არ გადაუხვევია და არ გაუხდია კერპად, კულტად გარდასული დრონი. წარსული არ ყოფილა მისი სულის ნავსაყუდელი. იგი ყოველთვის აწმყოს დასტრიალებდა თავს და მის ძირეულ გადახალისებაზე ოცნებობდა. კახეთის აჯანყებასთანაც სწორედ ამ დიდმა მიზანმა მიიყვანა იგი და შექმნა ხელოვნების ჭეშმარიტი შედეგრი, რომელშიც თავიდან ბოლომდე გაუნელებლად გიზგიზებს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ცეცხლი.

ჩვენ სავსებით ვიზიარებთ პროფ. ს. ჭილაიას თვალსაზრისს, რომ ეს თხზულება „ერთიან, ეროვნულად დამოუკიდებელ, საქართველოს იდეას აყენებს“²².

ეროვნულად დამოუკიდებელ, შინაური და გარეშე მტრებისაგან დაცულ, გონიერებისა და სიბრძნის ნაყოფით დამშვენებულ გაერთიანებულ საქარ-

21 ა. მახარაძე, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, თბ., 1952, 33-341.

22 ს. ჭილაია, აკაკის პროზა. იხ. „აკაკი წერეთელი, საიუბილეო კრებული“, თბ., 1940, 33-50.

თველოზე გაბმულ ფიქრს წარმოადგენს აგრეთვე „ქუთათელის სიზმარი“. ეს მოთხრობა, რომელსაც მწერალი ისტორიულ ოცნებას უწოდებს, ღრმა შინაარსის შემცველია, ფრიად დამაფიქრებელი და ჭკუის მასწავლებელია. აქ მითითებული არის იმაზე, რომ კავკასიის ქედზე მიჯაჭვულ ამირანს ყვაე-ყორნების მოცილება და გათავისუფლება სჭირდება. რომ ეს განხორციელდეს, მწერლის აზრით, ისეთივე სიბრძნე და წინდახედულობა არის საჭირო, როგორც ახასიათებდა დავით აღმაშენებელს, თამარს, ანტონ ჭყონდიდელს, ანტონ ქუთათელს და სხვ. ისევე როგორც ძველად, ღღესაც საერო და სასულიერო წოდება ერთი მიზნით უნდა მოქმედებდეს, „ორგულას“ მაგალითს უნდა გამოდნენ, ხოლო „ერთგულს“ სიცოცხლეში სცემდნენ პატივს.

სათნობა, სიყვითე და სიმშვიდე ქვეყნის შიგნით, გაგება და მეცნიერული განსჯა, შევარდნის მოქნილობა და ძლიერება, ნიქისა და ღირსების დაფასება, თავდადებულისა და გაიძვერას ამოცნობის უნარი — აი, რით უნდა შეიარაღდეს ერი, მწერლის აზრით, რომ გაძლიერდეს, საკუთარ ფეხზე დადგეს, დააღწიოს თავი ხიფათს და მრავალყამიერი იყოს მისი სიცოცხლე.

თქმა არ უნდა, რომ ამ მოთხრობაში ყველაფერი სადღეისო ეროვნულ პრობლემებთან არის მისადაგებული.

დიდი მორალურ-პატრიოტული ზემოქმედების ძალა გააჩნია ისტორიულ მოთხრობას „ოთია მესხი“.

ოთია მესხის, სახელგანთქმული რაინდის, დისწულისადმი გამოტანილი სასიკვდილო მსჯავრი ქვეყნის წინაშე აღამიანის მოვალეობის განუზომელი მნიშვნელობით არის ნაკარნახევი. ოთია თავის აღზრდილ ასათიანს, შესანიშნავ ვაჟკაცს, ყოველთვის შთააგონებდა, რომ კაცისთვის ხალხისა და სამშობლოს ვალი „ყველაზე უპირველესი საქმეა“ და იგი არასოდეს არ უნდა იქნეს დავიწყებული. ამ შეგონების უარყოფელ დისწულს თვითონ ოთიამ უჩვენა მაგალითი პირადულ ინტერესებზე მაღლა საქვეყნო ზრანების დაყენებისა, როცა ცადა, სიკვდილისაგან გადაერჩინა თავისი მოსისხლე მტერი ჭაკიაშვილი. ჰაერითო საქმის ინტერესებმა უკარნახა ოთიას ბრძოლის ველიდან გამოქცეული „ამხანაგის“ დაცვა და თავისი საყვარელი გაზრდილის საკუთარი ხელით მოკლა.

ბიძა-დისშვილის კონფლიქტზე ააგო აკაკიმ ძველებური ამბავი „დათუნა-გოცირიძე“. ამ მოთხრობის აზრი მშვენიერად არის გამოხატული დათუნას მიერ ივანე კვიციანიშვილისადმი მიმართულ სიტყვებში: „შენ ჩემთან დამნაშავე ხარ და მე კი ქვეყნის წინაშე; სანამ გარეშე მტერი არ მოგვიგერებია, შინაური მტრობა რჯულის უარყოფაა და ორივეს ღმერთმა შეგეინდოს!“²³

დიდგვაროვანთა გაუტანლობა და მზაკვრობა, უმადურობა და ვერაგობა დაგმო, ხოლო უბრალო აღამიანთა გმირულ და სპეტაკ სულს მიუძღვნა ქება-თა ქება ა. წერეთელმა თავის შესანიშნავ ისტორიულ მოთხრობაში „კორინთელი“.

ელზბარ ერისთავის შინაყმა კორინთელი ნაწარმოებში გამოყვანილია როგორც მამაცი, ერთგული, პირდაპირი და სიტყვის კაცი, რომელმაც მტერიც კი მოხიბლა თავისი ძლიერი სულითა და კეთილშობილური ხასიათით, სამშობლოსა და რჯულისადმი უსაზღვრო საყვარელით. კორინთელის აზრით,

²³ „დათუნა გოცირიძე“, ტ. VIII, გვ. 21.

„ვინც თავის მამა-პაპის რჩულს უღალატებს და თავის სამშობლოს გაუტანლობით მოშორდება, ის ვისგან რაღა სანდო კაცი იქნება?“²⁴

კორინთელი არ ინდობს ელიზბარ ერისთავს და მის მსგავსთ, რომლებიც ყოველთვის ცდილობენ, ერის ბედი თავიანთ სასარგებლოდ წარმართონ, პირად განზრახვებს დაუქვემდებარონ, მტყუანი და მართალი არ გაარჩიონ. ასეთი ორგული და ქვეყნის მოღალატე „დიდ-კაცები, — კორინთელის თქმით, — სანამ საფლავში არ ჩავლენ, ძვირად იცვლებიან“. ისინი მუდამ ღვარძლით არიან აღსავსენი, შურსა და მტრობას თესენ ქვეყნად. და ვაი მას, ვინც გაბედავს იმათ წინააღმდეგ ხმის ამოღებას, სიმაართლის გაცხადებას. თუ მას შეკაზმული ცხენი მზად არ ეყოლა გასაქცევად, ველარაფერი უშველის.

ამ ნაწარმოებშიც ა. წერეთელი წარსულს აწმყოს პოზიციებიდან გასცქერის და ხატავს თანამედროვეთათვის გასათვალისწინებელ ცხოვრებისეულ მოვლენებს, რაც არსებით გადახალისება-გარდაქმნას მოითხოვს.

მწერალი, როგორც აღვნიშნეთ, ერთი წუთითაც არ ხუჭავს თვალს იმ მანკიერებათა წინაშე, რასაც ადგილი ჰქონდა ჩვენს ისტორიულ ცხოვრებაში. იგი ხშირად წარსულის ფონზე აწმყოსაც მკაცრად აკრიტიკებს და სრულ წარმოდგენას აძლევს მკითხველს როგორც ძველი. ასევე ახალი დროის უარყოფით მოვლენებზე. ამ მხრივ ჩვენს ყურადღებას იქცევს „გრიგოლ წერეთლის ირემი“.

ამ მოთხრობაში ა. წერეთელმა, ერთი მხრივ, მეტად მოხერხებულად ამხილა ცარიზმის სასამართლოს მოხელეთა ახირებულობა, უკანონო მოქმედება, მეჭრათამეობა და გამომძალველობა, ხოლო, მეორე მხრივ, ნათელყო ის შური და მტრობა, ერთმანეთზე მისევა და გადაკიდება, მრუდე გზით გაძლიერებისა და აღზევებისაყენ მისწრაფება, რაც დამახასიათებელი იყო ძველად მსხვილი ფეოდალებისათვის. განსაკუთრებული კრიტიკის საგნად ჰყავს ქცეული მწერალს გრიგოლ წერეთელი, რომლის სიამაყემ, სიზვიადემ და გადაჯარბებულმა სიმკაცრემ სიცოცხლე გაუმწარა არა მარტო გლეხობას, არამედ დიდგვაროვანთაც. აკაკი წერს: „რღაი ერთხელვე გაიგვრა გრიგოლ წერეთელი, გაუგებრივად საშოვარი და სხეებსაც მიჰყო ხელი: დიდი ივანე აბაშიძე აიკლეს და ახლაცხენში მოიკლა... წულუკიძეები ააოხრეს... ნიჟარაძეები დაიპირეს და სხვანი... სხვების დამცირება წერეთელს უფრო და უფრო ამაღლებდა, იყო დიდ საშოვარში და დღითი დღე ძლიერდებოდა მისი ოჯახი. სხვები რომ ტიროდნენ, ის იყო ერთს ღხინსა და შექცევაში“²⁵.

მწერალი აშკარად აღიარებს, რომ საქართველო დაღუპა და დააქცია დიდგვაროვანთა ასეთმა მგლურმა მისწრაფებებმა, პირადი განდიდებისა და სახელისათვის ბრძოლამ. მართალია, მგზავრს, რომელთანაც საუბარი აქვს მწერალს, უკვირს, რომ ახლა გრიგოლ წერეთლის სასაზღე ჩემოდანოვის ხელშია, მაგრამ აკაკი ადრე დაწყებული ეროვნულ-სოციალური ტრაგედიის სავესებით ლოგიკურ გაგრძელებად მიიჩნევს ამ ფაქტს.

მწერალი მოთხრობის დასასრულს შენიშნავს: „დღესაც უსამართლოდ გაძლიერებულს რომ ვისმეს ვნახავ, გულში ვიბეორებ: „არა თუმცა აღაშენა უფალმა სახლი, ცუდად შერებიან მაშენებელნი მათი-თქო!“

აი, რისთვის დასკირდა ა. წერეთელს საუკუნის წინანდელი ამბების გახსენება თანამედროვეთათვის. მწერალი არსად და არასოდეს არ ღალატობს

²⁴ „კორინთელი“, ტ. VIII, გვ. 248.

²⁵ „გრიგოლ წერეთლის ირემი“, ტ. VIII, გვ. 103—104.

თავის „წარსულის განკითხვის“ პრინციპს, რაც აწმყოსა და მომავლისადმი უნაგარო სამსახურით არის ნაკარნახევი.

დიდგეაროვანთა კინკლაობისა და მტრობის, სხვადასხვა გარემოებათა გამო მეფის მიერ დაწინაურებულთა, ე. წ. „ახალკაცთა“ და თავადთა შორის გამუდმებული ქიშპობის კლასიკურ ნიმუშებს ხატავს ა. წერეთელი მოთხრობაში „ქართული ფულის თავგადასავალი“. მწერალმა მთავარ მოქმედ პირს, ქართულ ფულს, ბევრი რამ საინტერესო ათქმევინა ერეკლესდროინდელი საქართველოს შესახებ, მაგრამ ყურადღება მაინც განსაკუთრებით გადატანილია იმ საბედისწერო უთანხმოებასა და შეთქმულებაზე, რამაც განაპირობა, აკაკის აზრით, ერეკლეს დამარცხება ალა-მაჰმად-ხანთან ბრძოლაში. აღსანიშნავია, რომ მწერალს ეს არ მიაჩნია მარტო ამ საუკუნის სენად. მისი აზრით, თავადების „გულკოიტობამ დალუპა საოცარი გმირი სააკაძე და მასთანვე ერთად საქართველოც“²⁶.

აკაკი როდი უარყოფს იმას, რომ „ზრდილობა და დარბაისლური თავდაბლობა ზნედ ჰქონდათ იმ დროში გადაქცეული საქართველოს გვარიშვილებს“, მაგრამ არსებობდნენ ისეთებიც, რომლებსაც მედიდურად ეჭირათ თავი, თავხედობდნენ, ერის ბედს არაფრად აგდებდნენ და ოქრო-ვერცხლის ტყვედ იყვნენ ქვეუნი. ზოგიერთი ასეთი კაცი სასახლეშიც იყო შემძვრალი, მეფისა და საქართველოს ერთგულებაზე ფიცულობდა, მაგრამ კრიტიკულ ეამს ორივეს უღალატეს და დიდად დაეხმარნენ მტერს თბილისის აოხრება-გაჩანაგებაში. მოღალატენი იმითაც სარგებლობდნენ, — აკაკის თქმით, — რომ სხვადასხვა დედის შვილი უფლისწულები ნდობით არ უყურებდნენ ერთმანეთს და თითოეულ მათგანს თავ-თავისი მომხრეები ჰყავდა, რის გამოც საზოგადო საქმეები აწეწილ-დაწეწილი იყო ყოველთვის. მწერალი არ ერიდება იმათ დასახელებას, ვინც უმუხტლეს ერეკლეს და ბატონიშვილი გიორგიც მოატყუეს. ორგულთა და გამცემთა რიცხვი არც მთლად ცოტაა. აი, სწორედ ამათ დასცეს ძირს საქართველო და უფსკრულის წინაშე დააყენეს იგი „ხოჭა-ხანობის“ დროსო, — მწერალედ შენიშნავს ა. წერეთელი.

დასახელებული მოთხრობა იმითაც არის აღსანიშნავი, რომ მასში ძველისა და ახლის შეპირისპირების საფუძველზე წარმოჩენილია „დარღვეული“, მაგრამ თავისი უფალი მამულის საგრძნობი უპირატესობა სხვის ხელში გათანგულ საქართველოზე. შედარება უმეტესად ზნეობრივ სფეროშია გადატანილი. მაგალითი მოყვანილია სასულიერო ცხოვრებიდან და ისე დაუფარავად არის ყველაფერი ნათქვამი, რომ სრული წარმოდგენა გვექმნება იმ უკუსვლაზე, რაც, მწერლის აზრით, ქართველი ხალხის ზნეობამ განიცადა უკანასკნელი საუკუნის მანძილზე.

ახალი დროის ეკლესიაში მოხვედრილი ფული ჩივის: „სიწმინდენაჩვევს, არაფრად მეკაშნიკა უწმინდური ღვინი; ტბილი გალობის ნაცვლად უკადრისი სიმღერა მესმოდა!.. წმინდა ამბორების მაგიერ, საზარელი „პროშტი“ იყო გახურებული და მეტანიის ნაცვლად კინტოური ბუქნა. მომიკვდა გული, მაგრამ რაღას ვიზამდი“²⁷.

როგორც ვხედავთ, ყველაფერი აწმყოს განსაქიქებლად, ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის უარყოფითი შედეგების სამხილებლად არის გამოჩნული.

²⁶ „ქართული ფულის თავგადასავალი“, ტ. VIII, გვ. 128. გ. სააკაძეს აკაკი ამართლებს და დიდ მამულიშვილად სახავს თავის შესანიშნავ მოთხრობაში „სიკვილი“.

²⁷ „ქართული ფულის თავგადასავალი“, ტ. III, გვ. 131.

ამდენად, თავის ისტორიულ ბელეტრისტულ თხზულებებში ა. წერეთელი არც ერთი წუთით არ იეიწყებს სინამდვილეს და არ ემიჯნება მას. იგი ყოველთვის გულწრფელად და დაუფარავად ლაპარაკობს იმაზე, რისი შთაგონება აუცილებელია იმ საზოგადოებისათვის, რომლის პირისპირაც დგას მწერალი და აქვს მასთან სისტემატური საუბარი. მისი მხატვრული სიტყვა, უპირველეს ყოვლისა, გამსჭვალული არის აწმყოს ცხოველი ინტერესით, მის სიღრმეში შეჭრის ტენდენციით, მიმდინარე მოვლენების ობიექტურად ახსნის სურვილით, დაოსებული და იმედდაკარგული ხალხის გამოფხიზლებისა და მტრის წინააღმდეგ მათი ამხედრების ძლიერი პათოსით. მის ყველა ნაწარმოებში მიმდინარე ცხოვრების აქტიური სული ტრიალებს და ყურადღება მუდამ მიქცეულია იმისაკენ, რასაც უშუალო კავშირი აქვს ერის ბედთან, მის აწმყოსა და მომავალთან. აკაკის მოღვაწეობის უმთავრეს შინაარსს ტყვედპყრობილი სამშობლოს „გამოხსნა“ შეადგენს და ყოველგვარ გზასა და საშუალებას ეძებს ამ დიადი მიზნის მისაღწევად. ისტორიასა და წარსულის თემატიკასაც ამიტომ ჩასჰიდა ხელი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობის ერთ-ერთ მძლავრ სტიმულად აქცია იგი. მწერალი არასოდეს და არსად „არ იმეორებს რომანტიზმის მოტივებს“²⁸.

არ შეიძლება, დაკვირვებულმა თვალმა არ შენიშნოს, რომ გარდასულ დროთაგან აკაკის ძალზე იზიდავს დავით აღმაშენებლისა და თამარის ეპოქა. მას ეს დრო ქართველი ხალხის ცხოვრებაში ბედნიერ და ყოველმხრივ ნაყოფიერ ხანად მიაჩნია. მას ახარებს, რომ ქართველი კაცის უნარმა და ნიჭმა ამ დროს პოვა სრული გასაქანი და საზოგადოებრივ-სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ყოველ სფეროში დიდ წარმატებებს მიაღწია. ეროვნულმა კულტურამ კიდევ უფრო გაშალა ფრთები და მდიდარი სულიერი საზრდო მიეცა შემდგომ საუკუნეებს.

მაგრამ, მიუხედავად ამისა, აკაკი ძალზე იშვიათად იყენებს იმეამინდელ ამბებს თავისი ნაწარმოებების თემად ან ფონად. არსებითად, ამ ხანას იგი მაშინ ეხება, როდესაც საჭიროდ თვლის, დაუმტკიცოს მტერს, თუ რანი ვიყავით, რას მივადწიეთ და რატომ ჩამოგქვეითდით. სხვა შემთხვევაში კი პოეტს დაეკვირვებისა და ასახვის საგნად უფრო მღელვარე, დაძაბული, შინაური აშლილობით, ხიფათებითა და კატაკლიზმებით აღსავსე ეპოქები აქვს აღებული. მისი ისტორიული თხზულებები უმთავრესად წინაპართა ცხოვრებაში არსებულ კრიტიკული მომენტებისა და მისგან თავის დაღწევის შემთხვევებს ასახავენ.

ა. წერეთელი, რომლის ერთ-ერთ უმთავრეს ამოცანას შეადგენდა, ისტორიული ცხოვრებისა და გამოჩენილი გმირების მხატვრული დახასიათებით დაღებითი ფსიქოლოგიური ზეგავლენა მოეხდინა თანამედროვეთა შეგნებაზე, შთაებერა მათთვის მებრძოლი სული, დაენახებინა უმძიმესი სიტუაციებიდან თავის დაღწევის სანიმუშო მაგალითები და ამით ქართველი ხალხი ერთ მტკიცე ძალად შეეკრა, მომავალი გაერთიანებული სამშობლოს სახე იჩვენებინა, სწორად მოიქცა, როცა აქცენტი გადაიტანა ქართველი ხალხის დარღვეულ, აწეწილ, მოუსვენარ და მშფოთვარე დღეებზე. ამით იგი ერთგვარ პარალელს ავლებდა წარსულსა და აწმყოს შორის და ძველზე მინიშნებით თავისი დროის საჭირობორტო საკითხებზე მიუთითებდა.

ცნობილია, რომ ა. წერეთლის შემოქმედებაში, ისე როგორც ი. ჯავახიძის თხზულებებში, დიდი ადგილი უჭირავს გმირის, ერის წინამძღოლის, მეთაურის პრობლემას. ილიაცა და აკაკიც სკეპტიკურად იყვნენ განწყობილი თანამედროვე საზოგადოებრივი ცხოვრების წიაღიდან ასეთი დიდი პიროვნების გამოჩენის შესაძლებლობისადმი. მათი აზრით, ახლა „გმირის დამბადი იგი ადგილი ჯაგით ავსილა, ვერანად ქმნილა“. მაგრამ არც ილიასა და არც აკაკის ხელი არ ჩაუქნევიათ, გული არ გატეხიათ და ცდილობდნენ, შეექმნათ ისეთი გარემო, რომ დღეს თუ არა, ხვალ მაინც მოვლინებოდა ქართველ ხალხს რჩეული მამულიშვილები, რომლებიც უწინამძღვრებდნენ ჩაგრულ ერს.

აკაკიმ ამ მეტად საპასუხისმგებლო ამოცანის წარმატებით გადაწყვეტის მიზნითაც ჩვენს წარსულს მიმართა და გამოიხმო იქიდან ისეთი ადამიანები, რომლებიც უკვდავების შარავანდელით არიან მოსილი საქართველოს ისტორიაში. პოეტმა მათ ახალი სული ჩაუდგა, ახალი ხორცი შეასხა, დიდი გატაცებით უმღერა, მაგრამ არ გაუყალბებია და გაუზვიადებია მათი დამსახურება, ზღაპრად არ გაუხდია სამშობლოსადმი მათი თავგანწირულება, რეალიზმის პრინციპებიდან არასოდეს გადაუხვევია. აკაკი ამით გზას უწალდავდა ახალი საქართველოს მომავალ თაობას და აიმედებდა, რომ ასეთი წარსულის მქონე ერი კვლავ აღზრდის სახალხო გმირებს, რომლებიც მისგან დახატული მამულიშვილების მსგავსად იბრძოდნენ. დავით აღმაშენებელი, თამარი, თორნიკე ერისთავი, ეახტან გორგასალი, პატარა კახი, ბაგრატ მეფე, ბიძინა ჩოლოყაშვილი, შალვა და ელიზბარ ქსნის ერისთავები, ბაში-აჩუცი, მგოსანი გოჩა, კიკოლა, გელა, გივი, ბააღური, ცოტნე დადიანი, ნათელა, ცირა, ტურფა, მარიაში, პირიმზისა, პირმთვარისა, კორინთელი, ოთია მესხი, დათუნა გოცირიძე — ყველა წარსულის ფონზე გამოძერწილი რეალურ-იდეალური გმირებია, რომელთა საეროვნო საქმეები, აკაკის რწმენით, ყოველთვის შთააგონებენ და მისცემენ სულიერ საზრდოს ახალი საუკუნის ადამიანებს.

აკაკიმ კარგად იცის, რომ დიდბუნებოვანი ადამიანის, გამოჩენილი მეფისა და სარდლის ღვაწლი არ ჰგავს ჩვეულებრივი კაცის, როგორი კარგიც არ უნდა იყოს იგი, ნამოქმედარს. დიდ პიროვნებაში არის ბევრი რამ ისეთი, რაც ყოველთვის შეიძლება იყოს მისაბძი და სახელმძღვანელო. „პიროვნებებს თავისი ხასიათის თავისებურებათა წყალობით შეუძლიათ გავლენა მოახდინონ საზოგადოების ბედზე. ზოგჯერ ეს გავლენა მეტად მნიშვნელოვანიც არის ხოლმე“²⁹.

აი, ამ დიდი ადამიანების განსაკუთრებულ ხასიათებს, მათს განსაკუთრებულ ნებისყოფასა და რაინდულ სულს ევლება თავს სწორედ აკაკი და მიიჩნევს მას აუცილებელ ფაქტორად დაენიებია და დაჩივების გზაზე დამდგარი ეროვნული სულის, ეროვნული ენერჯიის მოლონიერეპისაძვის. მწერალს მის მიერ დახატულ გმირებში მოსწონს სამშობლოს ჩაუქრალი სიყვარული, მაღალი ზნეობა, ბრძოლისა და შრომის ფრონტზე თავდადება, მტრის შეუბრალებლობა, მოყვრისადმი ერთგულება, ოჯახური სიწმინდე, ნათელი გონება, სპეტაკი სული. მართალია, ამ გმირთა გალერეაში მეფეებიც არიან, მაგრამ მათი ბიოგრაფია აღსავსეა პოლიტიკური გამკრიახობით, მტრების წინააღმდეგ დაუშრეტელი ბრძოლის მომენტებით, ქვეყნის ბედზე შეუწელებელი ზრუნვით. აკაკის სწორედ ეს მაღალი თვისებები ხიბლავს და კიდევ ზრდის მათ თავისი ხოტბის საგნად. აკაკისთან ეს მოღვაწენი დიდი ადამიანები არიან და არა ტი-

²⁹ გ. პლეხანოვი, ისტორიაში პიროვნების როლის საკითხისათვის, გვ. 37.

რანები. აღსანიშნავია, რომ ისტორიამ და ხალხის შემოქმედებამაც ასეთნაირად წარმოაჩინა ვახტანგ გორგასალი, დავით აღმაშენებელი, თამარ მეფე, გიორგი ბრწყინვალე, ქეთევან დედოფალი, მეფე ერეკლე, გიორგი სააკაძე, ცოტნე დიანი და სხვები. ეს ისტორიული გმირები, რომლებიც ქართული ხასიათის სრულყოფილ განსახებას წარმოადგენენ, ეხმარებიან, შველიან პოეტს თავისი ეროვნული იდეალების განხორციელებისათვის ბრძოლაში. მაგრამ აკაკი აქროდი ჩერდება, მარტო მეფეთა და დიდებულთა საგმირო საქმეებზე მოთხრობით. როდი კმყოფილდება.

მისთვის არ არის „ისტორია მეფეთა მეცნიერება“, როგორც ამას ამტკიცებდა გერმანიის ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფიის ლიდერი ლეოპოლდ ფონ რანკე. არც ტომას კარლეილისა და მე-19 საუკუნის სხვა ისტორიკოსების „გმირების თეორიას“ იზიარებს აკაკი. მისთვის უცხოა და წარმოუდგენელი, რომ ხალხს უყუროს, როგორც „მონათა ჯოგს“, ხოლო გამოჩენილ მოღვაწეებს უმღეროს, როგორც „ზეადამიანებს“ და შექმნას მათი კულტი.

მართალია პროფ. გ. კილურაძის შეხედულება: „ისტორიაში მასების როლის შესახებ XIX საუკ. ქართული საზოგადოებრივი აზრის წარმომადგენლებს მეტად დამაჯერებელი წარმოდგენა ჰქონდათ“³⁰.

იღმა რა სწორ თვალსაზრისზე, აკაკიმ მაღალი სული, გმირული შემართება, მამულის სიყვარული, ხმლისა და კავისადმი ერთგულება, გაუტეხელი ნება მშრომელ ხალხშიც კარგად დაინახა და თავისი მხატვრული შედეგებით „ქართლის ცხოვრების“ ერთი დიდი ნაკლი შეასწორა — ჩვენს ისტორიაში ხალხი აღმოაჩინა და ტკბილი სიმღერები დაიგალობა მათზე. მან ქართველი ხალხის კეთილშობილური თვისებების მატარებელი დიდი ძალა ცნო იმ ჩაკირულ პურჯად, რაზედაც უნდა გადებულიყო ახალი ცხოვრების ხიდი. პოეტის შეხედულებით, ამ ხიდის მშენებელიც, პირველ რიგში, მშრომელი მასა უნდა ყოფილიყო.

ამდენად, აკაკიმ დემოკრატიზმის პრინციპს არც გარდასულ დროთა გაცოცხლებისას უღალატა და კიდევ ერთხელ ცხადყო, რომ მისი ფიქრი და ოცნება თავს ევლება მიწასთან და უკუღმართ ბედთან შეკიდებულ მშრომელ ხალხს. ძველადაც ის მიაჩნდა მას სახელმწიფოს მთავარ საყრდენ ძალად და აწმყოშიც მათზე ამყარებდა იმედებს. „პოეტი რევოლუციურ-დემოკრატიული თვალსაზრისით სატავდა წარსულის რეალისტურ სახეებს“³¹.

როდესაც ა. წერეთელი ქართველი ხალხის წარსულ ცხოვრებას აკვირდება, ერთი გარემოება იჩქევს კიდევ მის განსაკუთრებულ ყურადღებას: წინაპრებს არ ჰქონიათ XIX საუკუნის ქართველებზე მეტი მოწაადება და გამოცდილება, არც სხვა რამ ბუნებით მომადლებული თვისება, მაგრამ საქმეს უკეთესად ართმევდნენ თავს, ქვეყანას უკეთ უვლიდნენ. მისი აზრით, ეს ხდებოდა იმიტომ. რომ მათ პირველ საზრუნავს სამშობლოს ბედი წარმოადგენდა, რაც ყველას რაზმავდა შინაურ თუ გარეშე საქმეთა მოსაგვარებლად. როცა დაირღვეოდა ეს პრინციპი, ქვეყანაც განსაცდელის წინაშე დგებოდა. ე. ი., აკაკის შეხედულებით, თუ საზოგადოებრივ-საქვეყნოზე პირადი ინტერესები ბატონდება, სამშობლოს სიყვარული ჩირაღდანით არ გვენათებს გზას, გული არ გეტკივა ერის ტრაგიკული მდგომარეობის გამო, წარმოუდგენელია თავი-

³⁰ გ. კილურაძე, ახალი ისტორია, I, თბ., 1970, გვ. 44.

³¹ პ. კეკელიძე, აკაკი წერეთლის ისტორიული პოემები, თბ., 1961, გვ. 031.

სულელებზე, თვითმყოფობაზე, რაიმე წარმატებებსა და გამარჯვებებზე ლაპარაკი. ამიტომ თავისდროინდელი ზოგიერთი ქართველის შეცვლილ, ავადმყოფურ ხასიათს აკაკიმ წინაპართა ჩანსალი და ეგონიზმისაგან გაწმენდილი ხასიათი დაუპირისპირა, ინდივიდუალიზმს — კოლექტივიზმი, სიმხდალეს — მამაცობა, მორჩილებას — ბრძოლა, ცრუპატრიოტიზმს — მგზნებარე პატრიოტიზმი.

როდესაც ა. წერეთლის ისტორიულ თემაზე დაწერილ თხზულებებს ვეცნობით, აუცილებლად მოგვხვდება თვალში ბევრი შეფარვით გამოხატული პოლიტიკური მნიშვნელობის აზრი, რომლის აშკარად გამოთქმა იმ დროს შეუძლებელი იყო. ჩვენ ზემოთ ვნახეთ, თუ როგორ მოხერხებულად აკავშირებს აკაკი ძველსა და ახალს და რა მოხდენილად აღწევს ამ გზით თავის მიზანს — კრიტიკის ცეცხლში გაატაროს ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკა, იქადაგოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის იდეები, მოახდინოს ზეგავლენა და აღზარდოს მასები ამ სულრსკევეთებით. ეს პროგრესული ჩანაფიქრი, რაც შენიღბულად მიჰქონდა მკითხველამდე პოეტს, უდიდეს ღირებულებას ანიჭებდა ჩვენ მიერ განხილულ ისტორიულ ნაწარმოებებს. და არა მარტო ამ მხრივ, არამედ სხვა ნიშან-თვისებების გამოც, რაზეც უკვე იყო საუბარი, განუზომელი მნიშვნელობა ჰქონდათ მათ ისეთ მძიმე პერიოდში, როგორც იყო XIX საუკუნის მეორე ნახევარი.

განსაკუთრებული ინტერესი წარსულისადმი და მისი სიდიადის ნათელი-ყოფა აკაკის მიერ ერთ დიდ საქმეს ემსახურება კიდევ: პოეტმა საჭიროდ მიიჩნია, ცარიზმისათვის, რომელიც ათვალწუნებით და მტრულად უყურებდა მის მიერ დამორჩილებული ერების წარსულსა და აწმყოს, დაესაბუთებინა, რომ დიდი შეცდომა არის საქართველოსადმი ასეთი თვალთ ცქერა, რომ საქართველო არ არის უისტორიო ერი, ისეთი ერი, რომელიც მოკლებული იყოს ინტელექტუალურ-ეთიკურ საზრდოს, არ გააჩნდეს საკუთარი შემოქმედებითი ენერჯია და ძალა, რათა შეძლოს დამოუკიდებელი არსებობა. პოეტს უნდა ცხადდეს, რომ საქართველო ახლანდელ სავალალო მდგომარეობამდე მისი ხალხის ფიზიკურ სისუსტესა და სულიერ სიღარიბეს კი არ მიუყვანია, არამედ ეს, არსებითად, განაპირობა ამ ქვეყნის ბუნებით მდიდარი მიწა-წყლისა და დიდი პოტენციის მქონე ხალხისადმი გარეშე დამპყრობელი ქვეყნების გაუშაძლარმა მიდრეკილებამ, მათმა აუარებელმა თავდასხმებმა, მათმა აგრესიულმა პოლიტიკურმა ზრახვებმა. ჩარასაკუთ ტრიალებდა ეს პატარა ქვეყანა, სასთუმალზე არ ეძინა ქართველ წაცს, ცალ ხელში ხმალი ეჭირა, მეორეში — გუთნის ხელსაკიდი და ისე იცავდა თავის მეობას, ინარჩუნებდა თვითარსებობას, ქმნიდა დიდ კულტურას. და თუ ახლა დაცემულია, უკან წასულია, დამორჩილებულია უკუღმართ ბედს, ეს მისი ბუნების, მისი ახალფეხადგმულობის, ისტორიის სარბიელზე მისი უჩინარობის შედეგი კი არ არის, არამედ პირველ რიგში იმის ბრალია, რომ მას თავისი თავი აღარ ეკუთვნისო. პოეტმა სავესებით შეგნებულად გაასმეინა ხაზი ქართველი ხალხის დიდ წარსულსა და მხნეობაზე თვითონ ცარიზმის ერთგულ მოხელეს ვორონცოვს, რომელსაც უკვირს, თუ „რამ გამოცვალა ასე ქართველი? სადღაა მისი ამაყი სახე, შეუპოვრობის გამომხატველი? ძალდატანებით შეშინებულსა, თითქოს დასმია რაღაც ბეჭედი; გმირი ქცეულა ნაცარქექიად და მოუხრია მონურად ქედი“³². ვორონცოვის აზრით,

ხალხი, რომელსაც წარმოუშობავს
დიდი სულმნათი შოთა რუსთველი,

³² „ვორონცოვი“, ტ. VI, გვ. 272—273.

მისი არსება რად უნდა იყოს
 ასე ორჭოფი და საეჭველი?..
 გაჭრობა ქვეყნად ამგვარი ერის
 არს შემოქმედის შეურაცხყოფა³³.

აი, რისთვის სჭირდება ა. წერეთელს წარსულის შესწავლა და მისი პოპულარიზაცია. და ამ დღიდან მიზანმა იქამდე მიიყვანა, ისეთი, ერთი შეხედვით, უცნაური ნაბიჯი გადაადგმევინა, რომ ეორონცოვსაც კი დააკისრა ხელისუფლების საწინააღმდეგო მისიის შესრულება — ქართველების ქება-დიდება. ცხადია, ეს ერთგვარი ლიტერატურული ხერხია, რომლითაც პოეტს სწავლია მიაღწიოს მიზანს: აამაღლოს ჩვენი ხალხის ავტორიტეტი და გამოაცალოს ყოველგვარი საფუძველი ქართველი ერის დამსახურებისადმი ცინიკურ, ნიპილისტურ დამოკიდებულებას.

ა. წერეთელი წარსულს შექალაქებდა და მისი ქებანი სჭირდებოდა იმიტომ, რათა მიეთითებინა ბიუროკრატ მოხელეთათვის, კატკოვის, იანოვსკის, სეგორინისა და სხვა მათ მსგავსთადმი, ასეთი ერი არაფრით არ იმსახურებს იმ დამცირებას, ფეხქვეშ გათელვასა და შეუწყნარებელ ქირღვას, რასაც ადგილი აქვს ახლა მის მიმართო. საჭიროა ერთა თანასწორობა, მჭიდრო მეგობრული ურთიერთობა ხალხთა შორის და არა ერთის ბატონობა მეორეზე, ერთისაგან გაჭრობა მეორესი. აკაკი არც წარსულში და არც აწმყოში არ ცნობს პრივილეგიურ და არაპრივილეგიურ ერებს. მისი აზრით, ყველა ერი, დიდია თუ პატარა, თანასწორუფლებიანი უნდა იყოს, მას უნდა შეეძლოს თავისი ნიჭისა და უნარის თავისუფლად გაფურჩქვნა და სწორი გზით წარმართვა, რომ მოაღონიეროს არა მარტო საკუთარი ეროვნული სალარო, არამედ თავისი წვლილი შეიტანოს საკაცობრიო ცივილიზაციის მიღწევებში.

ამრიგად, სინამდვილისადმი კრიტიკულმა დამოკიდებულებამ, საღმა რეალისტურმა ხედვამ, ცხოვრების რადიკალურად გადახალისების საჭიროებამ, ნაციონალური ჩაგვრის სიმწვავემ, მის წინააღმდეგ გაერთიანებული ბრძოლის, ეროვნული სიდიდის ჩვენების ამოცანებმა განსაზღვრეს ა. წერეთლის განსაკუთრებული დანტერესება ქართველი ხალხის ღრმაშინაარსიანი ისტორიული ცხოვრებით. პოეტმა საფუძვლიანად შეისწავლა იგი და წარმტაც მხატვრულ სახეებში გაახეია მრავალ ტანჯვაში გამოტარებული გმირული სული, რომელმაც ყველა სიგელ-გუჯარიდან შემოანათა თავისუფლებისათვის მებრძოლი გმირების მაძიებელ მგოსანს. აწმყოთი გამწარებულმა, მაგრამ წარსულით აღფრთოვანებულმა პოეტმა შექმნა ისეთი მხატვრული მატანიე, რომლიდანაც დიდი ძალით ანათებენ სადღეისო პრობლემებს მისადაგებული გარდასული ამბები და მოვლენები.

სიძველეთა ეს აკაკისეული გამონათება კი ჰგავს იმ ლამპარს, რომელიც სიბნელეში მოხვედრილ გზარეულ კაცს აძლევს იმედს, გააქტიურდეს, აილოს სწორი ორიენტაცია დასახული მიზნისაკენ და გავიდეს სამშვიდობოზე.

ა. წერეთელმა წარსულს უბადრუკი აწმყოს გამაჯანსაღებელი როლი დააკისრა, რაც მისი ეროვნულ-პოლიტიკური კრედოთია ნაკარნახევი.

ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის პედაგოგიური ინსტიტუტის ქართული ლიტერატურის ისტორიის კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

ლილი ჟორჟოლიანი

„ზააქიანის“ ქართული პერსიების საკითხები

(„უთრუთიან-საამიანის“ პროზაული და პოეტური რედაქციები)

ქართულ ენაზე ირანული ეპოსის ერთ-ერთი საინტერესო ნაწილის—ზააქის ამბის რამდენიმე ვერსია მოგვეპოვება. ისინი „შაჰ-ნამეს“ ქართულ ვერსიებში („ფრიდონიანი“, „უთრუთიან-საამიანი“, „წიგნი სააჰ ფალაენისა“) შემაჯავლი ეპიზოდების, ან დამოუკიდებელი თხზულების (მაჟუჟა მდიენის „ზააქიანი“)¹ სახით წარმოგვიდგებიან.

ზააქის ეპიზოდი თავისებურებით „შაჰ-ნამეს“ ქართულ ვერსიებს შორის გამოირჩევა „უთრუთიან-საამიანად“ წოდებული² ვერსია, რომელიც პროზაული და პოეტური რედაქციის სახით მოიპოვება. „უთრუთიან-საამიანის“ ტექსტი საერთოდ თავისებურია. „აჟ შემოკლებული სახითაა წარმოდგენილი „შაჰ-ნამედან“ მომდინარე ის ეპიზოდები, რომლებიც ამა თუ იმ გმირის საფალაენო საქმეებს არ ასახავენ, ხოლო სამაგიეროდ „შაჰ-ნამესათვის“ სრულიად უცნობი (უთრუთის, გვარჯასის, ქარიმანის, ნარიმანის და სხვათა) საგმირო ეპიზოდების შეტანის ნიადაგზე გაფართოებულ-გაძლიერებულია ირანული ეპოსის გმირთა საფალაენო საქმეები“³. ყოველივე აღნიშნულის საფუძველზე იუსტ. აბულაძე, კ. კეკელიძე და ა. ბარამიძე ამ თხზულებას „შაჰ-ნამეს“ მიმბაძველის ქართულ თარგმანად პიიხნევდნენ⁴. დ. კობიძემ ამ ვერსიის სპარსული წყაროების ძიებისას მასში მიმბაძველ-გამგრძელებელთა თხზულებების მრავალი ეპიზოდი და ნაწყვეტი გამოყო. მაგრამ მისი შეხედულებით, „უთრუთიან-საამიანი“ არ ჩაითვლება ფრიდოუსის მიმბაძველის ან გამგრძელბლის თხზულებად, რადგანაც „ჩვენს ძეგლში, თუმცა ცვლილებებით, მაგრამ ძირითადად მაინც „შაჰ-ნამეში“ მოთხრობილი ამბებია გადმოცემული“⁵.

ცნობილია, რომ ლექსითი „უთრუთიან-საამიანი“ პროზაული ვერსიის გალექსილ რედაქციას წარმოადგენს და უშუალოდ სპარსულ ტექსტს არ ეყრდნო-

1 „ზააქიანი“ დამოუკიდებელი პროზაული თხზულების სახით არის შეტანილი აგრეთვე საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის Q—1440 ხელნაწერში. როგორც მ. მამაცაშვილმა გაარკვია, იგი „ფრიდონიანის“ № 50 ხელნაწერის მსგავსი ნუსხიდან გამოუვლით ცალკე (იხ. მ. მამაცაშვილი, „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების ახალი ხელნაწერის გამო, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 3, გვ. 67—78).

2 სახელწოდება ა. ბარამიძის მიერ არის შერჩეული (იხ. ალ. ბარამიძე, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, თბ., 1940, გვ. 81).

3 დ. კობიძე, შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების სპარსული წყაროები, თბ., 1959, გვ. 164.

4 იხ. შაჰ-ნამეს ანუ მეფეთა წიგნის ქართული ვერსიები, I, თბ., 1916, გვ. XXVIII; კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, II, თბ., 1956, გვ. 238—242; ალ. ბარამიძე, ნარკვევები..., II, გვ. 81—85.

5 დ. კობიძე, შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების სპარსული წყაროები, გვ. 197, 226.

ბა. პროზაული ვერსიის დედნის შესახებ კი დ. კობიძეს ორგვარი შეხედულება აქვს გამოთქმული: მისი აზრით, „ქართველ მთარგმნელს ხელთა აქვს საკმაოდ შეცვლილი, ჩანარტებით გაქედნილი (უფრო საფიქრებელია პროზაული) „შაჰ-ნამეს“ ვერსია“, რომელიც „ერთი ავტორის მიერ შემუშავებულ ნაწარმოებად ვერ ჩაითვლება“⁶. მკვლევარი ასევე შესაძლებლად თვლის საკითხის სხვაგვარად დასმასაც. იგი აღრევე ფიქრობდა, რომ „შესაძლებელია, აღნიშნული თხზულების სახით ქართულ ლიტერატურაში შემონახული გვექონდეს ფირდოუსის პოემაზე აღრე შემუშავებული „შაჰ-ნამეს“ რომელიმე ვერსია, რომელიც თავის დროზე, ცხადია, ფირდოუსის ერთ-ერთ წყაროს წარმოადგენდა“⁷. იგივე მოსაზრება განავითარა მკვლევარმა 1974 წელს ცნობილი არაბისტიკის გ. წერეთლის დაბადების 70 წლისთავისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო სესიაზე წაკითხულ მოხსენებაში — «„შაჰ-ნამეს“ ერთი ქართული ვერსიის შესახებ».

ფირდოუსის თხზულებამდე შექმნილი „შაჰ-ნამეების“ ტექსტთა ჩვენამდე მოღწეველობის გამო ამ ვარაუდის დასაბუთება ძალზე ჭირს. სხვადასხვა წყაროების მონაცემებზე დაყრდნობით კი შეიძლება ვიფიქროთ, რომ „უთრუთიან-საამიან“ ფირდოუსის თხზულების რომელიმე ვერსიის კი არა, არამედ სამანელთა ეპოქაშივე შემუშავებული აბულ მუაჰად ბალხის ე. წ. დიდი „შაჰ-ნამეს“ ერთ-ერთი ნაწილის თარგმანი იყოს, რადგანაც გვაქვს ცნობები, რომ სწორედ ეს წიგნი (ან წიგნები) შეიცავდა ვრცელ თქმულებებს ირანის იმ მეფეებსა და ფალანგებზე, რომელთა შესახებ ფირდოუსის „შაჰ-ნამეში“ და სხვა ეპიკურ თხზულებებში ან საერთოდ არაფერი იკითხება, ანდა ისინი სასხვათა-მორისოდ არიან მოხსენიებულნი“⁸.

„უთრუთიან-საამიანის“ მთარგმნელის ვინაობა დაუდგენელია. თხზულების თარგმანი კი იუსტ. აბულაძის შეხედულებით XVI საუკუნის პირველსავე წლებში⁹, ხოლო კ. კეკელიძისა და დ. კობიძის აზრით XVI საუკუნის შუა წლებში¹⁰ არის შესრულებული.

„უთრუთიან-საამიანის“ ტექსტები გვაქვს როგორც ხელნაწერების, ისე ბეჭდური სახით. პროზაული ვერსიის ტექსტი ჩვენამდე მოღწეულია კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის H—921 და S—1594¹¹ ხელნაწერებით¹². დ. კობიძის მიერ გამოცემული ტექსტი ამ ხელნაწერებს ეყრდნობა¹³.

„უთრუთიან-საამიანის“ ლექსით ვერსიას ერთიანი თხზულების სახით არც ერთი ხელნაწერი არ შეიცავს. პირველი ნაწილი კ. კეკელიძის სახელობის ხელ-

⁶ დ. კობიძე, შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების სპარსული წყაროები, გვ. 197.

⁷ იქვე, გვ. 253.

⁸ იხ. 98—99 ص ۱۳۳۳، تبران، ايزان، در سرايى در حماه سراسي در ايران، تبران، ايزان، در سرايى در حماه سراسي در ايران، تبران، ايزان، در سرايى در حماه سراسي در ايران.

⁹ იხ. შაჰ-ნამეს ანუ მეფეთა წიგნის ქართული ვერსიები, I, გვ. XXI.

¹⁰ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, II, გვ. 239; დ. კობიძე, შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების სპარსული წყაროები, გვ. 137.

¹¹ S—1594 ხელნაწერი ე. თაყაიშვილის „ყარამანიანის“ ხელნაწერად მიაჩნდა (იხ.

E. Такашвили, Описание рукописей „Общества распространения грамотности среди грузинского населения“, т. II, Тифлис, 1936—1912, гв. 609—610). მისი შეცდომა ა. ბარამიძემ გაასწორა (იხ. აღ. ბარამიძე, შენუშენები „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების შესახებ, საქართველოს არქივი, წიგნი III, ტფილისი, 1927, გვ. 65—66).

¹² ამ თხზულების ტექსტის ერთ ნაწილს (დასაწყისიდან ზაქის ამბამდე) შეიცავს აგრეთვე ლენინგრადის საქარო ბიბლიოთეკის № 50 ხელნაწერი — „ფრადისანი“ (იხ. აღ. ბარამიძე, ნარკვევები..., II, გვ. 37—40).

¹³ იხ. შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიები, III, თბ., 1974, გვ. 167—293.

ნაწერთა ინსტიტუტის H—61 და S—4000 ხელნაწერებშია წარმოდგენილი¹⁴, ხოლო ტექსტი დ. კობიძემ გამოისცა „უთრუთიან-საამიანის“ სახელწოდებით¹⁵. დ. კობიძის შეხედულებით, ამ ვერსიის პირველ ნაწილს, „თუ ის მართლაც ცალკე ყოფილა გავრცელებული, როგორც ჩანს, „უთრუთიანი“ უნდა რქმეოდეს“¹⁶. თხზულების მეორე ნაწილი S—4528, S—1505 და A—808 ხელნაწერების საფუძველზე იუსტ. აბულაძეს აქვს გამოცემული „საამიანის“ სათაურით და იგი „შაჰ-ნამეს“ ქართული ვერსიების პირველ ტომშია დაბეჭდილი.

„უთრუთიან-საამიანი“ „შაჰ-ნამეს“ სრულ ვერსიას არ წარმოადგენს. პროზაული რედაქცია ქოიამარის (სპ. ქეიუმარს) მეფობით იწყება და „როსტომიანში“ გადმოცემულ ამბებამდე (ზაალის პოვნა ფასკუნჯის მიერ) გრძელდება. ლექსით რედაქციას პროზაულთან შედარებით რამდენიმე თავი აკლავს როგორც დასაწყისს, ისე შემდგომ ნაწილებში. „უთრუთიან-საამიანი“, მსგავსად „შაჰ-ნამეს“ სხვა ქართული ლექსითი ვერსიებისა, რუსთველური შაირით არის გალექსილი. დადგენილია, რომ თხზულების მთელი ტექსტი გაულექსავს სამეგრელოს მთავრის ლევან დადიანის კარზე მოღვაწე (მის ტყვეს) ბარძიმ ვაჩნაძეს XVII საუკუნეში¹⁷. ფიქრობენ, რომ „პოეტს ხელთა აქვს აღნიშნული თხზულების ჩვენამდე მოღწეულ ხელნაწერთაგან რამდენადმე განსხვავებული ტექსტი“¹⁸.

ისეთ თხზულებაში, როგორიც „უთრუთიან-საამიანია“, მოსალოდნელია, რომ ზაჰის ამბის შემცველი ნაწილიც სახეშეცვლილი იყოს. ჩვენს მიზანს სწორედ ამ ცვლილებათა და თავისებურებათა გამოვლინება და ამ თხზულებაში მოცემული ზაჰის ამბის ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ შესაბამის ნაწილთან (მოსკოვის კრიტიკული გამოცემის მიხედვით), ზაჰის ამბის ზოგიერთ სხვა ვერსიასა და სხვადასხვა წყაროებში (ავესტა, ფალაური წყაროები¹⁹, ისლამური ისტორიები²⁰) ასახულ ზაჰის ამბებთან მიმართებაში შესწავლა წარმოადგენს.

14 „უთრუთიან-საამიანის“ ლექსითი რედაქციის დასაწყისი ნაწილი (ზაჰის ამბამდე) იკითხება აგრეთვე Q—1440 ხელნაწერში. როგორც გამოირკვა, იგი ბარძიმ ვაჩნაძის გალექსილი ტექსტის ნაწილს კი არ წარმოადგენს. არამედ ისპაანს მყოფი უცნობი ავტორის მიერ არის შესრულებული (იხ. მ. მამაძე, *საქართველო. შაჰ-ნამეს* ქართული ვერსიების ახალი ხელნაწერის გამოცემა, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 3, გვ. 67—70; დ. კობიძე, *შაჰ-ნამეს* ქართული ვერსიები, III, გვ. 11—15).

15 იხ. შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიები, III, გვ. 65—166.

16 დ. კობიძე, *შაჰ-ნამეს* ქართული ვერსიების სპარსული წყაროები, გვ. 232.

17 კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, II, გვ. 241—242; დ. კობიძე, *შაჰ-ნამეს* ქართული ვერსიების სპარსული წყაროები, გვ. 237.

18 აღ. ბარაძეძე, *ნარკვევები...*, II, გვ. 82.

19 ფალაურ წყაროებში ეგულისხმობთ ზოროასტრული სასულიერო მწერლობის ზოგიერთ გვიანდელ ძეგლს, როგორცაა: „ბუნდაჰიში“, „დინაჰარდი“, „ლატისტანი-დინიკ“ და სხვა (იხ. *Pahlavi texts, translated by E. W. West, part I—II, Oxford, 1860—1862*).

20 ისლამური საისტორიო წყაროები ძირითადად არაბულენოვან ავტორთა თხზულებებშია და ისლამის პერიოდშია (IX—XII სს.) შეთხზული. ისინი იმ მხრივ არიან საყურადღებო, რომ მათ ავტორებს შრავდა სხვა წყაროსთან ერთად პირდაპირი, თუ შუალობითი გზით გამოყენებული აქვთ ჩვენამდე მოღწეველი ფალაური „ხვატაჰ-ნამაჰ“. ზოგიერთ მათგანს (საალიბი, ბირუნი) ფირდოუსის ძირითადი წყარო ადრ-რეზაყის „შაჰ-ნამეს“ გამოუყენებია. ერთ-ერთი მათგანის („მაჰმალ-ათ-თავარის“) უცნობი ავტორი კი თავის წყაროთა შორის ფირდოუსის „შაჰ-ნამესაჰ“ ასახვლებს. ამ პერიოდის წყაროებიდან ჩვენ გამოყენებული გვაქვს:

ابو حنیفه احمد بن داود الدینوری، اخبار الطوال، لندن، ۱۸۸۸. ترجمه تاریخ طبری از ابو علی بلعی، طهران، ۱۳۳۷. شاهنامه ثعالبی در شرح احوال سلاطین ایران، ترجمه محمود هدایت، تهران، ۱۳۲۸—۱۳۲۹. مجمل التواریخ و القصص،

ზაჰის ამბავი იკითხება „უთრუთიან-საამიანის“ როგორც პროზაულ, ისე პოეტურ რედაქციაში. ჩვენ მათი ცალ-ცალკე განხილვა ვაძრობინეთ. პირველად პროზაულ რედაქციაში წარმოდგენილ ზაჰის ეპიზოდს ვეხებით.

როგორც ვიცით, ზაჰის ეპიზოდი ნაწილობრივ ჯიმშედ მეფის ამბავსაც შეიცავს. „უთრუთიან-საამიანში“ მოცემული ჯიმშედის მეფობის დახასიათება არ ეთანხმება არც „შაჰ-ნამეს“ და არც წყაროებში ასახულ ამ მეფის შესახებ თქმულებებს. ძველი ირანული წყაროებით (ავესტა, ფალაური რელიგიური წიგნები), ჯიმშედი უმაღლესი ღვთაების აპურა მამადს მოკავშირე და მომხრეა. მას მიწიერი ქვეყნის დასახლება და კეთილმოწყობა ავალია. ფირდოუსი და ისლამის პერიოდის ზოგი ისტორიკოსი (თაბარი, საალიბი, ბირუნი) ჯიმშედს ყოველგვარი ცივილიზაციის დამფუძნებლისა და განმანათლებლის სახით წარმოგვიდგენენ. ჩვენს თხზულებაში კი ამ მეფის ძლევა მოსილება და დიდებულება თვით ჯიმშედის (სახელი ზოგჯერ ჯიმშეთ ფორმითაც იკითხება) და მისი ფალავნების უთრუთის (გვხვდება ფათრათ ფორმაც), გორჯასპის (ტუქსტში პარალელურად იკითხება აგრეთვე გვარჯასპ, გურჯასპ, გორასპ), აშქაშის (ვარიანტულად გვხვდება ჰშაქ და აშაქ ფორმებიც) და სხვების დევებთან ბრძოლითა²¹ და სხვა საგმირო-საფალავნო საქმეებით განისაზღვრება, რომლის დამაგვირგვინებელს სადი მგლისთავასთან გადახდილი ომი წარმოადგენს.

თუ „შაჰ-ნამეს“ ძირითადი ტექსტის მიხედვით ჯიმშედი თავისი მიღწევებით გაამყიდება და თავს ღმერთად აცხადებს, ამ ვერსიის თანახმად, სადი მგლისთავასთან გამარჯვების შემდეგ ჯიმშედ მეფეს შეუჩნდა ეშმაკი, „შეუღდა მანქანებითა და კაცად ეჩუენა. ასრე მოახსენა ეშმაკმა, თუ: აგრე დიდი კელმწიფე შეიქენ, ღმერთი შენ ხარო, აღარავინ არის სხუა ღმერთიო“²². ჯიმშედმაც დაიჯერა მისი სიტყვა და ღმერთს ცილობა დაუწყო.

ეშმაკის მიერ ჯიმშედის ცდუნებას ფალაური წყაროებიც აღნიშნავენ, მაგრამ ყველაზე ვრცლად ამის შესახებ „თაბარის ისტორია“ მოგვითხრობს. ამ თხზულების მიხედვით, ეშმაკი ჯიმშედ მეფეს ანგელოზის სახით ეცხადება და უხსნის, რომ იგი არის ქვეყნიერების შემოქმედი, მაგრამ ზეციდან მიწაზე დაშვებისას მას თავისი ვინაობა დაავიწყდა. ეშმაკი ჯიმშედის ღმერთობის დამამტკიცებელ საბუთად მის ხანგრძლივ სიცოცხლეს (700 წელი) და ანგელოზის ხილვის ძალას ასახელებს და დასძენს, ადამიანებს ხომ ასეთი რამ არ ძალუძთო. ჯიმშედი იჯერებს მის სიტყვას და თავი მართლაც ღმერთი ჰგონია²³.

ფირდოუსის „შაჰ-ნამეში“ ზაჰის მამა მარდასი თაზიანის მბრძანებელია. ამ ვერსიით კი ზაჰის (პარალელურად გვხვდება ზაჰქ, ზჰაქ, ზაქ ფორმები) მამას მურადავა (იკითხება აგრეთვე მურადვ, მურადე, მურად ფორმებიც) ჰქვია

بتصحیح ملک الشعراء بهار، تهران، ۱۳۱۸.

А. Бирруни. Памятники минувших поколений, перевод М. А. Салье. Избр. произведения, т. I. Ташкент, 1957.

²¹ ფირდოუსის მიხედვით, დევებთან მებრძოლი და დევთა შემკერელი (სპ. *დაიუნდ*) ჯიმშედის მამა თამურასია, ჯიმშედი კი დამორჩილებულ დევებს აღშენებლობით საქმიანობაში იყენებს. დ. კობიძის შენიშნული აქვს ის გარემოება, რომ ამ მეფეს, ჩვენი ვერსიის მსგავსად, დევებთან მებრძოლად წარმოგვიდგენს ფ. გორჯანის პოემა „ვისო რამინი“, რომელშიც ირანული ეპოსის ზოგიერთი სხვა ვარიანტი ფირდოუსის „შაჰ-ნამესაგან“ განსხვავებული სახით არის წარმოდგენილი (იხ. დ. კობიძე, „ვისრამიანის“ საკითხები, ქართულ-სპარსული ლიტერატურული ურთიერთობანი, II, თბ., 1969, გვ. 87—89).

²² შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიები, III, გვ. 196.

და იგი ჭიმშედ მეფის ფალავანია, რომელსაც დევებზე გამარჯვების შემდეგ მეფე მისრეთს, შამს და ალაბს უბოძებს საბრძანებლად. საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ზააქის მამა ფირდოუსის თხზულებაში მოყვანილი სახელისაგან განსხვავებული სახელებით იხსენიება ფალაურსა და ისლამურ წყაროებში, ასევე ზააქის ამბის ზოგიერთ ვერსიაში. ასე, მაგალითად, „ბუნდაჰინის“ თანახმად, მას ხრუტასპი ეწოდება. ისლამის პერიოდის ზოგი ისტორიკოსი (თაბარი, სა'ალიბი, ბირუნი) მას ორი სახელით იხსენიებს: არაბთა მიხედვით — ულვან, ხოლო სპარსელთა მიხედვით — ავრანდასფი (ანდარმასფი). ქ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის P—462 ხელნაწერისეულ „შაჰ-ნამეს“ შერყენილ სპარსულ პროზაულ ვერსიაში მოცემული ზააქის ეპიზოდის მიხედვით მას ფური ჰქვია, ხოლო ზააქის ამბის ერთი ქართული ვერსიის („სამა ფალავნის წიგნში“ წარმოდგენილი ზააქის ეპიზოდი) თანახმად მისი სახელია რიზვან.

„უთრუთიან-საამიანში“ ზააქი არც ათი ათასი ბელაურის მფლობელია და არც ბივარასფად იწოდება. ზააქს ამ ეპითეტით ჩვენ მიერ გამოყენებულ ყველა ფალაური და ისლამის პერიოდის წყარო იხსენიებს, მაგრამ, ვფიქრობთ, საყურადღებოა ის გარემოება, რომ „უთრუთიან-საამიანის“ გარდა იგი „შაჰ-ნამეს“ არც სხვა ქართულ ვერსიებში არ გვხვდება და არც P—462 ხელნაწერისეულ ზააქის ამბავში იკითხება.

ისევე როგორც „შაჰ-ნამეს“ ძირითად ტექსტში, ამ ვერსიის მიხედვითაც ზააქს შეუჩნდა და დაუმეგობრდა ეშმაკი. პირველად ასეთი რჩევა მისცა: მამაშენი მოკალ, მისი და შენი ქონება ლაშქარს დაურიგე და ღვთის მოცილე ჭიმშედს, რომელსაც მშველელი აღარ ჰყავს (უთრუთი და გორჯასპი ამ დროს ცოცხალი აღარ არიან, ხოლო აშქაშ ფალავანი განუდგა ღვთის შემცოდე ჭიმშედს), ხელშწიფობა წავართვათო. ამ ვერსიის მიხედვითაც, ზააქი მცირე ყოყმანის შემდეგ ეშმაკს თანხმობას უცხადებს და მურადავა ეშმაკის მზაკვრობის მსხვერპლი ხდება.

ეშმაკის მიერ ზააქის მამის მოკვლა ამ ვერსიაში ასეა მოთხრობილი: „და მურადავს ერთი ზევი ედგა თავისთვის სალოცავად, და ყოველსა ლოცვის ეამსა მივიდის სალოცავად. ბერი კაცი იყო და თავისთვის ილოცვედის. წაეიდა ეშმაკი, გზაზედა ორმო ამოთხარა, შიგან ლახვარი დაასო²⁴ და ზედა წახურა. რა ლოცვის ეამსა მოვიდა მურადავ, სალოცავად წაეიდა, როგორ წაიარა, ჩაეარდა ორმოშიგან და მოკულდა“²⁵. „შაჰ-ნამეს“ ძირითად ტექსტში მოცემული ზააქის ამბის მიხედვით კი, მარდასს ბაღში სამლოცველო (ზევი) არ ჰქონია და ეშმაკს მის დასალუპავად გათხრილ ორმოში ლახვარი არ დაუხვია.

ფირდოუსის თხზულების ძირითადი ტექსტის შესატყვისი ნაწილისაგან განსხვავებით, ამ ვერსიაში ზააქი იგლოვს მამას და შემდეგ ჭიმშედზე გასალაშქრებლად ემზადება.

„შაჰ-ნამეში“ მოყვანილი ზააქის ამბის თანახმად, ზააქი თვით ირანელებმა მიიწვიეს მეფედ. ზააქი არაბებისა და ჭიმშედისაგან განდგომილი ირანელებისაგან შემდგარი დიდი ლაშქრით გაემართა ირანის ტახტის ხელში ჩასაგდებად, მაგრამ ჭიმშედსა და ზააქს შორის ბრძოლა არ გამართულა, რადგანაც ლაშქრისა და ქვეშევრდომებისაგან მიტოვებული ჭიმშედ მეფე გაიქცა და

²⁴ ორმოში ლახვრის დასობის შესახებ მხოლოდ S—1594 ხელნაწერში იკითხება.

²⁵ შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიები, III, გვ. 195.

ზაქი მის ადგილს დაეპატრონა. „უთრუთიან-საამიანის“ მიხედვით, მართალია, ჭიმშედს ფალაუნები აღარ ეხმარებიან, მაგრამ მან მაინც მოახერხა ლაშქრის შეკრება და შეებრძოლა ზაქს. ამ ომში ჭიმშედი დაპარცხდა. იგი ინდოეთს გადაიხვეწა, ხოლო ზაქი „დაჯდა ტახტზედა და გვირგვინი თავსა დაიდგა. და ერთობილთა თავადთა და ლაშქართა დალოცეს კელმწიფედ. აგრე ორნი ქალნი დარჩეს ჭიმშედს და ორნივე ცოლად დაირთნა ზაქ კელმწიფემან“²⁶.

თუ ძირითადი ტექსტით ჭიმშედი ემალება ზაქს და მას ასი წლის შემდეგ ჩინეთის ზღვაში შეიპყრობენ, ამ ვერსიით ინდოეთს გაქცეული ჭიმშედი ინდოთა მეფის ჯოგრატის ქალს ირთავს ცოლად, შემდეგ კი სიმამრისა და მისი ძმის ბალრატის დახმარებით ცდილობს უკან დაიბრუნოს თავისი სამეფო ტახტი. იმართება მეორე ომი ჭიმშედსა და ზაქს შორის. ზაქი ამ ომის დროს საკუთარი ხელით ქლავს ჯოგრატსა და ბალრატს. ჭიმშედ მეფე კვლავ გარბის ბრძოლის ველიდან და დღულა ქალაქს აფარებს თავს. ზაქი ალყას შემოარტყამს ქალაქს და მის მცხოვრებლებს აიძულებს დაატყვევონ ჭიმშედი და მას მიჰგვარონ. ამ ვერსიით, ისევე როგორც ფირდოუსის თხზულებაში, შეპყრობილ ჭიმშედს ორად გახერხავენ, მაგრამ „უთრუთიან-საამიანში“ არ ჩანს რა დრო გადის ჭიმშედის ტახტის დაკარგვიდან მის მოკვლამდე.

როგორც აღვნიშნეთ, „შაჰ-ნამეს“ ძირითადი ტექსტით ზაქსა და ჭიმშედს შორის ომი საერთოდ არ შემდგარა, მაგრამ „უთრუთიან-საამიანში“ ვრცლად გადმოცემული ზაქ-ჭიმშედის ომების ამბავი ქართველი მთარგმნელის ფანტაზიის ნაყოფს როდი წარმოადგენს. დ. კობიძემ ამ თხზულების სპარსულა წყაროების ძიებისას მიაკვლია მათ შორის ბრძოლის ამსახველი ამბების როგორც ვრცელ (იხ. „შაჰ-ნამეს“ თეირანის საიუბილეო გამოცემა, ტ. X, დამატებანი, გვ. 3021—3035), ისე მოკლე (იხ. ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკის ПНС—333 და კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის P—582 ხელნაწერები) რედაქციებს. მკვლევარმა ტექსტების შეპირისპირების შედეგად გაარკვია, რომ ჩვენი ვერსია ზაქ-ჭიმშედის პირველი ომის მხრივ ედრება როგორც ვრცელ, ისე მოკლე რედაქციებს, მაგრამ არც ერთი მათგანი არ იცნობს ინდოთ მეფე ჯოგრატის, მისი ძმის ბალრატისა და ჭიმშედის ერთობლივი ბრძოლას ზაქის წინააღმდეგ. დ. კობიძის შეხედულებით, ჩვენს ვერსიაში გადმოცემულ ზაქ-ჭიმშედის ურთიერთობის შემუშავებაზე მძლავრი გავლენა უნდა მოეხდინა ასადი ტუსელის „გერშასფ-ნამეს“ ეპიზოდს²⁷, რომელიც „შაჰ-ნამეს“ ინტერპოლირებულ ხელნაწერებში სწორედ ჭიმშედის მიერ სამეფო ტახტის დაკარგვის შემდეგ ჩაერთვის და მისი ცხოვრების მალულად ყოფნის პერიოდს აღწერს²⁸.

ზაქის მხრებზე გველთა გამოსხმის ამბავი და ეშმაკის სხვა ხრიკები, რომლებიც „შაჰ-ნამეს“ ძირითად ტექსტში ზაქის ჭიმშედზე გამოლაშქრებამდე ხდება, ამ ვერსიაში გადაადგილებულია და მათ შესახებ ჭიმშედის მოკვლის შემდეგ არის მოთხრობილი. ქართულ ვერსიაში შეკუმშულად არის გადმოცემული ეშმაკის მზარეულობა და მის მიერ მომზადებული სხვადასხვა ნუჯბარი კერძებიდან მხოლოდ ერბო-კვერცხია ნახსენები.

²⁶ შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიები, III, გვ. 196.

²⁷ ჭიმშედის ცხოვრების ეს მონაკვეთი „გერშასფ-ნამეს“ მსგავსად არის აღწერილი აგრეთვე „თაბარის ისტორიაში“. „მაჰმალ ათ-თავარისსა“ და P—462 ხელნაწერში.

²⁸ დ. კობიძე, შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების სპარსული წყაროები, გვ. 168—175.

თქმულება არმაილ-გარმაილის მიერ ზააქის გველებსაგან ადამიანთა ნაწილის გადარჩენის შესახებ ჩვენს ვერსიაში არ იკითხება. ეს თქმულება, მართალია, ძველ ირანულ წყაროებში არ დასტურდება, მაგრამ ისლამის პერიოდის ყველა ჩვენ მიერ გამოყენებულ წყაროშია მოყვანილი. გასათვალისწინებელია ის ფაქტი, რომ იგი არ იკითხება აგრეთვე „საამ ფალაენის წიგნში“ მოცემულ ზააქის ამბავში.

ამ ვერსიაში ძალზე შემოკლებულია ზააქის საშინელი სიზმრისა და ზირაქის მიერ (სახელი გვხვდება აგრეთვე ზარიქ, ზარაქ ფორმებით) ამ სიზმრის ასხნის ამბავი. ძირითადი ტექსტის შესაბამისი ნაწილისაგან განსხვავებით. ზააქს სამი ფალაენი კი არ ესიზმრება, არამედ „ასრე ეზმანა: ერთი სხვილი კაცი მოვიდა, რქიანსა კარსა ზედა იჯდა, ხელთა დიდი ლახტი ჰქონდა, იმ კარისა თავისა ოდენი“²⁹. ამ „სხვილ კაცში“ ფრიდონი იგულისხმება, მაგრამ „შაპ-ნამეს“ ძირითადმა ტექსტმა არ იცის ხარზე ამხედრებული ფრიდონი. ეს განმასხვავებელი დეტალი მთარგმნელს ნაყალბევად არ ჩაითვლება, რადგანაც ზააქის ამბის ზოგიერთ სხვა ვერსიაშიც (იხ. P—462 ხელნაწერი, „წიგნი საამ ფალაენისა“) ფრიდონი ზააქთან საომრად ასევე ხარზე ამხედრებული მიემართება.

ფრიდონის ძმები — ქეიანუში და ფორმაიე „უთრუთიან-საამიანში“ არ იხსენიებიან.

ზააქის ამბის ამ ვერსიაში შემოკლებული და გადასხვაფერებულია ფრიდონის დაბადება-აღზრდისა და მის მშობელთა შესახები ამბები. ფრიდონის მამა, რომლის სახელიც აქ რამდენიმე ვარიანტული ფორმით დასტურდება (პაფთინ, აფთიონ, აფთია, აფთი, აფათა, აფთი), ჯიმშედის ძმისშვილია — „ჯიმშედის ძმას ფოლად ერქუა. ფოლადის შვილი აფთი იყო. აფთის შვილი ფრიდონ იყო“³⁰. იგი ზირაქის წინასწარმეტყველებისას უკვე მოკლულია: „მამა მისი რომე მოკალით, პაფთინ და ვეშაპსა შეაკემათ, მისთვის მოკლავს“³¹. „მეფეთა-წიგნის“ ძირითად ტექსტში ჯიმშედის ძმა არ იხსენიება. ფირდოუსის ნიხედით ფრიდონის მამა აბთინი (ათბინი), თაჰმურასის (ჯიმშედის მამის) შთამომავალია და მას ფრიდონის დაბადების შემდეგ იქერენ და კლავენ. ფალაური წყაროს „ბუნდაჰისის“ მიხედვით, ჯიმშედს სამი ძმა ჰყავს (აქ ფირდოუსისთან ჯიმშედის მამად დასახელებული თაჰმურასიც ჯიმშედის ძმა არის), მაგრამ ამ ძმებს შორის არც ერთს არ ჰქვია სახელად ფოლად³².

„უთრუთიან-საამიანის“ მიხედვით, ფრიდონი ზააქის სასახლეში იბადება. რადგანაც დედამისი (მისი სახელი აღნიშნული არ არის) აფთიონის სიკვდილის შემდეგ ზააქს ემსახურება (მისი მესაქამადეა). ამ ვერსიით ფრიდონის დედას ტყუპი შვილი (ქალი და ვაჟი) უჩნდება. იგი ვაჟის დაბადების ამბავს დაჰალავს, რადგანაც ზააქს ყველა ახალშობილი ბავშვის დახოცვა აქვს ნაბრძანებები³³.

ზააქის ამბის ამ ვერსიაში არ იკითხება ფრიდონის მწყემსთან გაზიზვნისა და მისთვის ძიძაობის გამწვევი ძროხის შესახებ. არც ალბორზის მთაზე მცხოვ-

²⁹ შაპ-ნამეს ქართული ვერსიები, III, გვ. 198.

³⁰ იქვე, გვ. 200.

³¹ იქვე, გვ. 198.

³² იხ. The Bundahis, თავი XXXI, § 2—3, Pahlavi texts, I.

³³ ზააქის მიერ ჩილ ბავშვთა ამოხოცვის შესახებ იკითხება აგრეთვე საალიბისთან, P—462 ხელნაწერსა და „საამ ფალაენის წიგნში“.

რები განდევლისათვის მისი აღსაზრდელად მიბარება არ არის ნახსენები. „უთრუთიან-საამიანიო“ სასახლიდან ზაქის შიშით გაპარული ფრიდონის დედა თვითონ ზრდის შეილს ქოიალბუზის (შდრ. სპ. *كوه البرز*) მთაზე.

ქავას (ჩვენს ვერსიაში ეს სახელი ქავ ფორმით არის მოცემული) აჯანყების თქმულება ამ ვერსიაში, ისევე როგორც „შაჰ-ნამეს“ ძირითადი ტექსტიდან მომდინარე სხვა ეპიზოდები, შემოკლებული და გადაკეთებულია. „უთრუთიან-საამიანიო“ ქავა მკვდელს, რომლისთვისაც ორმოცი შეილიდან ოცდათვრამეტი უკვე წაერთმიათ ზაქის გველების გამოსაკვებად, უქანასკნელ ვაყებს ყარანსა და ყუბადსაც ართმევენ³⁴ (ძირითად ტექსტში ქავას მხოლოდ ერთი ვაყის შესახებ არის საუბარი და მისი სახელი აქ არ იხსენიება). აღმფრთვებული და მოთმინებიდან გამოსული ქავა სამართლის საძიებლად ზაქთან მიდის. ზაქი მოისმენს მის საჩივარს და შეილებს უკან უბრუნებს, თუმცა ეს უკვე ვეღარ ამოშმინებს ქავას. იგი აჯანყებას აწყობს.

ამ ვერსიაში არ იკითხება ზაქის სამართლიანობის დამადასტურებელი სიგელის შედგენისა და ქავას მიერ მისი დახვეწის ამბავი. იგი ზაქის ამბის ქართული ვერსიებიდან მხოლოდ „ფრიდონიანში“ წარმოდგენილ ზაქის ეპიზოდში გვხვდება. აღსანიშნავია, რომ ქავას თქმულების ეს ნაწილი არ იკითხება საალიბისთანაც, რომლის თხზულებაში მოყვანილი ზაქის ამბები ჩვენ მიერ გამოყენებულ წყაროებს შორის ფრიდონის თხზულების შესაბამის ნაწილთან ყველაზე ახლოს დგას.

უნდა აღინიშნოს ის გარემოება, რომ ქავას აჯანყებისას ფრიდონი დედანთან ერთად ისევ ქოიალბუზის მთაზე იმყოფება („მეფეთა წიგნის“ ძირითადი ტექსტით 16 წლის ფრიდონი ტოვებს ალბორზის მთას და მამისეულ სახლში ბრუნდება) და მამაცი მკვდელი თავისი ვაჟებითა და აჯანყებულთა ლაშქრით ქოიალბუზის მთაზე მყოფ ფრიდონთან ცხადდება (P—462 ხელნაწერისა და „საამ ფალავნის წიგნში“ წარმოდგენილ ზაქის ამბავშიც ქავასა და ფრიდონის შეხვედრა მთაში ხდება), შესძღვნის მას სამკედლო წინსაფრისაგან გაკეთებულ დროშას, უყვება ზაქის ავკაცობათა შესახებ (მათ შორის ფრიდონის მამის მოკვლისა და დედა-შვილის დევნის შესახებ) და ქაბუჯ ფრიდონს ზაქის წინააღმდეგ საბრძოლველად მოუწოდებს. „შაჰ-ნამეს“ ძირითად ტექსტში კი მთიდან დაბრუნებულ ფრიდონს მისი წარმომავლობისა და ზაქის ბოროტებათა ამბავს დედამისი მოუთხრობს.

ამ ვერსიაში, „შაჰ-ნამეს“ ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებით, ფრიდონი მხოლოდ ქავას მოყვანილი ლაშქრით როდი შეებრძოლება ზაქს. იგი მკვდლის რჩევით იხმობს ფალავნებს — ქარიმანსა და აშქაშს. თავის მხრივ ზაქიც, როცა იგი ფრიდონის გამოლაშქრების ამბავს შეიტყობს, შეკრებს თავის ფალავნებსა და ურიცხვ ლაშქარს. იმართება ხანგრძლივი ომი მოწინააღმდეგე ფალავნებსა და ლაშქარს შორის. მართალია, ზაქს უფრო მრავალრიცხოვანი ჯარი და ფალავანთა მეტი რაოდენობა ჰყავს (მის მხარეზე იბრძვიან ფალავნები: ყაითმაზ, ყორხმაზ, ასლამაზ, ყარამა, ყათილ, მოყათილ, აბულვარი ზანგი, თაბალი ჰინდო და სხვა), მაგრამ იმარჯვებს ფრიდონი. ამ გამარჯვებაში კი განსაკუთრებული დამსახურება გორჯასპის შეილს უძღვევლ ფალავან ქარიმანს მიუძღვის. ზაქ-ფრიდონის ასეთი ხანგრძლივი ომი, გარდა

³⁴ ქავას დაბოცილი და ცოცხალი შეილების რაოდენობის საკითხში „შაჰ-ნამეს“, მის ვერსიებსა და ისლამურ წყაროებს შორის სხვაობას აქვს ადვილი.

იმისა, რომ იგი ფირდოუსის „შაჰ-ნამეში“ არ იკითხება, არც ზააქის ამბის ჩვენთვის ცნობილ სხვა ვერსიებში და არც წყაროებში არ დასტურდება.

„უთრუთიან-საამიანში“ ზააქის ამბის ფინალი ძირითადი ტექსტის შესაბამის ნაწილთან შედარებით რამდენადმე შექვეცილი და გადაკეთებულია, ხოლო ზააქის მოუბრავის ქუნდრაუს შესახები ნაწილი საერთოდ არ იკითხება. ჩვენი ვერსიის თანახმად, დამარცხებული ზააქი ბრძოლის ველიდან იპარება. ფრიდონი ურიცხვი ალაფის მოლაშქრეთა და ფალავანთა შორის გაყოფის შემდეგ დაედევნება გაქცეულებს, ზააქს ველარ დაეწევიან, მაგრამ დაიპყრობენ ზააქის ციხე ქალაქს, რომელიც ამ ვერსიით შაშს მდებარეობს (ფირდოუსისთან ბეით ალ-მოყადდასი გვაქვს). ფრიდონი ეუფლება ზააქის ცოლებს ანუ ჭიმშედის ასულებს (მათი სახელები „უთრუთიან-საამიანში“ არ იკითხება) და ზააქის ციხე-კოშკში რჩება. მალე ზააქი ბრუნდება თავის ციხე-კოშკში, რადგანაც კარი დაკეტული დახედება, იგი მარტომდამართ ქამანდით ერდოზე აძვრება. ზააქის ერთ-ერთი ცოლი შეამჩნევს ერდოდან მოთვალთვალე ზააქს და ამის შესახებ ფრიდონს მოახსენებს. შეებრძოლებიან ერთმანეთს ფრიდონ და ზააქ. ჩვენი ვერსიის მიხედვითაც, ფრიდონი სძლევს ვეშაპებიან ზააქს და სურს მისი მოკვლა, მაგრამ ღვთის მიერ გამოგზავნილი ანგელოზი (მისი სახელი აქ არ აღინიშნება, ფირდოუსის თხზულებაში კი მას სორუში ეწოდება) მას ამის ნებას არ აძლევს და უბრძანებს: „ნუ მოჰკლავ, ჭერეთ მაგისი დღე არ გათავებულაო, დამოვანდისა მთაშიგან ერთი ბნელი ორმო არის; და ზურგსა ერთი შოლტი ტყავი ააძრევ, კოჭნი გაუხვრიტენ და იმაშიგან თავდალმა ჩაქიდღე!“³⁵ ფრიდონი ემორჩილება ღვთის ნებას.

თუ „შაჰ-ნამეს“ ძირითადი ტექსტით ფრიდონს თვითონვე მიჰყავს ზააქი და დემავენდის მთაში საკუთარი ხელით მიაჭაქვეას, ჩვენი ვერსიით ფრიდონმა დამარცხებულ ზააქს „მაგრად მჭარნი შეუტყრნა. მერმე გაგზავნა ამოვანისა მთაშიგან“³⁶. ამის გამო აქ შირხანის ინციდენტი და სორუშის ფრიდონთან ხელმეორედ გამოცხადება არ იკითხება.

„შაჰ-ნამეს“ ძირითად ტექსტში ზააქის წინააღმდეგ ფრიდონის ომი (საერთოდ ზააქის ამბავი) ზააქის დატყვევებითა და მისი დემავენდის მთაში მიჭაქვით მთავრდება. ამ ვერსიით, როგორც დ. კობიძემ შენიშნა³⁷, ფრიდონს ტახტისა და ხელმწიფობის განმტკიცებისათვის ზააქის თავიდან მოცილების შემდეგ მისი ვაჟის — ფარუხის და ძმის — თამაზის დამარცხება უხდება. ფირდოუსი თავის თხზულებაში არც ზააქის ძმას იხსენიებს და არც ზააქის შვილს. ცხადია, აქ არც მათი ბრძოლებია აღწერილი. ზააქის ძმა ზოგიერთ ისლამურ წყაროშიც (მაგ., დინავარის „ახბარ ატ-ტავალ“, ანონიმი ავტორის „მაჯმალ-ათ-თავარინ“) არის ნახსენები, ხოლო მისი შვილების შესახებ საინტერესო ცნობა იკითხება „მაჯმალ-ათ-თავარინში“. „ზააქს შვილთაგან ორი ასული ჰყავდა, ერთი ფრიდონმა შეირთო ცოლად და მეორე ქაბულისტანში მოხვდა. მეჰრანბ მეფე, რომელიც როსტომის წინაპარი იყო, მისი შთამომავალია, ხოლო ზააქის ვაჟები ვერსად ვნახე მოხსენიებულაო“³⁸ — გვამცნობს ამ თხზულების უცნობი ავტორი.

³⁵ შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიები, III, გვ. 216.

³⁶ იქვე, გვ. 216.

³⁷ დ. კობიძე, შაჰ-ნამეს ქართული ვერსიების სპარსული წყაროები, გვ. 166.

ზაქის ეპიზოდი, რომელიც „უთრუთიან-საამიანის“ ლექსით ვერსიაშია წარმოდგენილი, ძირითადად იმავე თავისებურებით ხასიათდება, რაც ამ თხზულების პროზაული ვერსიისეული ზაქის ამბის განხილვისას იყო მითითებული. ეს კი იმით არის განპირობებული, რომ ბარძიმ ვაჩნაძეს, როგორც ეს პროზაული და ლექსითი ვერსიის ტექსტთა შეჯერებისას გაარკვიეს, ზედმიწევნითი სიზუსტით გაულექსავს თავისი ღედანი და, სადაც შესაძლებელი იყო, წვრილმანებიც კი დაუცავს³⁹. ზაქის ეპიზოდის ნაწილში არსებულ მცირე სხვაობათაგან ზოგიერთი უკვე შენიშნულია კ. კეკელიძისა და ა. ბარამიძის მიერ. კერძოდ, ლექსითი ვერსია ზაქის ორ შვილს — ფარუხსა და გაგოს იხსენიებს, პროზაულით კი, როგორც აღინიშნა, ზაქს ერთი შვილი — ფარუხი ჰყავს. პროზაული ვერსიით ზაქის ცოლები ჯიმშედის ასულები (ქალები) არიან, ხოლო ვალექსილში ჯიმშედის დების შესახებ არის ლაპარაკი⁴⁰. კ. კეკელიძის შეხედულებით, «ეს განსხვავება აიხსნება იმით, რომ ვალექსავს, უეჭველია, ხელთ ჰქონდა აგრეთვე „შაჰ-ნამეს“ დასაწყისი ნაწილის ქართული თარგმანი „ფრიდონიანი“ და მამუკა მდივნის „ზაქიანი“⁴¹. მართლაც, როგორც „ფრიდონიანიში“, ასევე „ზაქიანიში“ ზაქის ცოლები ჯიმშედის დები არიან. ასევე „ზაქიანიში“ ზაქს, „უთრუთიან-საამიანის“ პროზაული ვერსიის მსგავსად, ერთი შვილი ჰყავს, მაგრამ თუ „უთრუთიან-საამიანიში“ მას ფარუხ ეწოდება, „ზაქიანიში“ მისი სახელია გაგო (თვით „ზაქიანის“ ვალექსავს ეს სახელი „ფრიდონიანიდან“ უნდა აეღო, სადაც გაგო ზაქის ნათესავად არის თქმული). ა. ბარამიძის მოსაზრებით, «„უთრუთიან-საამიანის“ ვალექსავი იცნობს ორთავე ფაქტს, ის დაეჭვებულია, ამიტომ ერთგვარის შეთანხმების თუ პასუხისმგებლობის თავიდან აცილების მიზნით, ადგა და ორივე ზაქის შვილებად გამოაცხადა — წინააღმდეგ როგორც პროზაულ, ისე ვალექსილ ვერსიათა ტრადიციისა»⁴².

აღნიშნულს ჩვენი მხრივ გვინდა დავუმატოთ, რომ ამ თხზულების ლექსით ვერსიაში მოცემულ ზაქის ამბავში, ისე როგორც პროზაული ვერსიის H—921 ხელნაწერში, არ იკითხება ეშმაკის მიერ ზაქის მამის მოსაკლავად ორბოში ხმლის (ლახერის) დასობის შესახებ. ლექსით ვერსიას აკლია ზაქ-ჯიმშედის პირველი ომის ამბავი და აქ არ იკითხება აგრეთვე ფრიდონ-ზაქის ომის დროს ფალავან ქარიშხლის მოსვლამდე მოწინააღმდეგე მხარეების სხვადასხვა ფალავანთა ორთა ბრძოლების შესახებ. ამ ნაკლები ადგილებიდან ზოგიერთ ხელნაწერთა ფურცლების დაკარგვითაც შეიძლება აეხსნათ. სხვაობანი გვაქვს აგრეთვე საკუთარი სახელების ფორმათა მხრივაც (მაგ., აქ იკითხება გვაქასპირ, აშაქ, ბაგრატი, ქაავ, მურდავ, დეულ ქალაქი, ამონის II ამოვანის მთა და სხვა), რომელთა ამგვარი სახით შემუშავებაში წილი უდევთ როგორც ბარძიმის ღედანს, ისე ვალექსავს (ლექსის ზომის დასაცავად სახელებში რომელიმე ბგერის ჩამატება ან ამოღება) და, ალბათ, ხელნაწერთა გადამწერლებსაც.

39 იხ. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, II, გვ. 241. ალ. ბარამიძე, ნარკვევები..., II, გვ. 82. დ. კობიძე, შაჰ-ნამეს ქართული ევრსიების სპარსული წყაროები, გვ. 235.

40 კასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ თვით ფრიდონის თხზულების ხელნაწერებსა და კრიტიკულ გამოცემათა ტექსტებშიც გვაქვს წინააღმდეგობა ამ მხრივ.

41 კ. კეკელიძე, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, II, გვ. 241.

42 ალ. ბარამიძე, შენიშვნები..., გვ. 65.

ამრიგად, „უთრუთიან-საამიანში“ წარმოდგენილი ზააქის ამბის თავისებურებანი ძირითადად ასეთია:

1. თხზულებაში მოცემულ ზააქის ეპიზოდში, ისე როგორც სხვა ნაწილებში, ფირდოუსის „შაჰ-ნამესათვის“ უცნობი ბევრი ფალავანი გვხვდება, რომელთა საგმირო საქმეები ვრცლად არის აღწერილი.

2. საგმირო-საფალავნო ამბავთა ასეთი გაფართოებული სახით წარმოდგენის გამო (შესაძლოა, აგრეთვე ჩანართთა მიზეზითაც), ფირდოუსის „შაჰ-ნამეს“ ძირითად ტექსტში მოცემული ზააქის ეპიზოდის შემადგენელი ამბებიდან ამ ვერსიაში ნაწილი გამოტოვებულია, ნაწილი გადაკეთებულ-გადასხვაფერებულია; ზოგი მათგანი გაფართოებულია, ზოგი გადაადგილებულია, ხოლო ზოგიერთი შემოკლებულ-შეკვეცილია.

3. ზააქის ამბის ამ ვერსიაში ფირდოუსის თხზულების შესაბამისი ნაწილისაგან განსხვავებულ ზოგიერთ ამბავსა თუ დეტალს შესატყვისი მოეპოვება ზააქის ამბის სხვა ვერსიებში, ან სხვადასხვა წყაროებში ასახულ ძველ ირანულ თქმულებებში.

4. ამ თხზულების ლექსით ვერსიაში წარმოდგენილ ზააქის ამბავში პროზაული რედაქციის შესატყვისი ნაწილთან შედარებით მხოლოდ მცირეოდენი სხვაობა გვაქვს.

5. საკუთარი სახელების გადმოცემის მხრივ კი ასეთი ვითარება გვაქვს: მათი უმრავლესობა რამდენიმე ვარიანტული ფორმითაა წარმოდგენილი, არ იკითხება ზააქის ეპითეტი ბივარასფი და ზოგიერთი გეოგრაფიული სახელი. ზოგიერთი მოქმედი პირი უსახელოდ მოქმედებს, ხოლო ზოგი მოქმედი პირი და შესაბამისად მათი სახელები აქ არ დასტურდება. ლექსით ვერსიაში ზოგიერთი სახელი პროზაული ვერსიისაგან განსხვავებული სახით გვხვდება.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ირანული ფილოლოგიის კათედრა

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ა. ბარამიძემ

Լ. Ս. ԳԻՍՆԱՇՎԻԼԻ

ЗАМЕТКИ О ТВОРЧЕСТВЕ САМАДА БЕХРАНГИ

Шестидесятые годы явились для Ирана годами значительных экономических и социальных преобразований, которые, естественно, направили соответствующим образом развитие современной персидской литературы. В это время расцветает творчество многих молодых иранских прозаиков, представителей младшего поколения иранских писателей, которые, взяв на вооружение славные традиции старшего поколения, поставили в своих произведениях ряд новых злободневных проблем, вставших перед иранским обществом в тот период. К числу этих молодых прозаиков следует отнести Самада Бехранги, интересного и многогранного писателя и исследователя персидской литературы.

Самад Бехранги родился в 1939 году в городе Табризе. С 1957 года он начал свою педагогическую деятельность в сельских школах Иранского Азербайджана. В течение одиннадцати лет он работал преподавателем школ различных районов Ирана, в числе которых можно назвать Момкан, Каджахан, Гуган, Ахирджан, Азаршахр¹.

Большую часть своего творчества С. Бехранги посвящает детям. Его перу принадлежит несколько сборников рассказов и сказок для детей². Наряду с крупными и мелкими проблемами детской литературы, которые всегда занимали С. Бехранги, в его творчестве большое место было отведено вопросам общего мировоззрения, вопросам истории, литературоведения и эстетики. Значительный интерес представляет сборник его литературоведческих работ³, в который вошли заметки и статьи, напечатанные ранее в различных литературных журналах, сборниках и газетах. Они затрагивают такие разнообразные и весьма актуальные вопросы, как состояние детской художественной литературы Ирана, проблемы современной прозы и поэзии, крестьянский вопрос, проблемы отношения литературы и искусства к действительности, к современным запросам общественного развития.

Большая любовь С. Бехранги к устному народному творчеству послужила основанием для кропотливого сбора фольклора тех районов и областей, в которых ему пришлось работать. Результатом явились 3 тома фольклорных материалов, которые впоследствии были изданы в Иране.

Творчество С. Бехранги, самобытное и оригинальное, к сожалению, в нашем востоковедении не подвергалось исследованию. Самад Бехранги писатель мыслящий, поставивший в своем творчестве целый

¹ С. Бехранги скончался в конце 60-х годов.

² См. например, ۱۳۴۸ تبریز به رنگ; ۱۳۴۹ تلخون تهران

³ صد بهر رنگی مجموعه مقاله‌ها تبریز ۱۳۴۸

ряд важнейших вопросов как литературного, так и социального аспекта. Настоящая работа фактически является первой попыткой анализа творчества С. Бехранги. Для исследования были привлечены литературно-критические статьи писателя, его путевые заметки и сборники рассказов. Взгляд на творчество писателя как на некую целостную систему является в современном литературоведении общепризнанным. Нам представляется необходимым, прежде чем коснуться конкретных тем, выделить основные свойства творческой системы С. Бехранги, что поможет установить характер отношения писателя к современной ему действительности.

Любовь к простому труженнику — основной мотив рассказов и очерков писателя С. Бехранги. С. Бехранги писал рассказы, сказки, очерки, литературные статьи. Но во всех его работах он оставался певцом одной, самой главной на его взгляд, темы — темы человека социальных низов, формирующегося человека. Самад Бехранги ищет своих маленьких героев в гуще народа, в иранских деревнях, на лоне природы и в нищенских школах, в бедных кварталах Тегерана, в дешевых кафе и наблюдает их жизнь, всюду неотступно следует за ними. С. Бехранги вступил в художественную литературу в 1959 году. В этом году им был написан первый рассказ о деревенской школе, который называется «Привычка» и входит в сборник рассказов под названием «Талхун».

Рассказ этот, небольшой по своему объему, представляет нам деревенскую школу в одном из далеких, заброшенных уголков Ирана, где начинает свой педагогический путь молодой человек, полный надежд на будущее, энергичный, упорный и жизнерадостный. Рассказ pessimистичен своей концовкой, нет никаких надежд на лучшее будущее народа. Весь рассказ пронизан сатирическими усмешками автора, лаконично комментирующего события. С. Бехранги использует в этом рассказе сугубо сатирические приемы: противопоставление босых, голодных детей и их полуголодного учителя, жалкой хибары, именуемой школой, с напыщенными речами инспектора школ о долге, стремлении к прогрессу и цивилизации, и детей — как надежды и будущего страны; яркие сравнения и метафоры иронического характера и т. п. Первый рассказ С. Бехранги раскрывает перед нами трагедию человека, не сумевшего воплотить свою мечту в жизнь. По существу перед нами — психологический эпизод, передающий движение тайных желаний учителя. Описание крестьян, их психологии разнится с последующими рассказами С. Бехранги о крестьянах. Крестьянские дети описаны с большим вниманием. Уже в этом рассказе взгляд С. Бехранги проникает в самую суть их жизни: трудное и безрадостное детство, нищета, голод.

У сказок и рассказов писателя действенный характер. Они создавались на основе изучения детской психологии, на основе непосредственного наблюдения за детьми. От грустного к страшному, от страшного к надежде — такова его сказка «Юлдуз и вороны». Благодаря художественному мастерству, оригинальности композиции и изложения, динамичности образов и идейной целенаправленности, сказочное повествование С. Бехранги «Юлдуз и вороны» можно отнести к самым лучшим его произведениям для детей. Эта сказка, составленная из самостоятельных фрагментов, но не лишенная сквозного действия и общих героев, отличается от других сказок и рассказов С. Бехранги большой социальной заостренностью, которая заключена в существе

самых образов и действий — таким способом читателю преподносится ее мораль. Мотив победы беззащитного, слабого над сильным и злым (Юлдуз — ее мачеха), звучащий в сказке С. Бехранги «Юлдуз и вороны», служит выражением социальной идеи. Этой сказкой С. Бехранги стремится разбудить в детской душе способность сочувствовать чужому горю, радоваться с другим человеком. Это хорошо видно на примере отношений главных героев сказки Юлдуз и Яшера. Охарактеризовать суть стремлений и деятельности С. Бехранги в этой сказке можно словами К. Чуковского, который писал: «По-моему, цель сказочников заключается в том, чтобы какою угодно ценою воспитать в ребенке человечность — эту дивную способность человека волноваться чужими несчастьями, радоваться радостями другого, переживать чужую судьбу, как свою»⁴.

С. Бехранги стремится проникнуть в мир детских непосредственных, романтических представлений. Он отрицает схематический, узко-рассудочный подход к жизни. С. Бехранги обращается к детскому сознанию, как к особому типу простого и в своей простоте наиболее сложного восприятия действительности. В своей сказке «Юлдуз и вороны» С. Бехранги создает своеобразный радостный и справедливый сказочный мир, живущий особой необычной сказочной жизнью. Это радостный веселый праздник кукол и животных в лесу, на который попадают обычные мальчик Яшер и девочка Юлдуз, причем попадают они туда по-сказочному, загадочно и волшебю: превращенные в голубей они прилетают в лес. Как и вообще во всех волшебных сказках, животные на празднике в лесу говорят человеческими голосами. Необычны и говорящие куклы, собравшиеся в лесу со всех уголков Ирана. Бехранги видит необходимость радости для детей. Однако он заставляет своих маленьких читателей переживать и волноваться за судьбу героев своих сказок — таких же маленьких и беззащитных мальчиков и девочек, воронят и кукол. Юлдуз — типичная героиня волшебной сказки, она — «золушка», хотя С. Бехранги начинает все с обычных описаний неудавшейся семьи.

В сказках и рассказах С. Бехранги мы сталкиваемся с детским непосредственным, поэтическим чувством, нарушающим законы реалистического рационализма. У С. Бехранги это чувство окрашено в тона удивительные и необычные. С. Бехранги показывает, что детское сердце всегда выступает как образец настоящего, чистого и беззлобного отношения к жизни и людям. Детство у С. Бехранги — источник морали, любви и человечности. Особенно ярко это проявляется когда С. Бехранги сопоставляет детей и взрослых (Юлдуз — ее мачеха, ее отец). С. Бехранги пытается посмотреть на мир с точки зрения детской непосредственности. К детскому сознанию он относится как к мерилу ценности наших представлений и взглядов («Юлдуз и вороны»). Из творчества С. Бехранги, посвященного детям, следует, что он обращался к детскому миру для того, чтобы в детской психологии подчеркнуть непосредственные побудительные мотивы социального альтруизма, общественной активности и оптимизма (отношения Яшера, Юлдуз и ворон).

Стремление человека к полноценности, к счастью, хотя и неизвестному, но заложенному в свойствах человеческой природы и потому законно ожидаемому, — этот мотив звучит в «Плешивом голубятнике» и «Мальчишке-продавце вареной свеклы». В рассказе «Мальчишка-продавец вареной свеклы» С. Бехранги осложнил этот мотив

⁴ К. Чуковский, Об этой книжке, в кн. «Стихи», М., 1961, стр. 21.

мыслью о нравственной недопустимости примирения с жизненными обстоятельствами, даже если они принимают форму, казалось бы, роковой силы. С. Бехранги показывает, что и в этом случае неизбежны чувства гнева и возмущения против того, кто ограничивает полноту человеческой личности. Тариварди, крестьянский оборвыш, уже успел повидать жизнь. Оставшись без отца, он и его сестра зарабатывают свой нелегкий хлеб коврикатчеством. Но будучи согласным на тяжелый, изнурительный труд, полуголодное существование, Тариварди восстает против унижения личности, оскорбления человеческого достоинства, когда хозяин, соблазнившись красотой его молоденькой сестры, делает ему недвусмысленные намеки и предлагает лишние деньги за работу. Тариварди смело становится на защиту сестры перед роковой силой, которую в данном случае представляет хозяин. Следует отметить, что вообще сказки и рассказы С. Бехранги остро конфликтны, во всех них добро борется со злом. Полная победа добра, утверждение счастья — такова их идея. Верит в свое счастье, в свое будущее и маленький крестьянский мальчик Тариварди. Показательно, что у С. Бехранги, в противовес другим иранским писателям, ребенок перестал быть только объектом, на который направлено действие произведения для детей, а превратился в самого действующего. Описательности С. Бехранги противопоставил действительность своих рассказов, пассивности — активность своих героев — Яшера, Тариварди и многих других, их энергию, задор.

Оптимистическая и активизирующая вера в торжество правого дела, победа слабого и угнетенного над сильным угнетателем, вера в ничем не омраченное счастье — такова общая идея сказок и рассказов С. Бехранги. С. Бехранги стремится воспитать у маленького читателя сочувствие к чужому горю, великодушие, отзывчивость. В этом отношении наиболее показателен его рассказ «Один персик и тысяча персиков». Это трагическая история гибели деревенского мальчишки и тяжелых переживаний его маленького друга, такого же бедного крестьянского подростка.

По твердому убеждению С. Бехранги, детская литература играет большую роль в воспитании подрастающего поколения. Она является частью всеобщей литературы, однако имеет свою специфику, ибо предназначена для маленького читателя. С. Бехранги считает, что старые методы воспитания и образования, заключавшиеся в довольно определенных классических, но ограниченных на его взгляд требованиях, брде внушений, скучных и обязательных советов, проповеди безоговорочной покорности старшим и помощи ближнему и т. п., приводят лишь к полной неосведомленности молодежи о тех больших и важных жизненных проблемах, которые встают перед обществом и народом. По мнению С. Бехранги, детей надо знакомить с важными общественными проблемами, а не забывать им головы разного рода обнадешивающими, но на самом деле обманчивыми и ненадежными обещаниями. Покорности и дисциплинированности еще недостаточно, также как недостаточно и слепое подражание учителям, ибо все зависит от того, каков учитель. Что же касается всех прививаемых молодежи правил, то они, по утверждению С. Бехранги, устанавливаются и определяют правящей верхушкой. Таким образом, С. Бехранги переносит рассмотрение вопросов воспитания детей на социальную плоскость. Дети, по мнению С. Бехранги, должны знать, что в их стране для одних существует лишь нищета и недостаток, а для других — благоденствие и избыток.

Вопрос о классовом неравенстве применительно к детям С. Бехранги рассматривает не в узко национальном, а в мировом аспекте. Он считает, что дети должны быть осведомлены о неравенстве в мире, о причине того, почему большая половина мира голодает. Кроме того, дети должны быть знакомы с научными, верными положениями истории развития и совершенствования человеческого общества. Дети не должны расти покорными, они не манекены, которые ставят в витринах модных магазинов. К вопросам воспитания С. Бехранги призывает относиться серьезно и ни в коем случае не проповедовать детям такие догмы, как ложь вредна, воровать плохо. Им следует показать и разъяснить суть всех этих явлений.

Детские писатели, по С. Бехранги, должны руководствоваться следующими двумя факторами: 1. Детская литература должна быть своеобразным мостом между цветистым, беспечным, сладким миром детской мечты и реальным миром обыденности, миром, связанным с горькими переживаниями, тяжелыми событиями и тяжелой общественной и социальной жизнью взрослых. Дети должны знать с каким трудом добывают хлеб старшие, какие трудности стоят на их пути. 2. Необходимо привить детям правильное мировоззрение, дать им необходимые критерии, с помощью которых они смогли бы оценивать разнообразные проблемы нравственного и социального порядка в условиях и обстоятельствах постоянно изменяющихся.

Как уже отмечалось, С. Бехранги тесно связывает проблемы детского воспитания с социальными проблемами, да собственно говоря, и та детская литература, к которой он предлагает предъявить вышеозначенные требования, является литературой для низов, для немущих, для трудящихся. Следует отметить прогрессивную точку зрения С. Бехранги и на проблемы морали, когда он связывает эти проблемы с потребностями и сутью самого общества. Детская литература, как совершенно верно отмечает С. Бехранги, не должна уводить детей в неясный и туманный мир христианской морали, проповеди воздержания и покорности. В детях надо воспитывать неприязнь и ненависть ко всему, что направлено против человечества и является преградой историческому прогрессу общества. Эту ненависть должны прививать детям детские писатели.

Рассматривая в своих критических статьях произведения таких детских писателей, которые стараются увести детей в призрачный мир всеобщего счастья и благоденствия и пишут лишь о «листочках и цветочках», С. Бехранги ясно определяет их социальную позицию и называет их проводниками в жизнь идеологии правящих классов. Мы уже говорили о том, что С. Бехранги чувствует потребность ребенка в радости, всеобщем счастье, но удовлетворять ее таким лживым способом, уводя ребенка от действительности, он считает преступлением. Приглашенные, напомаженные, выхолщенные, чистенькие дети, которых изображает эти писатели в своих рассказах, являются представителями меньшей части общества. Жизнь же детей Ирана, детей, на долю которых выпал тяжелый недетский труд, много горя, голод и страдания, почему-то не привлекает этих писателей. И вряд ли, — замечает С. Бехранги, — их можно считать плохими детьми только потому, что они не обучены правилам хорошего тона и не обладают умением есть с помощью ножа и вилки. Итак, С. Бехранги усматривает у каждого писателя определенную социальную платформу и считает, что в своих произведениях писатель не может не выражать интересы определенных слоев общества. С. Бехранги делает акцент на классо-

вой, социальной позиции писателя и отталкиваясь именно от этого рассматривает его творчество.

Таким образом, можно говорить о приближении С. Бехранги к правильному пониманию партийности литературы. С таких же позиций С. Бехранги рассматривает и стихи, посвященные детям. Хорошими считает он стихи поэта Шамлу, а как образец неудачных приводит стихи Аббаса Шарифа Ямнини — детского писателя, много печатающегося в Иране.

С. Бехранги остро чувствует социальную дифференциацию читателей, различные эстетических вкусов. Он мучительно ищет возможности создания обширной демократической аудитории читателей. Стремясь решить эту проблему, С. Бехранги изыскивает способы живого общения со своими читателями. Он старается привить своему читателю передовые демократические и эстетические принципы, он ориентирует его на передовые идеалы. С. Бехранги не идет на поводу и не угождает каким-либо вкусам, а ставит перед читателями актуальные вопросы времени и показывает им новые явления жизни. А если учесть, что его основным читателем является молодое подрастающее поколение иранцев, то станет ясно, насколько творчество С. Бехранги является важным для современного юного читателя, насколько положительно следует оценить его влияние. С. Бехранги не только ставит в своих произведениях актуальные и наиболее важные вопросы времени, но и всей системой своих глубоких, жизненных образов, всей структурой и идеями произведения убеждает читателей в правильности понимания основных жизненных проблем, стремится заразить и заражает своих юных друзей энтузиазмом, любовью к людям, всеми мыслями, которые он столь доходчиво и ясно излагает в своих рассказах.

С. Бехранги активно ведет за собой читателя. Он прекрасно чувствует и доказывает всем своим творчеством, что «искусство есть одно из средств общения людей между собой»⁵. Именно поэтому в своей прочной связи с юным читателем С. Бехранги видит смысл и цель своего творчества. Этой цели служат разнообразные способы общения С. Бехранги с читателем: его непосредственное обращение к нему в предисловиях к сборникам и рассказам, сама композиция рассказов, способствующая активному участию читателя в описываемых событиях, темы рассказов, юные герои их и т. д. Большое значение С. Бехранги придавал словесному искусству своих рассказов. Как отмечает иранская критика, о самых сложных и больших проблемах С. Бехранги умел писать просто и доходчиво. Одним из важных факторов на наш взгляд здесь является постоянная ориентация С. Бехранги на своего юного читателя или слушателя. По этому поводу нельзя не вспомнить В. Короленко, который обращал большое внимание на разработку у писателя ощущения тех, кому предстоит читать произведение: «Слово дано человеку, — писал он, — не для самоудовлетворения, а для воплощения и передачи той мысли, того чувства, той доли истины или вдохновения, которыми он обладает, — другим людям... Автор должен постоянно чувствовать других и оглядываться (не в самую минуту творчества) на то, может ли его мысль, чувство, образ — встать перед читателем и сделаться его мыслью, его образом и его чувством»⁶.

⁵ Л. Н. Толстой, Что такое искусство, Полн. собр., соч., т. 30, стр. 63—64.

⁶ Русские писатели о литературном труде, т. III, стр. 653.

Широкое использование слов, усиливающих образность речи, дает возможность С. Бехранги сделать авторское повествование более убедительным, увеличивает изобразительные возможности его книг, способствует более глубокому раскрытию характеров героев. Л. Н. Толстой выступал против гладкого литературного языка отдельных детских книг, считая, что в детской литературе все образные средства должны быть «прочувствованными», т. е. выражать авторское отношение к предмету описания⁷. В своих рассказах и сказках С. Бехранги стремился выводить образы, которые будут пробуждать в сознании читателя доступные аналогии действительности. С. Бехранги придает немалое значение юрисовке внешнего облика своих героев. Он выделяет в этом облике наиболее выпуклые характерные детали, т. е. учитывает особенности детского восприятия и психологии.

Раскрыть особенности характера героя, показать его формирование весьма важно для детского писателя. Как одно из средств достижения этой цели С. Бехранги использует речевую характеристику. Она дает ему возможность ярко выразить внутренний мир героя, его социальную принадлежность, его характер. В этом отношении весьма показательны диалоги его сказки «Юлдуз и вороны».

С. Бехранги большую часть своего творчества посвятил детям. В его статьях содержится отдельные мысли о детском чтении, детской психологии. Замечательно, что С. Бехранги является едва ли не единственным критиком, применившим к детской литературе тот же метод и те же приемы, какие используются при анализе литературы для взрослых. В качестве критика С. Бехранги считал своей обязанностью своевременно известить общество о поставщиках низкопробного чтения таких, как Яминни Шариф, писателях, уводящих детей от действительности в розовый мир фантастического счастья и беззаботности. Сравни: «Дореволюционная детская поэзия, — писал известный советский литературовед Ю. Тынянов, — отбирала из всего мира небольшие предметы в тогдашних игрушечных магазинах, самые мелкие подробности природы: снежинки, росинки — как будто детям предстояло всю жизнь прожить в тюремном заключении, имеющем детскую, иногда только глядеть в окна, покрытые этими снежинками, росинками, мелочью природы»⁸. В своих рассказах С. Бехранги учитывает не только то, что детская книга должна нести ребенку большой познавательный материал, раскрывать перед ребенком новые стороны жизни, новые понятия, но и то, что изложение для детей должно быть ясным и четким. Он уделяет большое внимание языку произведений детской литературы. С. Бехранги подчеркивает классовость детской литературы. По этому поводу хочется вспомнить слова Юлиуса Фучика: «Необходимо уяснить себе, что существование настоящей детской литературы является таким же результатом классовой борьбы, как и существование рабочей печати»⁹.

Рассказы и сказки С. Бехранги — новое явление в литературной жизни Ирана. В своих рассказах С. Бехранги говорит со своим маленьким читателем ярко, образно, доступно. Словособорание детской литературы С. Бехранги видит не только в содержании, но и в форме изложения этого содержания. Важным моментом в детской литературе С. Бехранги считает работу писателя над языком. Что же касается

⁷ См. Л. Н. Толстой, Полн. собр. соч., т. 8, стр. 285—286.

⁸ Детская литература, 1939, № 4, стр. 24.

⁹ Ю. Фучик, Избр. очерки и статьи, М., 1950, стр. 174.

содержания, то С. Бехранги убежден, что оно должно быть глубоким, жизненным и правдивым. С. Бехранги не исключает проблемы детской литературы из круга всеобщих социальных проблем Ирана, его классовых проблем.

В нескольких своих работах, посвященных проблемам искусства и литературы, С. Бехранги затрагивает такие вопросы, как отношение поэзии и общества, состояние современной литературы Ирана, в основном прозы, детской литературы, литературной критики, и задачи поэзии, драматургии (критические замечания по нескольким пьесам), литературе и фольклора Азербайджана.

Поэзию С. Бехранги не отделяет от общества, от его политических и социальных запросов и нужд¹⁰. Задачи поэзии С. Бехранги видит в освоении прекрасных традиций прошлого и в стремлении не только увидеть, разглядеть и отразить духовные потребности и запросы времени, но и придать наиболее важным и актуальным вопросам современности большую глубину и ясность в изложении. Хороший стих, по мнению С. Бехранги, является прекрасным образцом движения мысли, нужд и потребностей эпохи. По нему можно судить о запросах общества, он так же хорошо воплощает в себе все общественные изменения.

Литературная деятельность С. Бехранги протекала в период 60-х годов нашего века, когда в Иране развивалось крестьянское движение, приведшее в конечном счете к земельной реформе, так называемой белой революции. Вполне естественно, что С. Бехранги не мог избежать глубокого воздействия этого движения и последовавшей реформы. Деятельность С. Бехранги с самого начала была направлена на служение народу, преодоление заблуждений его и предрассудков, разного рода социального зла и неверных взглядов на действительность. С. Бехранги не только сочувствовал, но и всячески содействовал народным силам, выступившим на борьбу, всей своей жизнью, всем своим творчеством. Интерес С. Бехранги к жизни иранского народа, иранского крестьянства нашел свое наилучшее отражение в его литературных очерках. Жанр и весь тон очерков говорят о документальной годичности и конкретности изложения. С. Бехранги день за днем и факт за фактом в сдержанной, порой протокольной манере излагает то, что наблюдал в различных деревнях Ирана. Подробно описана внутренняя жизнь многих деревень различных провинций Ирана, их экономическое и общественное положение. Все заметки С. Бехранги состоят из очерковых миниатюр, представляющих собой сцены, зарисовки, раздумья автора, анализ деревенских фактов, небольшие рассказы. Это свободная форма изложения материала. В очерковых миниатюрах С. Бехранги нет единства сюжета — они как будто сплетены между собой как самостоятельные и в разной форме осуществленные дневниковые записи, посвященные каждый раз новым фактам и новым лицам. Однако между ними есть внутреннее проблемно-тематическое и психологическое единство, создающее цельное и разностороннее представление о деревне, которое вызывает определенные чувства и выводы. На страницах записей видна постоянно и личность самого С. Бехранги с его мыслями, переживаниями и чувствами. В сознании С. Бехранги всегда вставал вопрос о народе, о его экономическом положении и практических нуждах. Это подтверждается его публици-

¹⁰ См. стр. 101. مجموعة مقالها

тическими статьями и заметками. Эти статьи, заметки и литературные очерки показывают стремление его погрузиться в самую гущу мелочей народной жизни, готовность взяться за любой вопрос, за любую задачу. В подавляющем большинстве случаев он, рассматривая различные рода мелочи крестьянской жизни, ставит их в связь с общими условиями социального режима Ирана.

Во многих очерках С. Бехранги описывает свои встречи с крестьянами различных областей и провинций Ирана. Детальное описание деревни, ее обитателей, образа их жизни — таково содержание многих очерков С. Бехранги. Остановимся на одном из них, где С. Бехранги показывает нам одну из иранских деревень, расположенных на юго-западе озера Урмия. В деревне живет 34 семейства, это приблизительно 200 человек. Самое большое и благоустроенное здание в деревне — мечеть. Дома же крестьян не имеют дверей, за малым исключением. Стены домов настолько низки, что трудно определить где двор, а где улица. Дома в большинстве своем глиняные, кирпичные встречаются очень редко. В деревне почти совсем нет деревьев: семь прихваченных морозом деревьев миндаля, три джиды, две ивы и несколько тополей — вся зелень деревни. С водой в деревне очень плохо. Подземный арык (канат), который принадлежал помещику, вышел из строя и теперь крестьяне вынуждены за огромные деньги сделать два колодца. Не у всех крестьянских семей есть земля. Обрабатывать землю помещика может только та крестьянская семья, у которой есть рабочий скот. Волон в деревне мало. У некоторых крестьян по два-три вола, а у большинства по одному. Многие крестьянские семьи остались вообще без скота и вынуждены работать на других, стать батраками. Главная дума крестьян — хлеб. Они сеят пшеницу, которой до конца года им не хватает. С. Бехранги заводит разговор с крестьянами об их жизни, отношениях с помещиком и здесь выясняется, что пока действовал подземный арык помещика, крестьяне должны были отдавать ему 1/3 урожая с орошаемых земель и 1/5 урожая с богарного земледелия. Когда же этот колодец вышел из строя и крестьяне начали добывать воду сами, они стали отдавать помещику в виде налога 1/5 своего урожая. Каждое животное тоже облагается налогом в 2 рнала. А несколько лет назад налог за каждого вола достигал 6 манов пшеницы. Таким образом, в этой небольшой зарисовке С. Бехранги ярко показывает каково было соотношение классовых сил в иранской деревне 60-х годов, каковы были экономические положения крестьянина и его взаимоотношения с помещиком. Частично С. Бехранги анализирует и крестьянскую психологию. Показательно, что его с самого начала привлекали коренные проблемы крестьянской жизни, одной из которых является проблема воды. Больше всего на свете иранскому крестьянину нужна вода. Крестьянин готов трудиться в поте лица, но без воды его труд бесплоден. Вода, как правило, ввиду ее недостатка, делится между несколькими деревнями и поля орошаются по очереди. Воды мало и из-за нее между крестьянами часто происходят ссоры в пределах одной деревни и между разными деревнями. Дождь — спасение крестьян от нужды. Если дожди обильные, крестьяне могут рассчитывать на урожай. Если нет дождей, крестьянам урожай на год пехватает. Они прикупают в городе пшеницу, а для скота — ячмень и люцерну.

Еще одна интересная маленькая зарисовка крестьянской жизни из очерков С. Бехранги: крестьянин построил для своего брата домик около помещичьего подземного арыка. Помещик запротестовал. Крестьянин с надеждой обращается к повстречавшимся ему горожанам за советом — стоит ли ему жаловаться на помещика, помогут ли

ему? То есть крестьянин знает силу и возможности помещика, поэтому у него и возникает сомнение: а может быть лучше не связываться? К тому же С. Бехранги мельком замечает, что молодой крестьянин, Азиз Али, о котором идет речь, происходит из семьи крестьянского буштаря, осмелившегося поднять крестьян и жаловаться в городе на помещика, который потребовал с крестьян дополнительный налог за рабочий скот. Таким образом, С. Бехранги обрисовывает с одной стороны иранского крестьянина, начинающего прозревать и чувствовать свое человеческое достоинство и даже отваживаться на открытую схватку с помещиком, а с другой — помещика, предстающего перед нами в образе человека алчного, скупого, жестокого, бессердечного и к тому же злопамятного. Аналогичный образ помещика встречаем и в других очерках С. Бехранги. Особенно ярко он описывает Асад-хана — абсолютного владыку своих деревень. Он настолько жесток, что большую группу крестьян насильственно изгнал из деревни, отобрал у них участки и сделал этих людей бродягами. В его деревнях нельзя было найти ни одного дерева, так как помещик не любил насаждений. А если кто-нибудь осмеливался посадить черешни где-то на склоне ущелья, помещик являлся с жапдармами, вырывал черенки и затапывал их. Помимо произвола помещика это можно объяснить еще и тем, что он не позволял своим крестьянам даже помышлять о какой-либо экономической независимости: ведь человек, посадивший дерево, имеет право присвоить его урожай. Таким образом, С. Бехранги отразил в своем очерке такую важную социально-экономическую проблему, как положение крестьян в деревне накануне реформы, их полное бесправие и зависимость от помещика. Прекрасно описан и помещик — деспот и самодур.

Однако С. Бехранги обращает внимание и на определенные изменения, происшедшие после реформы, что особенно важно для нас: крестьяне приобрели некоторую самостоятельность. Реформа изменила соотношение сил в крестьянской деревне и это прекрасно рисует С. Бехранги. Крестьяне осмеливаются поступать вопреки воле помещика, не так боятся его, а помещик вынужден где-то и в чем-то считаться с крестьянами. Но в то же самое время помещик еще силен, он может и способен угрожать. В одной из деревень вышеназванного Асад-хана жила семья, которой принадлежал небольшой участок земли. Помещик невзлюбил эту семью и в конце концов отобрал участок, а людей заставил ходить по миру с протянутой рукой. После реформы семья вернулась на свою землю, но отношения ее с помещиком остались прежними. Помещик вновь угрожает ей и хочет послать людей уничтожить все посевы. С. Бехранги показывает, что несмотря на определенные нововведения велика еще в деревне сила помещика. После реформы помещики были вынуждены продавать землю крестьянам. Себе они, по наблюдениям С. Бехранги, оставили лучшие земли (лес, хорошие поля), а крестьянам продавали наихудшие.

Характеризуя помещиков, С. Бехранги отмечает интересный факт, что ханы нанимают на службу подходящих крестьян и те, сами не понимая что они делают, наводят по приказу помещика порядок в деревнях. Плата у них грошовая — 3 тумана в месяц, но, по-видимому, для деревни и это немало. Они, как правило, безупречны в стрельбе. Припомним, что Б. Аляви отразил аналогичный факт в своем рассказе «Крестьянин — гилек», нарисовав яркий образ наемника-белуджа. С. Бехранги рассказывает историю одного из таких наемников Машди Замана и приводит много фактов, подтверждающих, что помещики пользовались услугами наемников не только для устрашения народа,

но и для того, чтобы заставить замолчать навеки горячие и благородные сердца. С. Бехранги высказывает сомнение относительно моральных прав помещика судить крестьян и распоряжаться ими.

Он останавливает свое внимание также на быте крестьян, их повседневной жизни: туфель в деревнях не увидишь, в особенности у женщин, они всегда ходят босыми; голову они покрывают большим платком, чадру в деревнях не носят. У мужчин-крестьян одежда неопределенная. Иногда это городской костюм, сильно поношенный с заплатами, иногда — военная одежда и потрепанная шляпа.

В результате невыносимо тяжелых условий труда, голода и нищеты крестьяне бегут из деревни в город. В городе им нелегко устроиться и они блуждают там жалкое существование. Многие бедняки уходят на промысел в другие места. В деревню они возвращаются лишь зимой. В некоторых деревнях крестьяне занимаются ростовщичеством. У кого есть хоть незначительный капитал в 30—40 туманов, пускают его в оборот и получают прибыль. В этом явлении С. Бехранги усматривает в первую очередь влияние тех общих социально-экономических преобразований, которые в настоящее время происходит в Иране, в частности вступление иранской деревни на капиталистический путь развития. Кроме этого основного фактора, С. Бехранги указывает на крестьянскую практичность: ничто не должно пропасть даром.

В Иране к началу 60-х годов было много таких деревень, крестьяне которых не имели земли. Одну из таких деревень описывает С. Бехранги в своих литературных очерках. В этой деревне лишь один здоровый и сильный юноша стал обладателем 20 кв. метров земли, два года отвозившая ее у гор. Некоторые крестьяне занимаются контрабандной перевозкой чая и табака. Те же, которые живут в деревне, едят сводят концы с концами. С. Бехранги заметил и описал расслоение иранской деревни на имущих крестьян, обладателей земельных участков и крупного рогатого скота, и неимущих, т. е. таких, у которых нет земли и имеется лишь мелкий рогатый скот, и то в ограниченном количестве. Жизнь бедняков иранской деревни, по утверждению С. Бехранги, похожа на жизнь людей периода неолита. В этом смысле интересен рассказ Джамаль-заде «Шурабад», где он описывает жизнь одной из деревень юга Ирана¹¹. Этот рассказ перекликается с крестьянскими очерками С. Бехранги. В некоторых деревнях имущие крестьяне имеют только буйволы, а землю арендуют у помещика ежегодно, за что отдают ему от 1/5 до 1/3 урожая. Но на арендованную в этом году землю крестьянин не имеет прав на будущий год. В некоторых деревнях имущие крестьяне имеют лишь чисто внешнюю самостоятельность. Они обрабатывают участки, доставшиеся им в наследство от предков или препорученные им кем-то, и эти участки считаются их собственностью. Свои участки они даже могут передать кому-либо другому, но доля помещика в любом случае не бывает забыта.

До реформы крестьяне не имели своей сельскохозяйственной техники, они как правило пользовались трактором помещика. Проблема воды также связана с помещиком. Если у крестьян по каким-либо причинам портились отношения с помещиком, их участки оставались без полива и глазу открывалась печальная картина жаждущих влаги посевов.

Крестьянину, как показывает нам С. Бехранги, весьма трудно преодолеть консерватизм своего мировоззрения и отказаться от дедов-

¹¹ См. Л. С. Гунашвили, О рассказе М. Джамаль-заде «Шурабад», Восточная филология, т. II, Тб., 1972, стр. 98—103.

ских методов ведения хозяйства, но с другой стороны крестьянин вынужден так жить и так вести свое хозяйство: у него нет иного выхода, ему откуда податься. Из очерковых описаний С. Бехранги можно составить ясное представление о современном уровне сельского хозяйства Ирана. Иранские крестьяне могут уповать лишь на бога. Тяжелая доля иранского крестьянина с болью описывается С. Бехранги и не случайно он не может равнодушно пройти мимо картины его бедственного положения, она ярко запечатлевается в его сознании. Описывая бесконечное терпение крестьянина, несущего бремя огромного и нередко неблагоприятного труда, С. Бехранги выделяет у него еще одну черту: стремление забыться, какую-то особую беспечность, тягу к радостям жизни и наслаждениям, желание хоть раз пожить по-человечески. Он приводит такой эпизод из крестьянской жизни: крестьяне одной деревни взяли в долг в сельскохозяйственном банке 34 000 туманов с расчетом, что каждому достанется по 300—400 туманов, которые пойдут на уплату кредита за землю. Но получив деньги, крестьяне забыли обо всем на свете и растратили каждый по-своему: одни отправились в паломничество, другие порадовали семьи подарками. Когда же подошел срок платежа, от денег не осталось и следа. В этом случае С. Бехранги стремится подчеркнуть социальную, экономическую придавленность иранского крестьянина и жажду жизни и счастья, которая находится под спудом, в плену тяжелых забот, труда и беспросветной нужды крестьянина.

Очерки С. Бехранги рисуют картину безнадежной обреченности кустарного крестьянского хозяйства. С. Бехранги показывает полное бессилие кустаря в борьбе с жизнью и разложение его хозяйственной самостоятельности. Кустари, обрисованные С. Бехранги в его литературных очерках, целиком находятся во власти сурово эксплуатирующего их скупщика, они принуждены подчиняться не только разного рода «законным» поборам, но и незаконным операциям с променом, с оплатой не деньгами, а товаром, который продается втридорога, или же продавать заранее свои сельскохозяйственные продукты по очень низким ценам тем же скупщикам. Крестьяне подчиняются иногда с покорностью, иногда с гневом, но выйти из этой системы не могут. С. Бехранги квалифицирует самого скупщика как следствие экономического процесса. Таким образом, С. Бехранги констатирует тот бесплорный факт, что кустари целиком и полностью зависят от рынка и скупщиков. Он соединяет нитью скупщиков и рынок, который является в данной системе главным двигателем. Таким образом, С. Бехранги говорит фактически о том, что они лишены самостоятельности, самостоятельность у них чисто внешняя, вернее это лишь видимость самостоятельности.

С. Бехранги описывает лихорадочное стремление кустаря сохранить свою самостоятельность. Такое стремление характерно для периода превращения мелкого производителя в работника капиталистического способа производства. О типичности этого социально-психологического явления писал в своей работе «Развитие капитализма в России» В. И. Ленин¹².

Вопросы, к которым С. Бехранги неоднократно обращается, — просвещение и мероприятия по здравоохранению в современной иранской деревне. С этими вопросами дело обстоит из рук вон плохо. Бани в деревнях нет и в помине. Крестьяне моются в копошнях. Хо-

¹² В. И. Ленин, Собр. соч., т. III, стр. 339.

дят почти все босые. Мылом в деревне пользуются редко. В стирке мыло почти не употребляют. И когда в крестьянской семье рождается ребенок, родители не знают радоваться им или печалиться, так как будет он жить или нет — неизвестно. И не дай бог кому-либо заболеть. За медицинской помощью надо отправляться за пять километров и часто бывали случаи, что больных, не доездя до врача, с полпути отправляли прямо на кладбище. Разного рода профилактические мероприятия проводятся в деревнях очень редко. Деревенская школа — это жалкое, убогое строение. Дети все босые, учителя преподают без энтузиазма. Дети часто пропускают уроки, так как вынуждены помогать родителям по хозяйству. Надо сказать, что во всех описаниях мероприятий правительства по реформированию крестьянской жизни сквозит усмешка автора. Ужасающие картины жизни крестьян сами по себе производят сильное впечатление на С. Бехраинги. Но это впечатление усиливается от сознания полной бесперспективности их жизни и полного отсутствия внимания к ним со стороны государства. С. Бехраинги утверждает, что реальная экономическая политика 50—60-х годов в деревне сводилась не только к поддержанию, но и к дальнейшему углублению крестьянской нищеты. Пугевые заметки С. Бехраинги показывают, что под многолетним давлением феодальных пережитков, в результате полного безразличия правительства к жизни крестьян, деревня разорилась, обнищала, опустилась и в общем — притерпелась. Постоянные неурожаи, недороды, болезни, отсутствие медицинской помощи — все это угнетает и деморализует народ, порождает уныние и пессимизм. С. Бехраинги подчеркивает, что все это — порождение исторических обстоятельств, а не природная суть, характер народа. Он описывает благородство народа, его гуманные порывы удивительной нравственной красоты.

С. Бехраинги был наблюдателем народной жизни. Его сюжеты часто восходят к подлинным фактам, а образы — к реальным людям. Он как бы максимально приближает художественное изображение к жизненной правде. Это же в свою очередь обуславливает приемы повествования: оно строится на передаче автором увиденного и услышанного им или на его собственных впечатлениях от встречи с героями. Повествование поэтому приобретает автобиографическую окраску.

Рассказ С. Бехраинги о народном мировоззрении проникнут ощущением назревающего перелома, кризиса. С. Бехраинги показывает, что отсталость традиционных форм мышления становится все более ощутимой, все более несовместимой с реальными достижениями человеческого разума. В своих произведениях С. Бехраинги показывает различные проявления народного мировоззрения. Нищета, разорение деревни, находящейся на грани вымирания, показаны С. Бехраинги не как результат случайности или что-то временное, а как явление, заложенное в природе существующего строя. Как характерную черту народа С. Бехраинги отмечает и первобытную дикость, и глубоко въевшуюся покорность судьбе.

Сочетавший в себе дар художника с талантом литератора и публициста, С. Бехраинги не может рассматриваться вне тесной связи бурными событиями иранской действительности. В своей литературной и общественной деятельности он в той или иной степени отразил стремление народа к лучшей доле, предчувствие назревающих перемен в современной ему действительности и период борьбы за эти перемены. С. Бехраинги был передовым человеком своего времени. Он организационно воспринял идею служения народу. Он фактически пошел в народ, провел в иранской деревне 10 лет своей недолгой жизни. Пре-

бывание в деревне дало ему возможность увидеть самые глубины народной жизни. Дух критицизма, свойственный С. Бехранги, и объективные наблюдения жизни иранского крестьянства стали причиной его многочисленных публицистических выступлений и художественных произведений. Симпатию С. Бехранги — на стороне труженников деревни, униженных и эксплуатируемых. С. Бехранги никогда не покидает вера в большие потенциальные силы иранского народа, в его стремление к переустройству жизни на новых справедливых началах. С. Бехранги стремился понять психологию народа. Определившись у С. Бехранги общественно-политические позиции отражали общеполитическую борьбу за демократию, улучшение жизни, но не были связаны с социальным переустройством общества. Но он несомненно был демократом и каждый шаг народа на пути к демократии вызывал у него сочувствие. С. Бехранги решительно выступал против произвола и феодальных пережигков в деревне, критиковал темные стороны буржуазно-капиталистического строя с позиции угнетенных масс крестьянства и выражал мечту о гармонических отношениях людей, о таком обществе, где не будет эксплуатации человека. С. Бехранги стремился к выработке глубокого миропонимания, что явствует из его заметок о мире. Он многого достиг. Его мировоззрение отражает боевое, активное отношение к действительности. Любовь к родине и народу явилась источником вдохновения писателя, обусловив идейное направление и основной характер его художественного творчества. Гуманистическими идеями овеяно все творчество С. Бехранги. Это писатель близкий к жизни, изучивший ее, любивший ее во всех ее разнообразных проявлениях.

Творчество С. Бехранги оптимистично. Он верит в победу светлых начал в жизни. Идея естественного права человека на счастье проходит через все его творчество, выражая убеждение его в высокой ценности человеческой личности. Однако оптимизм С. Бехранги не отличается безмятежностью. Он видит и сознает, что пока на долю народа выпадает больше страданий, чем счастья. И это происходит, главным образом, из-за социального неравенства людей. Эстетические взгляды С. Бехранги связаны с его мировоззрением, ибо «теоретическое мышление каждой эпохи... это — исторический продукт, принимающий в различные времена очень различные формы и получающий поэтому очень различное содержание»¹³.

У С. Бехранги решительно подчеркивается активизирующая роль искусства, высокой идейности художественных произведений, определенный классовый критерий в оценке явлений искусства. С. Бехранги утверждает, что художник не может ограничиваться только верным отражением действительности, его внимание должно быть направлено на преодоление всего отрицательного, что в ней имеется. Выступая против пассивной созерцательности в искусстве, С. Бехранги утверждает активизирующую его силу. Он подчеркивает огромную общественно-воспитательную роль литературы. Творчество С. Бехранги было глубоко связано с современной ему действительностью и направлено против темных явлений ее. С. Бехранги отвергает равнодушные писателя к окружающей действительности. В художественном творчестве С. Бехранги рекомендует отрываться от фактов действительности, обеспечивая этим органическую связь литературного произведения с жизнью. Писатель настаивает на обязательности для

литературного произведения глубокого содержания, которое берется из живой действительности и представляет широкий общественный интерес. Красочные яркие образы сказок С. Бехранги обладают большой приглядательностью и неповторимым очарованием, так как отличаются доступностью и простотой, не утрачивая одновременно своего эстетического обаяния. Обращает на себя внимание верный топ литературных произведений С. Бехранги, динамичность в развитии действия.

Из понимания С. Бехранги социальной роли искусства и назначения писателя вытекают его оценки отдельных персидских писателей. Оценивая социальную роль литературы, С. Бехранги резко отрицательно относился к эстетическому направлению в детской литературе Ирана, представители которого не интересовались идейным содержанием и общественной ценностью литературы для детей. В оценке С. Бехранги Шарифа Ямини можно усмотреть отражение борьбы двух общественно-литературных лагерей современного Ирана.

Глубокий интерес С. Бехранги к большим социально-политическим событиям его времени, умение верно замечать особенности и перемены, обозначившиеся в психологии и общественном сознании иранцев, нашли свое отражение во всем его творчестве. С. Бехранги анализирует различные аспекты существования человека в современном ему обществе. Среди произведений С. Бехранги нет таких, которые можно было бы охарактеризовать как центральные. Они воспринимаются как равноправные явления, дополняющие и усиливающие друг друга, и, таким образом, возникает целостное художественное полотно. Основное в творчестве писателя мы выявили с помощью объединения и сочетания отдельных замыслов и задач его произведений. В своих произведениях С. Бехранги следует принципу социальной типизации, связывая особенности характера и быта с условиями жизни.

Отдел персидской филологии Института востоковедения им. акад. Г. В. Церетели
АН ГССР

Представил Институт востоковедения им. акад. Г. В. Церетели АН Грузинской ССР

კორნელი ღანელია

პავლეს ეპისტოლეთა ძველი ქართული რედაქციები

პავლეს ეპისტოლეთა ძველი ქართული რედაქციების ქრონოლოგიისა და წარმოშობის შესახებ რაიმე ზუსტი ისტორიული ხასიათის ცნობები არ შემონახულა. ძველი მთარგმნელები თუ რედაქტორები ქრისტიანული მორალის შესაბამისად უხმაუროდ, არა „კაცთა სახილველად“ რუდუნებდნენ, რადგან, ალბათ, სწამდათ, რომ „არა არს დაფარული, რომელი არა გამოჩნდეს, და არცა საიდუმლოა, რომელი არა გამოცხადნეს“ (მ. 10,26). მაგრამ, სამწუხაროდ, ჩვენთვის დღემდე დაფარული და საიდუმლოა, თუ ვინ იყვნენ ბიბლიის ქართულ ენაზე პირველად მთარგმნენი, რომელი უცხოენოვანი რედაქციით სარგებლობდნენ ისინი, ან როდის უნდა შესრულებულიყო ასეთი უდიდესი სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საქმეაო.

მდგომარეობა იცვლება მოგვიანებით. XI საუკუნეში განააკუთრებულმა ისტორიულმა გარემომ საჭირო გახადა, რომ ბიბლიის ძველი ქართული თარგმანი შეესწორებინათ ბერძნულთან უფრო დაახლოების მიზნით. საუკუნეების განმავლობაში მიღებული ძველი ქართული რედაქციების ტექსტის შეცვლა დაუსაბუთებლად და სახელმოუხსენებლად უდიდეს მწვალებლობად ჩაითვლებოდა. ამიტომაც გიორგი ათონელი და ეფრემ მცირე არ მალავენ უკვე, როგორი შრომა გასწიეს მათ ძველი თარგმანების რედაქციულ გადაშუშებაზე. თანაც ამით ქედმაღალი ბიზანტიელებისთვისაც საცნაურს ხდიდნენ, თუ როგორი პასუხისმგებლობით ეკიდებოდნენ ქართველები ბიბლიის მშობლიურ ენაზე გადმოღებას.

პავლეს ეპისტოლეთა ძველი ქართული რედაქციები საკითხთა მთელ წყებას აყენებს. ამჟამად მხოლოდ რამდენიმეს შევხებით მოკლედ. კერძოდ, რა დროისაა ის ტექსტი, რომელიც ძველ ქართულ რედაქციებში სახეცვლილადაა წარმოდგენილი? რა მიმართებაშია (V—VIII სს.) ორიგინალურ თხზულებათა ბიბლიური ციტატები სავარაუდო პირველწყაროებთან? როგორია დამოკიდებულება თვით ძველ რედაქციებს შორის და მათგან რომელი შეიძლება ჩაითვალოს პირველ თარგმანთან ახლო მდგომარეობაში?

ცნობილია, რომ საერთოდ ბიბლიურ თხზულებათა ძველი (IV—V სს.) ქართული თარგმანები შედარებით გვიანდელი ნუსხებითაა მოღწეული. პავლეს ეპისტოლეთა სრული ტექსტის შემცველი ნუსხები X საუკუნეზე უადრესი არ არის, მხოლოდ ორიოდე ფრაგმენტი არის მოღწეული საკითხავების სახით (პრომ. 15,25—28; გალ. 6,14—18) ხანმეტ ლექციონარში, რომელიც VII საუკუნისად მიიჩნევა¹. ეს ფრაგმენტები რედაქციულად (თუ მხედველობაში არ

¹ ა. შანიძე, ქართული ხელნაწერები ვრცელად: ტფ. უნ. ბ., IX, ტფ., 1929, გვ. 322; ხანმეტი ლექციონარი, ფოტოტიპირი რეპროდუქცია, გამოსცა ა. შანიძე, თბ., 1944, გვ. 19.

მივიღებთ ხ პრეფიქსის ხმარებას) იდენტურია X საუკუნის ხელნაწერებში დაცული ტექსტისა, რაც კარგად ჩანს გიორგისეული რედაქციის განსხვავებულ იკითხვის ფონზე. ჩვენ რომ ვიკოდეთ, ქართულ ლექციონარებში ბიბლიური საკითხავები ახლად კი არ ითარგმნებოდა, არამედ ადრე არსებული თარგმანებიდან შეჰქონდათ, ზემოთ აღნიშნული ფაქტი იმის კარგ საბუთად გამოდგებოდა, რომ გვიანდელ (X ს-ის და მის აქეთა) ხელნაწერებში უფრო ადრეული თარგმანების ტექსტი ყოფილა შემონახული. მაგრამ ასეთი დასკვნის გამოტანა ჭერჯერობით კირს.

თ. ჟორდანიას ცნობა, რომ სამოციქულო ქართულ ენაზე 399 წელს უნდა ეთარგმნათ², იმის შედეგია, რომ წყარო არასწორად გაუგია. S 1138 ხელნაწერი (ძველი ნუმერაციით A 345) იწყება ევთალეს სტიქომეტრიით (1f—25v), რომელშიც ნათქვამია: „და არს უკუე ყოველი ეამი, ვინაჲთგან წამა სამას ოც და ათხუთმეტ წელ, ვიდრე ამის აწინდელისა მოწვეწულისა ვპატიონისა — მეოთხესა არკატისსა და მესამესა ონორისსა — ორთა მძათა თვთმპყრობელთა ავგუსტეთა (ხელნ.: ავგუსტინესთა) მეცხრესა ინდიკტიონსა, ხუთეულისა წლისა გარემოქცევასა თთუესა ივნისსა, რომელ არს თიბისაჲ, ოც და მეცხრესა დღესა“. ცხადია, ეს სიტყვები ქართულ მთარგმნელს კი არ ეკუთვნის, არამედ ევთალესეული ტექსტისაა, როგორც ეს აღნიშნა კ. კეკელიძემ³. ზემოთ მოყვანილ ქრონოლოგიას ზოგი უკავშირებს ევთალეს მიერ სამოციქულოს დაყოფაზე მუშაობის დაწყებას, ზოგი — ასურული ტექსტის თავებად დაყოფის დროს და ზოგიც კიდევ — ევთალესეული შრომის სარედაქციო მუშაობას და ახლად გამოცემის დროს⁴.

კ. კეკელიძე გარკვევით წერს: „უნდა ვიფიქროთ, რომ საღმრთო წერილი ყველაზე ადრე ითარგმნა ქართულად... იაკობ ცურტავლის თხზულება „მარტილობა შუშანიკისი“ ნათლად გვიმტკიცებს, რომ მეხუთე საუკუნის ნახევარში ქართულად უკვე არსებობდა ევანგელ⁵ ანუ სახარება, პავლეს მოციქულის ეპისტოლენი, საიდანაც იაკობს ციტატები მოჰყავს და ასერგასი ფსალმუნისაგან შემდგარი დავითნი“⁵.

რადღან ორიგინალურ თხზულებებში დამოწმებულ ბიბლიურ ციტატებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება თვით ბიბლიის ქართულ რედაქციათა ისტორიის შესასწავლად, საგანგებოდ შევჩერდებით ამ საკითხზე.

1. პავლეს ეპისტოლეთა ციტატები ორიგინალურ თხზულებებში. იაკობ ცურტავლის „შუშანიკის წამებაში“ რომ ციტატებია პავლეს ეპისტოლეებიდან, ეს მართლაც შეიძლება იმაზე მიუთითებდეს, რომ ცურტავლის დროისათვის პავლეს ეპისტოლეთა ქართული თარგმანი არსებობდა. მაგრამ კატეგორიულად ამის დამტკიცება მხოლოდ აღნიშნული ფაქტის საფუძველზე გაკირდება. გაკირდება იმიტომ რომ, ჩვენ არ ვიცით, იაკობს სასულიერო განათლება რა წყაროებით ჰქონდა შეძენილი, რომელ ენაზე კითხულობდა ის ეპისტოლეებს თუ სახარებას, რომელსაც თვითონ ბერძნული „ევანგელეს“

² Ф. Жордания. Описание рукописей Тифлисского церк. музея. I, 1902, გვ. 330.

³ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 415.

⁴ კათოლიკე ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები, გამოსცა ქ. ლორთქიფანიძემ (ა. შანიძის რედაქციით), თბ., 1956, გვ. 107.

⁵ კ. კეკელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 412.

სახელით ახსენებს. მაგრამ იქნებ ზედმეტი იყოს სკეპსისი და ცურტავლის ბიბლიური ციტატების ძველ რედაქციათა სათანადო ტექსტთან შედარებამ გასცეს პასუხი კითხვას, სარგებლობდა თუ არა პავლეს ეპისტოლეთა ძველი ქართული თარგმანით V საუკუნის II ნახევრის მოღვაწე იაკობ ცურტაველი. მოგვეყავს პარალელურად ეს ადგილები (სულ 5 ციტატა).

ადგილები პავლეს ეპისტოლეთა ძველი ქართული რედაქციიდან:

1. და იგივე თავიღი ღმერთი არს, რომელი შეიქმს ყოველთა მიმართ (I კორ. 12,6).
2. არა არს რჩევა მამაკაცისა, არცა დედაკაცისა (გალ. 3,28).
3. რაჲცა სთესოს კაცმან, იგიცა მოიშვოს (გალ. 6,7).
4. და სიტყუჲმან მათმან, ვითარცა სრსულმან, სამოვარი პოვის (II ტიმ. 2,17).
5. მიაგოს მას უფალმან საქმეთა მისთაებრ (II ტიმ. 4,14).

ციტატები „მუშანიკის წამებაში“:

- რომელი ყოვლითა ყოველთა მიმართ შემკლებელ არს (აგ. ძეგ. 28,28)⁶.
 სადა არა არს რჩევა მამაკაცისა და დედაკაცისაჲ (26,31).
 და ეინ სთესა (მსთესოს) — მოიშვოს (მოიშვოს) (27,13).
 ... ნუუჯუე მტერმან ვითარცა სრსულმან სამოვარი პოოს შენ თანა (13,22).
 ... მიაგოს მას უფალმან, ვითარ მან უფამოდ ნაყოფნი ჩემნი მოისთულნა (26,32).

როგორც ჩანს, I ციტატა საგრძნობლად დაცილებულია საეარაუდო წყაროს, „შეიქმს“ და „შემკლებელ არს“ სრულიად განსხვავებული იკითხვისებია, თანაც ძველ რედაქციებში იაკობისეული ციტატის „ყოვლითა“ არ მოაოვება.

II ციტატა მასალობრივად ემთხვევა პავლესეულ ტექსტს, მაგრამ გაჭირდება მისი ციტატად ჩათვლა, რადგან ეს თითქმის საერთო ადგილი განსხვავებული დანიშნულებისაა პავლეს ეპისტოლესა და ცურტავლის თხზულებაში.

III ციტატა რედაქციულად განსხვავდება საეარაუდო წყაროს იკითხვისისაგან, თუმცა შინაარსობლივი სიახლოვე უეჭველია.

IV ციტატა რედაქციულად ემთხვევა საეარაუდო პირველწყაროს. თავად ეს ადგილი წარმოადგენს მხატვრულ შედარებას, რომელიც არასწორად გადმოსცემს ბერძნული დედნის ვითარებას. ბერძნული ტექსტის მიხედვით, პავლე სწერს ტიმოთეს, რომ მოერიდოს ცრუ-მოციქულებს, რათა არ მოექცეს მათი გავლენის ქვეშ, თორემ მათი (მწვალებელთა) სიტყვები ისე გავრცელდება, როგორც განგრენაო (ს ჰრჷ: არ:სო: ან: რჷრჷჷ:ვჷ ვოჷრჷ ჳ:ჷ:). ბერძნული რჷრჷჷ:ვჷ ძველ ქართულ თარგმანში „სრსულ“ სიტყვითაა გადმოღებული, ხოლო სომხური *ჭაყყსიქ* და სირიული ხალანდით უფრო ზუსტად გადმოსცემს სათარგმნს — ორივეგან ნიშნავს ხორცის მჭამელ, მომსპობ სუნს — განგრენას. უფრო საეაულისზმოა ის, რომ ქართულ თარგმანში მოსალოდნელი „გავრცელების“ მნიშვნელობის მქონე ზმნის შავიერ გვაქვს „სამოვრის მოპოება“. საქმე ისაა, რომ ბერძნული ვოჷრჷ ჳ:ჷ: იდიომური მნიშვნელობისაა და ნიშნავს „გავრცელებულ იქნება“, მაგრამ ქართულ ავტორს პირდაპირი და არა კონტექსტისეული თარგმანი მოუცია (ვოჷრჷ = სამოვარი). ეს ადგილი არც სომხურ რედაქციაშია სწორად გაგებული: *დაჷრჷსჷ ყოჷანსჷ* (სამოვარს პოეებენ), სირიულ რედაქციაში კი ბერძნული ვოჷრჷ უთარგმნელად არის გადასული და ნათქვამია: როგორც განგრენას სამოვარი ექნება⁷. ერთი სიტყვით,

⁶ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლები, წიგნი I, ილ. აბუღაძის რედაქციით, თბ., 1963.

⁷ კ. დანელია, პავლეს ეპისტოლენი, როგორც სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის ერთი წყარო: თსუ შრომები, B—8—9 (№ 155—156), თბ., 1974, გვ. 152.

ზემოდასახელებული ადგილი (II ტიმ. 2,17) ძნელად გასაგებია ბერძნულ ტექსტში, როგორც ეს ნათლად ჩანს უცხოენოვანი თარგმანებიდან. და რადგან ასეთ შემთხვევაში პავლეს ეპისტოლისეულ სპეციფიკურ იკითხვის შემთხვევა ცურტავლისეული ციტატა, საფუძველი არის, ვივარაუდოთ, რომ უკანასკნელი დამოკიდებული იყოს პირველზე.

V ციტატა რაიმე ხელმოსაკიდს არ შეიცავს მსჯელობისათვის. „მიაგოს მას უფალმან“ არ არის ისეთი სპეციფიკური იკითხვის, რომელიც მინცდა-მინც ეპისტოლის ციტატად მიგვანჩვენებდა მას. მართალია, პავლე ხმარობს: მიაგოს მას უფალმან საქმეთა მისთაებრ (II ტიმ. 4,14), მაგრამ ასეთი ფრაზა ყოველ მორწმუნეს შეეძლო რამე წყაროზე დამოუკიდებლადაც ეხმარა. სხვათა შორის სახარებაშიც არის: რამეთუ მოსლვად არს ძჳ კაცისაჲ დიდებითა მამისა თვისისაჲთა ანგელოზთა მისთა თანა, და მაშინ მიაგოს კაცად-კაცადსა საქმეთა მათთაებრ“ (მ. 16,27).

მაშასადამე, „შუშანიკის წამებაში“ ყოველთვის არ არის პავლეს ეპისტოლეებიდან ზუსტი ციტაცია, გარდა ორი ადგილისა (გალ. 3,2; II ტიმ. 4,14). იაკობი მეტწილად ახდენს პავლესეული აზრის პერიფრაზას თხრობის საჭიროებისამებრ. დავსძენთ, რომ ორიგინალურ თხზულებებში ბიბლიური ადგილების ზუსტ ციტაციას ნაკლებად უნდა მოველოდეთ. ასეა ეს მაშინაც კი, როცა წერილობით წყაროზე ხდება მითითება ზოგადი ფრაზით „ვითარცა წერილ არს“. ევსტათი მცხეთელის წამებაშია: „ვითარცა წერილ არს: არცა ტანჯვათა, არცა გუემათა, არცა სიყმილმან საპყრობილესა შინა, არცა მახვლმან, არცა სიყუდილმან ამათ კორცთა ჩემთაჲან შემძლოს მე განყენებად შენდა, უფალო იესუ ქრისტე“ (აგ. ძეგ. 43,27). ეს ადგილი, როგორც გამოცემადნა მითითებული, არის პრომ. 8,35. მაგრამ სხვაობა საგრძნობია მეტად: „ეინ გამაშოერენს ჩუენ სიყუარულსა მას ქრისტესსა: კირმან ანუ იწროებაჲმან, დეენამან ანუ სიყმილმან, შიშულობაჲმან ანუ ურვამან ანუ მახვლმან?“ (პრომ. 8,35).

მაგრამ თუ ავტორი ციტატის წყაროს ზუსტ დასახელებას იძლევა, მაშინ, როგორც მოსალოდნელია, ციტატაც დასახელებულ წყაროს უნდა ემყარებოდეს. მაგ., იოვანე საბანის ძე წერს: „და მოციქული პავლე მისწერს ტიმოთესსა, ვითარმედ: „მოვალს ჟამი, ოდეს სიცოცხლისა ამის მოძღურებასა არა თავს-იდებდენ, არამედ გულისთქუმისაებრ თვისისა თავით თვისით შეიკრებდენ მოძღურებასა ქაეილითა ყურთაჲთა და ჰუმარტებისაჲგან სასმენელნი გარე-მიიქცინენ და ზღაპრებსა მიექცენ“ (აგ ძეგ. 49,24).

მართლაც, საბანის ძეს ციტატი მოჰყავს არსებითად იმ სახით, როგორც ეს არის პავლეს ეპისტოლის ძველ ქართულ რედაქციაში, რომელშიც იკითხება: „რამეთუ იყოს ჟამი, ოდეს სიცოცხლისა ამის მოძღურებასა არა თავს-იდებდენ, არამედ გულის თქუმისაებრ თვისისა თავისა თვისისასა შეიკრებდენ მოძღურებასა ქაეილითა ყურთაჲთა; და ჰუმარტებისაჲგან სასმენელნი მათნი გარემიიქცინენ და ზღაპრებსა მიექცენ“ (II ტიმ. 4,3—4). ოდნავი სხვაობა ციტატასა და პირველწყაროს შორის იმიტომაა, რომ, ალბათ, საბანის ძის წყარო რამდენადმე სხვა ტიპისა იყო, ვიდრე ჩვენ გვაქვს დღეს შესაღარებლად, მაგრამ ციტაცია რომ ხდება წერილობითი წყაროდან, ეს უდავოა. საქმე ისაა, რომ ეს მუხლი მეტად სპეციფიკურია და წერილობითი ციტაციის გარეშე ზეპირი პერიფრაზვა გამორიცხულია. თეად ეს ადგილი მარჯვე თარგმანს

არ წარმოადგენს: მოძღვრების შეკრება ყურების ქავილით არსებითად გაუგებარია. ესაა ბერძნული ფრაზის უნეში კალკი: ἐπισημαίνονται ἡ ἀσπίς καὶ τὸ στήθος. აქვე ἄσπις.

მართალია, ბერძნულში ἀσπίς ზმნა უპირველესად ფხანას, ქავილს ნიშნავს, მაგრამ კონტექსტში აღნიშნავს სიამოვნების მინიჭებას, ე. ი. წინადადების აზრი ასეთია. პავლე არიგებს ტიმოთეს: დადგება დრო, როცა ქრისტეს საღ მოძღვრებას ზოგიერთები არ მიიღებენ და თავის წადილისამებრ აიჩიევენ მოძღვართ, რომლებიც მათ სძენას ასიამოვნებენ (კეშმარიტ მოძღვრებას დააცილებენ და ზღაპრებით შეიქცევენ მსმენელებს). სხვაობა: წყაროშია: „იყოს ქამი, ციტატაშია: მოვალს ქამი; შინაარსით ორივე იდენტურია, მაგრამ ბერძნულ წყაროსთან „მიმართებით“ უფრო ზუსტია ძველი რედაქცია: ἔπειτα: ἴσθι ἀσπίς... თანაც ძველი რედაქციის „იყოს“ მომავლის („იქნება“-ს) მნიშვნელობით უფრო ძველი ჩანს, ვიდრე ციტატაში ნახმარი თხრობითის ფორმა „მოვალს“, რომელსაც უთუოდ მომავლის მნიშვნელობა აქვს აღნიშნულ ადგილას. თითქოს ოდნავ მოდერნიზებულია ციტატა, თითქოს, რადგან მომავლის მნიშვნელობით აწმყოს თხრ. კილოს ფორმის გამოყენება ადრეულ ძეგლებშიც შეინიშნება.

ამრიგად, ბიბლიური ტექსტების ძველი ქართული რედაქციების დროის განსაზღვრისათვის (ან რედაქციული რაობის დაადგენად) ორიგინალურ თხზულებებში დაცულ ბიბლიურ ციტატებს არ შეიძლება გადაწყვეტი მნიშვნელობა მიეცეს, რადგან ეს ციტატები მეტწილად პერიფრაზული — გადაკეთებული ჩანან თხზულების თხრობის საკურობისამებრ. უკეთეს შემთხვევაში ასეთი ციტატები დამატებით არგუმენტად თუ გამოდგება კრიტიკული მიდგომით.

2. უძველესი ქართული თარგმანის დროის შესახებ: დასმული საკითხი ვერც ლინგვისტური ანალიზის გზით წყდება საბოლოოდ. საქმე ისაა, რომ V—X საუკუნეების ლიტერატურული ძეგლების ენა მეტად მყარ ფორმებს ავლენს, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ხანისა და ჰაეს ხმარების შემთხვევებს. ცხადია, IV—V საუკუნეებში თარგმნილი ბიბლიური ტექსტები X საუკუნის ხელნაწერში პირწმინდად და უცვლელად არ იქნება წარმოდგენილი, რასაც, სხვა რომ არა, ხანისა და ჰაეს ძველებური წესით უხმარებლობა აქტივებს. თანაც სამწერლო ენა თავისი კონსერვატიული ბუნების გამო ხშირად არაზუსტად ასახავს ცოცხალ ენაში მომხდარ ცვლილებებს და ამდენად სამწერლო ენის მონაცემებს შეუძლია ანაქრონიზმისაყენ უბიძგოს მკვლევარს. მაგ., ფაქტია, რომ IX—X და XI საუკუნეებისათვის ხანისა და ჰაეს ძველებური წესით ხმარება მოშლილია, მაგრამ ამ საუკუნეების ხელნაწერებში იგი მაინც ვლინდება აქა-იქ, როგორც ლიტერატურული ტრადიციის გამოვლინება, ოღონდ X საუკუნის ხელნაწერში გამოვლენილი ჰაემეტობა იმის უფლებას როდი იძლევა, რომ მისი (ხელნაწერის) დაწერის დრო ჰაეს ბატონობის დროისთვის (VII—VIII სს.) გადავიტანოთ.

შესაძლოა პირიქითაც იყოს: რომელიმე ენობრივი ფაქტი შეიძლება ტექსტში ნეოლოგიზმად მოჩანდეს ხელნაწერის დროისათვის არსებულ სხვა ძეგლების ჩვენებათა ფონზე. მაგ., არს ზმნის ასახით გამარტივება იშვიათობა V—X საუკუნეების ძეგლებში, მაგრამ დასტურდება ხანმეტ ლექციონარ-

სა⁸ და ბერძნობის მიერ გამოქვეყნებულ იაკობის პროტოევანგელეს ხანმეტ ტექსტში: „ჩუენ (ბ)უესავთ, ვითარმედ ი გ ი ა, რომელმან იქსნეს ისრაჴლი“ (ლკ. 24,21). „იოსეფისდა ხუ ე დ (რ ე ბ უ) ლ ა ქა(ლ)წული ესე“ (52). რა თქმა უნდა, ასეთი კერძობითი ხასიათის ფაქტი (კერძობითი სამწერლო ენისათვის და კანონზომიერი ცოცხალი ენისათვის) არამც და არამც არ იძლევა იმის საფუძველს, რომ ხანმეტი ლექციონარის ტექსტი მოდერნიზებულ და ნეოლოგიზმების შემცველ გვიანდელ ტექსტად ჩაეთვალოთ.

ფილოლოგიური კვლევის დღევანდელ ეტაპზე ბიბლიის ძველი ქართული რედაქციების ისტორია (დრო, რედაქციული მიმართება, წარმომავლობა) შეიძლება მხოლოდ მიახლოებით გაირკვეს და ისიც კომპლექსური შესწავლით, ლინგვისტური და ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებით მოპოვებული მასალები უნდა შეჭერებულ იქნეს ერთმანეთთან, თითოეული მათგანი ერთმანეთის საკონტროლო საშუალებად იქცეს და ერთმანეთის გამოურიცხაობის შემთხვევაში გაკეთდეს სათანადო დასკვნები.

თუ გავითვალისწინებთ ისტორიულ-ფილოლოგიურ მასალებს, პავლეს ეპისტოლეთა (ისე როგორც ოთხთავისა) ქართულ ენაზე თარგმნა IV—V საუკუნეებისათვის უნდა ვივარაუდოთ. ამ ვარაუდის ერთგვარი საფუძველი მოიპოვება V—VIII სს. ქართულ ორიგინალურ ძეგლებში.

აღნიშნული ვარაუდის სასარგებლოდ დამატებით აღვნიშნავთ შემდეგს. სამოციქულოს ძველ ქართულ (AB) რედაქციებში მოიპოვება დანართი („სტიქომეტრიას“), რომელიც განკუთვნილია მხოლოდ პავლეს ეპისტოლეთათვის. ეს ასეა არა იმიტომ, რომ მოციქულთა საქმესა და კათოლიკე ეპისტოლეებს ასეთი დანართები აკლდეთ, არამედ იმიტომ, რომ მათ საერთოდ არ ჰქონიათ ასეთი დანართები ძველ ქართულ რედაქციებში, როგორც ეს ამ თხზულებათა შემცველ ხელნაწერთა შედგენილობიდან ჩანს. ეს შემთხვევითი ფაქტი არ არის, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ბერძნულში დანართი თავდაპირველად მხოლოდ პავლეს ეპისტოლეებისთვის შეუდგენიათ 323—372 წლებს შორის, თუ 458 წლისათვის, ხოლო გვიან — 460 და 490 წლისათვის მოციქულთა საქმისა და კათოლიკე ეპისტოლეებისათვისაც. ამიტომ ლოგიკური იქნება, თუ დავასკვნით, რომ სამოციქულოს ძველი ქართული რედაქცია, რომელიც დანართებს („სტიქომეტრიას“) იცნობს მხოლოდ პავლეს ეპისტოლეთათვის განკუთვნილს, შესრულებული უნდა იყოს მანამდე, სანამ მაგავსივე დანართები გაუჩნდებოდა ბერძნულში მოციქულთა საქმესა და კათოლიკე ეპისტოლეებს. მაშასადამე, სამოციქულოს ძველი ქართული რედაქცია შესრულებული ყოფილა არა უადრეს IV საუკუნის შუა წლებისა და არა უგვიანეს V საუკუნის დასასრულისა. ეს რედაქცია ტექსტუალურ-კომპოზიციური თვალსაზრისით (და არა წმინდა ენობრივით) არსებითად პირვანდელი სახით დაუცავთ X საუკუნის ხელნაწერებს. პირვანდელი სახითო — იმიტომ ვამბობთ, რომ სამოციქულოს ძველი ქართული რედაქციების შემცველი ხელნაწერები X საუკუნისა არ იცნობენ ვრცელ უწყებებს პავლეს ნაწილში და საერთოდ დანართებს — სა-

⁸ ხანმეტი ლექციონარი, ფოტობიური რეპროდუქცია, გამოსცა და სიმფინია დაურაო ა. შანიძემ, თბ., 1944.

⁹ ზ. სარჯველაძე, ხანმეტ და პავეტ ტექსტებში დადასტურებულ ზმნის პირიან ფორმათა სძიებლები, თბ., 1971, გვ. 15.

მოციქულოს სხვა ნაწილში. ბერძნულში კი სამოციქულოს მთელი აპარატის ჩამოყალიბება IV—VII საუკუნეების ფარგლებს არ სცილდება. ცხადია, ბერძნული სამოციქულოს გვიანდელი დანართები არ გადმოსულა და არ შესულა ძველი ქართული რედაქციების შემცველ X საუკუნის ხელნაწერებში.

3. A და B რედაქციათა ურთიერთობისათვის. პავლეს ეპისტოლეთა A და B რედაქციების ხელნაწერები ერთი დროისაა. ტექსტობრივად A და B რედაქციებს შორის დიდი მსგავსებაა, ზოგიერთი მუხლი მიყოლებით სავსებით ერთნაირია, ანდა ზოგჯერ სხვაობა მინიმალურია, ორთოგრაფიულ-გრაამატიკული ხასიათისაა. ასეთი სხვაობები კი ჩვეულებრივ ერთი რედაქციის ნუსხებს შორისაც არსებობს ხოლმე. ეს გარემოება საფუძველს იძლევა ვითქვით, რომ A და B რედაქციების ხელნაწერებში შემონახულია ერთი თარგმანის ტექსტი. ოღონდ საკითხავია: B რედაქცია A რედაქციის გადამუშავებითაა მიღებული, თუ ორივე რედაქცია დამოუკიდებლად ჩამოყალიბდა საერთო არქეტიპიდან? სამეცნიერო ლიტერატურაში უფრო პირველი თვალსაზრისია მიღებული. პროფ. ილ. აბულაძე, სამოციქულოს შემცველ ძველ ხელნაწერთა შედარებისას, კონკრეტულად „მოციქულთა საქმის“ ტექსტის შესწავლის საფუძველზე, ფიქრობდა, რომ A (C) რედაქცია უსწრებდა B (Q)-ს: „პარალელური შესწავლით ისიც ნათელი ხდება, რომ ერთი რედაქცია (C) წინ უსწრებს მეორეს (Q-ს). პირველი ამოთავალი ჩანს მეორისათვის. აქედან კი ცხადია, რომ პირველი მათგანი X საუკუნეზე გაცილებით უფრო ადრეა შემუშავებული ქართულად, როდესაც გადაუწერიათ ჩვენამდე მოღწეული ხელნაწერები“¹⁰. ამავე აზრისაა ა. შანიძე: „მოციქულთა საქმის რედაქციებში უძველესია C (ხელნაწერები AK). ამისგან გამოდის Q (ხელნაწერები CD)“¹¹. ანალოგიური შეხედულებაა გამოთქმული პავლეს ეპისტოლეთა მიმართაც: „უძველესია A რედაქცია. ამ რედაქციის ტექსტის გადამუშავებითაა მიღებული B რედაქცია. B რედაქციის ში ტიპის ტექსტს იყენებს C, ხოლო ამ უკანასკნელს უშუალოდ ემყარება D“¹².

სამოციქულოს ძველი ქართული რედაქციების ურთიერთმიმართებაზე გამოთქმული მოსაზრებები არსებითად სწორად გადმოსცემენ საქმის ვითარებას. ამის საფუძველს უპირველესად ის იძლევა, რომ B-ს A რედაქციისაგან განსხვავებული იკითხვისები უმრავლეს შემთხვევაში შეესატყვისება ბერძნულ წყაროს, ე. ი. B რედაქცია უფრო უახლოებს ძველ ქართულ თარგმანს ბერძნულ წყაროს. A რედაქციის ტექსტს ნაკლებად ეტყობა ასეთი გადამუშავება. ოღონდ საქმე ისე კი არ უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ A-ს B რედაქციისაგან განსხვავებული იკითხვისები ყოველთვის სხვა (სომხურ-სირიულ) წყაროს გულისხმობდეს საფუძვლად. არა. როგორც A-ს, ასევე B-სა და C რედაქციების იმ სახით ჩამოყალიბებისას, რა სახითაც ისინი X—XI სს. ხელნაწერებშია დაცული, სხვადასხვა ტიპის ბერძნული ტექსტი უნდა ყოფილიყო გამოყენებული. მაგ., ერთ ადგილას A რედაქციაში იკითხება: ქრისტე „დაეფლა და აღდგა მესამესა დღესა, ვითარცა წერილ არს, და ეჩვენა კეთას და მერმე ათორ-

¹⁰ საქმე მოციქულთა, გამოსცა ილ. აბულაძემ, ა. შანიძის რედაქციით, 1950, გვ. 011.

¹¹ იქვე, გვ. 05. საქმე მოციქულთას გამოცემაში გამოყენებული ხელნაწერთა ლიტერატურის ფარდ პავლეს ეპისტოლეთა გამოცემაში შემდეგია: AK = C², CD = Q¹.

¹² პავლეს ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები, გამოსაცემად მოამზადეს ქ. ძოწენიძემ და კ. დანელიამ, ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1974, გვ. 012.

მეტათა მათ“ (I კორ. 15,4—5). B რედაქციის **Ϛ** ნუსხებში კი ბოლო წინადადება ასე იკითხება: „ეჩუენა კეფას და მერმე ათერთმეტთა მათ“. ათორმეტ მოციქულზეა ლაპარაკი ბერძნულის უძველეს (სინურ, ვატიკანურ, ალექსანდრიულ) და სხვა კოდექსებში: ...ἐπειτα τῶν; δώδεκα. ამასვე მისდევს სომხური და სირიული ვერსიები: *ხრითասანჩენ*, ლათრე¹³სარ. ოლონდ სომხური ბიბლიის ოსკანის (1666 წ.) გამოცემაში იკითხება „ათერთმეტთა მათ“: *მსოთასანჩენ*, როგორც ეს აღნიშნულია ზოპრაბის გამოცემის ვარიანტებში. მაგრამ B-ს მსგავსად ათერთმეტ მოციქულს კითხულობს ზოგი ბერძნული და დასავლური, ლათინური კოდექსები. როგორც აღნიშნავენ, ორივე იკითხვის თავისებური გამართლება აქვს. დასახელებულ ადგილას უფრო ზუსტია თითქოს ათერთმეტი, რადგან, როცა ქრისტე აღდგა, ერთი მოწაფეთაგანი (იუდა) უკვე აღარ იყო ცოცხალი. მაგრამ ათორმეტის გამართლებულია, რადგან „12 მოციქული“ წარმოადგენდა ქრისტეს მიერ მოწოდებულ პირველ მოწაფეთა ღირსების აღმნიშვნელ სპეციალურტექნიკურ ტერმინს¹⁴. სახარების ძველსა და გიორგისეულ ვერსიაში საუბარია, რომ ქრისტე გამოეცხადა 11 მოწაფეს, თუმცა მაშინ იუდა და თომა არ იყვნენ იქ.

შესაძლოა B რედაქციაში ორი ფენა გამოიყოს: ადრეული (**Ϛ**, ხელნაწერი) და მოგვიანო (**შ** ხელნაწერი). ემეორებთ, ვიდრე ათონელების განთქმული სკოლა დაიწყებდა ბიბლიის ძველი ქართული თარგმანების შეჭერებასა და შესწორებას, მანამდე ეს თარგმანი, თუ მეტჯერ არა, ორ-სამჯერ მაინც უნდა ყოფილიყო გადახედულ-გადამუშავებული: A რედაქცია ძველი თარგმანის ბერძნულთან საგრძნობლად ახლო მდგომ ტექსტს წარმოადგენს, B რედაქციის **Ϛ** ხელნაწერები ბერძნულთან კვლავ დაახლოებულ ტექსტს შეიცავს (კლება-მატების, კავშირებისა და აწილაკების, ართრონის ზუსტად გადმოცემის, გრამატიკული ფორმების გადმოღების, სიტყვათა რიგის დაცვის თვალსაზრისით), ხოლო **შ** ხელნაწერებში წარმოდგენილი ტექსტი აშკარად მორგებულია ბერძნულ ტექსტზე. იმდენად მორგებული, რომ **Ϛ**-სგან განსხვავებული იკითხვისები, რომლებიც **შ**-ს აქვს, უდიდეს შემთხვევაში გადასულია გიორგისეულ რედაქციაში. ასე რომ, გიორგის, რომელიც B რედაქციის **შ** ტიპის ტექსტს ემყარებოდა, თავისთავად ბერძნულთან საკმაოდ დაახლოებული ქართული ტექსტი ჰქონდა ხელთ, ხოლო თავად გიორგიმ რა გზით წარმართა რედაქციული მუშაობა, რომ ასეთი ტექსტი კიდევ უფრო ახლო მიეყვანა ბერძნულ დედანთან, ეს გარკვეული გეაქვს სხვაგან, ცალკე თავში (იბეჭდება ძველი ქართული უნის კათედრის შრომებში).

A და B რედაქციების შედარებისას ერთი საინტერესო ფაქტი გამოვლინდა. B რედაქციის ხელნაწერთაგან ყველაზე თავისებურია **Ϛ**, რომელიც არა თუ A რედაქციის, არამედ B რედაქციის სხვა ნუსხებისგანაც ხელშესახებლად სხვაობს. ოლონდ ეს სხვაობები ზოგჯერ შესატყვისის ვერ პოულობენ ბერძნულ წყაროში. კითხვა იბადება: თუ **Ϛ** ნუსხის ტექსტი A რედაქციის გადაკეთებით და ბერძნულ წყაროსთან დაახლოებით არის ჩამოყალიბებული, რატომ არის მასში A-სგან განსხვავებული იკითხვისები, რომელთაც პარალელი არც ბერძნულში ეძებნებათ? ნაკლებ სავარაუდებელია, რომ **Ϛ**-ში ცვლილებები შეტანილი იყოს არა ბერძნული წყაროს საფუძველზე, ასეთი რამ VII—X საუ-

¹³ Толковая Библия..., проф. А. Лопухина, 12. СПб, 1914, гл. 113.

კუნეებისათვის თითქმის გამორიცხულია. ამიტომ ხომ არ უნდა ვივარაუდოთ, რომ ასეთი იკითხვისები **ღ**-ში შეიძლება მოდიოდეს ძველი თარგმანიდან, **A** და **B**-ს საერთო არქეტიპიდან? იქნებ ეს ისეთი იკითხვისებია, რომლებიც ვადა-ურჩა ადრეულ ელინოფილ რედაქტორთა რევიზიას? ამ ვარაუდის უარყოფა გაჭირდება. და თუ ეს ვარაუდი სწორია, მაშინ საცნაური განდება, რომ ძველი ქართული თარგმანის თავდაპირველი იკითხვისები მარტო **A** რედაქციის ხელნაწერებში კი არა, არამედ **B** რედაქციისაშიც უნდა ვეძიოთ.

A და **B** რედაქციებს რომ არსებითად ერთი ტექსტი, ერთი თარგმანი უქვეთ საფუძვლად, ამას თვალნათლივ წარმოაჩენს **A** და **B**-ს საერთო, მსგავსი იკითხვისების შეპირისპირება გიორგისეული (**C**) რედაქციის სპეციფიკურ, განსხვავებულ იკითხვისებთან. მაგ.

AB

მაგინთა სტყუენავ (7-ს გარდა) (პრომ. 2,22).

და მეცნიერ იქმნა (პრომ. 4,21).

ხოლო ცხოვრებასა ქმრისასა მრუშებად შეერაცხოს (პრომ. 7,3).

სათნო-ყოფილ ვარ მე (პრომ. 7,22).

არა შეამთხოვთ დაბრკოლებამა... (პრომ. 14,33).

გული გეტყვს (I თეს. 3,6).

აღმატების (II თეს. 1,3).

C

საკურთხეველსა სძარცუეა. *εὐδαια ἱεροσυλίας*

გულსავსე იქმნა. *πληροπορηθεῖς*

აჲ ეჭუე ცხოვრებასა ქმრისასა შემრუშელ გწოდოს *ἀγα οὖν ζῶντες τοῦ ἀποστόλου μοιχαλῖς χρηματισμοῦ*

რამეთუ თანა-შენავეს მე. *σοφίζομαι γὰρ...*

არა დაუდგათ შესაბრკოლებელი. *μὴ τιθέναι πρὸς ὀφθαλμὸν*

გსუროს. *ἐπιποπιόντες*

განწარედლებ-ს. *σπεραυδῶμεν*

მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ **A** და **B**-ს ტექსტი სავესებით იდენტური იყოს. **B** რედაქციის ნუსხათაგან ყველაზე თავისებურ ტექსტს შეიცავს **ღ** სელნაწერი (S—1138). თავისებურებაში იმას ვგულისხმობთ, რომ ის განსხვავებას ავლენს როგორც **A** რედაქციის, ასევე ზოგჯერ თვით **B** რედაქციის სხვა (**ღ**¹) ნუსხებში დაცულ ტექსტისაგან მაგრამ თუ **ღ**-ს მაინც **B** რედაქციის ხელნაწერთა ჯგუფს ვაკუთვნებთ, ეს იმიტომ, რომ უმრავლეს შემთხვევაში მისი **A**-საგან განსხვავებული იკითხვისები განმეორებულია (ზოგ ნუსხაში ოდნავი ცვლილებით) **B** რედაქციის **ღ**¹ ხელნაწერებში.

4. **B**-ს **A**-საგან განსხვავებული იკითხვისები. რედაქციულ სხვაობებს წარმოვადგენთ გარკვეული კლასიფიკაციით. 1. მატება: **ღ** ნუსხა (და უმეტეს შემთხვევაში **ღ**¹-ც) **A** რედაქციის ტექსტთან შედარებით უმატებს სიტყვებს, ფრაზებს, ნაწილაკ-კავშირებს. ასეთი მატება უმეტეს შემთხვევაში შეესაბამება ბერძნულის ამა თუ იმ ტიპის წყაროს.

ა) ლექსიკურ-ფრაზეოლოგიური დაზუსტება (**B** რედაქციის დამატებებს ფრჩხილებში ვსვამთ): შეწყნარებისათვის (+რამათა იგინიცა შეიწყნარნენ [შეიწყალნენ **ღ**¹]) (პრომ. 11,31) ...*νῦν καὶ αὐτοὶ νῦν ἐλεηθῶμεν.*

რამეთუ არარა (+სხუა **ღ**¹) დავიდევ გულსა ჩემსა (I კორ. 2,2), *ὃς γὰρ ἐπεὶ νῦν εἰθέναί τε ἐν ὑμῖν.* მივსწერ (+ამას **ღ**¹) (I კორ. 4,4) *γρᾶψα τὰ ὑμῶν.* სასუფეველი (+ღმრთისა **ღ**¹) (I კორ. 4,20), *ἡ βία καὶ ἡ ἐξουσία τοῦ θεοῦ.* (+და კაცად-კაცადი **ღ**¹) ვითარცა იჩინა (+ღმერთმან **ღ**¹) (I კორ. 7,17), *ἐκαστος ὡς ἐχρήσθη ὁ θεός.* ცანთ-ლა (+თქუენ **ღ**¹) (I კორ. 10,15), *κρίνατε ὑμῶν.* ეშმაკთა უგებენ (+და არა ღმერთსა **ღ**¹) (I კორ. 10,20), *δαίμονις καὶ ὁσὶν θῆται θύσασιν.*

ბ) გრამატიკულ-სტილისტური დაზუსტება (ნაწევრებისა და უღებრების გაღმობება-მიმატება): სარწმუნოება (+იგი), პრომ. 4.9

¶**17**, ἢ πίστευς. სიკუდილითა (+მით), ჰრომ. 6,10 ¶**1**, δις τοῦ θανάτου. არა უწყითა (+რამეთუ) ჰრომ. 6,3 ¶**1**, ἢ ἀγνοῖτε ἑαυτοὺς. ასონი (+ეგ), ჰრომ. 6,19 ¶**1**, τὰ μέλη.

2. კ ლ ე ბ ა: B რედაქციის ¶**17** ნუსხებს A რედაქციის ტექსტთან შედარებით ზოგჯერ აკლია სიტყვები (უფრო უდებრები), რომელთა ფარდი უმეტეს შემთხვევაში არც ბერძნულ წყაროშია. კეშმარიტებად ღმრთისაჲ (-¶**1**) სიტყვით აქუნდა, ჰრომ. 1,18, τῆν ἀλήθειαν ἐν ἀδικίᾳ καταχόντων. ყოველთა კაცთა (-¶**1**), შესკოდეს, ჰრომ. 5,12, πάντας ἤμαρτων. დაგება სოფლისა იქმნა (-¶**17**), ჰრომ. 11,15, καταπλαγῆ χώρα. მამისა ჩუენისა და უფლისა ჩუენისა (-¶**17**), I კორ. 1,3, πατὴρ ἡμῶν καὶ κυρίου. გასწავებ თქუენ (-¶**17**), I კორ. 4,14, νομάσω.

3. ლ ე ქ ს ი კ უ რ ი ს ხ ე ა ო ბ ა ნ ი: A და B რედაქციებს შორის განსხვავებულ ლექსიკურ ერთეულთა საგრძნობი ნაწილი სინონიმური მნიშვნელობის სიტყვებზე მოდის, ნაწილი — არა:

A

B

სიბართლ (ჰრომ. 3,7).

კეშმარიტებაჲ, ἢ ძλήθεια

უძღურება (ჰრომ. 4,19).

შკდრება (შკდრება ¶), τῆν νεκρωσιν

ნიჰსა მოიგებენ (ჰრომ. 5,17).

ნიჰსა... შიილებენ, λαμβάνουσες

კორცთა ნებასა (ჰრომ. 13,14).

კორცთა ზრახვასა, τῆς σαρκὸς πρῶτοιαν

ღმერთმან მისცა (I კორ. 3,5).

უფალმან მისცა, ὁ κύριος ἐδόξαεν

ხოლო თოთ ცხოენდეს და ეგრე ცხოენდებოდის (I კორ. 3,15).

ხოლო იგი (თოთ—¶) განერეს და ვერსო (ეგრე ¶, ეგრე ¶) განერეს. αὐτὸς δὲ σαμῆσται. οὕτως δὲ...

4. ფ რ ა ზ ი ს რ ე დ ა ქ ც ი უ ლ ი გ ა დ ა კ ე თ ე ბ ა :

A

B

მოქმედთა (ჰრომ. 2,7).

ხოლო მოთმინეთა მათ, ... ὑπομόνην ἔργου

რომლითა მოუესსა გამოსკოდეს (ჰრომ. 11,22).

როცელსა შინა განოცოდოს, ἐν τῇ δοκιμῆς

არა გუაქეს ქელმწიფებაჲ საქმედ (I კორ. 9,6).

არა გუაქეს ფლობაჲ საქმისა (საქმედ ¶), οὐκ ἔχομεν ἐξουσίαν μὴ ἔργασθαι

მოვილდ თქუენ თანა (I კორ. 16,5).

მოვილდ თქუენდა, ... παρὸς ἡμᾶς

5. გ რ ა მ ა ტ ი კ უ ლ ი ს ხ ე ა ო ბ ა ნ ი:

A

B

ყოველსა ადგილსა (I კორ. 4,17).

ყოველთა ადგილთა, πανταχοῦ

სეთებთან (I კორ. 14,23).

სეთებთ, πανταχοῦ

რომელი-იგი აქუს (II კორ. 8,11).

რომელი-იგი გაქუს, ἔχει.

ამას ვიტყუ (გალ. 5,16).

ამას ვეტყუ, λέγω δε...

(B სწორია, რადან II კორზეა ლაპარაკი).

6. ს ი ნ ტ ა ქ ს უ რ ი (ს ი ტ ყ ვ ა თ ა რ ი გ ი ს) ც ვ ლ ა: ასეთ შემთხვევაშიც B-ს ნუსხები არსებითად წინადადებაში სიტყვათა ისეთ რიგს მისდევენ, როგორც ბერძნულ წყაროშია:

A

B

მარტოა დაშთომილ ვარ (ჰრომ. 11,3).

დაშთომილ ვარ მარტოა, ὑπελειφθεν μόνος

კორცთა თესთა მიმართ (I კორ. 6,18).

თესთა მიმართ კორცთა, εἰς τὸ ἴδιον σῶμα.

წალემა რამე თქუენ შორის არიან (I 11,18).

წალემა რამე არიან თქუენ შორის, σχίσματα ἐν ὑμῖν ὑπάρχειν

აწ უყუე, ძმანო, რად-მე არს? (I კორ. 14,26).

აწ უყუე რად-მე არს, ძმანო? Τί οὐκ ἔστιν ἰδέσθαι.

B რედაქციის ტექსტი რომ A-ს ტექსტზე მეტად არის შეჯერებული და მიახლოებული ბერძნულ წყაროსთან, ამასვე ადასტურებს ქვემოთ განხილული **¶**-სა და **᾿** ნუსხათა A-სგან განსხვავებული იკითხვისები.

5. ურთიერთმიმართება B რედაქციის ნუსხებს შორის: B რედაქციის ხელნაწერებს შორის სხვადასხვა სახისა და ზომის სხვაობანია. ამ მხრივ **¶** ნუსხა, როგორც აღენიშნეთ, საგრძნობლად თავისებურია. მას აქვს თავისთავადი, მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი იკითხვისები. ასეთი იკითხვისების დიდი ნაწილი პარალელს პოულობს ბერძნულ წყაროში, მცირე ნაწილი კი — არა. როცა **¶** A რედაქციის ტექსტისაგან განსხვავებულ იკითხვისებს აჩვენებს, B რედაქციის სხვა ნუსხები მეტ-ნაკლებად A-ს მსგავს ვითარებას ავლენენ. ეს ფაქტი თავად იმის მაუწყებლად უნდა მივიჩნიოთ, რომ A და B რედაქციებისათვის საერთო წყაროდ ერთი არქეტიპი ჩავთვალოთ.

ა) ¶ ნუსხის თავისებური იკითხვისები: ¶ ნუსხაში ფრაზა გავრცობილი ან შემოკლებულია არსებითად იმის მიხედვით, თუ როგორია ვითარება ბერძნულ წყაროში: მატება არის როგორც ლექსიკური ხასიათისა, ასევე გრამატიკული დანიშნულებისა, რაც უმეტესად ნაწევრის, თანდებულის. კავშირის. ზმნისწინების გადმოღებაში გამოიხატება.

მატება: ა) ლექსიკური: შუალი უფლებს კაცსა ზედა: რაოდენ (რადენ-+ქამ ¶) ცოცხალ არს კაცი იგი (პრომ. 7,1)... *ἐξ' ἑαυτοῦ γράσας* *ἔχ.* არამე რაჲ დასაშველ არსა მათა (+აწ ¶) (პრომ. 8,1), *Ὁὐδὲν ἴσχυεν ἡ ἀνάγκη αὐτῶν.* აღმაღვინებელი იესუსი (+მკუდრეთით ¶) (პრომ. 8,11), *ἐξείαυτος* 'Iηουῆς *ἐκ τῆς ἀρχῆς.* ანუ არა ველ-ეწიფების მეკეცეს მისეე თივისაგან შეზღლილისა რომელნიმე პატიოსნად ქურჭლად| ანუ არა ველ-ეწიფების მეკეცეს მას თივისა მისიეე შეზღლილისა (+შესაქმედ ¶) (პრომ. 9,21), ... *καρτερῶντες ἡμῶν* *ἐκ τῶν ἀνῶν* *ψαυματῶν* *παιδῶν.* არა ერი ჩემი (+თქუენ ¶), (პრომ. 9,26), *ὁὐ λῆξῃ μου ἡμῶν.*

ბ) გრამატიკული დაზუსტება (ნაწევრების, ზმნისწინების, უდეტრების გადმოღება): ადამისითგან (+ვიდრე ¶) მოსესადმდე (პრომ. 5,1), *ἀπὸ Ἀδάμ μέχρι γὰρ Μωυσῆος.* ჯორცითა (+შით ¶) (პრომ. 7,4), *ὁὐδὲν ἴσχυεν ἡ ἀνάγκη αὐτῶν.* სათნო ყოფილ ვარ| თანა—მნებაეს, (პრომ. 7,22) ¶, *ταυτῶνμα.* სული ცხოველ სიმართლისა (+თჯს ¶) (პრომ. 8,10), ... *ὁὐδὲν ἴσχυεν ἡ ἀνάγκη αὐτῶν.*

კლება: კლების შემთხვევებშიც ¶ ნუსხა არსებითად ბერძნულ წყაროს მიჰყვება: ნათლად მათა (—¶), რომელნი არიან ბნელსა შინა (პრომ. 2,19), *ὡς ἡσὲν ἐν ἀρχῆς.* სახარებასა მას შინა (—¶) ქრისტესსა, (I კორ. 9,12), *καὶ ἐπαρχεῖται ἡσὲν Χριστῶν.* რამეთუ კაცად-კაცადმან თქუენმან (—¶) (I კორ. 11,21), *ἐπαρχεῖται γὰρ...*

სხვა რედაქციული ცვლილებანი: ¶-ს თავისებური იკითხვისების მეტი წილი არსებითად ლექსიკურ ცვლილებებზე მოდის ¶A რედაქციის ამა თუ იმ ლექსიკურ ერთეულს ცვლის სხვა ერთეულით, ხშირად სინონიმური მნიშვნელობის სიტყვებით, რომ ქართული თარგმანი უფრო ზუსტი გახადოს ბერძნულ წყაროსთან მიმართებით.

ა) ლექსიკური ცვლილებანი: რასა უკუე იტყვს წიგნი? (პრომ. 4,3), ...*წერილი ¶*, *αὐτῶν ἡ γράφῃ λέγει:* უფლებდეს (პრომ. 6,9), *სუფევდეს ¶*, *καρῶνται.* ხოლო საქმედ კეთილისა მის არა მიფლობს (პრომ. 7,18), *და ყოფად კეთილისა მის არა ვპპოვებ ¶*, *ὁὐδὲν ἴσχυεν ἡ ἀνάγκη αὐτῶν.* გამო-

ჩინებად არს (პრომ. 8,18), გამოცხადებად არს **ϥ**, ἀποκαλυφθήσεται. მსგავსივე შენაცვლება I კორ. 3,13-ში. განემაჩვენეს კეთილად (პრომ. 8,28), კეთილად წარემართის **ϥ**, συναρχεῖ... (შდრ. უფრო ზუსტი თარგმანი ეფრემ მცირისა: თანა-მოქმედ კეთილისა ექმნების). ელმინ (I კორ. 12,26), ევენებინ **ϥ**, ἀνάγει. ჯორცნი ქრისტესნი (I კორ. 12,27), ასონი ქრისტესნი **ϥ**, ἅμα καὶ Χριστοῦ.

ბ) გრამატიკულ-სტილისტური ხასიათის ცვლილებებ-
დაზუსტებანი: არა შეერაცხოს სიძვად (პრომ. 7,3), რათა არა იყოს იგი მრუშ **ϥ**, τὸν καὶ εἶπαι ἀντὶ τοῦ καὶ γαίμω.

ზოგჯერ გრამატიკულ ფორმებსაც აზუსტებს ბერძნული წყაროს კვალობაზე: არა-მე წინადაცუთილებდა იგი მისი წინადაცუთილებად შეერაცხოს (პრომ. 2,26), **ϥ**-შია: შეერაცხოს. ირ. დამატების ფარდი სიტყვა ბერძნულშიაც არა: οὐ γὰρ ἐπιβήσεται αὐτὸν εἰς παρρησίαν λαομαρτυρίας. განახლებითა ცხოვრებისათა (პრომ. 6,4), განახლებულებითა ცხოვრებისათა **ϥ**. საწყისის გადაკეთება აბსტრაქტულ სახელად გასაგები იქნება, თუ გავივალისწინებთ, რომ ბერძნულშიც მსგავსივე წარმოების ფორმაა: ἐν ἡμεῖς ἰσχυροί: ზაჭე. ყოველთა დღეთა (პრომ. 14,5), ყოველსა დღესა **ϥ**, ἅμα καὶ ἡμέρας. დიდებად ღმრთისა (პრომ. 15,8), სადიდებელად **ϥ**, ἡμεῖς ἰσχυροί: ἡμεῖς. ეკლესიათა ღმრთისათა (I კორ. 1,2), ეკლესიასა ღმრთისასა **ϥ**, τὴν ἐκκλησίαν τὴν ἡμεῖς.

გ) სინტაქსური (სიტყვათა რიგის) ცვლა: ასეთ შემთხვევაში **ϥ** უმეტესად სიტყვათა ისეთ რიგს გვიჩვენებს, როგორც ბერძნული ტექსტი: ხოლო ღმერთსა მადლი (პრომ. 7,25), ხოლო მადლი ღმერთსა **ϥ**, ἡμεῖς καὶ ἡμεῖς. იგინი არიან შეილნი ღმრთისანი (პრომ. 8,14), იგინი შეილნი ღმრთისანი არიან **ϥ**, οὐκ ἔστιν ἡμεῖς. სულითა და ჯორცითა (I კორ. 7,34), ჯორცითა და სულითა **ϥ**, τὸν ἅμα καὶ τὸν ἅμα καὶ. მოსაგსენებელად ჩემდა (I კორ. 11,25), ჩემდა მოსაგსენებელად **ϥ**, εἰς τὸν καὶ τὸν ἅμα καὶ.

ზემოვანხილული მასალის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ B რედაქციის ხელნაწერებში და მათ შორის **ϥ** ნუსხაში დაცული ტექსტი უნდა წარმოადგენდეს ძველი ქართული თარგმანის ბერძნულ წყაროსთან საგანგებოდ შეწამებულ-შეჭერებულს, ყოველ შემთხვევაში უფრო მეტად შეცვლილს, ვიდრე ეს A რედაქციის ნუსხებში დაცული ტექსტია.

ბ) B რედაქციის ბი ნუსხები: ბ (Sin 58/31) და 7 (Ath. 42) ხელნაწერები ერთი დროისაა (X საუკუნისა) და ტექსტობრივადაც ახლოს დგანან ერთმანეთთან. ამათგან 7 თითქმის სრულია (აკლია მხოლოდ პრომ. 5,2—10,13), ხოლო ბ საგრძნობლად ნაკლებია, აკლია: პრომ., I კორინთელთა, II კორინთელთა 1—2,10; I თეს. 4, 11—5,28; II თეს., ებრ. 1—5,5.

ჩვენ აღნიშნული გვაქვს, რომ „ბი ნუსხებში წარმოდგენილ რედაქციას ეყრდნობა C რედაქცია (გიორგიეული)“¹⁴. სათანადო მასალები მაშინ არ მოგვიყვანია. ამიტომ საჭიროდ ვთვლით ამაზე საგანგებო მსჯელობას. ბი ნუსხებში წარმოდგენილი ტექსტი უფრო შეჭერებული და მიანლობული ჩანს ბერძნულ წყაროსთან, ვიდრე **ϥ** ნუსხისა. ამიტომ არის, რომ ბი ნუსხების **ϥ**-სგან და A რედაქციისაგან განსხვავებული იკითხვისების დიდი ნაწილი მისალები აღმოჩნდა გიორგი მთაწმიდლისათვის.

¹⁴ პაულს ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები... გვ. 012.

ბ7-ს AB რედაქციითა სხვა ნუსხეებისაგან განსხვავებული და გიორგისეულ რედაქციასთან საერთო იკითხვისეები:

ა) ტექსტობრივი დაზუსტება (მატება, კლება): ხოლო რომელი-იგი არა იქმნ და პრწამნ ხოლო (+ 7, C) განმამართლებელი იგი უღმრთოჲსა... (პრომ. 4,5), *παρασονται με ενι τον μεγαλυνα*. საკდემლად თქუენდა გეტყვ თქუენ (-7, C) (I კორ. 6,5), *προς εντροπην υμων λεγω*. ბერძნულის მიხედვით და სტილისტურადც სწორია 7 და C-ს იკითხვისი. ჰმატებდით საქმესა უფლისასა მარადის (+7, C) (I კორ. 15,58), *παρασονται εν τω ερω αν των υμων παντα*. დღესა მას უფლისა იესუსა] უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესსა 7 (II კორ. 1,14) უფლისა ჩუენისა იესო ქრისტესსა C, *εν τω ημερα των υμων ημας η Ιησους* (ზოგი ბერძნული წყარო უმატებს: *Χριστου*). რაე-იგი არს ქრისტესს მიმართ ახალი დაბადებული (+7, C). (II კორ. 5,17), *...καινη καιας*. გურწამს, რამეთუ კეთილი...] რამეთუ გურწამს, ვითარმედ კეთილი... 7, C. (ებრ. 13,18), *πιστημας η ερ ενι καιτη...*

ბ) ფრაზის რედაქციული (ლექსიკური) ცვლა: მადლ-სცემდეს 7, მადლსა მისცემდეს 77 (პრომ. 1,21), ჰმადლობდეს 7, C, *ηγαλαρισηται*, ე. ი. ძველი რედაქციების რთული ზმნის ფორმა ორგანულითაა შეცვლილი 7-სა და C-ში, რაც შეესაბამება ბერძნული წყაროს იკითხვისს და ქართული ენის ბუნებასაც. ჯერისა მის (პრომ. 12,3), წესისა მის 7, C, *εν ενι φρονειν*. ნუ საქმლისათჳს დაჰსწნით საქმესა (პრომ. 14,20), ნუ ჰამადისათჳს დაჰსწნი 7, C, *μη ενεσθεν πισματας καιαλας εν ερω*. იყოს თუ გარდარეულ (I კორ. 7,36), იყოს თუ გარდასრულ 7, C, *εν τω παρελατοι*.

გ) ფრაზის გრამატიკული ცვლა: ასეთ შემთხვევაში საგრძნობია, რომ ფრაზის გრამატიკული შინაარსის შეცვლა ხდება შემდეგ გარემოებათა გათვალისწინებით: 1. ბერძნული წყაროსა და კონტექსტისა, 2. ცოცხალ ფორმათათვის ანგარიშის გაწევით, ნეოლოგიზმებით.

1. ფრაზის გრამატიკული შინაარსის ცვლა ბერძნულ წყაროსა და კონტექსტის მიხედვით: ამას სამე ჰკონებ, კაცო...? (პრომ. 2,3), მაგრამ 7 უმატებს კითხვით ა ნაწილაკს: ჰკონება (ასეა C-შიც). ა-ს დამატება კონტექსტით გამართლებულია, რადგან წინადადება კითხვითია და ა ხაზს უსვამს ამ კითხვითობას. ბერძნულშიც წინადადება კითხვითია, მაგრამ კითხვითი ნაწილაკის გარეშე: *λεγει με αναι, ο ανθρωπος...* აქ მზ ნაწილაკი გადმოცემულია სამე-თი, რომელიც შინაარსით უფრო დადატურებითია, ნიშნავს: ნამდვილად, კი... კითხვითი ა ნაწილაკის დამატების შემთხვევები 7-სა და C-ში სხვადა: (I კორ. 1,13; 3,16...). 70-ს ცვლილება შეაქვს ბერძნული თანდებულის გადმოღებაში და ხშირად კონტექსტისთვის უფრო შესაფერის მნიშვნელობას არჩევს: და ერთ არს უფალი იესუ ქრისტეს, რომლისათჳს ყოველი (I კორ. 8,6), *...რომლისა მიერ ყოველი 7, C. მენ ενι παντα*. კონტექსტისათვის შესაფერია 7 და C-ს იკითხვისი (მდრ. II один Господь..., коториm все). ყოველი სიმწარე და გულის წყრომა... მოისვენ თქუენგან (ეფეს. 4,3), *...თქუენ შორის...* 7, C, *επιτηνω εφ υμων*. მართალია, ბერძნულ *επι* თანდებულს უფრო „გან“ შეესაბამება, მაგრამ კონტექსტისათვის, ქართული ფრაზისათვის „შორის“ უფრო შესაფერია: ყოველი სიმწარე... მოისპოს თქვენში, თქვენს შორის.

ბრუნვის ფორმას, ან ზმნის რომელიმე კატეგორიის (პირის, რიცხვის, მწკრივის) ფორმებს და ამ ცვლილებებს იმეორებს C-ც: თავ არს ეკლესიათა (ეფეს. 5,23), ეკლესიისა ბ, C, ეკლესიასა ო, $\alpha\epsilon\lambda\lambda\eta\tau\eta\varsigma\ \epsilon\kappa\kappa\lambda\eta\sigma\iota\alpha\varsigma$. მდიდართა მათ... ამცნებდ (I ტიმ. 6,17), ვამცნებ ო, ამცენ ბ, C, $\alpha\pi\alpha\rho\chi\epsilon\iota\varsigma$. ნუმცა ვის ჰგმობედ (ტიტ. 3,2), ჰგმობენ ბ, C. მუნ მიორჩევიეს დაზამთრებად (ტიტ. 3,12), მუნ ვირჩიედ დაზამთრებად (დაზამთრებად ბ) ბ, C, $\epsilon\chi\epsilon\rho\iota\chi\alpha\ \alpha\pi\alpha\rho\chi\epsilon\iota\mu\alpha\tau\alpha$. ბ სიტყვაწარმოებაშიც ავლენს აქა-იქ C-სთან საერთო ფორმებს: ესე არს ჩემ მიერ მათ მიმართ აღთქუმაჲ (პრომ. 11,27), ესე არს ჩემ მიერი იგი... აღთქუმაჲ..., $\eta\ \alpha\alpha\rho\ \epsilon\mu\alpha\varsigma\ \delta\epsilon\alpha\theta\eta\tau\eta\varsigma$.

ბ-ს შესწორება გამართლებულია ბერძნული წყაროთი, კონტექსტით: უბრალო დამატება „ჩემ მიერ“ შეცვლილია განსაზღვრებად „მიერ“ თანდებულის დერივაციულ ელემენტად გამოყენების გზით: ჩემ მიერი... აღთქუმაჲ. თანაც η , ნაწევარიც „იგი“-თ არის გადმოღებული. დაწყნარებითა შეუნიერ (ტიტ. 2,3), დაწყნარებულებითა შეუნიერ ო, C, $\epsilon\upsilon\ \alpha\epsilon\alpha\alpha\tau\eta\mu\alpha\tau\epsilon\iota\varsigma\ \epsilon\pi\alpha\theta\eta\sigma\iota\alpha\iota\varsigma$.

2. ფრაზის ცელა გრამატიკული ნეოლოგიზმების საფუძველზე: როგორც აღნიშნეთ. ბრუნვები X საუკუნისაა, ისე როგორც AB რედაქციის სხვა ნუსხები. ამიტომ თითქოს მოულოდნელია გამორჩევით ბრუნვების გრამატიკულ ნეოლოგიზმებზე საუბარი. მაგრამ თუ მანაც ვჩერდებით ამ საკითხზე, ეს შემდეგი გარემოების გამო: AB რედაქციის სხვა ნუსხებისაგან განსხვავებული ბ-ს ზოგიერთი იკითხვისი გრამატიკული თვალსაზრისით უფრო ახალი ჩანს. რა თქმა უნდა, შესაძლოა მსგავსი ფორმები უფრო ადრეულ ხელნაწერებშიც იყოს, მაგრამ ეს ხელს არ უშლის იმას, რომ ბ-ში დადასტურებული ზოგიერთი ფორმა AB რედაქციის სხვა ნუსხებთან შეპირისპირების საფუძველზე ერთგვარი შეზღუდვით გრამატიკულ ნეოლოგიზმად ჩავთვალოთ. ასეთ ფორმებს C ჩვეულებრივ იმეორებს. ეს ფაქტი თავად იმის საფუძველს იძლევა, რომ ბრუნვებში დაცული ტექსტი ჩავთვალოთ B რედაქციის მოგვიანო გადამუშავების შედეგად.

ფონეტიკიდან აღსანიშნავია — სპირანტი ჰ, ს და უმარცვლო უ-ს დაკარგვის შემთხვევები, უცხო სახელებში ორი ერთნაირი ხმოვნის გამარტივება ერთის დაკარგვის გზით, ზმნისწინების გამარტივება თანხმოვნითი ელემენტის დაკარგვით: ჰებრაელ (II კორ. 11,22), ებრაელ ო, C; ჰსუამ (I ტიმ. 5,23), სუამ ბ, C; ჰხალიან (II ტიმ. 2,22), ხალიან ბ, C; ისააკის (ებრ. 11,9), ისაკის ო, C; შდრ. ისააკი (ებრ. 11,17), ისაკი ლბ, C; ალგდა (ეფეს. 4,8), ატდა ლბ; C; ალტოკოს (II თ.ს. 2,8), ატოკოს ლ, C; ტუმევითა (კოლ. 2,22) ტმევითა ლბ (მაგრამ C-ში ტ შენარჩუნებულია).

„ეკლესია“ სიტყვა AB-ს ხელნაწერებში ხშირად უკვეცელია¹⁵, ბ-სა და C-ში კი კვეცას ემორჩილება: ეკლესიამსაგან (ეფეს. 3,10), ეკლესიისაგან ლბ, C; თავი ეკლესიამსაჲ (კოლას. 1,18), თავი ეკლესიისა ო, ეკლესიისაჲ C.

ბრუნვებში ზოგჯერ ნარიანი პირ. ობიექტის ნიშანი აქლია ზმნას¹⁶ (უფ-

¹⁵ ი. იმნაიშვილი. სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957, გვ. 105.

¹⁶ ზ. სარაქელიძე. ნ სუფიქსით გამოხატული მრავლ. რიცხვში დასმული სახელის ზმნასთან შეუთანხმებლობის შემთხვევები ძველ ქართულში, „მაცნე“, 1969, № 3, გვ. 233.

რო მამინ, როცა ზმნის ფუძე ნარზე მთავრდება). ასეთ შემთხვევებს C შეგნებულად არ უშვებს: ჩუენ გამოგუდვენეს (I თეს. 2,15), გამოგუდვენეს ო, მიქსნა ჩუენ (კოლას. 1,13), მიქსნა ჩუენ ბ; მათ არა იცნეს გზანი ჩემნი (ებრ. 3,10), იცნეს გზანი ჩემნი ო.

ზოგჯერ კავშირებითი ფორმის მყოფადი თხრობითი კილოს ფორმითა შეცვლილი ბ-სა და C-ში: დაემტკიცოს ყოველი (II კორ. 13,1), დაემტკიცების ყოველი ბ, C.

ნეოლოგიზმად მოჩანს ო-სა და C-ს შემდეგი იკითხვის: არა შეუკრა პირი კარსა მლენველსა (I კორ. 9,9), შდრ. არა დაუკრა პირი... ტლ. ან კიდევ ბ-ს ჩვენება: არა უნახავს (კოლას. 2,1), შდრ. არა უხილავს ტლლლ.

ზემოგანხილული მასალა გვაფიქრებინებს, რომ ბ ნუსხებში წარმოდგენილი ტექსტი მივიჩნით B რედაქციის ბერძნულთან კიდევ უფრო დაახლოებულ სახეობად, რომელიც საყრდენი ჩანს გიორგი მთაწმილისეული ვერსიისათვის.

დასკვნები: A და B ვერსიითა ტექსტს საფუძვლად უნდა ედოს ერთი თარგმანი, საერთო არქეტიპი. A და B-ს ტექსტი იმ სახით, რა სახითაც ის არის წარმოდგენილი მე-10 საუკუნის ხელნაწერებში, წარმოადგენს საერთო არქეტიპის სხვადასხვა ზომით და სხვადასხვაგვარად გადამუშავების შედეგს. ორივე რედაქციაში გამოიყოფა რამდენიმე ტექსტობრივი ფენა. მათგან უძველესი უდიდეს შემთხვევაში საერთო ორივე ვერსიისათვის და რამდენადმე მიახლოებით ანახავს არქეტიპს, ძველ ქართულ თარგმანს. მეორადი ფენის იკითხვისები სხვადასხვა მასშტაბითაა წარმოდგენილი თითოეულ ვერსიაში. A-ში ცოტაა, B-ში საგრძნობლად მეტი, რაც გვაძლევს იმის საფუძველს, რომ A-ს ტექსტი B-სთან შედარებით ნაკლებ შეცვლილად და არქეტიპთან უფრო ახლო მდგომად მივიჩნით. საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ B-ს A-საგან განსხვავებული იკითხვისების უდიდესი ნაწილი შეესატყვისება ბერძნული ტექსტის ჩვენებას, ხოლო A-სი — სომხურ-სირიულს (ამას სპეციალურად სხვაგან ვეხებით).

ამჟამად, რომ B რედაქციაში შემავალი ნუსხები ტექსტობრივ იდენტური არ არის და საკმაოდ სხვაობს ერთმანეთისაგან. B რედაქციის რომელიმე ნუსხის განსხვავებული იკითხვისი სშირად ისევ A-ს ტექსტთან პოულობს პარალელს, რაც საერთო არქეტიპის სხვადასხვა ზომით გადამუშავების შედეგი ჩანს. ამდენად, B რედაქცია არ წარმოადგენს უნიფიცირებულ და მტკიცედ დადგენილ რედაქციას, ვთქვათ, ისეთს, როგორიცაა გიორგისეული C ვერსია, რომლის ნუსხებში ტექსტუალური სხვაობა მინიმალურია, უმნიშვნელოა, „B რედაქცია“ ტერმინში, თუ მკაცრი სიზუსტით შევაფასებთ ვითარებას, უნდა ვიგულისხმოთ ისეთი ტიპის ტექსტი, რომელიც აერთიანებს A-სთან მიმართებით ნაკლებად (♀ ნუსხა) თუ მეტად (ბ) შეცვლილ ტექსტს. B რედაქციის ნუსხათაგან ბ ხელნაწერებში დაცული ტექსტი ამჟამად ავლენს ამავე რედაქციის სხვა ნუსხებისაგან განსხვავებულ ტექსტობრივ ფენას, რომელიც მომდევნო, უფრო გვიანდელი (მესამე?) გადამუშავების შედეგი და ბერძნულ ტექსტთან მისადაგებელი ჩანს. ბ-ს განსხვავებული იკითხვისები, რომლებიც ბერძნულ ტექსტს შეესაბამება, ყოველთვის არ უპირისპირდება სომხურ-სირიულ იკითხვისებს, პირიქით, ზოგჯერ მიჰყვება მათ, მაგრამ ეს არ იძლევა იმის საფუძველს, რომ ეკვი შევიტანოთ ზემო აღნიშნულ

ვირადღე: ბრ-ს რედაქტორი უფრო უახლოებს ქართულ თარგმანს ბერძნულ წყაროს, ავსებს და ავრცობს ტექსტს ბერძნულის კვალობაზე, აზუსტებს ფრაზების გრამატიკულ შინაარსს, ე. ი. ბრ-ს განსხვავებულ იკითხვისთა უდიდესი ნაწილი, ასე ვთქვათ, „ბერძნული ყადისაა“. ამის გამოა სწორედ, რომ გიორგი მთაწმიდელი ბრ-ს ბერძნულთან მისადაგებულ იკითხვისებს უცვლელად ტოვებს და პირდაპირ გადმოაქვს თავის რედაქტორულ ნამუშევარში — სამოციქულოს მისეულ რედაქციაში. ასე რომ, სანამ გიორგი მთაწმიდელი რედაქციულად გადაამუშავებდა სამოციქულოს, მანამ გიორგის ხელთ არსებულ ძველ ქართულ თარგმანს არაერთგზის ჰქონდა გავლილი სხვადასხვა სახისა და ზომის შესწორება უცნობი რედაქტორების ხელში. გიორგი რომ ქართული თარგმანის სხვადასხვა ტიპის ტექსტს იცნობდა, საუკუნო არ უნდა იყოს: ოთხთავის ანდერძში ნათქვამი: „ჩუენნი ყოველნი სახარებანი პირველითგან წმიდად თარგმნილია და კეთილად — ხანმეტნიცა და საბაწმიდურიცა“ — ეს სამოციქულოზეც შეიძლება გავაერთელოთ. გიორგისეული რედაქცია ოთხთავისა ან სამოციქულოსი დიდი მასშტაბის რედაქციულ ცვლილებებს იმიტომ არ ავლენს, რომ გიორგი ძველი ქართული თარგმანის ისეთი ტიპის ტექსტით სარგებლობს, რომელიც საგრძობლად დაახლოებულია უკვე ბერძნულ წყაროსთან. ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს. სანამ გიორგი სამოციქულოს (თუ ოთხთავის) ქართული თარგმანის ბერძნულ წყაროსთან შეჯერებას შეუდგებოდა, მას ჯერ ქართული თარგმანის რედაქციები და ნუსხები უნდა შეესწავლა, შეერჩია მათგან ისეთი, რომლის რედაქციული სახე მისთვის ყველაზე უფრო მისაღები იყო, მისი მთარგმნელობითი პრინციპების შესაბამისად რამდენადმე მაინც იყო შესრულებული.

A და B რედაქციათა ნუსხები რომ X საუკუნისაა, ეს გვაფიქრებინებს, რომ ორივე ვერსიის ტექსტი პარალელურად უნდა ყოფილიყო გავრცელებული და ხმარებული X საუკუნეში. დამახასიათებელია, რომ არა თუ X, არამედ XI საუკუნისთვისაც კი გიორგი მთაწმიდელი შესაძლებლად თვლის ძველი რედაქციების (ხანმეტის, საბაწმიდურის) გამოყენებას ქართულ ეკლესიაში. მაგრამ მოღწეული ხელნაწერების მიხედვით, უნდა ვიფიქროთ, რომ სამოციქულოს გიორგისეული ტექსტის კანონიზაციამდე უფრო გავრცელებული უნდა ყოფილიყო B რედაქციის ტექსტი, როგორც უფრო დაახლოებული ბერძნულ წყაროსთან.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ა. შანიძემ

ა ლ მ ს ი ჭ ი ნ ა რ ა უ ლ ი

„ჯვარისა“ და „ხატის“ მნიშვნელობისათვის ქართულში*

სიტყვა ხ ა ტ ი არაბული წარმოშობისაა; არაბულად ხ ა ტ ტ ნიშნავს: „ხაზი; ნაწერი“ („ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი“). ქართულის გარდა ეს სიტყვა ზოგ სხვა ენაშიაც შესულა — თურქულში, სომხურში, ჩაჩნურ-ინგუშურში, ხუნძურში...

ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების მიხედვით ხ ა ტ ი ნიშნავს: „გამოსახულება, ნახატი, მსგავსება, „ფერი“, სახე, სურათი, შესახედაობა“¹. მაგ.: ...და ვითარ შევედ შინა, ვიხილე ხ ა ტ ი მისი (შუშანიკისა, — ა. ჭ.) დაბ-აარული და განსივებული (ი. ც უ რ ტ ა ვ ე ლ ი. მარტვილობაჲ შუშანიკისი. VII,11); ... მაქუს სამეოცდაათი წელი და უფროჲს, არა მიხილავს ხ ა ტ ი კა-ცისაჲ დღესამომდე (იოანე მოსხი, ლიმონარი, 114,12); ... რომელთაჲ კმაჲ ისმოდა, ხოლო ხ ა ტ ს ა არა ხედვიდეს (სიბრძნე სოლომონისი, იმ, 1); ... მიჩუენეთ მე დრაჰკანი. ვისი არს ხ ა ტ ი და ზედა დაწერილი? (ლ. 20,24); ... რამეთუ არს მონაზონთა დიდ ხ ა ტ მონაზონებისა ანტონისა იგი ცხორებაჲ (ცხორებაჲ წმიდისა ანტონისი, 6,3); ხოლო ეშმაკნი... იმღერიან, ვითარცა კარავსა შინა, იცვალებენ ხ ა ტ ს ა (იქვე, 35,25).

შემდეგ ხ ა ტ ი დაერქვა სურათს:

შექმნა დედაკაცჲან მან ხ ა ტ ი სუმონისა, და დადგა იგი სარწმუნოებით სახლსა შინა თვისსა, და ჰყოფდა ხ ა ტ ი იგი სასწაულთა მადლითა სულისა წმიდისაჲთა... (ციმენი, I,270,9—10).

ხ ა ტ ის ეს მნიშვნელობები („სურათი“, „გამოსახულება“, „სახე“...) საერო ლიტერატურის ძეგლებშიაც დასტურდება:

... მისი სახე გულსა ჩემსა ხ ა ტ ა დ ასრე გ ა მ ო ვ ხ ა ტ ე (ვეფხისტყაოსანი, 252,2); ... კვლა ერთი თვალი, სამსგავსო მზისა შუქ-მონამატისა, მას წინა დამით ძალ-ედვის მ ხ ა ტ ე ვ ა რ ს ა ხ ა ტ ე ვ ა ხ ა ტ ის ა (იქვე, 1464,4); ... მათ სამთა თულთაჲგან რომელიცა უყუენსა დამესა დასდვი, ესრე ნათობდის, რომე მ ხ ა ტ ე ვ ა რ ი ხ ა ტ ს ა დ ა ხ ა ტ ე ვ დ ა (ამირანდარეჯანიანი, 200, სქოლიო, 2—3). ... მრცხენიანი... თუთ თავისა ჩემისაგანცა ესთენ, ვითა ველარა შევეძლებ ხ ა ტ ის ა ჩემისა ხილვად (რუსუდანიანი, 275,19).

საბა წერს: „ხ ა ტ ი — მსგავსი სახე“², ხოლო ნ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონში ვკითხულობთ: „ხ ა ტ ი — სახე გამოწერილი, გამოსახული, и н р а з, и з о б р а ж е н и е, и к о н а, л и კ “³.

* წაითხულება საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის სამეცნიერო სესიაზე 1972 წ.

1 ი. ა ბ უ ლ ა ძ ე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973.

2 ს უ ლ ხ ა ნ - ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1948.

3 ნ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი, ქართული ლექსიკონი, თბ., 1961.

შუა საუკუნეებზე უფრო ადრე ხატი სამლოცველოსა (МОЛЕЛЬНЯ) და ღვთაების („ხთიშვილის“), ხოლო ხ ა ტ ო ბ ა დღეობის, რელიგიური დღესასწაულის მნიშვნელობით ვერ დავადასტურეთ. შემთხვევითი არ არის, რომ ხ ა ტ ი ს ასეთი მნიშვნელობა არც ძველი ქართული ენის ლექსიკონებში ჩანს.

შემდეგ ხ ა ტ მ ა განივითარა ახალი მნიშვნელობები:

1. ადგილი, სადაც ხატი (ИКОНА) ასვენია, სალოცავი ადგილი (МОЛЕЛЬНЯ).
2. ღვთაება, „ხთიშვილი“. ეს ასე იყო საქართველოს ბარში, აღმოსავლეთშიაც და დასავლეთშიაც. ვფიქრობთ, ამას დოკუმენტურად დადასტურებაც არ სჭირდება.

მანამდე ჩვენში (მთაშიაც და ბარშიაც) დღევანდელი ხ ა ტ ი - ს (МОЛЕТЪЯ, СЮЖЕСТВО) ნაცვლად გვქონდა სიტყვა ჭვარი, რომელიც, როგორც რელიგიური ტერმინი, ხატზე გაცილებით ძველია. ვ. თოფურია წერს: „საქართველოში, რამდენადაც სათანადო ისტორიული წყაროები ამის თქმის საშუალებას გვაძლევს, ჭვარი ქრისტიანობის გავრცელებას სდევს თან“⁴. ამის ერთ-ერთი დადასტურებაა, თუნდაც, ადიგენის რაიონის წყისის VI საუკუნის ქვა-ჭვარის წარწერა: „ესე ჳ უ ა რ ი ქრისტჳსი მე, კონსტანტი, ძემან სტუფანესმან და გუდასმან, აღჳუმართე, სახელსა მ ც ხ თ ი ს ა ჳ უ ა რ ი ს ა ს ა, ნასყიდესა ჳუეყანასა ჴედა, შაჳრამანსა ა, საცოდ ჩუენდა, ცოლისა და შვილთა. ნოემბერსა იზ ამენ“⁵.

3. ვ. თოფურია აღნიშნულ ნაშრომში შემდეგ წერს: „ისტორიული წყაროებით ქვა-ჭვარათა დასაბამი საქართველოში მოქცევის პირველ ხანებს უკავშირდება. ქრისტიანობის გავრცელებისთანავე ჭვარმა მოიკიდა ფეხი. შემდეგში მის ადგილს იჭერს ტაძარი და, რაც საგულისხმოა, სწორედ ჭვარის ტაძარი. ამდენად, ჭვარის ტაძარი უშუალო გავრცელებაა ჭვარისა თუ ქვაჭვარასი და ქვეყნის კულტურის აყვავების მაუწყებელია“⁶.

აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის, კერძოდ ფხოვის, შესახებ „ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთან“ შემდეგს გვაუწყებს: „ფხოველნი ჳ უ ა რ ი ს მსახურნი არიან და ქრისტიანობას იჩემებენ“ (ქ. ც⁷ბა, II, III, 6). და მართლაც, ქრისტიანობის შესვლის შემდეგ მთაში სამლოცველოსაც (ნაგებობას) და სალოცავებსაც („ხთიშვილთ“) ჳ ვ ა რ ი ეწოდებოდა: ლაშარის ჳ ვარი, გუდანის ჳ ვარი, ჳ ვამატის ჳ ვარი, კარატის ჳ ვარი, ანატორის ჳ ვარი... (ფშავსა, თუშეთსა და ხევსურეთში). ჳ ვ ა რ ს უკავშირდება აუარებელი ძველი ტოპონიმი მთაში: დათვისჳვარი, ჳ ვართჳორტი, ჳ ვარკიდი, ჳ ვარის ტყე, ჳ ვარისუბანი (ფშავი, ჳ ვესურეთი), ჳ ვართანა, ჳ ვართკალო, ჳ ვმოჯორა (ხევი), ჳ ვარბოსელი, ჳ ვარის ქეიშები, ჳ ვარჩუა (ჳ ვართჳშუა) (თუშეთი) და ა. შ.

„საქართველოს ადმინისტრაციული დაყოფის“ (1961 წ.) მიხედვით მთელი საქართველოს ტერიტორიაზე არ აღმოჩნდა არც ერთი დასახლებული პუნქტი, რომლის სახელის შემადგენელ ნაწილადაც შედიოდეს სიტყვა ხ ა ტ ი, სიტყვა ჳ ვ ა რ ი კი ქართულ ტოპონიმიკაში (აღმოსავლურშიაც და დასავლურშიაც) ძალიან ხშირად გვხვდება: ჳ ვარი (ორ რაიონში), გომის ჳ ვარი, დიდი გარეჳვარი, დიდი გორიჳვარი, ვაკიჳვარი, კოდიჳვარი, მჳალიჳვარი,

4 ვ. თოფურია, ქვა-ჭვარანი საქართველოში, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. IV, თბ., 1942, გვ. 30.

5 ა. შანიძე, ძველი ქართული ჳ რესტომთია, ტფ., 1935, გვ. 25.

6 ვ. თოფურია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63.

პატარა გარეჯვარი, საჯვარე, ცხეთისჯვარი, ჯვარზენი. ჯვართმუხა, ჯვარიქეთი, ჯვარისა, ჯვარისუბანი.

ისტორიული წერილობითი წყაროებითაც ეს ვითარება დასტურდება. სპეციალურად შესწავლილია დოკუმენტები X—XVIII საუკუნეებისა და ცალკე წიგნად გამოცემული (იხ. მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონომიკისათვის, I წიგნი, თბ., 1964 წ.). მასალა ანბანურად არის გაწყობილი, ანოტირებულია ტოპონიმის შემცველი დოკუმენტი და ნაჩვენებია მისი თარიღი. ამ საინტერესო და საჭირო წიგნში ჯვარი ტოპონიმად ჯერ კიდევ 1058 წელს იხსენიება: სოფელი ბორცვის ჯვარი 1058 წელს ბაგრატ მეოთხეს შიომღვიმის მონასტრისათვის შეუწირავს. (იხ. სტატია: მანგლის-ქევი, გვ. 137). აი. დანარჩენი ტოპონიმები, რომლებიც სიტყვა ჯვარს შეიცავენ: ბოცოს ჯვარი (1398 წ.), გარეჯვარ-ბაკურსუბანი (1348 წ.), გარეჯვარი (1535), გომიჯვარი (1658), გორისჯვარი (1590, ეკლესია), გორიჯვარი (1634, სოფელი), ზედაჯვარი (1689), კეხისჯვარი (1467, 1658), ლაშარის ჯვარი (XVII ს.), მარიაშჯვარი (1579), რკინის ჯვარი (1515, 1535), საჯვარე (1688), ტყემავარის ჯვარი (1614), ფარის ჯვარი (1636), ციხიჯვარი (1564—1579), ძღვეისჯვარი (1579), წიფლისჯვარი (1615), ჯვარა (1398), ჯვარდამწვარი (1658), ჯვარიქვარი (1964, 1477 და ა. შ.), ჯვარი (XVII), ჯვარი (მონასტ. 1398 და ა. შ.), ჯვარი (ქართველთა მონასტერი იერუსალიმში) (1666, 1683), ჯვარისა (1579), ჯვარისა (სოფ., 1660), ჯვარისუბანი (1492), „ჯვარის ქრისტე“ (1614), ჯვარ-ნასოფლარი (1579), ჯვარული გორა (1559). ხომ არ არის აღაღ-აძუ-ორ-ა-ც (1622) ოსურად გადაღებული ქართული ახალაჯვარა? ამ უკანასკნელის გამოკლებით სულ ოცდაათი ტოპონიმი.

XV საუკუნიდან დოკუმენტებში ხატიც ჩანს ტოპონიმად. ხატისწობენი|| ხატის-წობენა (1477, 1505 და ა. შ.), ხატის-სოფელი (1665), ხატის მიწა (1681), ხატის-კარი (1579), ხატის თელეთი (1693). ოცდაათის წინააღმდეგ მხოლოდ ხუთი ტოპონიმი და ეს სრულიად ბუნებრივი შეჯერდება: უძველესი ტერმინი (ჯვარი) ადრე დამკვიდრდა ქართულ ტოპონომიკაში, რადგან მან გაცილებით ადრე მიიღო სამლოცველოს მნიშვნელობა, ხოლო ხატი ამ მნიშვნელობას გაცილებით გვიან იღებს და, ბუნებრივია, ქართულ ტოპონომიკაში იგი ჯვარსავით ვერ ვრცელდება.

მთის ხალხურ პოეზიაში ყოველ ნაბიჯზე გვხვდება სიტყვა ჯვარი და ჯვარობა:

ხევესურული: ომათა ნათელისძესა მოხეყა გუდანის ჯვარიო (ხევეს. პოეზ., 12,11); (ხევესურნო) წინ გიდგასთ გუდანის ჯვარი, ყვიროდა კარებულასა; მოგყვებისთ ქაქმატის ჯვარი, ტიროდა ქალებურასა (ხევეს. პოეზ., 171, 2—3); ... ლაშქრობა დაუგვიანდა ლალსა გუდანის ჯვარსაო (ხევეს. პოეზ. 37,1); ... ვინ იქე ღორღლოვანასა? გაგიწყრ ქარატის ჯვარიო (ხევეს. პოეზ. 2,16); ... ადგიან, გაემართნიან, გახეყა არხოტის ჯვარიო (ხევეს. პოეზ., 199,5); ... სიკედილსა შექიასას იწყენს წყალ-შუის ჯვარია (ხევეს. პოეზ., 532,2).

ფშაური: ... ომუჩეველსა ქაბუქსა ომი ჯვარობა ეგონა (რაზიკ., III, 52,12); ..ქალს ნუ ჰველევ ჯვარობაშია, ტანთ ნათხოვარი აცვია; ქალი თუ გინდა ლამაზი, დაჰკვლიე ქერის მკაშია (ეაუა, V, 306); ... შავკერე ფაფანაგაი, წამოვალ ჯორობაშია (რაზიკ., III, 215,II); ... ნეტარ ველარ მიუსწრობთა დამასტეში ჯვარობასა? (რაზიკ., III, 168,17);

რომ აღრე ბარშიაც ჯვარობას ამბობდნენ, ამას დ. გურამიშვილი გვი-
დასტურებს:

...შე ვიყავ ერთი თავადი, მოსახლე გორის უბანსა,
ჯვარობას ჩენი ქალ-ჩაძალი იცამდენ არ ავს ჯუბანსა
(„ღაფთიანი“, 72, 324,2).

ბარში ჯვარი ხატ-მა შეცვალა, მთაში კი, კერძოდ ხევსურეთში, დღემ-
დე დარჩა ტერმინი ჯვარი. სწორად არის ასახული ეს ვითარება „ქართული
ენის განმარტებით ლექსიკონში“:

ჯვარი 5. კუთხ. (ხევს. ფშ.) „იგივეა, რაც ხატი“ (მნიშვ. ვ).

ხატი 3. „წარმართული ღვთაება, რომელიც თითქოს მფარველობს მთელ
თემს ან ცალკეულ გვარს (სინონ. ხევს. ჯვარი)“.

ჯვარობა კუთხ. (ხევს. ფშ.) „რომელიმე სალოცავის დღეობა, — ხატო-
ბა“. ხატობა ძვ. რელიგ. „ხატის დღე; დღეობა, ხატის დღესასწაული, —
ჯვარობა“.

აქ საჭიროა ერთხელ კიდევ ხაზგასმით აღვნიშნოთ, რომ მთაში ხატი
არც წარმართულ სამლოცველოს ერქვა და არც ქრისტიანულს. ეს ტერმინი
„ბარიდან“ შევიდა მთაში გასულ საუკუნეში. მთაში სამლოცველოს, სადაც
ჯვარი ესვენა, — ჯვარი ერქვა, სალოცავ ღვთაებასაც ჯვარს ეძახოდნენ.
ასე იყო ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ, მიუხედავად იმისა, რომ ამ სამ-
ლოცველოში ღვთისმსახურება დღემდე ნახევრად წარმართული დარჩა.

რა წარმართული ტერმინი შეცვალა ქრისტიანულმა ჯვარ-მა ძნელი სა-
თქმელია. სავარაუდოა, რომ ცალკეულ ლოკალურ სალოცავს თავისი სახელი
ჰქონდა (კობალა, იაქსარი, კვირაე...)⁷.

სიტყვა ხატი მე-18—19 საუკუნეებში ბარის მოსახლერე მთის რაიონ-
ებშიც (ფშავი, მთიულეთი) გაჩნდა „სამლოცველოსა“ და „სალოცავის“ მნი-
შვნელობით, სეფსურისთვის კი ხატი დღემდე არის მხოლოდ ჯვარედინი სა-
განი (ნაქარგი და მისთ.).

მე-19—20 საუკუნეებში ქართულ მწერლობასა და მეცნიერებაში მოხდა
უცნაური რამ: მთაში ოდითგან დამკვიდრებული ტერმინი ჯვარი თარგმნეს
ხატად: ფშავ-ხევსურეთის ხატები, ლაშარის ხატი. გუდანის ხატი... და შე-
იქმნა მცდარი აზრი, თითქოს მთიელები თავის ღვთაებებსა და სამლოცველოებს
ათადან-ბაბადან ხატ-ს უწოდებდნენ.

ამ მცდარმა აზრმა ზოგი გაუგებრობა გამოიწვია მეცნიერებაში და დღე-
საც იწვევს. ჩვენ ქვემოთ ორიოდ მათგანზე შევჩერდებით.

I. ჩენი სასიკაძულო მეცნიერი აკად. კ. კეკელიძე „მარტვილობა მუშა-
ნიკისა“-ს ტექსტზე მსჯელობისას ედავება პ. პეტერსს და წერს: „P. Pecters
захотел восстановить в нем (მუშანიკის მარტვილობის ტექსტში—ა. კ.) неко-
торые, измененные по его предположению, впоследствии формы. Но это
не всегда ему удаётся. Например, в предложении „ხატი დაამბუ“ он „ხატი“
хотел исправить „тахти“. Но он не учёл, что хабти персидское слово, ко-
торое не могло быть(?) в произведении V века, его нет в Библии. В дан-
ном случае хატი значит не „икона“, как обыкновенно переводит это

⁷ В. В. Бардавелидзе. Древнейшие религиозные первашия и обрядовое гра-
фическое искусство грузинских племен. Тбилиси, 1977.

слово, а „моделъня“, „молитвенное место“, где справляется какое-либо праздничное торжество. В таком смысле это слово бытует теперь пережиточно у некоторых горских грузин⁸. (ხაზი აქაც და ქვემოთაც ჩვენი, — ა. პ.).

აი, ადგილი შუშანიკის წამებიდან, რომელსაც ეხება პოლემიკა. გამძვინვარებული ვარსკენი ამბობს: «რამაჲს კელ-იწიფა ჩემ ზელა ცოლმან ჩემმან ესე-ვითარისა საქმედ? აწ მივედით და არქუთ, ვითარმედ: „შენ ჩემი ხატი დაამქუ და საგებელსა ჩემსა ნაცარი გარდაასხ, და შენი ადგილი დაგიტევებიეს და სხუად წასრულ ხარ.

ხოლო წმიდამან შუშანიკ თქუა: „არა თუ შე აღმემართა ხატი იგი და მემცა დავამქუ. ხოლო მამამან შენმან აღჰმართა სამარტკლუნი და ეკლესიანი აღაშენნა, და შენ მამისა შენისა საქმენი განჰყუენენ და სხუად გარდააქციენ კეთილი მისნი; მამამან შენმან წმიდანი შემოიხუნა სახილ თჳსა, ხოლო შენ დევნი შემოიხუნ: მან ღმერთი ცათაჲ და ქუეყანისაჲ აღიარა და ჰრწმენა, ხოლო შენ ღმერთი ჰეშმარტი უვარ ჰყავ და ცეცხლსა თაყუანის ეც. და ვითარცა შენ შემოქმედი შენი უვარ ჰყავ, ეგრეცა მე შენ შეურაცხ გყავ“ (IV).

ჩვენ მიერ ზაზგასმული ადგილი აკად. კ. კეკელიძეს ასე აქვს ნათარგმნი: „...ты разрушила модельню мою и тоже мое насыпала перлом, ты оставила свое обиталище и удалилась в другое место“⁹. ამ კონტექსტში ხატი „МОДЕЛЬНЯ“ ვერ იქნება რამდენიმე გარემოების გამო:

1. ხატის ეს მნიშვნელობა, როგორც ზემოთაც ითქვა, ძველ ქართულში არ არსებობს. იგი ჩნდება საშუალო საუკუნეებში. ჩვენ კი საქმე გვაქვს V საუკუნის ძეგლთან. არც ქართველ მთიელთა დამოწმება გამოგვადგება: სწორედ ქართველ მთიელებში გაჩნდა ეს მნიშვნელობა ყველაზე გვიან, ზოგან კი იგი ჯერაც უცნობია.

2. გამაზღვრიანებული ვარსკენი ჯერ კიდევ არ იყო მოსული სასახლეში, როცა შუშანიკმა მიატოვა იგი. რა მაზღვრიანური სამლოცველო (МОДЕЛЬНЯ) უნდა ჰქონოდა ვარსკენს, რომ შუშანიკს იგი დაემხო, დაუნგრია? ცხადია, ქრისტიანულ სამლოცველოზე აქ საუბარი არ არის, მაზღვრიანური კი ჯერ არავის აუშენებია.

3. იაკობ ცურტაველი ყველაფერს მოგვეთხრობს, რაც შუშანიკმა ამ დროს ფიზიკურად მოიპოქმედა ან სულიერად განიცადა. რისამე დამხობა-დანგრევანზე თხზულებაში საუბარი არ არის სწორედ იმიტომ, რომ მსგავსი არაფერი მომხდარა.

4. შუშანიკის წამებაში სიტყვა ხატი სხვაგანაც არის ნახმარი და იგი აშკარად სახეს, პირისახეს ნიშნავს: „და ვითარ შევედ შინა, — გვიამბობს იაკობ ხუცესი, — ვიხილე ხატი მისი (შუშანიკისა — ა. პ.). და ბძარული და განსიეებული“ (VII, 11). ეს ადგილი თვითონ აკად. კ. კეკელიძეს უთარგმნია როგორც სახე, „лицо: „Войдя, я увидел лицо её растерзанное и опухшее“ (გვ. 21).

⁸ К. Кекелидзе. Памятники древнегрузинской агнографической литературы. Тбилиси, 1956, გვ. 12. („შუშანიკის წამებაში“ ხატის ასე გაგების ფაქტზე მივევითოთა ლოც. რ. სირაძემ).

⁹ იქვე, გვ. 19.

5. სადავო ადგილის ხ ა ტ ი სახედ აქვს განმარტებული ძველი ქართული ლექსიკის დიდ მცოდნეს პროფ. ი. აბულაძეს.

ეს ასეა, მაგრამ ისიც ფაქტია, რომ მოყვანილი ადგილი საკმაოდ ბუნდოვანია, და ესაა სწორედ აზრთა სხვადასხვაობის მიზეზი, ამიტომ გაჩნდა „ტახტი“ „ხატის“ ნაცვლად ხელნაწერსა და პეეტერსის გამოკვლევაში.

ვარსკენის სიტყვები: „ს ა გ ე ბ ე ლ ს ა ჩ ე მ ს ა ნ ა ც ა რ ი გ ა რ დ ა ა ს ხ“ ხატოვანი თქმაა, რაც შეიძლება ასე „ეთარგმნოთ“: საწოლი შემიგინე. ამის კვალობაზე „შენ ჩემი ხ ა ტ ი დ ა ა მ კ ლ“ აგრეთვე უნდა გავიგოთ, როგორც ხატოვანი თქმა: შენ მე (ჩემი სახე, პიროვნება) მიწასთან გამასწორე (შეურაცხყოფა მომაყენე). სრულად: შენ მე მიწასთან გამასწორე, საწოლი შემიგინე.

მთლად ნათელი არ არის შუშანიკის პასუხის პირველი წინადადების აზრი: „ა რ ა თ უ მ ე ა ღ მ ე მ ა რ თ ა ხ ა ტ ი ი გ ი დ ა მ ე მ ც ა დ ა ე ა მ კ ლ“. სავარაუდოა, რომ აქაც უბრალოდ საგნის აღმართვა-დამხობაზე კი არ არის საუბარი, არამედ მალალმხატვრული აზროვნების ნიმუშთან გვაქვს საქმე. წინადადება პირვანდელი სახით მოღწეული მაინც არა ჩანს. ექვს აღძრავს -მცა ნაწილაკი. შუშანიკი მომდევნო წინადადებას „ხოლო“-თი იწყებს (ხოლო შენ ესა და ეს გააკეთეო), რაც გვაფიქრებინებს, რომ პირველ წინადადებაში იყო თავის მართლება, ვთქვათ, ასეთი: შენი სახე ჩემი „აღმართული“ იყო (შენს ჩემთვის არსებობდი ისეთი, როგორც იყავი) და მე უარეყავ იგი („დაეამკლ“ — შუშანიკი ვარსკენის სიტყვას იმეორებს!), რამეთუ ჩემი წარმოსახვის, ჩემგან მიღებული (და მოწონებული) ხ ა ტ ი ს, (სახის) უარყოფა („დამკობა“) მევე კელმეწიფებოდა, ხოლო შენ მამაშენის რწმენას უღალატე, შენ შენი „შემოქმედი“ უარყავ და მეც ამიტომ შეურაცხყავიო. თუ ამ გაგებას მივიღებთ, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სადავო წინადადებას ჰქონდა ასეთი სახე: ა) „ა რ ა თ უ მ ე ა ღ მ ე მ ა რ თ ა ხ ა ტ ი ი გ ი, მ ე მ ც ა ა რ ა დ ა ე ა მ კ ლ“ (ჩემგან შექმნილი რომ არ ყოფილიყო ის სახე, არ დავამხობდი) — ასეთი წაკითხვა -მცა ნაწილაკს გაამართლებდა. ბ) შეიძლება ზმნა „აღმემართა“-ს აკლდეს კითხვითი ნაწილაკი: „ა რ ა თ უ მ ე ა ღ მ ე მ ა რ თ ა ა ხ ა ტ ი ი გ ი...“, მაშინ „მ ე მ ც ა“ -ს ნაცვლად „მ ე ე ე ა“ უნდა ვივარაუდოთ... მაგრამ ეს მხოლოდ ვარაუდია. შეიძლებოდა კიდევ ასეთი ვარაუდი: აქ საუბარია ვარსკენის ხატზე, სურათზე თუ გამოასახლებაზე, რომელიც შუშანიკმა შეაქმნევინა, ხოლო მრისხანების უამს „დაამკლა“. მაგრამ ტექსტის ასე პირდაპირ გაგება არ ეგუება ვარსკენისეულ იდიომატურ თქმას: „საგებელსა ჩემსა ნაყარი გარდაასხ“. სრულიად განსხვავებულ აზრს ანიჭებს ამ ფრაზას აკად. კ. კეკელიძე მისეულ თარგმანში: „Я разрушила модельню, которую сама воздвигала?“ ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ модельня („ხატი“) აქ არ შეიძლება იყოს. ამას გარდა კითხვითი წინადადება ლოგიკურ კავშირს კარგავს მომდევნო წინადადებასთან. რომელიც ასე იწყება: „ხოლო შენ“. ერთი: თუ ეს ასეთი შინაარსის კითხვითი წინადადებაა, ქართულ ტექსტშიაც უნდა ჩანდეს ეს კითხვითობა.

„შუშანიკის წამება“ ჩვენი დამწერლობის უძველესი ძეგლია და, ბუნებრივია, რომ მასში ბევრი რამ იყოს გადამწერთა ლაფსუსიც და ინტერპოლატორთა ცოდვაც. ერთ-ერთი ასეთი „შერყვნილ“ ადგილთაგანი უნდა იყოს სადავო წინადადებაც.

ჩვენთვის კი ამჭერად არსებითი მაინც ის არის, რომ „შუშანიკის წამებაში“ ნ ა ხ მ ა რ ი „ხ ა ტ ი“ ს ა მ ლ ო ც ე ე ლ ო ა ნ ს ა ლ ო ც ა ვ ი ა რ შე ი ძ ლ ე ბ ა ი ყ ო ს.

II. ურნ. „მაცნეს“ 1972 წლის მეორე ნომერში გამოქვეყნდა პროფ. მიხეილ ჩიქოვანის ვრცელი წერილი ოსური „ხათიგაუ“ და ქართული „ხატის ენა“ (გვ. 67—80). ავტორი ცდილობს დაამტკიცოს, რომ ოსურ ნართულ ებოსში დადასტურებული ტერმინები „ხათიგა ვეზაგ“ („ხათიური ენა“) და „ხათიგაუ“ (ზუსტი თარგმანი იქნება „ხათიელივით“ ანუ „ხათიურად“) არის ხევესურული „ხატის ენა“-ს კალკი (გვ. 73).

„ხათიგა ვეზაგ“-ს რჩეული ნართები იყენებენ, როგორც საიდუმლო და მაგიურ ენას, ამ ენაზე რომ დაილაპარაკებენ, დაკეტილი კიღობანი იხსნება და სხვ. და სხვ.

„ხათიგა ვეზაგ“ და „ხათიგაუ“ აკად. ვ. მილერს, ა. თიბილოვს, პროფ. ბ. ალბოროვს და ვ. გაგაკაევს აუხსნიათ, როგორც „ხეთური“, „ხათური“.

რ. პენიგი, ვ. თოთროვი, ა. ბიაზიროვი და ტ. გურიევი ამ სიტყვის „ხატაეთს“ უკავშირებენ. ზოგ ამ ავტორთაგანს მონოგრაფიულად შეუსწავლია დასახელებულ ტერმინებთან დაკავშირებული საკითხები¹⁰.

მ. ჩიქოვანი წერს: „ფეიქრობთ, „ხათიგაუ“-ს ასახსნელად ზედმეტია ასე შორეული ექსკურსიები, ძირითადი წყარო თვითონ კავკასიაში, ოსების უშუალო მეზობლად არის საძიებელი. ეს წყაროა სასაუბრო ქართული ენა და მისი მთის დიალექტები, მითოლოგია და ფოლკლორი.

„ხათიგა ვეზაგ“-ის პირდაპირი შესატყვისია საქართველოს მთიანეთში ტრადიციულად დამკვიდრებული „ხატის ენა“ ანუ „ჯვართ-ენა“, ოსური გამოთქმა ქართულის კალკია, სიტყვისიტყვითი თარგმანია“ (გვ. 73—74). ავტორი განაგრძობს: „ხატის მოენეებად მიჩნეულ ქადაგებს ჰქონდათ სწორედ შემუშავებული ის სპეციალური საღმრთო ენა, რომელსაც ხალხი დღესაც ხატის ანუ ჯვარის ენას უწოდებს და რიტუალშიაც გამოიყენება. წარმოშობით ეს საკულტო ენა მოქცევამდელია (IV ს.). რადგან ქრისტიანობას მისი შეზღუდვამოსობა თუ შეეძლო მხოლოდ“ (გვ. 76—77).

ჩვენ ზემოთ უკვე ვნახეთ, რომ „ხატი“ სალოცავის, ღვთაებისა და სამლოცველოს მნიშვნელობით არათუ ქრისტიანობამდე, არამედ მას შემდეგაც, გვიან საუკუნეებამდე, არ არსებობდა ქართულში და, ცხადია, არარსებულს ვერც ოსები ისესხებდნენ და ვერც ვინმე სხვა. მთაში არსებობდა ჯვარი („სალოცავი“, „ღვთაება“, „სამლოცველო ადგილი“) და ეს სიტყვა ისესხეს კიდევ ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხებმა.

ქართულიდან სიტყვა „ჯუარი“-ს ოსურში გავრცელების ბევრი მაგალითი (სხვათა შორის, თავისი „ხატი“-ს საზიანოდ) მოჰყავს თვითონ მ. ჩიქოვანს. ცხადია, ქართულიდან არის ოსურში შესული ტერმინები ძუ არ და ძუ არ-ლალ, ტოპონიმები: ავდ ძუ არ „შვიდი ჯვარი“, „შვიდი სალოცავი“, „შვიდი ღვთაება“. მათ ძუ არ „მათეს ჯვარი“, ძუ არ იყაუ „ჯვარის სოფელი“, ძირი ძუ არ „ძირის ჯვარი“, საუ ძუ არ „შავი ჯვარი“, ჭას-ძუ არ „ჯვარის უკან“, ღუდ-ძუ არ, მადიზანი ძუ არ „მადიზონის ჯვარი“, რეკომი ძუ არ... (გვ. 76—78).

ოსურში გავრცელებული ეს ქრისტიანული სიტყვა-ტოპონიმები აღრევე შენიშნეს მეცნიერებმა და ეს იმის დამატებითი საბუთია, რომ სიტყვა ხატი

¹⁰ სათანადო ლიტერატურა პროფ. მ. ჩიქოვანს აღნიშნულ წერილში აქვს დასახელებული და დაინტერესებული მკითხველი ამ ლიტერატურასაც და მის ჩიქოვანისეულ დაფასებასაც იქ იპოვის.

ოსურისათვის უცნობია ისევე, როგორც უცნობი იყო იგი ღვთაების მნიშვნელობით ქართულში გვიან საუკუნეებამდე.

სამეცნიერო ლიტერატურიდან ისიც არის ცნობილი, რომ ეს სიტყვა ჯორჯ ჯერის ფორმით შესულია ბალყარულ-ყარაჩაულში (ვ. აბავეცი), რომ აქედან არის წარმომდგარი ქისტური სოფლის სახელი ჯარგო („ჯვართანა“). ტოპონიმი ინგუშეთში ჯარიახი (თ. გონიაშვილი) და სხვა, მაგრამ ხატი სალოცავის მნიშვნელობით არც ამ ხალხების ენაში დაუდასტურებია ვინმეს.

ახლა თვითონ ტერმინ „ხატის ენა“-ზე, რომლის პირდაპირი თარგმანიც მ. ჩიქოვანის მტკიცებით არის ოსურ ნართულ ეპოსში დადასტურებული „ხათიაგ ჰეზაგ“. მთავი, კერძოდ ხევსურეთში, რომელსაც მ. ჩიქოვანი იმოწმებს, არ არსებობს არც „ხატი“ და არც „ხატის ენა“ და, როგორც ზემოთ ვნახეთ, არც შეიძლება იგი არსებობდეს. ხევსურეთში არის გამოთქმა „ჯვართ-ენა“, „ხთიშვილთ ენა“, რასაც ჩვენი დროის მკვლევარები „ხატის ენა“-დ თარგმნიან (გაუგებარ „ჯვართ“-ს გასაგები „ხატი“-თ ცვლიან ხოლმე).

არც რ. ერისთავს, არც გ. რადდეს, არც ვეჯა-ფშაველას, არც ე. ბარდაველიძეს და არც სხვა მკვლევარს არ უთქვამს, რომ არის ტერმინი „ხატის ენა“, რაც ამას და ამას გულისხმობსო. რ. ერისთავმა მის მიერ ჩაწერილ ქადაგობის ტექსტში ორადორი ტერმინი ასხენა ამ ეგზეტეზოლოგიური „ენიდან“, იგივე ვაიმეორა რადდემაც. რაღაც საიდუმლო თუ მაგიურ ენაზე არც ერთ მათგანს არაფერი უთქვამს.

დიდ პოეტსა და მთის საუკეთესო მცოდნეს ვეჯა-ფშაველასაც მხოლოდ ტერმინები აქვს დადასტურებული და განმარტებული, არც მას უთქვამს საღმე, რომ ხალხი ამას ეძახის „ხატის ენას“ ან „ჯვართ-ენას“.

თვით მ. ჩიქოვანის მიერ მოხმობილ თ. რაზიკაშვილისეულ სალექსიკონო მასალებში (1892 წ.) საუბარია „ქადაგ-მკითხავთა“, „მკითხავ-ქადაგთა“, „მკითხავ-ხევისბერების“ ენაზე (გვ. 75) და არა „ხატის ენაზე“.

რას წარმოადგენს თვითონ „ჯვართ-ენა“? მცდარია გავრცელებული აზრი, თითქოს „ჯვართ-ენა“ იყოს რაღაც საიდუმლო, წმინდა, ღვთაებრივი, მაგიური ენა. ამ „ენაში“ გულისხმობენ ასიოდე სიტყვას, რომელთაც ხევისბერი თუ ქადაგი. მკითხავი თუ მესულთანე ურთავდა ხოლმე თავის „ქადაგობაში“, „ხუცობაში“ თუ „ნასულთანარში“. ეს სიტყვებიც ცნობილი იყო თითქმის ყველა სრულსაკოვანი ხევსურისათვის, ყველამ იცოდა, რომ, მაგალითად, ფერუღლენი „წიწვოვანი მცენარეებია“, ოქროს ბურთვი, „ვეჯი-შვილია“. ბულაური „ხარია“. კიკინმაღალი „თხაა“ და ა. შ.

„ჯვართ-ენის“ წარმოშობის შესახებ საფხვებით გასაზიარებელია თ. ოჩიაურის დასკვნა: „ჯვართ ენის“ წარმოშობის ერთი მიზეზთაგანი საძებარია ჯვარის ზებუნებრიობისათვის ხაზგასმის სურვილში და აქედან ამ ენის შემქმნელ ქადაგთა მიერ თავისი საკუთარი მდგომარეობის განმტკიცების ცდაში¹¹.

ამრიგად, ეს არის არა რაღაც ღვთაებრივი, საიდუმლო და მაგიური ენა, არამედ „მაღალი შტილი“, რითაც თავს იწონებდნენ ქადაგ-ხუცესნი. ხალხს ეს ესმოდა და ზოგჯერ აქილიკებდნენ კიდევაც ამ „შტილს“. აი, რას ამბობს ერთი ხევსური მეღვთის:

¹¹ თ. ოჩიაური, ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან, თბ., 1954, კვ. 135.

... რაკი ხუცობა ვერ ეიცი! რა წასვლა მინდა სხვათანა?
 „ბულაურობით“ ქარს უნდა, „პირის საბანზე“ ცხვარსთანა,
 „რქა-ჩანგიაზედ“ ვერძს უნდა, „კიკინმაღალზე“ თხასთანა...

(ხევს. პოეზ., 667, 6-8).

ასე რომ, ოსური „ხათიაგ ავზაგ“-ის გამოყვანა არარსებული „ხატის ენა“-დან შეუძლებელია.

რაც შეეხება ნართების ოსურ ეპოქაში დადასტურებულ გამოთქმა „ხათიაგ ავზაგ“-ს და „ხათიაგაუ“-ს, ძალიან საყურადღებო ჩანს რ. ჰენიგის, ვ. თოთროვის, ა. ბიაზიროვისა და ტ. გურიევის მიერ ხათ-ძირის დაკავშირება ხატაეთთან, ჩინეთთან (შდრ. ქართული, სადაც „ჩინური“ გაუგებარს ნიშნავს).

არაფერი აქვს დასაწუნი „ხათიაგაუ“ სიტყვის გურიევისეულ ლინგვისტურ ანალიზს: ხათ-ძირია, აგ მაწარმოებელი, ადრექტური სუფიქსი, რომელიც ქართული -ე ლ-ს ან -ურ-ს უდრის, ხოლო -აუ ოსური ენის მეცხრე, მიმსგავსებითი (унарденителен) ბრუნვის ნიშანი.

ამას გარდა (და ეს მთავარი!) მიხ. ჩიქოვანს სამხრული ოსურიდან მოაქვს რამდენიმე მაგალითი „ხათიაგაუ“ და „ხათიაგ ავზაგ“ სიტყვების ხმაურებისა და სათანადო ფრაზების ი. კავკაზაგის მიერ შესრულებული სიტყვისიტყვითი თარგმანი (სხვათა შორის, შდრ. ხათიაგ — ხატაელი, კავკაზაგ — კავკასიელი).

აი, ორი მათგანი: უმან ია იუ უს ხათიაგ უდ „მძი ერთი ცოლი ხათიელი იყო“; უმან ია ხათიაგ უს აფთა ძურე „მას მისი ხათიელი ცოლი ასე ეუბნება“ (გვ. 71).

რას გვაუწყებს ეს მაგალითი? იმას, რომ „ხათიაგ“ ეთნონიმი და. რომ ოსურში „ხათიაგ ავზაგ“-ის გარდა არსებობს ხათიაგ უს — „ხათიელი ცოლი“. ხომ არ შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ „ხათიაგ უს“-იც ქართულის კალკია, რომ იგი ქართული „ხატის ცოლი“-ს პირდაპირი თარგმანია? ამრიგად:

1. სიტყვა „ხატმა“ ერთ-ერთი დღევანდელი მნიშვნელობა („სამლოცველო“, „სალოცავი“, „ღვთაება“) მხოლოდ საშუალო საუკუნეებში მიიღო. ხევსურულში ეს სიტყვა ასეთი მნიშვნელობით არ არსებობს (მას იქ ტერმინი ჭვარი ცვლის). ამდენად. ძველი ქართულისა და ხევსურულის დამოწმებით (კ. კეკელიძე) „შუშანიკის წამებაში“ ნახმარი „ხატი“ არ შეიძლება იყოს სა-მლოცველო (молельня).

2. ხევსურეთში არ არსებობს გამოთქმა „ხატის ენა“. ეს გამოთქმა ხევსურული „ჭვართ ენის“ ახალი „თარგმანია“. ამდენად, ოსური ნართული ეპოსის ტერმინების „ხათიაგაუ“ და „ხათიაგ ავზაგ“-ის ახსნა ვითომ ხევსურული „ხატის ენის“ მეშვეობით (მ. ჩიქოვანი) შეუძლებელია.

3. ოსური ნართული ეპოსის ტერმინებში „ხათიაგაუ“ და „ხათიაგ ავზაგ“ „ხათიაგ“ ეთნონიმი ჩანს. ამას ადასტურებს სამხრულ ოსური „ხათიაგ უს“ („ხათიელი ცოლი“).

4. მართალი ჩანან რ. ჰენიგი, ვ. თოთროვი, ა. ბიაზიროვი და ტ. გურიევი, რომელნიც თვლიან, რომ „ხათიაგაუ“ ხატაურს (ჩრდილო ჩინურს) ნიშნავს (შდრ. ქართ., სადაც გაუგებარ სიტყვას თუ ლაპარაკს „ჩინურს“ უწოდებენ).

საქართველოს სსრ ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ლექსიკოლოგიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა

ახაპო ჭაღვაძე

„ჩრდილ-“ ცნების შემცველი საერთო-ქართულური
ტოპონიმები და ზოგი რამ ტოპონიმიკურ
შესატყვისობათა შესახებ¹

IV²

გეოგრაფიული პუნქტების სახელდებისათვის ქართული დიალექტების ტოპონიმაში საკმაოდ გავრცელებული ტერმინია „მზვარე“ და „ჩრდილი“. ქართულ ტოპონიმიკურ ლიტერატურაში ამ საკითხზე პირველად ს. ჭიქიამ გაამახვილა ყურადღება და დაასკვნა, რომ „... „მზვარე“ (ან მისი დიალექტური ფორმა „ზვარე“) და „ჩრდილი“ სიტყვები საქართველოში გავრცელებული იყო დიდი ხნიდან, როგორც ტექნიკური ცნებები გეოგრაფიული პუნქტების ტოპოგრაფიულად განსასაზღვრავად“³.

წინამდებარე ნაშრომში ქართველურ ენებში „ჩრდილ-“ ცნების შემცველ მარტივფუძიან (resp. მარკირებულ და არამარკირებულ) საზოგადო და გეოგრაფიულ სახელწოდებათა საერთო ამოსავალი ფორმის (resp. არქეტისის) დაშვებასა და საერთო-ქართველური ტოპონიმიკური შესატყვისობების დადგენას ითვალისწინებს. ამ თვალსაზრისით ქართველური ტოპონიმების კვლევა-ძიება ძირითადად ორ ასპექტს მოიცავს: ლინგვისტურსა და ტოპონიმიკურს. თითოეული ენისა თუ დიალექტისათვის საილუსტრაციოდ მოხმობილია მრავალთაგან მხოლოდ საერთო ფუძის შემცველი ტოპონიმები.

საერთო-ქართულში⁴ შემჩნეულია ფონეტიკურად მეტ-ნაკლებად განსხვავებული. მაგრამ სემანტიკურად იდენტური და გენეტიკურად ერთი წარმოშობის ტოპონიმები: ჩ რ დ ი ლ ი, ჩ ი რ დ ი ლ ი, ჩ ი დ ი ლ ი, ჩ დ ი ლ ი, ჩ თ ი ლ ა, შ ტ ი ლ ე, ს ა შ ტ ი ლ ე (//საშტილე). ჩ ე რ ო, ჩ ე რ ე ლ ე თ ი, ჩ ა ო //ჩ ა ე ო⁵.

მოხმობილი საერთო-ქართულის ტოპონიმები სტრუქტურული თვალსაზრისით ორ განსხვავებულ მოდელს ქმნის. პირველ მოდელში განიხილება ის

1 საერთო-ქართველურია ტოპონიმი, რომლის ფუძეც, მიუხედავად მისი ქრონოლოგიური რელაციისა და წარმოშობისა, საერთოა ორი ქართველური ენისათვის მაინც.

2 ეს ნაშრომი ვაგრძელება წერილებით: 1. რამდენიმე საერთო-ქართველური ფუძის მქონე ტოპონიმის ისტორიისათვის. „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, თბ., 1974, № 3; 2. სვანეთის ტერატორიაზე არსებული ზოგი -ონ ტოპოფორმანტიანი გეოგრაფიული სახელის ეტიმოლოგიურ-ეტიმოლოგიური ანალიზი, თსუ შრ., VIII—IX, თბ., 1974; 3. შიშვილი-ისა და ფოშელის შემცველი ტოპონიმების ისტორია-ეტიმოლოგიისათვის, კრ. „ტოპონიმიკა“, I, თბ., 1976.

3 ს. ჭიქია, სამცხე-საათაბაგოს ტოპონიმიკისა და ისტორიული გეოგრაფიის ზოგიერთი საკითხი. თსუ შრ., 41, თბ., 1950, გვ. 187.

4 საერთო-ქართულით, ანალოგიურად საერთო-ქართველურისა, საერთო-სვანურისა და საერთო-ზანურისა, აღვნიშნაეთ ისეთ ტოპონიმებს, რომელთათვისაც ამოსავალი ფუძე, იქნება რვა ტოპონიმიკური თუ საზოგადო სახელი, საერთოა ქართულის სალიტერატურო ენასა და მის დიალექტებში ლოკალიზებული ყველა ტოპონიმისათვის.

5 ფლექსიურ-დერეივატიული ფიქსებანი ყველა ტოპონიმი, რომელთა რიცხვი საკმაოდ ბევრია, საილუსტრაციო მასალაში არ შევიტანეთ. სახანაზო მავალითად არ გამოდგება ტო-

ტოპონიმები, რომელთაც ძირეულ მორფემებად გამოყოფთ: ჩრდ- (ჩ რ დ ი - ლ ი — იმერ., ქართლ., გურ., აჭარ.)⁶; ჩირდ- (ჩ ი რ დ ი ლ ი — აჭარ., ხევს., თუშ.)⁷; ჩიდ- (ჩ ი დ ი ლ ი — აჭარ.)⁸; ჩდ- (ჩ დ ი ლ ი — აჭარ., ქართლ., იმერ.)⁹; ს ა ჩ რ დ ი ლ ე — გურ.)¹⁰; ჩთ- (ჩ თ ი ლ ა / ჩ თ ი ლ ე — გურ., აჭარ.)¹¹; შტ- (შ ტ ი ლ ე / ს ა შ ტ ი ლ ე / ს ა შ ტ ი ლ ი ე — გურ.)¹². ჩამოთვლილ ტოპონიმებში -ილ ფორმანტის გამოყოფას ისტორიული თვალსაზრისით დაბრკოლება არ უნდა ახლდეს. ძველი ქართულის ტექსტებში „ჩრდილის“ პარალელურად „სიჩრდილეს, ჩეროს“ აღმნიშვნელად დასტურდება „სიჩრდოც“: „დასხდეს სიჩრდოსა ქუეშე ზღუდისასა“¹³, „განციენის იგი სიჩრდო მსაგან ღრუბლისა“¹⁴.

პირველი მოდელის ძირეული მორფემების ეტიმოლოგიური ძიება მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს. ვ. თოფურიას აზრით, ჩირდ- ძირეულ მორფემაში ი ფონეტიკურ ნიადაგზეა გაჩენილი¹⁵. ს. ქლენტი იმავე პოზიციამში ი ხმოვნის წარმოშობას აქცესიურ კომპლექსთა წარმოქმნის თავისებურებას უკავშირებს¹⁶. ვ. თოფურიას ვარაუდით, ჩ ე რ -სთან ჩ რ დ ი ლ -ფუძის შეპირისპირება „ე-ს ამოღებასა და -დ-ს სუფიქსობაზედაც მიუთითებს“¹⁷, ხოლო თ. გამყრელიძესა და გ. მაკუავარიანს ქართული დიალექტური ჩირდ-/ჩიდ- სრულხმოვნიაანი მორფემებისათვის ამოსავალ ფორმად *ჩრდ- მიაჩნიათ.

პონიმი ჩიდლირი, რადგანაც იგი „გადათურქებული გამოთქმაა ქართული სახელისა ჩრდილის ტბა“ (იხ. ნ. ჭიჭია, ხსენ. ნაშრ., გვ. 192), ხოლო ლ. ბერიძის მიერ მთიულურისათვის აღნიშნული ჩირიდილი, უბრალოდ, კალმის შეცდომა უნდა იყოს (იხ. მისი: მიწათმოქმედება მესხეთში, თბ., 1973, გვ. 98). მთიულურში „ჩრდილის“ აღსანიშნავად იხმარება სიტყვა „ჩირდილი“ (იხ. ლ. კაიშაური, მთიულურის დარგობლივი ლექსიკა, თბ., 1967, გვ. 244).

6 ჩ რ დ ი ლ - ფუძის შემცველი გეოგრაფიული სახელები, გაფორმებული სხვადასხვა სახის აფიქსებით, ქართული ენის დიალექტების ტოპონიმიაში თითქმის ყველგან გვხვდება, ამდენად წყაროების მითითება საჭიროდ არ ვცანით.

7 ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, I. ბათუმი, 1958, გვ. 237 (შმდგ.: ი. სიხარულიძე, ტოპონიმია, I ან II); ვ. თონიშვილი, ხევის ტოპონიმია, თბ., 1971, გვ. 13; ს. ჭიჭია, ხსენ. ნაშრ., გვ. 187.

8 ი. სიხარულიძე, ტოპონიმია, I, გვ. 237; II, გვ. 185.

9 ი. სიხარულიძე, ტოპონიმია, II, გვ. 185; მისივე, მასალები სამცხის ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ტოპონიმია), საქ. ისტ. გეოგრ. კრებული, II, თბ., 1964, გვ. 163; ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1973, გვ. 379; ს. ჭიჭია, ხსენ. ნაშრ., გვ. 186.

10 რ. ძნელაძე, ჩოხატაურის რაიონის ტოპონიმის ისტორიისათვის, სადიპლომ ნაშრომი, თბ., 1972, გვ. 101, 118 (ინახება ტოპონიმის ლაბორატორიაში).

11 ი. სიხარულიძე, მასალები გურიის ისტორიული გეოგრაფიისათვის (ტოპონიმია), საქ. ისტ. გეოგრ. კრებული, IV, თბ., 1971, გვ. 121; შ. ნიჭარაძე, ქართული ენის ზემოაპარული დიალექტი, ბათუმი, 1961, გვ. 51; რ. ძნელაძე, ხსენ. ნაშრ., გვ. 118.

12 იხ. რ. ძნელაძე, ხსენ. ნაშრ., გვ. 101, 118.

13 იხ. იოვანე მოსხი, ლიონარი, ტექსტი გამოკვლეითა და ლექსიკონით გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ., 1960, გვ. 92,30; 157;

14 იხ. უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ქუხსთა დღეთაჲსა“ და გრიგოლ ნოსელის „აკისის აგებულებისათჳს“, ტექსტი გამოკვლეითა და ლექსიკონით გამოსცა ილ. აბულაძემ, თბ., 1964, გვ. 62,2; 254; მისივე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973.

15 ვ. თოფურია, რედუქციისათვის ქართველურ ენებში, იკე, I, თბ., 1946, გვ. 76.

16 ს. ქლენტი, ქართული ენის ფონეტიკა, თბ., 1956, გვ. 209.

17 იხ. ვ. თოფურია, ქართველურ ენათა სიტყვაწარმოებიდან, IV, თსუ შრ., XXXb—XXXIb, თბ., 1947, გვ. 454.

თანახმად მათი ვარაუდისა, ჩირდ-/ჩიდ- მორფემებში ი ხმოვანი ინტერკონსონანტურ პოზიციაში *ჩ ელემენტის მარცვლოვნობის ხარჯზეა გაჩენილი, სადაც უმახვილო პოზიციაში გაუმარცვლოებული რ სონანტი ერთ შემთხვევაში დაიკარგა, მეორე შემთხვევაში შემოგვრჩა, ხოლო გახმოვანების ნულსაფეხურიან ჩრდ- ძირეულ ბგერათკომპლექსში მარცვლოვანმა *ჩ ელემენტმა უმახვილო პოზიციაში გაუმარცვლოება განიცადა და უმარცვლო *ჩ ელემენტს დაემთხვა¹⁷. კ. შმიდტის მოსაზრებით, ქართ. ჩრდ-ს რ მეორეულია, განვითარებული უნდა იყოს¹⁸.

საანალიზო მასალის დაწვრილებითი შესწავლა როგორც საზოგადო სახელების, ისე საერთო-ქართული ტოპონიმების პირველი მოდელის ფუძეთათვის საერთო ამოსავალ ფორმად რეკონსტრუირებულ *ჩერდ-ს უჭერს მხარს. ჩვენი აზრით, გახმოვანების ნულსაფეხურიანი ჩრდ-/ჩდ-/ჩთ-/შთ-/შტ- და ჩირდ-/ჩიდ-მორფემული ვარიანტებისათვის საერთო ამოსავალია *ჩერდ-. ე. ი. მას შემდეგ, რაც *ჩერდ- ფორმას დაერთო -ილ ფორმანტი, დაექვემდებარა იგი ამა თუ იმ დიალექტისათვის დამახასიათებელ ფონეტიკურ პროცესებს და მივიღეთ განსხვავებული ფუძეები — ერთ შემთხვევაში: ჩ რ დ ი ლ- / ჩ დ ი ლ- / ჩ თ ი ლ- / შ თ ი ლ- / შ ტ ი ლ-, ხოლო მეორე შემთხვევაში: ჩ ი რ დ ი ლ- / ჩ ი დ ი ლ-.

მამასადამე, ჩირდ-/ჩიდ- და ჩრდ-/ჩდ-/ჩთ-/შთ-/შტ- ძირეული ელემენტები ერთი ამოსავალი ფორმის ფონეტიკურად განსხვავებულ ვარიანტებს წარმოადგენენ. ძირეული ბგერათკომპლექსების კომბინატორული ცვლილებების შედეგად მიღებული ალომორფები ფონეტიკურად გაპირობებულ კანონზომიერებებს ემყარება: ფონემათა ჩთ- მიმდევრობა, რომელიც დადასტურებულია გურულ-აჭარულის ტოპონიმებსა და იმერულის საზოგადო სახელში ჩ თ ი ლ ი¹⁹, წარმოადგენს ჩრდ- მორფემის რედუცირებულ ვარიანტს, ხოლო რედუქციის შედეგად მიღებულმა ჩდ- კომპლექსმა დასავლურ კილოებში (გურულ-აჭარულ-იმერულში) დ ფონემის ასიმილაციური დაყრუებით ჩ ყრუ აფრიკატის მეზობლობაში ჩთ- ბგერათმიმდევრობა მოგვცა. ასევე, გურულში დამოწმებული შ ტ ი ლ ე / ს ა შ ტ ი ლ ე / ს ა შ ტ ი ლ ი ე ტოპონიმების შტ- ჯგუფი ჩთ-ს ალომორფია. ტოპონიმებში ჩთ->შტ- პროცესისათვის გარდამავალ საფეხურს წარმოადგენს შთ-, რომელიც დამოწმებულია ლეჩხუმურის საზოგადო სახელში შ თ ი ლ ი („ჩრდილი“)²⁰. ფონეტიკურად დასაშვები პროცესების თანახმად, ფონემათა ჩთ- მიმდევრობაში ჩ სიბილანტი დეზაფრიკატიზაციის შედეგად სპირანტულ შ ფონემითაა წარმოდგენილი, ყრუ ფშვინეიერთა შთ- მიმდევრობამ კი დისიმილაციური გამკვეთრებით მოგვცა შტ: ჩთ->შთ->შტ-.

¹⁷ თ. გამყრელიძე, გ. მაკავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართულ ენებში, თბ., 1965, გვ. 100—105 (შმდგ. თ. გამყრელიძე, გ. მაკავარიანი, სონანტთა სისტემა).

¹⁸ K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache. Wiesbaden, 1962, გვ. 148 (შმდგ. K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion).

¹⁹ ი. გიგინეიშვილი, ე. თოფურია, ივ. ქავთარაძე, ქართული დიალექტოლოგია, I, თბ., 1961, გვ. 673 (შმდგ. ქართული დიალექტოლოგია, I).

²⁰ ქართული დიალექტოლოგია, I, გვ. 680.

მეორე მოდელს ქმნის ჩერ- (ჩერ-ო/ჩერ-ელეთი — ლჩხ.)²¹ და ჩა- (ჩა-ო//ჩა-ე-ო — აპარ.)²² ძირისეული მორფემების მატარებელი ტოპონიმები.

ჩერო და ჩაო//ჩაეო ნათელი სემანტიკის მქონე ტოპონიმებია. გურულსა და აპარულში მათი მნიშვნელობა იგივეა, რაც ქართული „ჩრდილი-სა“²³, ლეჩხუმურში დადასტურებული ტოპონიმი ჩერელეთი-ც ჩერ- ძირს შეიცავს²⁴. ჩაეო-ც მნიშვნელობით იგივეა, რაც ჩერო. ისინი ერთი მეორის მიმართ ალონიმებია. ფუძეთა მიხედვითაც ეს ტოპონიმები ერთი და იგივე წარმოშობისაა. მათ შორის სხვაობა მეორეულია და დიალექტური ფონეტიკის სპეციფიკურობით აიხსნება. სპეციალურ ლიტერატურაში ცნობილია, რომ აპარულში რ სონანტის გაუჩინარება შესაძლებელია სიტყვის ნებისმიერ პოზიციაში²⁵. ჩერ-/ჩა- ძირისეული მორფემების დაპირისპირებაშიც ხმოვანთა გარემოცვაში რ ფონემის დაკარგვასთან გვაქვს საქმე, ხოლო წინა რიგის ე ხმოვნის უკან გადაწევით, რაც საკმაოდ გავრცელებული ფონეტიკური მოვლენაა აპარულში, ვლელულობთ ჩაო-ს: ჩერ-ო > ჩარ-ო > ჩა-ო (შდრ.: რ > 0: სალიტ. არიან — აპარ. აიან, სალიტ. გარეთ — აპარ. გაეთ და სხვა²⁶; ქართ. ე — აპარ. ა: სალიტ. პერანგი — აპარ. პარანგი²⁷, სალიტ. კიდევაც — აპარ. კიდავაც, რუს. этаж — აპარ. არტაჟა და სხვ.)²⁸. ჩაო-ს პარალელურად აპარულში დამოწმებულ ჩაეო-ს ვ სონანტი ინტერვოკალურ პოზიციაში ფონეტიკურ ნიადაგზეა გაჩენილი ანალოგიურად პროცესისა: დაახვენდრაჟო, გაჩინდბაჟო (აპარ.)²⁹...

21 შ. ჩიქოვანი, ტოპონიმიური ლექსიკონი, თსუ შრ., IX, თბ., 1939, გვ. 151; მისივე, ტოპონიმიურ სახელთა წარმოება ლეჩხუმური მასალების ნიხედვით, ა. ს. პუშკინის სახ. თბ. სახელმწ. პედ. ინსტ-ის შრ., VII, თბ., 1949, გვ. 235.

22 ი. სიხარულიძე, ტოპონიმია, II, გვ. 59, 133, 153; ზ. ქუმბურიძე, რა გქვია შენ? თბ., 1971, გვ. 221.

23 ს. ქლენტი, გურული კილო, თბ., 1936, გვ. 253; ზ. ქუმბურიძე, ხსენ. ნაშრ., გვ. 221.

24 ალ. დლონტი, ლეჩხუმური ტოპონიმია და ლექსიკა, იხ. კრებული — ქართული ფოლკლორი, III, თბ., 1969, გვ. 42.

25 ქართული დიალექტოლოგია, I, გვ. 389; შ. ნიქარაძე, ქართული ენის ზემოაპარული დიალექტი, გვ. 51.

26 ქართული დიალექტოლოგია, I, გვ. 655-657.

27 შ. ნიქარაძე, ქართული ენის ზემოაპარული დიალექტი, გვ. 7.

28 ქართული დიალექტოლოგია, I, გვ. 655, 665, 658.

შენიშვნა: გარდა აპარულისა, პალატალური ე-ს გაფართოება (ე > ა) სხვა დიალექტებისათვისაცაა დამახასიათებელი. მკვ. გურ. მამბოლი „მებრძოლი“ (ს. ქლენტი, გურული კილო, გვ. 99, 31); ხევს. ჯაბირი „წებირი“; ხევს. ქაიფი „ქეიფი“ (ა. ქინქარაული, ხევსურულის თაიგებურებანი, თბ., 1960, გვ. 14); ხევს. აგებ „ეგებ“, მთიულ. ზეზაური „ზეზურად“, იალა „იელი“ და სხვ. (ქართული დიალექტოლოგია, I, გვ. 549, 567); ხევს. ათერ „ეთერი“ (საქ. სახელი. მომარაღა გ. ხორნაულმა).

ეს პროცესი დასავლური კილოებისათვის. განსაკუთრებით — აპარულ-გურულისათვის. შესაძლებელია, ნაწილობრივ მაინც, ზანურის გავლენასაც მიეწეროს და, თუ ამას დაემატა ისიც, რომ „დასავლურ კილოებში ე უფრო ეიწროა ო-სთან შედარებით“ (შ. ძიმიტოვი, ხმოვანთა კომპლექსების ფონეტიკურ პროცესთა საერთო საუფუძველი ქართულ კილოებსა და ზანურში, იყვ, I, თბ., 1956, გვ. 29), მაშინ ველარული ო-ს ნაწილობრივ ასიმილაციურ გავლენასაც მეტი საფუძველი ექნება.

29 შ. ნიქარაძე, ქართული ენის ზემოაპარული დიალექტი, გვ. 60.

ჩაო/ჩაეო ტოპონიმთა ვარიანტულ მიმართებებში ფონეტიკურ კურობს ეაწვდებო: ინტერვოკალურ პოზიციაში რ სონანტი დიკარგა თითქოს იმიტომ, რომ იმავე ადგილზე ხმოვანთა გასაყარად ვ სონანტი გაჩენილიყო, მაგრამ ეს მოვლენა შედარებით გეანდელია, ისტორიულად იგი ფუძისეულად ვერ ჩაითვლება.

პოვეტი (იმერ.), ბლუვი, ყრუვი (ქართლ., ლჩხ.)³⁰... ჩ ე რ ო / ჩ ა ო / ჩ ა ე ო ტომონიმების აუსლაუტური -ო ძირეული არაა. მისი ფუნქციაც იგივე უნდა იყოს, რაც ძველი ქართული „ჩრდილ-ო“ (=ახ. ქართ. „ჩრდილოეთი“) ტომონიმის -ო ელემენტისა.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ჩ ა ო და მისი პარალელური ფორმა ჩ ა ე ო ჩ ე რ ო ტომონიმის ფონეტიკურად გაპირობებული ვარიანტებია და, მაშასადამე, ძირეული ჩ ა- ელემენტიც ისტორიულად ჩერ-ის ალომორფია. ამგვარად, მეორე მოდელის ტომონიმებისათვის საერთო ამოსავალი იქნება *ჩერ-³¹.

ჩირდ-/ჩრდ- და ჩერ- ძირისეული ელემენტები სემანტიკური თვალსაზრისით იდენტურია, წარმოშობითაც ერთი და იგივე უნდა იყოს. კ. შმიდტის ვარაუდით: ჩ ე რ ო < *ჩ ე რ ო < *ჩ ე რ დ ო³². რდ ფონემათა მიმდევრობას ასიმილაციის გზით რომ რ რ მოეცა, ე. ი. დ > რ რ სონანტის მეზობლობაში, შეუძლებელი ფონეტიკური პროცესი არაა, მაგრამ მოცემულ შემთხვევაში იგი ნაკლებსარწმუნო გვეჩვენება, რადგანაც რდ ბგერათკომპლექსის არსებობა ანალოგიურ ფონეტიკურ გარემოცვაში ქართულსა და ზანურ-სვანურში ჩვეულებრივია (შდრ. ქართ. გვერდი/გვერდობი, ფერდი/ფერდობი... ქართ. ზრდა — მეგრ. რდუალა — სვან. ლირდი id...). ჩერ- და ჩირდ-/ჩრდ- მორფემების ამოსავალი არქეტიპი რომ ერთი და იგივეა, ეს დავას არ უნდა იწვევდეს, ოღონდ ეტიმოლოგიური ინტერპრეტაცია, ჩვენი აზრით, სხვანაირად უნდა წარიმართოს.

თ. გამყრელიძისა და გ. მაჭავარიანის ერთობლივ ნაშრომში ჩრდ-ს დ ელემენტი ძირეულად არაა მიჩნეული და განხილულია, როგორც ნულსაფეხურიანი სუფიქსი³³. თუ ეს ვარაუდი სწორია, მაშინ *ჩრ- ისტორიულად *ჩერ-მორფემის ნულსაფეხურიან ვარიანტს წარმოადგენს და ისტორიულად დამოწმებული ჩერ- და ჩირდ-/ჩრდ- მორფემებისათვის თავდაპირველ ამოსავალ არქეტიპად *ჩერ- უნდა ვივარაუდოთ, რომელზედაც დერივაციული აფიქსების დართვამ მიაჩ სემანტიკური და ფონეტიკური სახესხვაობა მოგვცა³⁴. *ჩერ- არქეტიპზე -ო და -ელ-ეთ ფორმანტებს რაიმე ფონეტიკური ცვლილებები არ გამოუწვევია და ამდენად გვაქვს: ჩ ე რ ო, ჩ ე რ ე ლ ე თ ი, მაგრამ ჩირდ- და ჩრდ- მთელი რიგი კომბინატორული ცვლილებების შედეგად მიღებული მორფემები ჩანს. ვვარაუდობთ, რომ ჩირდ-/ჩრდ- ბგერათმიმდევრობებში დ ელემენტი *-ელ სუფიქსის ხმოვანდაკარგული ვარიანტია, რომელსაც მოცემულ ლექსემაშიც ენის რომელიღაც დონეზე სიტყვაწარმოებითი ფუნქცია უნდა ჰქონოდა (შდრ. ყბა — ყბელი, ეტიმოლოგიურად — ყბიანი, აქედან — ბევრის

³⁰ ს. ე ლ ე ნ ტ ი, ქართული ენის ფონეტიკა, გვ. 147-148.

³¹ ანალოგიური მოვლენა გვაქვს იმერულში სამხრეთისაკენ დაქანებული მზიანი ადგილის აღმნიშვნელ ზო სიტყვასთან (იხ. ალ. ლ ო ნ ტ ი, ქართული კილო-თქმათა სიტყვის კონა, I, თბ., 1974): ჩ ო < ზ ო რ ე < მ ზ ო რ ე < მ ზ ვ ა რ ე (შდრ. იმერ. ზ ო რ ე თ ი ს ქ ე ე ი — ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1974 გვ. 756,7).

³² K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 148.

³³ თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა, გვ. 310.

³⁴ შდრ.: ჩრდილი აჩრდილი დიდი, ზოლო მცირეთა ზეთა და ქვათასა ჩ ე რ ო ეწოდების, ზოლო ბალახთასა ბ ა ო — ს. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, სიტყვის კონა, თბ., 1949. თანამედროვე მნიშვნელობით კი: ჩერო იგივეა, რაც ჩ რ დ ი ლ ი; ჩრდილი მზეს მოფარებული ადგილი, — გრილო, ჩერო — ქგლ., VIII.

მოლაპარაკე)³⁵, მაგრამ დროთა ვითარებაში დაკარგა სათანადო ფუნქცია და ძირისეულად იქნა გაგებული, რომლის შემდეგაც, როგორც აუცილებელი პირობა მნიშვნელობის მქონე ახალი ლექსიკური ერთეულის წარმოქმნისა, მას დაერთო -ილ სუფიქსი. დამატებითი ფორმანტის დართვამ კი უკვე ფუძისეულად გაგებულ ლექსემაშიც დიალექტებისადა მიხედვით ახალი ფონეტიკური ცვლილებები შეიტანა. *ჩერდ- მორფემაზე ფუნქციური -ილ ფორმანტის დამატებამ განაპირობა: 1. ჩრდილ-ში ე ხმოვნის გაუჩინარება, 2. ჩირდილ-ში ე ხმოვნის დაეწროება — ე > ი. ამათგან პირველი სალიტერატურო ქართული ენის, ხოლო მეორე დიალექტური მეტყველების კუთვნილებად იქცა, ე. ი.:

*ჩერე-დ->*ჩერდ-ილ-ღ
 ↗ ჩრდილ->ჩდილ->ჩთილ->შთილ->
 ↘ ჩირდილ->ჩიდილ-³⁶. >შტილ-

მოცემული ეტიმოლოგიური ინტერპრეტაციების მიხედვით ს.-ქართული *ჩერ- არქეტიპისაგან ერთ შემთხვევაში მივიღეთ ჩერეღეთი/ჩერო და ამ უკანასკნელის რეფლექსები: ჩაო/ჩავო, ხოლო მეორე შემთხვევაში — ჩრდილი/ჩირდილი სხვადასხვა ფლექსიურ-დერივატიული აფიქსებითა და ზემომოცემული ფონეტიკურად გაპირობებული ვარიანტებით.

ამ ორი ტიპის ერთნაირი მნიშვნელობის საზოგადო სახელების პარალელურად იმავე ფუძეებით ტოპონიმებიც რომ დასტურდება, ეს მოვლენა შედარებით გვიანდელია. საანალიზო ლექსემები საკუთრივ ტოპონიმებად არ არიან ჩამოყალიბებულნი. მიუხედავად ამისა, შეიძლება ითქვას, რომ ერთი და იგივე მორფემის ფარგლებში მნიშვნელობათა გაორება — საზოგადო >/საკუთარი — იმისი მაჩვენებელია, რომ არის რაღაც ტენდენცია საზოგადო სახელის განმხრობებისა, საკუთრად ქცევისა (შდრ.: ჩრდილი სოფელი და ჩრდილი ტენი). საფუძველი ამისა შეიძლება სხვადასხვა იყოს. ყოველ შემთხვევაში საკვლე მასალათა სემასიოლოგიური დანაწევრება და მათი ტოპონიმებად ჩამოყალიბება მას შემდეგ დაიწყო, რაც *ჩერ- არქეტიპი ვარიანტებად დანაწილდა დიალექტებში და მიიღო მოქალაქეობრივი უფლება. ე. ი. ერთი მხრივ გვაქვს: ჩერო/ჩაო // ჩავო/ჩერეღეთი, ხოლო მეორე მხრივ: — ჩრდილი/ჩრდილი და სხვ.

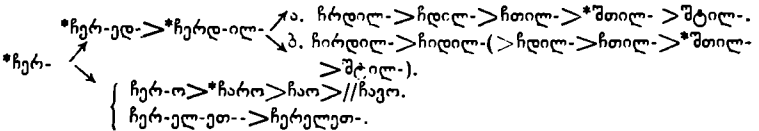
დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ჩერ-/ჩირდ-/ჩრდ- ფორმებისათვის თავდაპირველი ამოსავალი ფუძე საერთო-ქართულის საზოგადო სახელებისათვის იქნება *ჩერ-, ხოლო ტოპონიმებისათვის — *ჩერ- და *ჩერდ-. ერთი ნაწილი ტოპონიმებისა რომ ამოსავლად იყენებს პირველი მოდელის მორფემებს, ხოლო მეორე ნაწილი — მეორე მოდელის მორფემას, ეს პროცესი გაცილებით გვიანმომხდარ ვითარებას წარმოგვიდგენს. მორფემათა ამგვარი დისტრიბუცია განაპირობა დიალექტური მეტყველებისათვის დამახასიათებელმა თავისებურებებმა. ე. ი. ტოპონიმიკური თვალსაზრისიდან ამოსვლით, მოცემული ტოპონიმორფემების გენეტური კავშირი მხოლოდ აპელატიურ დონეზეა საგულგებნელი და ამოსავალი ტოპომორფემების გენეტური კავშირის დაჩრდილვაც იწყება საზოგადო სახელის საკუთარ სახელში გადასვლიდან, ხოლო ტოპონიმად ქცე-

³⁵ ელ/დ ფორმანტის კვალიფიკაციის შესახებ იხ. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942, გვ. 59-61, 97-99.

³⁶ დიალექტებში ფონეტიკურად დასაშვები ცვლილებები შეიძლება ამ გზითაც წარმართულიყო: ჩირდილ- > ჩიდილ- > ჩდილ- > ჩთილ- > შთილ- > შტილ-.

ული სახელები უკვე იმ დიალექტის (resp. ენის) კუთვნილებას წარმოადგენს, რომელ დიალექტშიც (resp. ენაშიც) ხდება ამა თუ იმ ტოპონიმის ჯერ ფორმირება და შემდეგ მისი სრულფუნქციონირება.

ფონეტიკურ-მორფოლოგიური და ლექსიკურ-სემანტიკური დიფერენციაციის გათვალისწინებით საერთო-ქართულის დონეზე ხსენებული ლექსემების ისტორიული გზა, მათი ტოპონიმზაცია შემდეგი საფეხურების გავლით უნდა ჩამოყალიბებულიყო:

თუ ს.-ქართული ჩერ-/ჩირდ-/ჩრდ- ძირისეული მორფემებისათვის ამოსავალ ფორმად რეკონსტრუირებული *ჩერ-/*ჩერდ-ის მიჩნევა საფუძვლიანია, მაშინ ბუნებრივად დგება საკითხი ამ მორფემების ზანურ-სევანური შესატყვისობების არსებობის კანონზომიერების შესახებ.

სევანურში ჩრდილიანი ადგილის, მზიანის საპირისპირო მხარის აღსანიშნავად საკმაოდ გავრცელებული ტერმინია შ გ ე დ. იგი საზოგადო სახელია, მაგრამ არის ტენდენცია მისი ტოპონიმიკურ ტერმინად ქცევისა. ამას ადასტურებს სოფლების, ტყე-კლდეების, სათიბ-საძოვრებისა და სხვათა „შგედ-“ით ან მისი ფონეტიკურად განსხვავებული ვარიანტებით სახელდება, სადაც მისი მნიშვნელობაა: მ ხ ო ლ ო დ ეს სოფელი, მ ხ ო ლ ო დ ეს ტყე და ა. შ. და არა საზოგადოდ „ჩრდილი“ ან „ჩრდილიანი მხარე“³⁷.

ეტიმოლოგიური თვალსაზრისით, სამეცნიერო ლიტერატურაში სევანური შ გ ე დ სიტყვის შესახებ ორი ერთიმეორის გამომრიცხავი მოსაზრებაა წამოყენებული. გ. დეეტერსი სევან. „ლამ-შგედ“-ის შ გ ე დ-ს, როგორც ფონეტიკურად, ისე სემანტიკურად, ქართ. „ჩრდ-ილოეთ“-ის ჩრდ- ძირისეული ნაწილის შესატყვისად მიიჩნევს. კ. შმიდტის ვარაუდითაც, თუ ქართ. ჩრდ-ს ამოსავალ ფორმად ჩედ-ს დაუთვებთ, მაშინ მისი (ე. ი. ჩედ-ის) შესატყვისი იქნება სევან: შ გ ე დ³⁸.

ორივე უცხოელი მეცნიერის მოსაზრება დასაბუთების გარეშეა წარმოდგენილი. მიუხედავად ამისა, ეტიმოლოგიური მიგნება ჩვენთვის მისაღებია. ვერ

37 საზოგადო სახელის განმხოლოებას, მის საკუთრად ქცევას, როგორც ჩანს, ხელი შეუწყო მსგავსი მნიშვნელობის მ ა მ ა მ ა მ ა / მ ა მ ა მ ა მ ა / მ ა მ ა მ ა (იხ. O. Wordrop, English-svanelian Vocabulary, IRAS. London, 1911, გვ. 623) ან უ ო რ ო უ სიტყვების არსებობამ. უ ო რ ო უ სევანურში მეგრულში ჩანს, თუმცა მეგრ. ო რ ო და სევან. მ ა მ ა მ ა მ ა / < მ ა მ ა მ ა > (< მ ა - მ ო რ - ა >), მნიშვნელობით — „ჩერო, ჩრდილიანი მხარე“, ისტორიულად ერთი წარმოშობისა უნდა იყოს (შდრ. მეგრ. ო რ ო „ჩერო, ჩრდილი“, თქილ (იხ. И. Кн и ш и д з е. Грамматика мингрельского (и в с р с к о г о) я з ы к а, СПб., 1914, გვ. 294). სევანურში სიტყვის თავიდან და ბოლოკიდურ პოზიციაში ლაბიალური უ სონანტის არსებობა მეორეულია (შდრ. ქართ. უ თ ო — მეგრ. უ ნ თ ო — სევან. უ ო ნ თ ო უ...), ლოკალიზებულია ამავე ფუნქციის მქონე ტოპონიმებიც: უ ო რ ო უ სათიბ-საძოვარი, უ ო რ ო უ - მ გ რ ა კლდე (შდ. ხაიშურას აუზში, მეტისის რ.), ო რ ო თერღობი (ს. მუყავაში, წალენჯიხის რ.). ადგილთა სახელდება აქაც მოტივირებულია აღსანიშნი პუნქტის გეოგრაფიული მდებარეობით.

38 იხ. K. H. Schmidt, Studien zur Rekonstruktion, გვ. 148. გ. დეეტერსის მოსაზრებას ამავე ნაშრომიდან ვესხულობთ.

დავეთანხმებით გ. კლიმოვის მოსაზრებას, როცა სვან. შ გ ე დ-ს ოსურიდან შეთვისებულად თვლის. მისი ვარაუდით, სვან. შ გ ე დ ტყეს, მთის ჩრდილოეთის ფერდს ნიშნავს და მომდინარეობს ოსური *c æ g æ l* სიტყვიდან, ხოლო ეს უკანასკნელი ინდოევროპულ ფუძეს წარმოადგენს³⁹. ოსური ც ა გ ა თ ინდოევროპულის რეფლექსად აქვს მიჩნეული ვ. აბაევსაც⁴⁰. არაა გამორიცხული, რომ ოსური ც ა გ ა თ რომელიმე სხვა ენის ტრანსფორმირებულ ფუძეს შეიცავდეს (შდრ. ბალყარული ჩ ე გ ე თ), მაგრამ სვან. შ გ ე დ რომ ოსურის ც ა გ ა თ-იდან არ უნდა მომდინარეობდეს, ამას თვით გ. კლიმოვისეულივე შ გ ე დ სიტყვის ეტიმოლოგიური ინტერპრეტაცია უჭერს მხარს: I. შ გ ე დ-ის მნიშვნელობა არაა მც. ტყეს იგი საერთოდ არ აღნიშნავს და თუ აღნიშნავს, ტყის სახელწოდებად იგი მხოლოდ ტოპონიმებში გვხვდება და ამ შემთხვევაშიც მისი მნიშვნელობა მხოლოდ ტოპონიმურიკია⁴¹; II. არაა აუცილებელი, რომ „შგედ“ მხოლოდ მთის ჩრდილოეთის ფერდის აღმნიშვნელი იყოს. სვან. შ გ ე დ-ს მთის, ქედის თუ სხვათა ჩრდილიანი, ანუ შხეს მოფარებული ადგილების გადმოცემაც აკისრია (შდრ.: ლაშშგედ ადგილი „ჩრდილიანი ადგილია“...); III. გ. კლიმოვისეულ ეტიმოლოგიას დაბრკოლება ახლავს ფონეტიკური თვალსაზრისითაც⁴².

ჩვენი ვარაუდით, სვან. შ გ ე დ წარმოადგენს პირველი მოდელის ს.-ქართულისათვის რეკონსტრუირებული, ქრონოლოგიურად უფრო გვიანდელი *ჩერლ-მორფემის ისტორიულ რეფლექსს და იგი, როგორც სემანტიკურად, ისე ფონეტიკურად, კანონზომიერი შესატყვისია მისი⁴³. ამ თვალსაზრისს

³⁹ გ. კლიმოვის მიხედვით: „Свант. ж г е д „л.с.“, „свант.иѣи склон горы“ <осет. с æ g æ t „свант.иѣи склон горы“ я н а : г : я н и : а : а : и : и : к о : и : о : н о : в : и : и . с р . л и т . k a k t a „л.с.“. др.-инд. kakṣtikā „часть лонной доли“ (-б. м.и.и. О лексике осетинского происхождения [в сванском языке. Этимология. М., 1963, гл. 184]).

⁴⁰ В. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. I. М.-Л., 1958.

⁴¹ იხ. ოსუ ტოპონიმური ლაბორატორიის საარქივო მასალა, მესტიის რაიონი.

⁴² სვანურისათვის „ცაგათ“ სიტყვაში არსებული ყველა ფონემა, ცალ-ცალკეცა და ბგერათა შეხამებაშიც, ჩვეულებრივია. ამდენად, თუ გ. კლიმოვისეულ ეტიმოლოგიის გაიზიარებთ, უნდა გაირკვეს, თუ რამ გამოიწვია ოსურიდან სვანურში ნასესხებ სიტყვაში ფონეტიკური ცვლილებები: 1. ოს. სისინა ც-ს დეზაფრიკატოზაცია და შიშინა შ სპირანტიში ვადგენლა? ქართ. ც: სვან. შ-ს ღონეზე იგი, როგორც არამონათესავე ენა, არ განიხილება; 2. ა-ს უმალეტი და მისი სინკოორება; 3. ოს. ა > სვან. ე; ოს. თ > სვან. დ. ერთი სიტყვით, სანამ ოსურ-სვანური და სვანურ-ოსური ბგერათმომართებათა კანონზომიერება არ გაირკვევა, მანამ ანალოგიურ ეტიმოლოგიურ ინტერპრეტაციებს ყოველთვისაა მოსალოდნელი, რომ დაუპირისპირდეს საწინააღმდეგო მოსაზრებას. ისე კი სპეციალურ ლიტერატურაში შემჩნეულია, რომ ქართველური ენებიდან შესულ სიტყვებს, რომლებიც თავიღურ პოზიციაში პარმონიულად თუ არაპარმონიულ თანხმოვანთა კომპლექსებს შეიცავენ, ოსური ენა, როგორც საერთოდ სხვა ირანული ენები, თანხმოვანთ ვასაყარ ხმოვანს ჩაურთავს, ხოლო ქართველურ შიშინა აფრიკატებს ოსური სისინა აფრიკატებით წარმოავიღვენს. მაგ.: გვირი — ოს. გუშირგ, ჭლაკვი — ოს. ძღლაკუქ/ძილაკუქ „მთის ნორი“... (იხ. Г. Ахвледиანი, Сборник научных работ по осетинскому языку, I, Тб., 1960, гл. 171, 143); წყალი — ოს. ცყავალ „ტალად“, ქარხალი — ცანხრა id., ჭვარი — ოს. ძუარ id., ცხელი — მეგრ. *ჩხარი — ოს. ცანხარ „ცეცხლი, ნავერცხალი, ნავერწყალი“, ჩხირი — მეგრ. *ჩხინჯი (შდრ. აფხაზ. ა-ჩხუნჯ „ქვაბის ჩამოსაკიდებლად მიწაში ჩასობილი ჭობი“) — ოს. ცგინძა „ბოძი“ (>ბალყ. ჩიჯინჯი id... V. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, I, М.-Л., 1949, гл. 325—326).

⁴³ თავდაპირველი ს.-ქართველური ფუძე ენის *ჩერლ-ის სვანურ შესატყვისად მოსალოდნელია სვან. შგილ (სვანურ სახლში კერის ზემოთ ჭერის ჩამოკიდებული ლამფა, რომელიც

ადასტურებს ქართულ-სვანური ფონეტიკური მიმართებანი: ქართ. ჩ: სვან. შგ, ქართ. ე: სვან. ე, ქართ. რ: სვან. რ ან მ, ქართ. ღ: სვან. ღ.

სვანეთში ლოკალიზებულია 40-მდე შ გ ე დ-ის შემცველი ოდენტფუძიანი (მაგ.: შგედ/შკედ), წარმოქმნილი (მაგ.: შგედარ/შგედირ/შგედლი/შგედალ/შგაღტარ/შგედლიღაშ/შკედლიღაშ) და რთული (მაგ.: შგედლიღაშ სვიმ, ეიბე შგედ და სხვ.) ტოპონიმი, რომელთაც ზოგს საფუძვლად უღევს სხვადასხვა დერივაციული აფიქსით გაფორმებული აპელატივური შ გ ე დ / შ კ ე დ, ხოლო ზოგ შემთხვევაში აპელატივი ფუძის სახითაა წარმოდგენილი ტოპონიმად. მაშასადამე, სვანეთში დადასტურებული ტოპონიმებისათვის ამოსავალი იქნება სამი ერთმანეთისაგან ფონეტიკურად განსხვავებული ფუძე: შ გ ე დ და მისი ვარიანტები: შ გ ა დ- / შ კ ე დ. შ კ ე დ ფუძიანი ტოპონიმები დასტურდება ლენტეხურში. როგორც ცნობილია, სვანური ენის სხვა დიალექტებისაგან განსხვავებით, ლენტეხურში, როგორც წესი, ს და შ ყ რ უ ბგერების მომდევნო პოზიციაში მჟღერი გ და დ ყ რ უ ვდებიან და ვლებულობთ ყ რ უ ბგერათა კომპლექსებს⁴⁴. ეს პროცესი ლენტეხურისათვის გვიანდელი ფონეტიკური მოვლენაა, ამდენად შ კ ე დ-ის შემცველი ტოპონიმები ადრეულ საფეხურზე შ გ ე დ-ით იყვნენ წარმოდგენილნი. შ გ ა დ- ფორმით, როგორც საზოგადო სახელი, არ დასტურდება. ამ სახით იგი ორად ორ ტოპონიმში გვხვდება მხოლოდ და ისიც იმ შემთხვევაში, თუ გავრცობილია -ჟ+არ (resp. -ჟ+არ/ - ჟ+არ) ფორმანტებით: შ გ ა დ ჟ ა რ (მულახის ს. ს.) და შ გ ა დ ჟ ა რ (იფარის ს. ს.)⁴⁵.

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ სვანურში ზოგი სახელის ფუძესთან -არ სუფიქსის წინ ბგერა ან მთელი მარცვალი ჩნდება. ვლინდება -ი, -არ, -ალ და ყველაზე ხშირად -ჟ სონორი. მაგ.: მხ. შუბ „შუბი“ — მრ. შუბ-ბჟარ, მხ. წყაღ „მწვადი“ — მრ. წყაღტარ, მხ. მემჟალ „მუჟალი“ — მრ. მემჟალტარ და სხვ. რადგანაც ბგერისა თუ მარცვალთა ჩართვა სხვადასხვა ფუძებთან მთელ სისტემას ქმნის, ისინი ფუძისეულ ელემენტებად არ არიან მიჩნეული⁴⁶. გამოთქმული მოსაზრება ვრცელდება ტოპონიმ შ გ ა დ ჟ ა რ / შ გ ა დ ჟ ა რ-ის ჟ სონანტზეც. აქაც ჟ რომელიღაც მაწარმოებელი ელემენტია, მაგ. ეგრას „იკავს ჳერიდან ჩამოცენილი მტერისაგან, მაჩვიბს ჳერს კი იფარავს ნაბერწყლებისაგან“ — იხ. შ. ჩართო ლანი, ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, თბ., 1961, გვ. 50). სვანური შგეილ-ის თანამედროვე დანიშნულება გვიანდელი ჩანს. ეტიმოლოგიურად მისი ადრინდელი მნიშვნელობა იგივე უნდა ყოფილიყო, რაც საზოგადოდ ჩერო სიტყვისა. კანონზომიერი ფონეტიკური შესატყვისობა ზუსტადაა დაცული, სემანტიკური დიფერენციაცაა მეორეულია (შდრ. ქართ. ჩემი: სვან. მი შ გ უ... ქართ. მე: სვან. მი, ქართ. ზე სვან. ე ჟ... ქართ. პირი: სვან. პი ღ...). იგივე ძირი უნდა გვექონდეს სიტყვებში: ლ-შგ „დასტურელი, დაფარული“, ლ-შგ-ი „დაბურავ, დაფარ-ვა“, აღი-შგ „დაბურავ, დაფარა“, რომელთა ეტიმოლოგიური მნიშვნელობა უნდა ყოფილიყო „და-ჩერ-ოებელი, და-ჩრდილ-ული“. შგელ/ლშგ სიტყვების მნიშვნელობათა ზოგადიდან კონკრეტულობისაკენ გადაწევა მეორეულია და შედარებით გვიანდელი.

44 იხ. სვანური პროზაული ტექსტები, I, ბზ. კილო, ტექსტები შერკიბეს და გამოსცეს ა. შანიძემ და ვ. თოფურჩიამ, თბ., 1939, გვ. XIV.

45 ხშირად მოსალოდნელ გრძელ ხმოვნებს, განსაკუთრებით — ახალგაზრდები, ნოკლედ წარმოთქვამენ. მაშასადამე, არის ტენდენცია მისი მოშლისა. იფარული ტოპონიმის ბოლოკიდურა მარცვლის მოკლე ხმოვნიანობაც, მსგავსად მრავალი მავალითისა, სვანურში გრძელი და მოკლე ხმოვნების უნიფიკაციის ერთ-ერთი დადასტურებაა (ამის შესახებ იხ. ა. შანიძისა და ვ. თოფურჩიას მიერ გამოყენებული სვანური პროზაული ტექსტების შესავალი ნაწილი, გვ. XV).

46 იხ. თ. შარაძენიძე, სახელთა მრავლობითი რიებვის წარმოება სვანურის ბალს-ზემოური კილოს მიხედვით, იყვ, VI, თბ., 1954, გვ. 198—199.

რამ არა ფუძისეული⁴⁷. მ. ქალდანის ვარაუდით, ე>ა> პროცესი გამოწვეულია მომდევნო პოზიციის უმარცვლო ჟ-ს გავლენით⁴⁸. ამ მოსაზრების თანახმად, შგაღ-ის ა-სათვის ამოსავალი იქნება ე ვოკალი და, ამგვარად, შგაღ-წარ/შგაღწარ ფორმებისათვის წინარე ვითარების ამსახველად *შგაღწარ-ის მიჩნევა სრულიად კანონზომიერია. მაშასადამე, ისტორიული ხანის სენანურში „ჩრდილის“ აღმნიშვნელი ცნების ყველა ვარიანტისათვის ამოსავალი უნდა ყოფილიყო შგაღ, ე. ი.: შგაღ^{შგაღ} თუ შგაღ-ისათვის საერთო-ქართულის რეკონსტრუირებული *ჩერდ-ის პოსტულირება მართებულია, მაშინ სენან. შგაღ სიტყვის წინამორბედად უნდა ვიგულოთ *შგერდ, რომელშიც, სიტყვის შემდგომი ევოლუციის პროცესში, რ-ს გაუჩინარებას უნდა ჰქონოდა ადგილი (ანალოგიისათვის შდრ.: ძვ. ქართ. ფერჯი — სენან. ბჯრჯ „ბიჯი“, მაგრამ: ახ. ქართ. ფეხი- და ფერხული — სენან. ბჯვ/ბჯვ id. (შდრ. ქედის სახელი ბავ), ქართ. ბარჯი- „კაიანი ჭობი, გინა სათევზე ხოჭი“⁴⁹ — მეგრ. ბარჯგ-ი „ბოძი“ *στο.ინ.*, *подставка*)⁵⁰. — სენან. ბჯგ id., ქართ. მეგრდ-ი — მეგრ. კიდრ-ი — სენან. მჭჭედ/მჭჭედ id., სენან. მგრშვ/მგრშვ „ქიანველა“, სენან. ჩარჩ/ჩარჩ „წვერი“, ქართ. მარწყვი — სენან. ბანყ/ბანყ id. და სხე.)⁵¹.

ქანურისა და მეგრულის წერილობით წყაროებში ქართული „ჩრდილ-“ და „ჩერ-“ ფუძეთა შესატყვისი არ ჩანს. არ დასტურდება ს.-ქართულისა და სენანურისათვის ჩვენ მიერ დაშვებული *ჩერ- ან *ჩერდ- არქტიკების კანონზომიერი შესატყვისი *ჩქარდ-/*ჩქარ-. მაგრამ ისეთი გეოგრაფიული მდებარეობის მქონე ადგილებსათვის, სადაც მზის შუქი არ უდგება, ე. ი. მთისა თუ ხეობების ჩრდილიანი ადგილების სახელწოდებად მეგრულში დასტურდება შქერდ-/შქედ- ფუძეთა შემცველი ტოპონიმები — გავრცობილი ფლქსიური -ი ფორმანტითა და ქართ. სა- —-ო-სა და სა- —-ე-ს მორფოლოგიური შესატყვისი ლა- —-ა- და ო- —-ე-ს დერივატიული აფიქსებით: შქერდ-ი/შქედ-ი, ლა-შქერდ-ა-//ლა-შქეთ-ა⁵², ო-შქედ-ე⁵³.

⁴⁷ სენანურისთვის დამახასიათებელ ლ>ჟ პროცესს ოთხგვითი ფორმის მიხედვით შემთხვევებით არ იქნება გაპროცესული, რომ -ჟ -ილ დეტერმინანტის ნაშთად მიიჩნეოთ: ს.-ქართ. *ჩერდილ->სენან *შგერდ-ილ-არ>*შგერდ-წარ>*შგერდ-წარ>შგაღწარ (ლ>ჟ შემთხვევებისათვის სენანურში იხ. Н. Марр. Где сохранилось сванское склонение. ИИАН. 1911, გვ. 1201; მ. ქალდანის, სენანური ენის ლაზურული კილოვების ფონეტიკური თავისებურებანი, ივე, VII, თბ., 1955, გვ. 153-154).

⁴⁸ მ. ქალდანის, სენანური ენის ფონეტიკა, I, თბ., 1969, გვ. 69...

⁴⁹ ს.-ს. ორბელიანის, სიტყვის კონა, თბ., 1949.

⁵⁰ И. Книшшидзе. Грамматика мингрельского языка. გვ. 201.

⁵¹ ჩრდილის გაუჩინარებას მოსალოდნელი იყო, რომ შგაღ ფუძის ე ხმოვანი დაეგრძელა, მაგრამ ეს პროცესი მოცემულ სიტყვაში, ისე, როგორც ჩარჩ/ჩარჩ ტიპის მავალითებში, არ განხორციელებულა ან იმიტომ, რომ იმდროისათვის რ ფონემის დაკარგვით საკომპენსაციო დაგრძელება წინადავლი ხმოვნისა არ მოქმედებდა, ან იყო გრძელხმოვანი და დროთა ვითარებაში მოიშალა.

⁵² ლა-შქერდა//ლა-შქეთა აღონიმებია. მათ შორის განსხვავება წმინდა ფონეტიკურია (შდრ.: ქართ. შეიდი-—მეგრ. შქვით-ი, მეგრ. ბურცხა//ბუცხა//ბირცხა „ფრცხილი“, მეგრ. ტოპონიმი ლაქარდა//ლაქადა... იხ. И. Книшшидзе, Грамматика мингрельского языка, გვ. 210. 249).

⁵³ შქერდ-/შქედ- ფუძეთა შემცველი გეოგრაფიული სახელები საქმოდ გავრცელებულია სამეგრელოს ტოპონიმიაში, განსაკუთრებით კი — სენანეთის მომიჯნავე წალენჯიხის, ჩხორ-ო-

შქერდ-/შქედ- მორფემიანი ლექსემები მეგრულში საყოველთაო ხმარებისა არაა. ქართული „ჩრდილის“ გადმოსაცემად ქანურში გამოყენებულია „ევა“ და „ლარი“⁵⁴, ხოლო მეგრულში — „ორო“⁵⁵. რადგანაც მეგრულში შქერდ-/შქედ- მორფემიანი სიტყვების ლოკალიზაცია მხოლოდ ადგილის გეოგრაფიული მდებარეობით არის გაპირობებული, არაა იგი საყოველთაო ხმარების სიტყვა და აქვს ტენდენცია განმხოლოებისა (resp. ოდენტოპონიმად ქცევისა), რამაც განაპირობა მისი მნიშვნელობის დაჩრდილვაც⁵⁶, გვაძლევს საფუძველს, რომ ისტორიულად ისინი დავუყავშიროთ ქართულში „ჩრდილ-“ ცნების გამომხატველი სიტყვებისათვის პოსტულირებულ *ჩერდ-ს. დიპრონოული ინტერპრეტაცია ამის საშუალებას იძლევა, მაგრამ, რადგანაც დარღვეულია ქართულ-ზანური ბეგრათმომართებათა ისტორიული კანონზომიერების პრინციპი (ქართ. ჩ:ზან. ჩქ; ქართ. ე:ზან. ა), უფლება გვაქვს შქერდ-/შქედ- ფუძისეულ ტოპონორფემათა მეგრულობა სამეგრელოს ტოპონიმიაში უკვის ქვეშ დაეყენოთ და მივიჩნიოთ ისინი სვანისშემად. თუ ეს მოსაზრება მოსაღებია, მაშინ, დასაშვებია ფონეტიკური პროცესების თანახმად, საანალიზო მეგრული ტოპონიმების ამოსავალ ფუძედ უნდა მივიჩნიოთ ან შქერდ-, მომდინარე სვანურში რეკონსტრუირებული: *შგერდ-ისაგან, ან, თუ მეგრულის ტოპონიმებისათვის პირვანდელი ფუძეა შქედ-, მისი ამოსავალი იქნებოდა სვან. შგედ და მეგრ. შქერდ-ის რ სონანტი ფონეტიკურ ჩანართად ჩაითვლებას⁵⁷, ხოლო სვან. შგ კომპლექსის წინაველარული გ ფონემის ასიმილაციური დაყრუებით შ ყრუ სპირანტის მეზობლობაში მეგრულში მივიღეთ შქ ყრუ ფშინვიერთა კომპლექსი. ე. ი. სვანურის ნიადაგზე მეგრული ტოპონიმების ამოსავლად შესაძლებელია ორი პოსტულატის დაშვება: სვან. *შგერდ > მეგრ. შქერდ- > // შქედ-⁵⁸, ან: სვან. შგედ > მეგრ. შქედ- > // შქერდ-.

აპრიგად, თუ ს.-ქართველური *ჩერდ- არქეტიპის კანონზომიერ შესატყვისად სვანურში *შგერდ-ის აღდგენას მიზანშეწონილად ჩათვლით, მაშინ გარდამავალ საფეხურად შეიძლება დაიშვას ზანური *ჩქარდ-, რის საფუძველზეც ჩამოყალიბდებოდა რეკონსტრუირებულ ძირეულ მორფემათა ს.-ქართველური შესატყვისობანი: ს.-ქართ. *ჩერდ-:ზან. *ჩქარდ-:სვან. *შგერდ⁵⁹.

წყუსა და გეგვიკორის რაიონების ტოპონიმიაში (იხ. თსუ ტოპონიმების ლაბორატორიის საარქივო მასალა. შეკრებილი პ. ცხადაიას მიერ).

⁵⁴ Н. Марр. Грамматика чанского (лазского) Языка. СПб., 1910, гл. 143, 200.

⁵⁵ И. Киншидзе. Грамматика мингрельского языка, гл. 294.

⁵⁶ ზოგა მეგრულის მეორედ პირისათვის შქერდი/შქედი სიტყვები საერთოდ უცნობია.

⁵⁷ იხ. ს. ჯღენტო, ქანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბ., 1953, გვ. 70—71.

⁵⁸ რეკონსტრუირებაში რ ფონემის მეგრულში საქმოდ მყარი პოზიცია უპირავეს (ს. ჯღენტო, მეგრულ-ქანურის ფონეტიკა, გვ. 68), მაგრამ მორფემათა ვასაყარზე (ეგულისხმობთ, რომ -დ < -ეუ - ისტორიულად მოქმედი მაწარმოებელი ფორმები იყო) რ-ს გაუჩინარებას, რად მხოლოდ ერთ პოზიციაში დიდი დაბრკოლება არ უნდა მხდებოდა (შედარებისათვის იხ. ირ. ასალო, რ სუფიქსის კვალი მეგრულ ზმნაში, იკე, XVIII, თბ., 1973, გვ. 273—283).

⁵⁹ სემანტიკური დიფერენციაციის მეორეულობით, მოსალოდნელ კანონზომიერებას უნდა აქონდეს ადგილი ჩვენთვის საინტერესო ფუძეზე დაყრდნობით უფრო გვიანდელი იდიომური გამოთქმების ქართველურ შეპირისპირებაშიც: ქართ. ჩრდილის მიყენება *მნიშვნელობის. ღრსების შემცირება, დაჩრდილვა“... (ქგლ, VIII; აღ. ონიანი, ქართული იდიომები, თბ., 1966, გვ. 171) — მეგრ. შქიდირი „ქადრება“, ეტმოლოგ. „დაჩრდილვა. ჩრდილ-ს მიყენება“ — სვან. ლიშგდე id. (ზანურ-სვანური შეფარდება იხ.:

11. ზემოგამოთქმული მოსაზრება წმინდა ლინგვისტურია და, ამდენად, ჩვენს მიერ ჰიპოთეტურად დაშვებული ფორმები სინამდვილესაც რომ ასახავდეს, მაინც რომელიმე სიტყვის ლინგვისტური ეტიმოლოგია⁶⁰, მისი სავარაუდო ამოსავალი ფორმის პოსტულირება ყოველთვის არ ნიშნავს ს.-ქართველ-ტოპონიმიკური შესატყვისობების დადგენას⁶¹. ტოპონიმიკურ დონეზე ამა თუ იმ ენისათვის (resp. დიალექტისათვის) პოსტულატად ჩაითვლება ის გეოგრაფიული ერთეული, რომელიც რაღაც ინფორმაციის შემცველია და აქვს სოციალური სანქცია იმავე ენაში (resp. დიალექტში), რომელშიც იგია ლოკალიზებული. ამდენად, სამეგრელოს ტოპონიმიკაში დადასტურებული შქერდ-/შქედ- ფუძის მატარებელი ტოპონიმები, ისტორიულად თუნდაც რომ სვანიზმები იყოს და სვანურის ადრინდელ სუბსტრატს წარმოადგენდეს. მაინც სინქრონიულ ასპექტში განიხილება; სუბსტრატულ თუ ნასესხებ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა ინტერპრეტაციაც წმინდა ტოპონიმიკურ დონეზე უნდა გადაწყდეს; ტოპონიმიკურ შესატყვისობათა გადაწერაც, მათი ანალიზი ტოპონიმიკურ დონეს არ უნდა გასცილდეს და მის ამჟამინდელ ვითარებას უნდა ასახავდეს⁶². ამ დებულების თანახმად, საანალოზოდ მოხმობილ გეოგრაფიულ სახელწოდებებში ყალიბდება ს.-ქართველური ტოპონიმიკური შესატყვისობანი: ს.-ქართული ჩ ე რ ო / ჩ ი რ დ ი ლ ი / ჩ რ დ ი ლ ი : ზან. (resp. მეგრ.) შ ქ ე რ დ ი / შ ქ ე დ ი : სვან. შ გ ე დ⁶³.

ვ. თ ო ფ უ რ ი ა, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, I, „მომოხილველი“, თბ., 1926, გვ. 203).

განსხვავებულია გ. კლიმოვის მოსაზრება მისი ვარაუდით მეგრ. შქიდ-, სვან. შგედ- და მისი რედუცირებული შგდ- ლექსემების ამოსავალ არქეტპად ს.-ქართველურში აღდება შდ- (იხ. მისი, Этимологический словарь картвельских языков, გვ. 214).

⁶⁰ ლინგვისტური ეტიმოლოგია არ უდრის ტოპონიმიკურ ეტიმოლოგიას. ლინგვისტურ დონეზე გეოგრაფიული სახელების ეტიმოლოგიზაციამ მკვლევარი მოსალოდნელია, გულუბრყვილო დასკვნამდე მიიყვანოს (ეს საკითხი საგანგებო მსჯელობას მოითხოვს. ამჯერად კი იხ. და შდრ. В. А. Никони, Этимологические записки, Lingua Posnaniensis, т. IX, 1962, გვ. 103; მისივე, Введение в топонимику. М., 1965, გვ. 52 და შმდ.).

⁶¹ ტოპონიმიკურ შესატყვისობად მიგვაჩნია ერთი და იმავე ფუძის შემცველი ისეთი ტოპონიმები, რომელთა ლოკალიზაცია ხერხდება ორ მონათესავე ენაში მაინც და, როგორც ტოპონიმი, უფლებამოსილია იმავე ენაში, რომელშიაც იგი დასტურდება.

⁶² წინააღმდეგ შემთხვევაში კვლევა არაობიექტურ სახეს მიიღებს. შქერდი/შქედი ან ლაშქერდა/ლაშქეთა/ოშქედე რომ სვანური ტოპონიმებიაო, არაინიტყვის. სვანიზმებად ჩაითვლება მათი ფუძის ეული მორფემები და არა ტოპონიმები.

⁶³ ტოპონიმიკურ შესატყვისობათა კრიტერიუმად აღებულია ერთი ენის (resp. დიალექტის) გარემოცვაში დამოწმებული ყველა ტოპონიმის ვარიანტისათვის ერთი საერთო ამოსავალი ფორმა.

А. ЧКАДУА

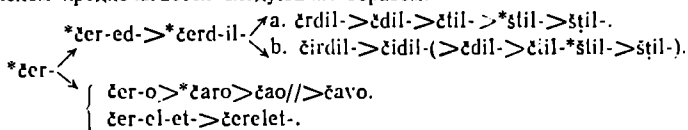
БЩЕКАРТВЕЛЬСКИЕ ТОПОНИМЫ СО ЗНАЧЕНИЕМ ĆRDIL- («ТЕНЬ») И ИХ ТОПОНИМИЧЕСКИЕ СООТВЕТСТВИЯ

Резюме

1. а. В общегрузинском языке (resp. в грузинских диалектах) для наименования населенных пунктов, инв, пастбищ, лесов, рощ и т. п. констатируются топонимы: ěrdili, ěirdili, ěidili, ědili, ětila, ětile, saětile//saětilie; ěero, ěao//ěavo, ěereleti⁶⁴. Семантика основ этих топонимов ясна: ěero, ěirdili, ěrdili... с их фонетически обусловленными диалектными алломорфами в грузинском являются нарицательными словами со значением „тень“. Называние топообъектов со значением „тень“ апеллятивами ěero, ěirdili, ěrdili... (с диалектными вариантами) мотивируются географическим расположением названных объектов и указывают на теневое или тенистое место.

Анализируемые нами общегрузинские топонимы образуют две разноструктурные модели. В первую модель входят топонимы, для которых исходными корневыми морфемами являются: ěrd-, ěird-, ěid-, ěd-, ět-, ět-, а во вторую модель — топонимы с исходными корневыми морфемами ěer-, ěa-.

Учитывая допускаемые комбинаторные фонетические изменения грузинских диалектов (в данной ситуации: синкопирование согласных или же гласных фонем, деаффрикатизацию-спирантизацию, ассимиляционное оглушение и диссимиляционное абруптивацию и т. п.), исходным архетипом для морфем обеих моделей можно постулировать *ěer-, последующее изменение которого вызвано исторически функционирующими деривационными аффиксами в том или ином диалекте грузинского языка. Картина эволюции архетипа *ěer- в общегрузинском предполагается следующим образом:

б. В сванском языке для передачи теневой стороны географических местностей употребляется слово űged (с алломорфой űked). По справедливому мнению Г. Деестера, сванский űged („тень“) является закономерным соответствием груз. ěrd- морфеме (в слове ěrd-iloeli „север“); по К. Г. Шмидту общим исходным архетипом для грузинского ěrd- и сванского űged⁶⁵ реконструируется *ěed-, а Г. Климов предполагает, что сванск.

⁶⁴ Приведенные нами формы топонимов отражают общую картину всех семантически подобных корнеслов (resp. морфем) общегрузинских топонимов. Поэтому топонимы, оформленные разнозначными деривационными и флективными аффиксами, число которых довольно обильно, в данный труд не вошли.

⁶⁵ По мнению Т. Гамкрелидзе и Г. Мачавариани, для корнеслова ěrd- и ěird- исходным является *ěr-d-, где дентальная фонема -d квалифицируется как суффикс нулевой ступени огласовки (см. совместный труд авторов: «Система сонантов и аблаут в картвельских языках», Тбилиси, 1965, стр. 310).

šged осетинского происхождения, исходным для которого постулируется *so:ga:t* (осет. „северный склон горы“).

Синтетический анализ интересующих нас морфем дает основание высказать дополнительное мнение о том, что реконструированная *šerd- отражает картвельское языковое состояние на общем грузинско-(запско)-сванском хронологическом уровне, историческим рефлексом которого является сванск. šged.

Хронологическую последовательность структурных трансформаций сванских морфем следует представить так: *šerd- > сванск. *š:erd > šged > šked.

п. В запском (гесп. мегрело-чапском) языке реконструированным нами грузинско-сванским архетипам должно соответствовать закономерное *škad-, но такой морфемы в запском ни в нарицательных, ни в собственных именах не прослеживается. Вопреки этому, в топонимии Мегрелии для обозначения теневых местностей встречаются термины škerd-/šked- разными смыслообразительными аффиксами, но эти морфемы в мегрельском языке, по всей вероятности, неологизмы и являются усвоенными из сванского языка на уровне апеллативов. В дальнейшем они санкционируются в языке и подвергаются характерным для мегрельского языка фонетическим изменениям, а именно: звонкая заднеязычная фонема *g* в звукометапии šg под влиянием глухого сипранта *š* подверглась ассимиляционному оглушению: сванск. šg > мегр. šk, а сонант *r* можно квалифицировать или как исторически корневой элемент, или же как фонетическое наращение: т. е. сванск. *šgerd > мегр. škerd > šked-; сванск. š:ed > мегр. šked > škerd-. Фонетический и тот и другой вариант эволюции корневого в мегрельском можно допустить, но в обоих случаях škerd-/šked- не являются морфемами для запских диалектов. Следовательно, мы вправе гипотетически допустить в запском закономерное соответствие реконструированного *šerd-: *šgerd, которое одновременно являлось бы и переходной ступенью между грузинско-сванскими морфемами. Естественно, следуя за историческим ходом регулярных звуковых чередований картвельских языков, такой морфемой может быть лишь *škad-. В конечном счете, гипотетически можно сформулировать фонетико-семантические соответствия доисторических общекартвельских основ: общекартв. *šerd-: (запск. *škad-): сванск. *šgerd.

II. Предложенные интерпретации носят чисто лингвистический характер и, как бы реально они ни выглядели, все же выявленные лингвистической этимологией генетически связанные основы не в состоянии быть единственным критерием для топонимических исследований, тем более — для топонимических соответствий. На уровне топонимических исследований того или иного языка (гесп. диалекта) постулатом, исходной топонимической единицей может считаться только тот географический феномен, который содержит какую-нибудь информацию и имеет социальную санкцию в том языке (гесп. диалекте), где он локализован. Следовательно, в данном случае констатируемые в Мегрелии географические названия с основой škerd-/šked- рассматриваются в синхронном аспекте и анализируются как исконно мегрельские топонимы. В подобных ситуациях интерпретации той или иной основы

топонима должны решаться только на топонимическом уровне того языка (госр. диалекта), где они констатируются, и топонимические соответствия должны отражать ту картину, которая свойственна данному периоду, учитывая всю специфику топонимов исследуемого региона⁶⁶.

Исходя из вышесказанного, апализируемые нами топонимы имеют общий исходный архетип лишь на уровне апеллятивов, но оформившись в географические имена, считаются уже топонимами собственно того языка (госр. диалекта), чьими морфо-фонологическими и семантико-синтаксическими признаками они обладают, т. е. для таких общегрузинских топонимов, как: ღრდili (зафиксирован в топонимии Имерети, Картли, Гური, Аджарии), ღirdili (в Аджарии, Хевсурети, Тушетии), ღdili (в Аджарии, Картли, Имерети), saღdile, ჭile, saჭile, saჭilie (в Гური), ჭila, ჭile (в Гური, Аджарии), ღidili, ჭao//ღavo (в Аджарии), ჭero, cerelci (в Лечхуми)—общими исходными являются: ჭero, ღirdili, ღdili; для топонимов, локализованных в Мегрелии—skerdi, laskerda //laškefa, ſkedi, oſkede--ſkerdi, ſkedi, а для топонимов Сванети—ſged, ſgedār, ſgediār, ſgedil, ſgedalგ, ſგადwār, ſგედilგა, ſგედilგა, ſგედ--ſged.

Таким образом, на основе выделения общих исходных топонимов для каждого языка в отдельности, мы предполагаем следующую структуру общекартвельских топонимических соответствий: общегрузинск. ჭero, ღirdili, ღdili: мегрельск. ſkedi, ſkerdi: сванск. ſged.

⁶⁶ Было бы неверно считать сванизмами такие топонимы, локализованные на территории Мегрелии, ſkerdi, ſkedi, oſkede, laškefa... Сванизмами являются лишь их корневые морфемы, а не топонимы в целом.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართული ენის კათედრასთან არსებული ტოპონიმიკის ლაბორატორია

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა შ. ძ ი ძ ი გ უ რ მ ი ა

პოლიკარაე ჯაჯანიძე

წყალტუბოს რაიონის ტოპონიმები

ყოველი ენობრივი კოლექტივი გარკვეულ ტერიტორიაზე განლაგებული. თავისი ცხოვრების პირობებით იგი მეტად მტკიცედაა მიჯაჭვული მასზე. ეს ტერიტორია ენობრივი კოლექტივის ორგანულ ნაწილს წარმოადგენს. ხშირად ბუნებრივ დიდ სტიქიასაც კი უძნელდება ადამიანები აიძულოს დატოვონ სამეგვიდრეო, მამა-პაპათა საცხოვრისი, გადასახლდნენ სხვაგან, თუნდაც უკეთეს მიდამოებში. საგულისხმოა, რომ ზოგჯერ გადასახლებულთ თან მიაქვთ ძველი საცხოვრისი ადგილების სახელები და მსგავსების რომელიმე ნიშნის მიხედვით არქმევენ ახალ სამოსახლოს ცალკეულ უბნებს.

ადამიანები თავიანთ ყოველდღიურ საქმიანობასაც ვერ წარმართავენ სრულყოფილად ადგილთა სახელების — ტოპონიმთა გარეშე. რადგან ეს სახელები ენის ლექსიკური შედგენილობის მეტად მნიშვნელოვან და თანაც აუცილებელ მარაგს წარმოადგენს.

წყალტუბოს რაიონის ტოპონიმები¹ სტრუქტურის თვალსაზრისით არაფრით განსხვავდება საერთო ქართული ტოპონიმებისთვის დამახასიათებელი ყალიბისაგან. აქ ტოპონიმების წარმოების ექვსი ჯგუფი გამოიყოფა.

1. უფიქსო ანუ ძირეული ტოპონიმები. ძირეულია ისეი ტოპონიმები, რომელთაც ამჟამად მაწარმოებელი აფიქსები არ მოეპოვება. ასეთი სახელები ადგილებს, დელეებს, მდინარეებს, ტბებს, წყაროებს თუ სხვ. შერქმეული აქვთ რაიმე ნიშნის მიხედვით. გამორიცხული არაა ის, რომ ფუძის რეინტერპრეტაცია მეორეული, გვიანდელი მოვლენა იყოს.

ასეთი ტოპონიმებია: სორმონი (სოფელი), ტევრი (ფარცხანაყ.), ეწერი (იქვე და სხვაგანაც), მეჩხერი (ს. რიონი), ბოგირი (ს. დღნორისა და სხვაგანაც), რეზი (ს. გეგუთი), ქაქარი (ს. მუხიანი), ყუმი (ს. ჩუნუში), ჯვარი (ს. დღნორისა)... წუგნა (ს. დღნორისა), კალა (წყალტ.), ტბა (ს. რიონი), ყუა (ს. რიონი), ლია (ს. შალაკი), კომა (ქუთაისი)... ლაშე (ს. ლეხიდრისთავი), კოდე (ს. ეონეთი), სოხანე (ს. ოფშეკითი), ციხე (ს. ქვილიშ.), ტვაპე (ს. ოფშეკითი), ტაპო (ს. ბანოჯა), ჭყო (ს. ჯიმისტარო), ჩხოკო (ს. ქვიტირი), კოჯო (ს. გვიშტიბი)...

შესაძლებელია ისტორიულად მოყვანილ ტოპონიმებში აფიქსებად გამოიყოს ელემენტები: -ახ: პარტ-ახ-ი; -იფ: ხვილ-იფ-ი; -ეტ: კაპ-ეტი; -ავ: ბულლ-ავ-ი... -ირ: ბოგ-ირ-ი; -ერ: მეჩხ-ერ-ი...

-ავ, -ახ, -ერ, -ირ, -ეტ, -იფ... ამ ელემენტებს ფუძეთსაწარმოებელ აფიქსებად ენა არ იცნობს (თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ზოგ საყარაულო გამოწკნისს).

¹ 1600-მდე ტოპონიმი აღწერა ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიკის ქართული ენის კათედრაში.

ზოგიერთი ძირეული ტაონიმი მეგრული წარმოშობისა უნდა იყოს: ო ლ ო (პატარა მდინარე ბანოჯაში), ო ლ უ ე — დეღე თეკლათში (აღ. ღ ღ ო ნ ტ ა, ტაონიმიური ძიებანი, I, თბ., 1971), დობილო, დობირო (შდრ. მეგრ. დობერა), ოგორო (ს. ოფუჩხეთი)... ეს ტაონიმები მეგრული უნდა იყოს — საგორე. საზოგადოდ წყალტუბოს რაიონის ტაონიმთა შორის მეგრული წარმოშობისა ჩანს აგრეთვე: ბანოჯა, ჭიმასტარო, ვაქეიში, კუჩხია, ტოფათიში, მარგვენა, ოკატეიში, ონტოფი, ოქონა, ოლასკურა, ოჩიები, ოწესი, ოხველო, ოხოლვანი, ოქუხეთი, ოჩხადაპური, ჩუნეში, ჩქუნა, ჭარგვალი, ჭანგვალი, ოფუჩხეთი და სხვ.

წყალტუბოს რაიონში არსებული მეგრული ტაონიმებისაგან ზოგი პირდაპირ მეორდება, ზოგიც ქართულ-მეგრული ბგერათა შესატყვისობით არის წარმოდგენილი. უფრო საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ ე. წ. მეგრული ტაონიმები წყალტუბოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილშია (სოფლები — ოფუჩხეთი, დღნორისა, ზარათი, რიონი) მოჭარბებული. ამ უბანში უფრო დიდხანს ხომ არ ცხოვრობდა მეგრული მოსახლეობა?

2. პრეფიქსებით ნაწარმოები ტაონიმები: ნა-პრეფიქსიანი წინავითარების სახელები შეიძლება ზმნის ფუძისაგან იყოს ნაწარმოები. ამ შემთხვევაში მითითებაა მასზე, რომ რაღაც სახის მოქმედება მოხდა ამ ადგილზე. სახელების ნიშნადაც ეს მოქმედებაა მიღებული. ასეთი ტაონიმები გასუბსტანტივებული ენებითი გვარის წარსული დროის მიმღობაა: ნა-ქცევი (ს. დღნორისა), ნა-ხნავი (იქვე); ნა-როვი (ს. რიონი), ნა-თიბი (ს. ვანისქალა)...

სახელის ფუძისაგან ნაწარმოები აწინავითარების ტაონიმები: ნა-მეწყარი (ს. ჩორთისა, ს. ხევი), ნა-სახტარი (ს. ქვიტირი, ს. პატრიკეთი). მეწყარი-ში -ერი, ხოლო ნასახტარში (არ სუფიქსები გამოიყოფა, მაგრამ ნა- პრეფიქსთან მათ არ უნდა ჰქონდეთ კავშირი.

სა-: სა-ხრავი (ს. დღნორისა). სა-სლექი (ს. მალაკი), სა-ქოლაგი (ს. ჭაშ-ლეთი), სა-ბეკი (←საბეკნი. ს. დღნორისა), სა-ცივი (ს. ცხუნკური; სა-წუმში (ს. ზარათი). სა-ტოფი || (←სატოფავი, ს. ოფუჩხეთი. უკავშირდება „ტობს“).

შემთხვევითი არ უნდა იყოს, რომ წინავითარებასა და დანიშნულებას გამოსატყვენ ნა-. სა- პრეფიქსებით ნაწარმოები მიმღობები, რომლებიც წარმოშობითვე ჩვეულებრივი მსაზღვრელებია (ნა-ხნავი ადგილი, სა-ხრავი რაღაც. როცა მსაზღვრელები თვით იქცნენ სახელებად — ტაონიმებად, საზღვრული წევრები გაუჩინარდნენ).

3. სუფიქსებით ნაწარმოები ტაონიმები. წყალტუბოს რაიონის ტაონიმთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ოღენ- სუფიქსებითაა ნაწარმოები. გამოყენებულია სუფიქსები:

-ა: ბოსტან-ა (დღნორისა), სიპ-ა (ს. რიონი), ბალ-ა (რიონი), კოდ-ა (იქვე), მინდორ-ა (ს. ლეხიდრისთავი), ქვაბ-ა (ს. ოფუჩხეთი), გოდორ-ა (ქუთაისი), ლელვ-ა (ს. კოლევი), ჩიჩქინ-ა (ს. მალაკი).

-ა სუფიქსით ტაონიმები იწარმოება არსებით და ზედსართავ სახელთაგანაც და მიმღობიდანაც: ბოსტან-ა (ს. მალაკი), თეთრ-ა (ს. დღნორისა), დამპალ-ა (ს. მალაკი)...

ზოგჯერ -ა სუფიქსს სახელობითის ი-ც მიჰყვება: ბოსტან-ა-ი. ფონეტიკურ ნიდაგზე ვღებულობთ: ბოსტან-ა-ი—ბოსტან-ე-ი—ბოსტან-ე.

² თ. ზურაბიშვილი, ტაონიმიის შესწავლისათვის: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, ტ. II, თბილისი, 1966, გვ. 140.

-ა სუფიქსიანი წარმოებისა ჩანს შედგენილობით რთული სახელები: ნებ-წყალ-ა (ს. მალლაკი), ორმელ-ა (ს. ოფშკვიტი), კურმუჩხ-ა (ს. ჩორთისა), ეშ-ტერ-ა (ს. ჩუნეში). წარმოდგენილი სახელები მარტივი არაა, მაგრამ მათი შემადგენელი ნაწილების გააზრება არ ხერხდება.

გრამატიკაში -ა კინიზითის მაწარმოებელი სუფიქსი³, მაგრამ ტოპონიმებში იგი აღნიშნავს:

მსგავსებას: გოდორ-ა (გოდრის მსგავსი), კუქუპ-ა (კუქუპის, პატარა ქოთნის მსგავსი), ქვაბ-ა (ქვაბის მსგავსი).

ქონებას: გრძელ-ა (სიგრძე რომ აქვს, ისეთ ადგილს ეწ.), თეთრ-ა, შვავ-ა (თეთრი ან შავი რომ არის).

-ა — არს: დამპალ-ა — ისაა, რომ დალპა, დამპალია, დამპალ არს. ჩაქცეულ-ა — ჩაქცეულია, ჩაქცეულ არს.

ჩვენს საკვლევ ობიექტში -ა სუფიქსის ერთი უცნაური თვისება ისიცაა, რომ იგი ტოპონიმების მაწარმოებელ თითქმის ყველა სუფიქსს მოჰყვება. ასეთ შემთხვევაში ძნელია მის რაიმე განსაზღვრულ ფუნქციაზე ლაპარაკი.

-ია: ანარ-ია (ს. ფარცხანაყანევი), აკვან-ია (ქუთაისი), რომა-ია (ს. ქვიტირი), სალ-ია (ს. ფარცხანაყ.), სეერგ-ია (ს. ტყაჩირი), ფოფრ-ია (ს. ფარცხანაყ.), ჩახალ-ია (ს. საყულია), ხიცი-ია (ს. ზარათი).

ამ სახის ტოპონიმებიდან გამოყოფილი ფუძეების სემანტიკა მეტწილად უცნობია, რაიმესთან მათი დაკავშირება არ ხერხდება, რაც -ია სუფიქსის ფუნქციის დადგენასაც აძნელებს.

საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ წყალტუბოს რაიონის -ია-ზე დაბოლოებულ რამდენიმე ტოპონიმი მეგრულ ტოპონიმებს იმეორებს: ლია — ს. მალლაკი და ლია — წალენჯიხის რაიონში. ანარია — ს. ფარცხანაყანევი და ანარი — ს. გულდავას სასოფლო საბჭოში. ხიცია — ს. ზარათში და ხიციან-ში(ი) ოხორი (ხიციას ნასახლარი) — გრიგოლიშში.

-იან: ქაცე-იან-ი, ვაშლ-იან-ი, ფსხლ-იან-ი, ტილიფ-იან-ი, თელ-იან-ი, ძელქე-იან-ი, ათუდ-იან-ი, ერთ-იან-ი, ჩიტ-იან-ი, მაწაქ-იან-ი.

-იან-ის ი არ ჩანს ტოპონიმში: ატმანი (ატმინი).

-იან-ა: ბიანა, ჭაფრიანა, ყორიანა, ბლიანა, მაჩვიანა, ლელვიანა, ბეოლიანა, ატმინან...

ბოლოკიდური ა- ზოგჯერ ემსგავსება სახელობითის ი-ს და ე-დ იქცევა, ხოლო ი იკარგება: ლელვიან-აი — ლელვიან-ეი — ლელვიან-ე, ძელქვიან-ე, ბეოლიან-ე...

-იან-ებ: ქერმ-იან-ებ-ი, ნიგვზ-იან-ებ-ი, ქე-იან-ებ-ი, მუხ-იან-ებ-ი, ბლიან-ებ-ი...

შესაძლებელია აფიქსები გადასმული სახითაც იყოს -ებ-იან: ვაშლ-ებ-იან-ი, ატმ-ებ-იან-ი.

არც -იან-ებ და არც -ებ-იან სუფიქსები მრავლობითობაზე არ მიუთითებენ, მაგრამ ამ სუფიქსებს შორის განსხვავება მაინცაა: -იან-თან -ებ სუფიქსი მხოლოდ ადგილს სიდიდეს უახსნავს, ტოპონიმი კი ერთია. მას -ებ სუფიქსი მრავლობითად ვერ წარმოადგენს. -ებ ტოპონიმის სიდიდეს აღნიშნავს. ეს -ებ სუფიქსის ახალი ფუნქციაა ტოპონიმიაში. -ებ-იან წარმოებაშიც ტოპონიმი ერთია, მაგრამ საწარმოებელი ფუძეა მრავლობითში: მხედველობა-შია ის ადგილი (და არა ადგილები), სადაც ბევრი ვაშლია.

3 ა. შინიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1953, გვ. 181.

დასადგენია, რატომაა, რომ ორივე წარმოება რაიონის სამხრეთი ნაწილის სოფლებში (ს. მუხიანი, ქვიტირი, ფარცხანაყანევი, მალაკი) არის გავრცელებული.

-ებ: ეს სუფიქსი ტოპონიმთა მაწარმოებლად მეტად ფართოდაა გავრცელებული: მუხ-ებ-ი, ლაიშ-ებ-ი, წყარო-ებ-ი, დობილ-ებ-ი, ტოტ-ებ-ი, ბეოლ-ებ-ი... -ებ, როგორც ტოპონიმთა მაწარმოებელი, ყოველთვის არ გამოხატავს მრავლობითობას და არც კრებითობაზე მიუთითებს⁴. მხედველობაში გვაქვს ტოპონიმები: ქალეები, კოდილეები, ნიკელეები, ფონეები, ყაროულეები, ვვირ-გეინოულეები...

მოცემულ შემთხვევაში „ქალეები“ ბევრ ქალას კი არ ნიშნავს, არამედ იმას, რომ ამ სახელით ცნობილი ადგილი დიდია. მაშასადამე, -ებ სიდიდეს აღნიშნავს. ასევე, „ქვიშნები“ ნიშნავს, რომ ადგილი, რომელსაც ეს სახელი ეწოდება, ცნობილია ალუბლის — ქვიშნის ბევრი მცენარით. -ებ ამაზე მიუთითებს და არა იმაზე, რომ ბევრ ადგილზეა ლაპარაკი. კიდევ მეტი, „წყაროებს“ რომ ეძახიან ადგილს, იქ ერთი წყაროა. მის ირგვლივ მდებარე დიდ ადგილს ეწოდა „წყაროები“. აქაც -ებ წყაროს მრავლობითობას კი არ აღნიშნავს, არამედ ამ წყაროს ირგვლივ არსებული ადგილის სიდიდეზე მიუთითებს.

ზოგჯერ -ებ სუფიქსის წინ ე არის: მალალ-ე-ებ-ი, ფონ-ე-ებ-ი, ნაკელ-ე-ებ-ი, ქედ-ე-ებ-ი. ასეთ ფორმებში -ებ-ის წინ ივარაუდება -ა სუფიქსი: (მალალ-ა-ებ-ი...), რომელიც ასიმილაციით ე-დ იქცევა.

-ებ სხვა სუფიქსებთან: -ოურ (←-ეურ) -ებ: აფხაჭ-ოურ-ებ-ი, ყარ-ოულე-ებ-ი; -ეთ-ებ: მუქერ-ეთ-ებ-ი (ს. პატრიკეთი), -თ-ებ: გულ-თ-ებ-ი (←გულ-მთა-ებ-ი?); -იელ-ებ: გვამრ-იელ-ებ-ი...

-ათ, ათ-ა:

-ათ სუფიქსი მეტად იშვიათად არის გამოყენებული. სულ ხუთიოდე ტოპონიმი და არც ერთის ფუძე არაა გამჟღავნებელი. არ ჩანს რისი სახელია, რისგან არის ნაწარმოები ტოპონიმი: გუმ-ათ-ი, მზენ-ათ-ი, რუდ-ათ-ი. კაკ-ათ-ი, ზარ-ათ-ი.

-ათ-ა: ქახ-ათ-ა; -აქ, იკ-ა: მალლ-აკ-ი, გორ-იკ-ა, ფელ-იკ-ა, ქაჩან-იკ-ა; -არ, -არ-ა: წით-არ-ი, წაბლ-არ-ი, თხილ-არ-ი, ვაშლ-არ-ი, ისლ-არ-ი... თხილ-არ-ა, ვაშლ-არ-ა, ცხილ-არ-ა...

უფრო გავრცელებულია -არ-ა; ჩანს, იგი უკეთ ეგუება კუთხური მეტყველების ბუნებას.

-ეთ, -ეთ-ა: გაბი-ეთ-ი, ბუქერ-ეთ-ი, პატრიკ-ეთ-ი, აფშილ-ეთ-ი, სოლორ-ეთ-ი, ჟონ-ეთ-ი, ლი-ეთ-ი, აპორ-ეთ-ი, მალი-ეთ-ი... (25-მდე ერთეულია).

-ეთ სუფიქსს ძველ ქართულში კრებითი მნიშვნელობაც აქვს და ეთნიკური ერთეულების (სახელმწიფოთა, ქვეყანათა და სხვ.) მაწარმოებლადაც გვხვდება⁵. „-ეთ სუფიქსი რისაჲ ან ვისაჲ მრავლადმყოფობის ადგილს აღნიშნავს“⁶.

წყალტუბოს რაიონის ტოპონიმებში -ეთ სუფიქსის ფუნქციის ზუსტად დადგენას შეუძლებელს ხდის მის მიერ წარმოებულ ფუძეთა მნიშვნელობის დეზორიენტაცია: მალი-ეთ-ი ადგილის სახელია, მაგრამ რა არის მალ-ი, არ ჩანს.

⁴ შტრ. თ. ზურაბიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 144.

⁵ Н. Я. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, 1926, გვ. 36.

⁶ არნ. ჩიქობავა, ონ სუფიქსი მეგრულში: უნ. მოამბე, 1926, ტ. VI, გვ. 308.

საგულისხმოა, რომ აქაც, მსგავსად ძველი ქართულისა, ტოპონიმად გვხვდება ადამიანის სახელი -ეთ სუფიქსით: სოლომანეთ-ი⁷ — ეწოდებოდა უთუოდ იმ ადგილს, სადაც სოლომანის შთამომავალი ცხოვრობდა.

გაქვევებული სახით იხმარება ქონების სუფიქსები: -ოვან, -ოვან-ა: მსხლ-ოვან-ი, ენდ-ოვან-ი (ო-ს ჩანაცვლებით: ბზ-ვ-ანი, გულ-ვან-ი); რიკ-ვან-ა, ბლ-უ-ან-ა. აქაც იკარგება ო ოღონდ უკანასკნელ მაგალითში ოვ-ს უცვლის.

-ნარ-, -ნარ-ა: ამ აფიქსებით ყოველგვარი სახელისაგან იწარმოება ტოპონიმი. ფუნქციით ისინი ქონების -იან სუფიქსს ეტოლებიან: ნაბად-ნარ-ი — დისიმილაციით: ვერხ-ნალ-ი, ლელვ-ნარ-ი — სურ-ნალ-ი, იფ-ნარ-ი — ბარდ-ნალ-ი, ცივ-ნარ-ა — ყორ-ნალ-ა, ტყვიშ-ნარ-ა — ქვარ-ნალ-ა, იფ-ნარ-ა — ვერხ-ნალ-ა.

-ოულ (←ეულ) სუფიქსით უმეტესად ადამიანის გვარის ან სახელისაგან იწარმოება ტოპონიმი: გოგიბერ-ოული-ი, გოგიტ-ოულ-ი, ბეჟან-ოულ-ი, ჩხაბერ-ოულ-ი.

ეს -ოულ (←ეულ) უნდა მომდინარეობდეს სოულ — სეულ-ისაგან⁸, რაც ნიშნავს, თუ ძველად ვის ეუთვნოდა სახელდებული ადგილი.

„სეული“, როგორც წესი, კუთვნილებას გამოხატავს ნათესაობით ბრუნვაში დასმულ სახელთან: მესხისეული, ჭოხხაძისეული, ერთი ს იკარგება — მესხისეული, ჭოხხაძისეული.

გვაქვს ეულ-ა-ს ფონეტიკურად სახეცვლილი ოულ-ა: ხოკერ-ოულ-ა, ბრეგ-ოულ-ა... დისიმილაციით: სახელ-ოური, ჭულუხოური.

ტოპონიმთა მაწარმოებლად გვაქვს სუფიქსები: ელ-ა: ბოს-ელ-ა, ბაბინ-ელა... -ილ-ა: კოდ-ილ-ა, სხვ-ილ-ა... -ულ-ა: ჰერ-ულ-ა, კიბ-ულ-ა... -უკელ: ბერძ-უკელ-ი; -უკელ-ა: ბერძ-უკელ-ა; -უთ: გეგ-უთ-ი, -ერ: მუხ-ერ-ი, ოთ: კულ-ოთ-ი, წყა-ოთ-ი, ით: ობშკე-ით-ი, ჩხე-ით-ი; -ურ: ყათ-ურ-ა, მზი-ურ-ა: -ან-ა: კობიტ-ან-ა; ომ-ა: დილ-ომ-ა, -უმ-ა: ვალის-უმ-ა, იდ-ა: ქვა-იდ-ა, იან-ეთ-ა: ლელვ-იან-ეთ-ა|| ლელვ-ინ-ეთ-ა.

✓ წყალტუბოს რაიონის მიკროტოპონიმების საწარმოებლად იშვიათად არა-ქართული, ზანური ან სვანური სუფიქსებიც არის გამოყენებული, რაც ნაშთი უნდა იყოს იმ დროისა, როცა ეს ტერიტორია ზანებით იყო დასახლებული და არც სვანებისათვის იყო ხელმისაწვდომელი (ევრაულობთ რაიონის ტერიტორიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით სვანური მოსახლეობის არსებობას):

-ამ: კორვ-ამ-ი (ს. დღნორისა, საძოვარი), -ემ: ჩუნ-ემ-ი (სოფელი ცხენ-კურის სას. საბჭო), -იშ: სხვორ-იშ-ი (ტყე ს. ქაშლეთში), ონჭე-იშ-ი (სოფელი), ვაქე-იშ-ი, ოკატე-იშ-ი (ს. დღნორისა).

რამდენიმე ტოპონიმი ნაწარმოებია -ის-ი, ის-ა სუფიქსებით, ამგვარი ერთეულები მსაზღვრელად გამოყენებული ნანათესაობითარი სახელებია⁹, „რომელთაც თავის დროზე საზღვრული დაუკარგავთ... დამოუკიდებელ სახელებად იქცნენ და სახელობითის ი ნიშნით გაფორმდნენ“¹⁰:

⁷ ვ. დონდუა, ლიპარიტოეთ-ისა და ანალოგიური ფორმის გვარსახელებისათვის ქართულ ისტორიულ წყაროებში, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ. XXXIII, 1948, გვ. 133. პოზიტური ტოპონიმის წყარად აღებული.

⁸ ა. შანიძე, ქართული გრამ. საფ., გვ. 130.

⁹ ა. შანიძე, საქართველოს დედაქალაქის სახელწოდებისათვის, „თბილისი 1500“, 1958, გვ. 20—21.

¹⁰ თ. ზურაბიშვილი, დასახ. შრ., გვ. 151.

-ის-ი: სოსტარ-ის-ი (ს. ქაშლეთი. ტყე), მუგუნე-ის-ი (იქვე, მაღლობი ადგილი). ქუთა(თ)-ის-ი (ქალაქი. „ვილაც მდიდარ ქუთას მმართველობაში შედიოდა. აქედან წარმოდგა „ქუთათისი“. პეტრე ჰაბუციანის აზრით, სახელი სვანური წარმოშობისა).

-ის-ა: დღნორ-ის-ა (სოფელი; ადრე „დღნორი“ ერქვა), ბედ-ის-ა (ღლეებანი ადგილი). სიპ-ის-ა (ბუჩქნარი ადგილია დღნორისაში), ცრ-ის-ა (ს. ზართში. მიწდორი). ჩორ-ის-ა (ნასოფლარია, შედის დღნორისაში),

-ის-ი და ის-ა აფიქსებს ტოპონიმთა წარმოებაში ერთნაირი ფუნქცია აქვთ, მაგრამ კუთვნილება უფრო ნათლად -ის-ი სუფიქსითაა გამოხატული.

4. პრეფიქს-სუფიქსებით ნაწარმოები ტოპონიმები. პრეფიქს-სუფიქსები აღნიშნავენ ადგილის თუ სხვა სახელსაღები ერთეულების თვისებას — ქონებას, წინაფითარებას, მრავლობითობას, კრებითობას, დანიშნულებას, სიდიდესა და სხვ. გეოგრაფიულ სახელთა ამ წარმოების დამახასიათებელია პრეფიქსთა ერთფეროვნება (მხოლოდ სა- და ნა- პრეფიქსებია გამოყენებული) და სუფიქსთა მრავალფეროვნება.

ფორმულა ასეთია: პრეფიქსი სა- ან ნა- + სუფიქსი; პრეფიქსი სა- ან ნა- + სუფიქსი + -ა (-ა პრეფიქს-სუფიქსურ წარმოებაშიცაა შემოპირილი).

დანიშნულების ადგილს აწარმოებს: სა- — -ა: სა-ცურავ-ა, სა-ლოცავ-ა, სა-ქარ-ა, სა-თიბ-ა, სა-ბძოლ-ა; სა- — -ე: სა-სახლ-ე, სა-კალმახ-ე, სა-კირ-ე, სა-აგურ-ე, სა-ბუ-ე, სა-ბაწრ-ე, სა-იხე-ე, სა-ბაღ-ე, სა-ქულბაქ-ე, სა-ბეოლ-ე...

ამათგან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს სა-ქულბაქ-ე¹¹ „— ძვ. ადგილი სადაც დუქნები იყო. სადუქნე, დუქნები (შდრ. ქულბაქი)“ (ქგლ.). მართალია, მითათებულ ადგილზე დუქნები არაა ახლა, მაგრამ მცხოვრებთა დამოწმებით, იქ დუქნები მართლაც ყოფილა. შემონახულია ძველი სახელი (ქულბაქი — ძვ. „ბაზარი“: — საბა: „ბაზრის დუქნები“, — დ. ჩუბ.).

სწორად სა- — -ე-ს ემატება -ა სუფიქსი. იქმნება სამეღმეტოვანი მაწარმობელი. ასეთ შემთხვევაში სუფიქსები ეა დისიმილაციით ია-ს გვაძლევს, როგორც ეს ჩვეულებრივი მოვლენაა დასავლური დიალექტებისათვის. გარეგნული შთაბეჭდილებით თითქოს ამ ტიპის წარმოებაში სუფიქსური ელემენტი იყოს -ია: სა-მამლ-ია (←სა-მამლ-ე-ა), სა-მარწყვ-ია (←სა-მარწყვ-ე-ა), სა-ქაჭ-ია (←სა-ქაჭ-ე-ა), სა-ვარდ-ია (←სა-ვარდ-ე-ა), სა-მაჩე-ია (←სა-მაჩე-ე-ა), სა-ჩანგ-ია (←სა-ჩანგ-ე-ა). სა-პილ-ია (←სა-პილ-ე-ა).

ამ ტიპის წარმოებისაა სათაფლიის ტერიტორიაზე ერთი კუთხის სახელი — სა-ყვერბ-ია (←სა-ყვერბ-ე-ა). ეგებ ეს ტოპონიმი ნაწარმოებია „ყვერბი“—ისაგან, რაც ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონის მიხედვით არის „ცეცხლის სანთები ადგილი, კერა, საცეცხლური“. „საყვერბია“ ხომ არ არის შემოკლებული ფორმა „საყვერბელისა“, რაც საახალწლოდ გამომცხვარ დიდ პურს (შუაში ჩვარით) ეწოდებოდა? ს. საყულიაში ერთ ადგილს „საყურებია“ ჰქვია (ახლა იქ ვაზია გაშენებული). ზოგის გადმოცემით, „ეს ადგილი კია „საყურებელი“ რო იყო, მიტო დვეთქვა — საყურებია“. ერთი თქმულების მიხედვით კი ყოველ ახალ წელიწადს აქ დააბრუნებდნენ და შეკამდნენ დიდ ჯვრიან პურს.

¹¹ ი. ჭავჭავაძე, რანდენიე საკოხი ქართული ენის ისტორიიდან, „მნათობი“, 1971, № 9, გვ. 176—177.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ სათაფლიის „საყვერბია“ და სოფელ საყულის „საყურბია“ ერთი და იგივეა — სალოცავ ადგილს ეწოდება. ყვერბეულსაც აქ მიიტანდნენ ახალ წელს.

ღანშნულების სახელებს აწარმოებს: სა- — ელ: სა-რტყ-ელ-ი, სა-რბი-ელ-ი, სა-ფიცხოვ-ელ-ი. უფრო მოხშირებულია სა-ელ-ა: სა-ბრეგ-ელ-ა, სა-ლოცვ-ელ-ა, სა-ციხე-ელ-ა, სა-რეცხ-ელ-ა, სა-ხტომ-ელ-ა, სა-წნახ-ელ-ა.

ზოგჯერ ამ ტიპის მიკროტოპონიმები სახელობითი ბრუნვის ნიშანს დაირთავს, რის შედეგადაც გვაქვს ასიმილირებული ფორმები: სარეცხელია → სარეცხელი → სარეცხელე. ა ხმოვანფუძიანი საზოგადო სახელებიც ანალოგიურ ფორმებს წარმოაჩენს ქვემოიმერულსა და ზემოგურულშიც. ამ შემთხვევაშიც მიკროტოპონიმთა წარმოება ქართული ენის საზოგადო სახელთა ბრუნების სისტემაში თავსდება: სა- — ურ: სა-კვანძ-ურ-ი, სა-ბად-ურ-ი; სა- — ურ-ა: სა-მზე-ურ-ა, სა-ჩხე-ურ-ა; სა- — -ო: სა-გაბრიელ-ო, სა-კვამ-ო, სა-მაჩაბრ-ო, სა-ეკლესი-ო, სა-აბულაძ-ო, სა-ბერ-ო, სა-გვარ-ო. „სამღებრ-ო-ც“ ამ რიგში შევა, ოღონდ მ-ღებ-არ მიმღებობიდან არის ნაწარმოები ტოპონიმი სა- — -ო აფიქსუპით. „სამაჩაბრო-ში“ რ-თი შეცვლილია ლ: „სამაჩებლო“ ის ადგილი იყო, რომელიც მაჩაბელს ეკუთვნოდა. სა- — -არ-ა: სა-ქუხ-არ-ა, სა-ბზი-არ-ა (ეს უკანასკნელი მიღებული ჩანს სა-მზე-არ-ა-საგან).

წარმოების იშვიათი ფორმებია: სა-მაჩე-ა-ნ-ი (ს. საყულია, ვაზია გაშენებული), რომელშიაც ნ მრავლობითობის ნიშნად შეიძლება მივიჩნიოთ, მაგრამ შევნიშნავთ იმასაც, რომ მხოლობითის ფორმა „სამაჩეა“ არ იხმარება. სა-რბე-ბი იგივე უნდა იყოს, რაც „სარბევი“ (ს. საყულია, სათიბი), ვ-ბ ბგერათა მონაცვლეობა ქმნის ამ განსხვავებას. სა-გველ-ეთ-ი — ამგვარი წარმოების მხოლოდ ეს ტოპონიმი დადასტურებული.

წინავეითარების გამომხატველი მიკროტოპონიმებიც პრეფიქს-სუფიქსებითაა ნაწარმოები. საწარმოებელ ფუძედ აღებულია უმეტესად მცენარეთა სახელები: ტყემლი, ნიგოზი, ცაცხვი, ხახვი, ისლი, ბამბა, პილილი. სხვა სახელები: ოდა, ციხე, ღელე, ჭოგი, ბელელი, ფაცხა... იშვიათად ზმნის ფუძეებიც: კედლა, წვა, ხენა და სხვ.

ნა- — -არ: ნა-ოდ-არ-ი, ნა-ხახვ-არ-ი, ნა-ბეოლ-არ-ი, ნა-ისლ-არ-ი, ნა-ბამბ-არ-ი, ნა-ციხე-არ-ი, ნა-ღელე-არ-ი, ნა-ჭოგ-არ-ი. ნა-ვენახ-არ-ი, ნა-წისქვილ-არ-ი, ნა-ეკლესე-არ-ი.

ეზო-სა და კალო-საგან ნაწარმოებ ფორმებში ბოლოკიდურით ო შეცვლილია ვ-თი: ნაეზე-არი, ნაკალე-არი.

ციხე, ღელე და ეკლესია — ფუძეთაგან ნაწარმოებ ტოპონიმებში ბოლოკიდურად ვ აღმოჩნდება: ნაციხე-არი, ნაღელე-არ-ი, ნაეკლესე-არ-ი. ხომ არ არის აქ ეს ვ ანალოგია იმ სახელებისა. რომელთაც ბოლოკიდურად ვ მოდის (ცაცხვი — ნაცაცხვიარი, ნახახვიარი, ნაფეტყარი...). სპეციალურ ლიტერატურაში ვ-არ -ი მწარმოებელ სუფიქსად არის გამოყოფილი¹².

პარალელურად გვაქვს -ა- სუფიქსიანი წარმოებაც: ნა-ბამბ-არ-ა, ნა-ფეტყ-არ-ა, ნა-ციხე-არ-ა, ნა-ბად-არ-ა, ნა-ნესე-არ-ა...

ჩვენი დაკვირვებებით, არავითარი ვანახეავენ: არაა ნა-ბამბ-არ-სა და ნა-ბამბ-არ-ა-ს შორის. ინფორმატორებს თქმით, „ნა-ბამბ-არ-ა უფრო შინაურული სახმარია, საშინაო სახელია. საბუთებში ნა-ბამ-ბ-არი, ნაფეტყარი გვიწერია“

¹² ი. ს. ხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, წიგნი II, 1959, გვ. 29.

თუ სახელის ფუძეში რ ბგერა შედის, დისიმილაციით -არ სუფიქსის ნაცვლად გვექნება -ალ: ნა-ქართ-ალ-ი, ნა-კაზარმ-ალ-ი, ნა-პურ-ალ-ი, ნა-ცერცე-ალ-ი, ნა-საქირ-ალ-ი, ნა-ქერ-ალ-ი, ნა-მარწყ-ალ-ი.

გვაქვს -ა- სუფიქსიანი ტოპონიმებიც: ნა-ფარცხ-ალ-ა, ნა-პურ-ალ-ა.

ნა — ებ: ნა-ქალაქ-ებ-ი, ნა-ეკლესი-ებ-ი, ნა-ლობი-ებ-ი, ნა-სოფლ-ებ-ი, ნა-კუთნ-ებ-ი, ნა-წავე-ებ-ი, ნა-საყდრ-ებ-ი, ნა-მჰადრ-ებ-ი.

ზოგჯერ -ებ-ის წინ -არ სუფიქსიც გვხვდება: ნა — -არ — ებ. ნა-ბამბ-არ-ებ-ი, ნა-მალ-არ-ებ-ი, ნა-ომ-(ა)რ-ებ-ი.

ნა — ებ და ნა — არ — ებ მაწარმოებლებში -ებ სუფიქსი არც მრავლობითობას გამოხატავს და არც კრებითობას. ადგილის სიდიდეზე მითითებაც არ ჩანს: არავითარი განსხვავება არაა, ერთი მხრივ, ნა-ბამბ-ებ-სა და ნა-ომ-ებ-ს. ხოლო, მეორე მხრივ, ნა-ბამბ-არ-ებ-სა და ნა-ომ-(ა)რ-ებს, ნა-მალ-არ-ებ-ს შორის. განსხვავებას ვერც -არ სუფიქსი ქმნის. პარალელურ ფორმებს თვით ინფორმატორებიც ვერ არჩევენ ერთმანეთისაგან.

იშვიათი წარმოების ტოპონიმები: ნა — -ო: ნა-ქა-ო (ს. ფარცხანაყანევი, სათესი), ნა-მდეკრ-ო (ს. დღნორისა, საძოვარი, ბუჩქნარი), ნა — -ა: ნა-შევა-ა (ს. დღნორისა, საძოვარი), ნა-ცხვარ-ა (ს. დღნორისა, საძოვარი), ნა — -იშ-ი: ნა-ბუე-იშ-ი (ს. ბენჭოულა, ტყე), ნა — -ავ-ე: ნა-ბელ-ავ-ე (ს. უნეთი, სა-თეს საძოვარი), ნა — -ახ: ნა-ძველ-ახ-ი (ს. მექვეა, ვანი, სათესი).

მოყვანილი მაგალითების შესახებ უნდა აღინიშნოს შემდეგი:

1. გაუგებარია რას უკავშირდება „მდეკრ“ ფუძე. თითქოს „ნამდეკრო“ (—ნამრეკლო) ხალხის შესაკრები ადგილი იყო. მოუხმობდნენ ზარით. სახელიც „სამრეკლო“ უნდა იყოს ტოპონიმისა. 2. გამოყენებულია „წვაე“, „ხნაე“ ზმნების ფუძეები. საგანგებოდ გამოყოფთ ამ ფაქტს, რადგან მეტად იშვიათია ზმნის ფუძისაგან ტოპონიმთა წარმოების შემთხვევები. „ნაწვაეა“, „ნახნაეა“ იმასვე გამოხატავს, რასაც —ნაწვაეი, ნახნაეი. ამ გაგებისათვის ა სუფიქსი ზედმეტია. იგი აქაც ანალოგიით უნდა იყოს დამკვიდრებული (ჩვენ მხედველობაში არ გვაქვს იმერული „ნაწვაეა“ — წვაედა თურმე და „ნახნაეა“ — ხნაედა თურმე). 3. მეგრული ჩანს ტოპონიმი — ნაბუეიში.

ნა — -ეე-ურ: აფიქსებია სავარაუდებელი ტოპონიმებში: ნა-ფიცხ-ეე-ურ-ი (ს. გვიშტიბი, ტყე-ბუჩქნ.), ნა-ტბ-ეე-ურ-ი (ს. სორომონი, ტყე), ნა-კად-ეე-ურ-ი (ს. კოლუბი, ძველად დიდი კლდე იყო), ამ უკანასკნელში ძირი უნდა იყოს — კლდე — ნა-კლდე-ეე-ურ-ი.

5. სიტყვაშეერთებით ნაწარმოები ტოპონიმები. წყალტუბოს რაიონში ფართოდაა გავრცელებული მიკროტოპონიმთა სიტყვაშეერთებითა წარმოება. ამ რიგის ადგილთა, მდინარეთა, ლეღეთა. მათა თუ სხვათა სახელებში უფრო სრულყოფილი დახასიათებაა მოცემული მიკროტოპონიმებისა. ყველასათვის ხელმისაწვდომია მათი მნიშვნელობა. ეს უთუოდ იმითაც აიხსნება, რომ სახელდება აღწერილია: ორი, სამი სრულმნიშვნელოვანი სიტყვითაა ნაწარმოები. იშვიათად ხდება კომპოზიტის როპელიმე წიერის სახის დაკარგვა, გაუჩინარება: ფონეტიკური პროცესები აქ შედარებით უფრო მეტ დაბრკოლებას ხვდება.

სიტყვაშეერთებით ნაწარმოებ ტოპონიმთაგან აქ გვხვდება: 1. ფორმაცვლელ მსაზღვრელიანი სახელები. რომელთა მსაზღვრელ ელემენტად, როგორც წესი, ადგილის ზმნიზედებია. ისინი განარჩევენ სახელების ობიექტის ადგილსამყოფელს. საამისოდ ხშირად გამოყენებულია ზმნიზედების

საპირისპირო ფორმები: ზედა — ქვედა. მალა — დაბლა, გაღმა — გაღმოღმა, გაღმა — გამოღმა: ზედა ვაკე, დაბლა კოდი, გაღმა ტყერი. გამოღმა წუგნა, ზემო ეზო, ქვედა მესხეთი. ზენა ხიდი. წინა ელი. ქვე თაი...

2. მართულმსაზღვრელიანი სახელები აქაც მეტად მრავალფეროვნაია. მართულ მსაზღვრელად შეიძლება გამოყენებულ იქნეს ყოველგვარი სახელი. შინაარსისა და ფორმის მიუხედავად, მაგრამ ჩვეულებრივ ადამიანის გვარი, სახელი ან კიდევ ფრინველის, ცხოველისა და სხვათა სახელები: ჩიტაინის წყარო, ბერძის ტბა, წიქორძის ჩიქვები: კოსტას ჩაბალი, ივანეს წყარო, სილიას მინდორი: თევზის ტბორი. აბანოს ვაკე, ბოგირის თაი.

გვაქვს ისეთ-ტოპონიმებიც, რომლებიც სამი ფუძისაგან შედგება — ნათესაობითში დასმული ორი მსაზღვრელი ახლავს სახელს: ქალის ტყის წყალი¹³, ბეჟანის კოდის წყალი, ციცხვის ძირი (ს) ვაკე...

სამფუძიანებია აგრეთვე: დიდ ღელის თაი, ორ პირის ულიცა, ქვა ბულაჩის თაი. პი ჭვარჩა წერი.

მართული მსაზღვრელი ნაწარმოებია: ბეკერეთის სვილიფი, გამგებლის ელი, ნაურიების ღელე, მეცხენის საყდარი.

მართული სასაზღვრელი მრავლობითშია: ბერძნების მინდორი, ჩიტაინების წყარო.

უფრო ხშირია შემთხვევა, როცა საზღვრული არის მრავლობითში: კანიეს ტყეები, ტურის ზერელები..

მართულმსაზღვრელიანი მიკროტოპონიმების უკანასკნელი ფუძე დაირთავა -ა სუფიქსა: ხარის თავა, თხის ზურგა, მუხის ძირა.

ზოგჯერ ეს -ა მართულ მსაზღვრელს მოუდის: ქვატაფიას ქალა, მთა შავას გორა.

მართული მსაზღვრელი კარგავს -ს ელემენტს: ლაში პირი, ჭი ღელე. ბაღა ვკერდი, ქვაბი კარი, ვარდი გორა, ჭვარი ღელე...

ნათესაობითის ნიშანი სულ იკარგება: სიმონ მინდორი, ხატ ალაგი, ტურ ბეჩო...

✦ მხოლოდ ერთ ტოპონიმში გვაქვს მართულ-შეთანხმებული მსაზღვრელი: დედა ღელისა (—დედაი ღმრთისაი).

6. ატრიბუტულმსაზღვრელიანი ტოპონიმები. წყალტუბოს რაიონის ტერიტორიაზე ასევე ფართოდ არის გავრცელებული ატრიბუტულმსაზღვრელიანი ტოპონიმები, როგორც პრეპოზიციური, ისე პოსტპოზიციური წყობით.

როცა ატრიბუტული მსაზღვრელი პირველ ადგილზე დგას, იგი მხოლოდ ფუძის სახითაა წარმოდგენილი: დიდ ველი¹⁴, დიდ ქვა, გრძელ მინდორი, დიდ ბოგირი, ორ ღელე, ცივ წყალა...

✦ ატრიბუტული მსაზღვრელი მნიშვნელოვნადაა შემოკლებული: დი მინდვრები (—დიდი მინდვრები), დაფან წყლები (—დაფანტული წყლები)...

ატრიბუტული მსაზღვრელი დაირთავს -ა სუფიქსს: თეთრა მიწა, გუბია წყალი, დამპალა ღელე.

უფრო ხშირად -ა სუფიქსი საზღვრულს მიჰყვება: სამ წყალა, შავ ტალაბა. ცივ წყალა, დიდ მინდორა...

13 ნათესაობით ბრუნვაში დასმული სახელი განსაზღვრავს მომდევნო სახელს, მომდევნო სახელი კი უშუალოდ უკავშირდება საზღვრულს — ქალის ტყის წყალი...

14 ხშირად ატრიბუტული მსაზღვრელები საზღვრულთან არის შეერთებული.

მსაზღვრელ-სასღვოული ცალ-ცალკეა: სანეკო გორა, თეთრი წყარო, ახალი მიწა.

პოსტოპოლიკურ-წყობის შემთხვევები უფრო მცირეა შავი ქვა ნატეხი, ქვა ბილარო, ქვა დიდი, გორ მაღალი, მამა წმინდა.

რამდენიმე ხმნაც უნდა გექონდეს ადგილის სახელად ვანოყენებული: გ(უ)-უ-საღ-ო მდინარე (ს. ცხუწყვილი. ამ მდინარეში კაცი ჩავარდა და იღრნობოდა, ნაპირიდან დაუძახეს: „გუუძალე და გამოხვალ“); მ(ე)-ერ-ი-ა — ლელე (ს. ყონეთი). აქ დაამარცხეს თათრები — ჩვენები მოერივნენ მათ); ღ(ო)-უ-ცად-ა — მთა (ს. ლეხიდრისთავი. დაუცალელები?); წყარუ-ა — წყარო (ს. ბენ-თქოულა. შეიძლება -ა არის ზმნიდან ვივარაუდოთ — წყარო არის. ანდა ეს -ა კინობითობის მაჩვენებელია); რუ-ა — თბილი ღელე იყო მექვენხში. სამკურნალოდ ხმარობდნენ. დავით ნარინი ბანაობდაო. ასლაც არის ორი ტახტისებური აბაზანაო (რუ არის?); მალღეიდარა — სათესი (ს. მალღაკი. მალღით არისო. სხვა ადგილებთან შედარებით იგი უფრო მაღალია).

ადგილთა სახელებად გამოყენებულია მიმღეობა: ულ-ა: ჩაქცეუ-ულ-ა. ამოკირ-ულ-ა, გატყა-ულ-ა, მიხო-ულ-ა: ილ: გაჭრ-ილ-ი, შემოთხრ-ილი; ილ-ა: შეწყობილ-ილ-ა: ულ: მოხო-ული-ი, შეზინ-ულ-ი.

ბევრი საინტერესო ტოპონიმი წყალტუბოს რაიონის ტერიტორიაზე, მაგრამ, სამწუხაროდ, ჩვენი მეცნიერება ტოპონიმთა შესახებ იმდენად ახალია, რომ ყოველი მათგანის ეტიმოლოგიის გათვალისწინება შეუძლებელია.

დასკვნა

1. წყალტუბოს რაიონის მიკროტოპონიმთა მრავალფეროვნებას ქმნის მარბოვებელ ელემენტთა სიუხვე და მათი ნაირგვარად გამოყენება:

მართლმსაზღვრელიანი ტოპონიმების საზღვრულებად გამოყენებულია სიტყვები: დ ე ლ ე (52)¹⁵: აკვანიის ღელე, ბოგირის ღელე, ჭიღელე (ჭის ღელე)... წყ ა ლ ი (36): გუბისწყალი, გუბია წყალი, ცივ წყალა... წყ ა რ ო (29): ბერძნის წყარო, ერთიანის წყარო, კოდი წყარო... კ ო დ ი (12): დაბლა კოდი, ღრენია კოდი... აღნიშნული სიტყვების ასე ხშირი ხმარება უთუოდ იმით აიხსნება. რომ რაიონის ტერიტორიის მთაგორიან კუთხეებზეა და დაბლობებში ბევრია წყლები და წყაროები. მეორე ელემენტად აგრეთვე ხშირადაა ნახმარი სახელები: გ ო რ ა — გ ო რ ი (27): ეკლესიის გორა, მთაშეას გორა, ვარდის გორა, საბევი გორა, რუსების გორა... თ ა ვ ი — თ ა ვ ა (29): დიდღელისთავი, ცხრათავა. ხარისთავა... ს ო უ ლ ი (17): კობისოული, მახარისოული... გ ვ ე რ დ ი (13): არყისგვერდი, ბალიგვერდი...

ქ ა ლ ა. მი წ ა, ვ ა კ ე, ძ ი რ ი — ძ ი რ ა, წ ვ ე რ ი. ვ ე ლ ი. ტ ე ვ რ ი გ ზ ა. პ ი რ ი. ფ ო ნ ი, ტ ყ ე, ბ ა ლ ი. ფ ე რ დ ი. ქ ე ლ ი. კ ლ დ ე. შ ა რ ა. ც ი ხ ე, ნ ა ყ ა ნ ე ბ ი. გ რ ძ ე ლ ა. ყ ა ნ ა. ე ზ ო, კ ი დ ე. მი ნ დ ო რ ი. ა ლ ა გ ი და სხვა მისთანანი კომპოზიტიური ტოპონიმებისათვის წარმოადგენს საყრდენს და იმავე დროს სემანტიკურად უაღრესად ზოგად მასალას. მართლაც, დ ე ლ ე. შეიძლება იყოს ა კ ე ა ნ ი ს. ბ ო გ ი რ ი ს. ჭ ი ს. ი ვ ა ნ ე ს და სხვ.

აავე შეიძლება სალოკალიზაციოდ „თავი“ ყოველგვარ სიტყვას შეუერთდეს და ამ გზით ვაწარმოოთ სხვადასხვა სახის მიკროტოპონიმი: ქალა —

¹⁵ ფრჩხილებში მოთავსებული სიტყვი უჩვენებს, თუ რამდენჯერ არის ე! სიტყვა პოზიტური ტოპონიმის წევრად აღებული.

ქალისთავი, დიდღელე — დიდღელისთავი, ხარი — ხარისთავი. მოცემულ შემთხვევებში „თავი“ აღნიშნავს ან ტოპონიმის განსაზღვრულ პუნქტს, ან ადგილის რომელიმე ცხოველის თავთან მიმსგავსებას: ხარისთავა, კატისთავა. „წვერი“ ერთია, მაგრამ ყოველ სახელთან შეიძლება მისი შეერთება და მიკროტოპონიმის წარმოება: ბეოლისწვერი, ნასაკირალისწვერი, მუხრანისწვერი... „წვერი“ აქ საწარმოებელი სიტყვით აღნიშნული ერთეულის სიმალღესაც აღნიშნავს და ამითვე ხაზს უსვამს ტოპონიმის ადგილსამყოფელსაც. ასეთ შემთხვევაში მნიშვნელობა არ აქვს იმას, როგორ ან რა აფიქსებითაა ნაწარმოები ეს სიტყვები: ნასაკირალი — ადგილის სახელია, ტოპონიმიცაა ნა-სა-ალ-აფიქსებით. მაგრამ მისგანვეა ნაწარმოები — ნასაკირალის წვერი უკვე სხვა სახელი მიკროტოპონიმი. მეორე ერთეული ტოპონიმისა „ნასაკირალი“-ს ნათესაობითი ბრუნვის ფორმა გამოდგება თვით ნასაკირალზე არსებულ სხვა ერთეულების შესაზღვრებლად: ნასაკირალისწვერი, ნასაკირალისძირი, ნასაკირალისთავი, ნასაკირალისგორა...

2. მიკროტოპონიმთა სამყარო სხვადასხვა ლექსიკურ-სემანტიკური ერთეულებისაგან შედგება. წყალტუბოს რაიონის მიკროტოპონიმებიდან გამოიყოფა:

ა) სარწმუნოებრივი ხანაითს ტოპონიმთა ჯგუფი: ბარბარწმინდა, დედალეთისა, მამაწმინდა, დანაფიცი, ნაეკლესიოვარი, ნასაყტარი. ნასაყდრები, რომა-კვარიღელე, საბერო (ტყე, წყარო), საეკლესიო, სალოცავა, სალოცველი. სამეფა. საყვერბია, სახტრის გვერდები, საჭვარე, უფლისციხე, ცაწმინდა, წმინდა-ელია, ხატლაგი (ხატიადგილები, ხატისაფელა, ჭვარიღელე, ჭვარისგორა, ჭვარბუღე, ჭვარაკნეთი და სხვ. ამ რიგში წარმოების სხვადასხვა ჯგუფი შედის, მაგრამ მოყვანილ სიტყვათა სემანტიკაში კარგად ჩანს მათი სარწმუნოებრივი აღნაგობა.

ბ) ზღაპრული წარმომავლობის ტოპონიმთა ჯგუფში ექცევა ადგილის სახელები, რომლებიც ფოლკლორული სამყაროდან მოედინება: ათკუდიანი, ეშ-ჰაკი კალო, საგველიის შარა, დათვის საწუმბი, ოკატეიში (საკატია?), ორმელა, საგველეთი, სადათვია, სამაჩვია, სამაჩვანი, საქაქია, ქორბუღისღელე, ჭურბუღი და სხვ.

გ) თქმულება-გადმოცემებიდან (არის დანერგული): დედოფლობის წყარო, ეპისკოპოსის ტყე, მეზისადგომი, მეფის წყარო, მკვდრიანები, ნაომარი, ნარბრ-ბოლარი, ნაციხვარი, ქეაკოჩია და სხვ.

3. წყალტუბოს რაიონის ტოპონიმთა შორის განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ტოპონიმი „აფშილეთი“ (ს. ოფურჩხეთი, ჩაის პლანტაცია), რომელიც თავისი აგებულებით აფშილეთის (აბშილების) ადგილსამყოფელს აღნიშნავს. უნდა ვიფიქროთ, რომ ოდესღაც დასახლებულ ადგილზე აბშილების ტომი ცხოვრობდა. ეს ის აბშილები უნდა იყვნენ, „რომლებიც ძველად მისაველური ხანიდან არის საგულეებელი“¹⁶ და სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით ხეთურ წყაროებში ამოკითხულ აბშილეთს უკავშირდება. ამ ტომის წარმომავლობას რომ თავი დაეანებოთ, ტოპონიმი გვეყარაუდებინებს, რომ აბშილებს დასავლეთ საქართველოს, კერძოდ, წყალტუბოს რაიონის ტერიტორიაზეც უცხოვრიათ. ამასთან უთუოდ ორგანულ კავშირშია კოლხური გვარი

¹⁶ ი. ს. ხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმთა. წიგნი. II. გვ. 29. კოლხური ტოპონიმები მოგვაქვს ალ. ლ. ონტის წიგნიდან — ტოპონიმური ძიებანი. I, თბ., 1971.

ა ბ შ ი ლ ა ვ ა . რაც შეეხება ტოპონიმის ბ-ს შეცვლას ფ-თი (აბშილები — აფშილები, ცნობილია აბსილებიც), ეს დასავლური კილოებისათვის ჩვეულებრივი მოვლენაა და აღნიშნული მოსაზრების რაიმე სახის დამაბრკოლებელ საბუთად არ გამოდგება. ამ თვალსაზრისით მიკროტოპონიმთა შესწავლა უდავოდ ბევრ საინტერესო მასალას გამოავლენს. საკითხი სპეციალური კვლევის სფეროა განეკუთვნება.

4. დიდად საგულისხმოა იაიკ. რომ სტრუქტურული თვალსაზრისით წყალტუბოს რაიონის მიკროტოპონიმური ერთეულები თითქმის სულ ისეთივეა, როგორცაა კოლხური მიკროტოპონიმები. ეს ეგებ იმით აიხსნება, რომ ამ ტერიტორიის ადრინდელი მემკვიდრე ზანების (მეგრელების) ტრადიცია ტოპონიმთა წარმოებისა თითქმის უცვლელად გააგრძელეს ზანების შემდეგ აქ ჩამოსახლებული ტომის თუ ტომთა წარმომადგენლებმაც. მხედველობაში გვაქვს ასეთი მონაცემები:

ბერის ქა (წყალტუბოს რაიონის ტოპონიმი) — ბარალი (კოლხური ტოპონიმი). ბლიანა — ბულანა. გოდოგანი — გოდოგანი (გოდოს გვერდი), გვიმრიანე — გვიმრონი, კოდის წყალი — კოდაში წყურგილი, თხილარი — თხირონა, კუდიითი — კუდათი, ნაფარცხი — ნაფარცხე, საკირე — საკირეში, სარბები // სარბიელი — საომარული (რულა-რბენა).

ტოპონიმთა ამგვარი თანმთხვევა არ უნდა იყოს შემთხვევითი მოვლენა. მას რალაც გარკვეული კანონზომიერება განაპირობებს. საფუძველი ქართულ-ზანურის ბგერითი შესატყვისობაა მაინც.

5. წყალტუბოს რაიონის რამდენიმე ტოპონიმის სემანტიკური გააზრება არ ხერხდება, მაგრამ მაწარმოებელი ელემენტები თითქმის ამთავანაც გამოიყოფა: -ათ: კვა-ათ-ი, მგზენ-ათ-ი. რულ-ათ-ი... -ათ-ა: ქახ-ათ-ა; -ეთ-ი: ბეჭერეთ-ი, ვორაკ-ეთ-ი, ივინ-ეთ-ი. მალი-ეთ-ი... -ეთ-ა: გუმან-ეთ-ა.

6. არის ტოპონიმთა ერთი ჯგუფი, რომლის სემანტიკაც უცნობია და სტრუქტურაც: ბახვა, ბაჭიორი, წუგნა, გურნა, ველიდა, ზოფხო, კამიანე, კარიოფი, კრიხი, ლია, ეათურა, რეხო, ცურცა, სოხტარი... ამ რიგის ტოპონიმებში სემანტიკური ბუნდოვნება შედეგია ფუძის ფონეტიკური ცვლისა, ან კიდევ ქართველურ ენათა ელემენტების იმგვარად შერწყმისა, რომ თავდაპირველი შედეგნილობა გაუჩინარდა, ტოპონიმმა გაქვეყნებული სახე მიიღო — აღნიშნავს ადგილს, მაგრამ არ ჩანს, რატომ შეიძლებოდა ამა თუ იმ ობიექტს ესა თუ ის სახელი დაერქმეოდა (მხედველობაში გვაქვს ხალხური ეტიმოლოგია).

7. წყალტუბოს რაიონის ტოპონიმთა შორის ბევრული უნდა იყოს: ბანოჯა, დობილო (დობერა). ვაქეიში, კუჩხია. მარგვენა, ოგორო, ოკატეიში, ონტოფი. ოფურჩხეთი, ოქონა, ოდასკურა, ოღო, ოჩიები, ოწესი, ოჭუხეთი, ოხვილო, ოხოლვანი, ჩუნუში. ჩქუნა. ჭარგვალი და სხვ.

მეგრულ ტოპონიმთა საკითხი საგანგებო შესწავლას მოითხოვს. განსაკუთრებით საძიებელია, თუ რატომმა მოქარბებული მეგრული ტოპონიმები რაიონის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში (ოფურჩხეთი, ზარათი), უფრო დიდხანს ზომ არ ცხოვრობდა ამ უბანში მეგრულა მოსახლეობა?

8. ყურადღებას იპყრობს წყალტუბოს რაიონის ტოპონიმებში არქაული ელემენტები:

ა) სოლომან-ეთ-ი (სათესი. ს. კილევი). -ეთ სუფიქსიან საკუთარი სახელები გვხვდება ძველი ქართულის ძეგლებში — ლიპარიტეთი, პავლეეთი. -ეთ ამ რიგის სახელებთან მემკვიდრეობაზე მიუთითებდა ძველდაც და ამასვე აღნი-

შნავს ტომონიმი — სოლომანეთი — ვილაც სოლომანის შემკვიდრეთა საცხოვრისი.

ბ) სა-ქულბაქ-ე. ძველად ღუქნები რომ იყო ვაშენებული. იმ ადგილს ჰქვიოდა (სადღუქნე. ღუქნები — შდრ. ქულბაქი“. — ქგლ.: ძვ. ბანარო. — საბა, „ბაზრის ღუქნები“. — დ. ჩუბინ.). გადმოცემით დასახელებულ ადგილსე მართლაც ყოფილა ღუქნები.

გ) საყვერბია (სათაფლია, საყულია) ნაწარმოები ჩანს — ყვერბისაგან. ყვერბი — „ეცესლის სანთები ადგილი. კერა, ააცეცხლური. — ქგლ. საყვერბია — შემოკლებული ფორმა ჩანს — საყვერბელისა, რაც საახალწლოდ გამომცხვარ დიდ პურს (შუაში ჭვრით) ეწოდებოდა.

9. წყალტუბოს რაიონის ტომონიმთა წარმოების მთავარი თავისებურება ისაა, რომ აქ მეტად ფართოდ არის გავრცელებული კნინობითის -ა- სუფიქსიანი წარმოება -ა როგორც დამოუკიდებელი მაწარმოებელი და -ა როგორც ყველა სუფიქსის თანმხლები. უკანასკნელ შემთხვევაში იგი უფუნქციოა, ოღონდ უფრო ხალხურობის ელფერს ანიჭებს ტომონიმებს.

10. მაწარმოებლად გახშირებულია -ებ სუფიქსის გამოყენება. იგი აქ ტომონიმის სიდიდეზე მიუთითებს და არა მრავლობითობასა და კრებითობაზე.

11. ტომონიმები ენობრივი სამყაროს კუთვნილებათ, ენობრივი ფაქტებია, ენის ლექსიკური შედგენილობის მეტად აქტიური ერთეულებია; ადამიანები მის გარეშე ყოველდღიურ საქმიანობასაც ვერ წარმართავენ სრულყოფილად.

ა. წულუკიძის სახელობის ქუთაისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ქართული ენის კათედრა

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა შ. ძიძიგურმა

კვლევა „არბოვნიკა“

არაინფერსიულ თურმეობითა წარმომავლისათვის
ლაზურში

ლაზურს თურმეობითა რთული სისტემა ახასიათებს. საერთო-ქართვე-
ლური ინვერსიული წარმოების ვეერდით აქვს საკუთარი არაინვერსიული წარ-
მოებაც. ეს უკანასკნელი კილოკაურად განსხვავებულია: ვიწურ-არქაბულსა და
ათინურში ნამყო უსრულისა და აორიბტის ფორმებს ერთვის მეშველი ზმნები:
ლორე(ნ) „არის“ და ღორტუ(ნ) „იყო“; ხოფურში თურმეობითებს აწარმოებს
-ერე სუფიქსი, რომელიც. დაერთვის რა ნამყო ღროთა ზმნურ ფუძეებს, თავის
მხრავ ბოლოში დაირთავს პირისა და რიცხვის ნიშნებს, ნამყო უსრულის -ტ(თ)
დაბოლოებას!

როგორც ცნობილია, ლაზურს რ იანხმოვნის დასუსტება-დაკარგვა ახასია-
თებს. ამიტომ თურმეობითების ზემოაღნიშნული მაწარმოებლები გამარტივე-
ბული სახითაც გვხვდება: ღორე(ნ) > ღორე(ნ), ერე > ეე.

გამოყოფენ თურმეობითა შემდეგ სახეობებს:

ა) ვიწურ-არქაბულსა და ათინურში:

1. ნანამყოუსრულარი თურმეობითი: ზ უ მ უ მ ტ უ -ღ ო რ ე ნ „თურმე ზო-
მედა“.

2. ნააორისტალი თურმეობითი პირველი: ზ უ მ უ -ღ ო რ ე ნ „უზომავს“.

3. ნააორისტალი თურმეობითი მეორე: ზ უ მ უ -ღ ო რ ტ უ ნ „ეზომა“².

ბ) ხოფურში:

1. ნანამყოუსრულარი თურმეობითი: ზ ი მ უ ფ ტ -ერ ე-ნ „თურმე ზო-
მედა“.

2. ნააორისტალი თურმეობითი პირველი: ზ ი მ-ერ ე-ნ „უზომავს“.

3. ნააორისტალი თურმეობითი მეორე: ზ ი მ-ერ ე-ტ-უ „ეზომა“.

4. პირობითისაგან ნაწარმოები თურმეობითი: ზ ი მ ა ს უ ნ ტ-ერ ე-ნ „თურ-
მე უნდა ეზომა“.

ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ ერთი რიცის ზმნურ ფუძეებს ხოფურ-
ში ერე > ეე დაბოლოების ნაცვლად რთული -ელ-ერე > ელ-ეე სუფიქსი ერთვის.
-ერე და -ელ-ერე დაბოლოებათა განაწილება ასეა წარმოდგენილი: „ხოფურ-
ში თურმეობითი პირველი იწარმოება -ელ-ერ-ე სუფიქსით. თუ ფუძეში -რ-
გვაქვს, მაშინ, როდესაც სხვა შემთხვევაში მხოლოდ -ერ-ე სუფიქსია გამოყე-
ნებული; შდრ.: ა ლ ა ქ უ წ ვ-ე რ-ე-ნ... I, 159 ბატონს (აღას) უთქვამს, ბატო-

1 არნ. ჩიქობავა, კანურის გრამატიკული ანალიზი ტექსტებიტურთ. 1926.
გვ. 141. 143—144, 150.

2 უნდა აღინიშნოს, რომ თურმეობითთა ეს სისტემა მხოლოდ ვიწურ-არქაბულშია დაკე-
ლი. რაც შეეხება ათინურს, გამოქვეყნებული ტექსტების მიხედვით, აქ მხოლოდ ნააორისტალი
თურმეობითი მეორე იწარმოება. ღორენ მეშველზმნიანი ფორმებო. ე. ი. ნანამყოუსრულარი
თურმეობითი და ნააორისტალი თურმეობითი პირველი, ათინურში: არ ჩანს.

ნი „ნათქვამა“... და: ქოღინჯირ-ელ-ერ-ენ I, 1524 დაუძინია... აღაქეა იჯერ-ელ-ერ-ენ ე-დო სკურაჭითე ხანუმი ქანოქკირ-ელ-ერ-ენ I, 1527 ბატონს არ დაუჭერებია და სამართებლით ქალბატონი დაუკლავს... რ-ს დაკარგვისას -ელ-ერ-ე სუფიქსების ნაცვლად გვრჩება: ელ-ე-ე: იათი მოხთეენ დო ხე ქუქუქიელეენ I, 1421 ისიც მოსულა და ხელი შეუკრავს... დაღის არ თხა ქანოქკიელეენ I, 145 ტყემი ერთი თხა დაუკლავს...“³.

ციტირებული ფრაზა საკვებით ზუსტად ვერ ასახავს ფაქტიურ მდგომარეობას. ჯერ ერთი, -ელ-ერე რთული სუფიქსი მთელს ზოფურ კალოკავს არ ახასიათებს, იგი მხოლოდ ზოგიერთი თქმისთვის არის ნიშანდობლივი: მეორეც, -ელ-ერე ყოველგვარ რ-თანხმოვნიან ზმნაში არა გვაქვს; მესამეა და, -ელ-ერე სუფიქსი ერთვის ისეთ ზმნებსაც, რომელთა ფუძე რ-ს არ შეიცავს. განვიხილოთ ეს საკითხები ცალ-ცალკე.

1. ნააორისტალ ურმეობითში რ-თანხმოვნიან ზმნურ ფუძეებსე რთულ -ელ-ერე სუფიქსის დართვა. რომელიც სარფულ მეტყველებას ახასიათებს. ზოფური კილოკავის რიგი თქმისათვის უცნობია. ყოველ შემთხვევაში. სხვა სოფლების (საკუთრივ ხოფას. ფხიგის, აზლადას) მკვიდრთაგან დღემდე ჩაწერილ ტექსტებში -ელ-ერე სუფიქსს ვერ ვადასტურებთ. აქ ყოველგვარ ზმნურ ფუძეს ნააორისტალ თურმეობითში ერთადერთი -ერე სუფიქსი დაერთვის. ნათქვამის საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ზოფურის სხვა თქმებში დადასტურებულ -ერე სუფიქსიან ფორმებს, რომლებსაც სარფულში მუდამ -ელ-ერე დაბოლოებიათი ფორმები შეესაბამება:

ა) საკუთრივ ხოფას მეტყველება

დოგორეენ (<დოგორ-ერე-ენ): ისკანდერიქ დოგორეენ არ ჭოხო (ჩიქ. I, 165,12) „ისკანდერს მოუძენია სახელი“. სარფში აღნიშნული ზმნა ასე ითქმის: დოგორულერენ/დოგორელეენ/დოგოელეენ.

დოჭარეენ (<დოჭარ-ერე-ენ): არქადაშიქ მექთუბი დოჭარეენ (იქვე, 166,23) „ამხანაგს წერილი დაუწერია“. სარფში გვექნება: დოჭარულერენ/დოჭარელეენ/დოჭაელეენ.

დინჩხვეენან (<დინჩხვარ-ერე-ენ-ან): უჩურუმის თუდე მატოგი-კალა თული დინჩხვეენან (დუმეზ. ართაშენ. გვ. 40,6,16) „ხრამში („ხრამის ქვეშ“) ნავითურთ ყველანი დამსხვრეულან“. სარფულში: დინჩხვარულერენან/დინჩხვარელეენან/დინჩხვეელეენან.

ბ) ფხიგის მეტყველება

ქანიხიეენან (<ქანიხირ-ერე-ენ-ან): გოწკედლში, ხორცი ვა ენ, ქანიხიეენან! (ჩვ. ლაზ. 152,29) „რომ გახედა. ხორცი არ არის, მოუპარავთ!“ სარფულში გვექნება: ქანიხირულერენან/ქანიხირელეენან/ქანიხიელეენან.

იხმარეენან (<იხმარ-ერე-ენ-ან): ბალი ბინეხი თოკიჟ ღეინე იხმარეენან (იქვე, 153,24) „თოკის ნაცვლად სვია უხმარიათ“. სარფულში: იხმარულერენან/იხმარელეენან/იხმარელეენან.

დოღურეენ (<დოღურ-ერე-ენ): ეჩდოვიტონჩხორო დოღურეენ. ართელი თოფალი ქოდოსქიდეენ (იქვე, 153,26) „ოცდაცხრამეტი დახოცლა. ერთი კოჭლი დარჩენილა“. სარფულში: დოღურულერენ/დოღურელეენან/დოღურელეენ.

³ არნ. ჩიქობავა, ქანერის გრანატ. ანალიზი. გვ. 151.

ღუქთიენან (<ღუქთირ-ერე-ნ-ან): არ ფუჯი ქომუყონენ დო ღუქთიენან ქაფჩიამ გეჟუში გრასათაშა (იქვე, 134.8) „ერთი ძროხა მოუყვანია ღა ვაუცელათ ქაფშიის შესაწვავ კეცში“. სარფულად: ღუქთირელერენან/ღუქთირელენან/ღუქთიელენან.

გ) აზლალას მეტყველება.

ქოძირენან (<ქოძირ-ერე-ნ-ან): ბუე ყვილეი, გვერდი ქომეი ნა ძიტუ. ქოძირენან (ჩენი მასალები: ლუთეიე ხალიდის ასული კარახასანიში-ოფთურიში, ბათუმი, 1967). „ბავშვი მოკლული, ნახევრადშეშებული რომ იღვა. ენახავთ“. სარფულად გეჟენება: ქოძირელერენან/ქოძირელენან/ქოძიელენან.

ვერ ვიტყვიტ, რომ **-ელ-ერე** აუფიქსი მხოლოდ სარფულის კუთვნილება იყოს. იგი, როგორც ჩანს, სხვა თქმებზეც ახასიათებს. მაგ., ქოფორიჯიდან სარფში გამოთხოვილ ჰენიჩე ემირალოლი-თანდილავას (დაბ. 1906 წ.) მეტყველებაში **-ელ-ერე** მკვიდრი სუფიქსია:

ჭადიმე კადუნქ იმგაეღეენ. იმგაეღეენში, მამულიქ ქოძიელენ აა. (ჩვ. ლაზ. 57,32) „ფადიმე კადუნს უტირია. რომ უტირია, მამალს დაუნახავა ეს“; ქიოლი-მუშიქ ია კულანი ნატუ ოხრასულე ცხენო კუდელის ქონუკიელენ. (იქვე, 59.2) „მის ქმარს ის გოგო („ის გოგო რომ იყო“), ცოლისდა, ცხენის კუღზე გამოუბამს“: ბუეში ნანაქ იმგაეღეენ. ყუეღეენ. (იქვე, 131,3) „ბავშვის დედას უტირია. უყვირია“; ეკულე ბეეკ იმგაეღეენ ექონაში. (იქვე, 131.5) „მერე ბავშვს უტირია იქ“; „დონდღულითაა დო ეშო მულითაა!“ — ქოდულუყუეღეენ. (იქვე, 136.6) „დაადნეთო და ისე მოიტანეთო!“ — დაუყვირია“.

შეიძლებადა გვეფიქრა, რომ **-ელ-ერე** რთული სუფიქსი ჰ. ემირალოლი-თანდილავას ენაში გვიან გაჩნდა სარფული მეტყველების გავლენით. ასეთი რამ. რასაკვირველია, გამორიცხული არ არის, მაგრამ საინტერესოა, რომ სარფულ მეტყველებას **-ელ-ერე** სუფიქსის ხმარების თვალსაზრისით ვერავითარი გავლენა მოუხდენია მეორე სარფელი ინფორმატორის — ხოფადან გამოთხოვილ ზეჩიე კიტმიროლი-მემიშიშის (დაბ. 1898 წ.) მეტყველებაზე. ეს მიქმელი, ისევე როგორც სხვა ხოფელები (ე. სოფ. ხოფას მკვიდრნი), მხოლოდ **-ეე** (<**-ერე**) დაბოლოებას ხმარობს ყოველგვარ ფუძესთან. დოღერეენ „მომკვდარა“, ქოძირეენ „უნახავს“. იმგარეენ „უტირია“, დოგორეენ „მოუტებნია, უთხოვია“ და მსგავსი ფორმები მისთვის თურმეობითა ერთადერთი წარმოებაა.

2. ზმნის ფუძეში რ თანხმოვნის არსებობა საკმარისი პირობა არ არის **-ელ-ერე** > **-ელ-ეე** რთული სუფიქსის დართვისათვის. **-ელ-ერე** > **-ელ-ეე** მხოლოდ მაშინ დაერთვის ზმნას, როცა რ ფუძის ბოლოკიდური ბგერაა¹. თუ რ

მნიშვნელობა ანა აქვს იმას. ფურცელური რ დაცულა თუ არა ამასთან დაკავშირებულა აღინიშნოს ის სადავო მოსაზრებებზე. რაც გამოთქმული აქვს ირინე ასათიანს სი...
ერი თურმეობითების შესახებ. მეკლევარი აღნიშნავს ზოგაერთი მიქმელის მეტყველებაში
ის სიერ შინ-შენლ თავისებურებას — თურმეობის ეე (<ერე) დაბოლოებაში იდეატორ-
სწოვნებზე შერწყმას — და მიუთითებს თითქმის რ. ფუძიან ზმნას, რომელიც თურმეობით...
ვეულად. **-ელ-ერე-თე**, **-ელ-ერე-თე**, **-ელ-ერე-თე**, **-ელ-ერე-თე** და **-ელ-ერე-თე** რ დავარ...
ელა. ავტორი წერს: „ნიკიტეტ (1.51) ნიკიტეტ-ტე „დაკლულა“ რიანი ჯეება, ამიტო...
ერე სუფიქსის წინ მოსალოდნელი იყო ჩართულია **-ელ**, მაგრამ რადგანაც ფუძისეული რ და...
არაკულია. ვადორბდა, როგორც ჩვეულებრივი თურმეობითი“. (ი. ასათიანი, კანერი (ლა-
ზური) ტექსტები. I, ხოფური კლოკაე. თბ., 1974. გვ. 13).

ფუძის ბოლოს არ არის. თურქოპოლიის ნაწარმოებლად -**ცხე/ეე** გვაქვს და -**ელ-ერე/ელ-ეე** მაგ.

სარფელი არ კონკრეტულად ვიცნობთ. გაურჯი ქონა გვეს. (ჩიქ. I, 118.18) „ერთი სარფელი კაცი გზაზე რომ მიდიოდა („მინავალა“). ერთი ქართული შესვედროა“.

ნოღელის სამანის მქვეშა ივხალეენა. მედაწყედენან - გზას არ გიით ქონარ გეენან. (ჩიქ. I, 117.14) „ნოღელში ძველად ირემზე (სანადიროდ) წასულან. გაუხედავთ. გზაზე ერთი სახედარი შესვედროა“.

პაპა-მუშუმ მუზაი ნა ჩუმეტუ. ცხენეფე აჭოლენ მორ გეეტუ. (ჩიქ. I, 43.31) „მამამისის საფლავს რომ სტარაჯობდა. ცხენები მაშინ ეშოენა („აქედან მოგო“)“.

მუკო რენ, ფიფილეფე დიდო მარ დეენი? (ჩიქ. I, 13.19) „როგორ არის, წვერები ძალიან გამზრდია?“.

აშო ნაკო წანაფე მიკილენ, მუში ბეეფეთი დვარ დეენ. (ჩიქ. I, 130.12). „სე რამდენიმე წელს გაუვლია, თავისი ბავშვებიც დაზრდია“.

ია მცხულეფე კაი დირ დეეტუ დო მცხულეფე-თი მეჩანტუ. (ჩიქ. I, 87.27) „ის მსხლებიც კარგად გაზრდილიყო და ნაყოფიც („მსხლებიც“) ესხა“. მხურის გინძე თომა დვარ დეეტუ დო ყინი ვარ აყვეტუ. (ჩიქ. I, 105.3) „ცხვარს გრძელი თმა გაზრდოდა და არ სციოდა“.

ნიკიეტუ ენების თურმობითი კი არ არის, არამედ პოეტუალის ფორმა, ნამყო უსრულია. ტექსტი სწორად არ არის ჩაწერილი. თვალსაჩინოებისათვის მოიყვანთ ერთელ კონტექსტს, სადაც ეს ზნაა ნახმარი: „47. ოხოოჲ დომიოხეს. 48. „ფუჯიჲ (ტექსტში: ფუჯიჲ. — გ. კ.) გენი ქამეოქირი“—ა. 49. მან-თი ბაკიჲ გეფთი დო მწუჟის, გენი-მა, დო ფუჯი ქამეოქითი. 50. ა ჩქეა გეხთუ-ში, ფუჯი ქამეოქიელუ. 51. „ფუჯი ნიკიეტუ“—აა. 52. მიწ-ვეს მან დო ყუეს“. (ჩქეე, გვ. 28—29). ი. ასათიანი ასე თარგმნის ამ ფრაზებს: „47. სახლში დამიძახეს. 48. „ძროხის ხმო დამიკალი“-ო. 49. მეუ ბაკი ჩაედი და სიბნელეში. ხმო მეფთი და, ძროხა დაეკალი. 50. ახლა ისინი რომ ჩამოვიდნენ, ძროხა დამიკალეს. 51. —ძროხა დაეკალათ („დაეკალა“)“-ო. 52. მიხრეს მე და აყვირეს“. „ფუჯი ნიკიეტუ“-აას ნაცვლად უნდა იყოს: „ფუჯი ნიკიეტუ-ი?“—ა, რაც ნიშნავს: „ძროხა დაიკვლებოდაო?“ („ძროხის დაეკალა იქნებოდაო?“ — უყვირიან გაბრაზებული მასპინძლები ზღაპრის გმირს). პოეტუალის, ნამყო უსრულს (ნიკიეტუ) ერთიანი -ი-ა (კითხვითი ნაწილი — სხვათა სიტყვის ნაწილი). აერთოს ეს -ი-ა სხვათა სიტყვის -მა-ში აურევია (აქედან — კითხვითის ნაცვლად თხრობითი წინადადება!). ნებისმიერა ზნის მნიშვნელობის გადმოღებაც ქართულად: „დაეკალათ („დაეკალა“)“. შეენიშნავთ, რომ ანალოგიური შეცდომა აქვს დაშვებული მკვლევარს **ივილეტუ**-ს კვალიფიკაციის შემთხვევაშიც. მისი აზრით, „ივილეტუ (48,26(<ივილეტუ> ივილეტუ „ივილეტოდა თურმე“). (დასახ. ნაშრ., გვ. 13). სინამდვილეში აქაც პოეტუალის ნამყო უსრული გვაქვს. დაბეჭდილია: ფაშენი კაი ივილეტუა. უნდა იყოს: ფაშენი კაი ივილეტუ-ი-ა, ე. ი. „ფულისთვის კაცი მოიკვლებოდაო?“

ასევე ვერ დაეთანხმებით ი. ასათიანს შემდეგ მსჯელობასაც: „თავისებურად არის გადაწყვეტილი ერთად თავმოყრილი ორი რ-ს საყობი ფორმაჲ: პოგოილენ (2,47) <პოგო-ი-ილ (<კირ)-ე (<ერე)-ჲ >მამკოლი ყოფილა: უქდისეულ რ-ლ-ს. აბიტომ თავ-ღ-ა აილიბულია -ელე-დამბეტობი ელენენტის ჩართვა“. (ჩქეე, გვ. 13).

პოგოილენ სარფელში შეუძლებელი ფორმაა. ჭერ ერთი, ბოლოკიდური ნ (ესაშე სუბიექტური პირის ნიშანი) აქ უადგილოა. გო-პრევერბის უცვლელად შემონახვა სათავისო ტექსტის ი ნიშანთან (გო-ი- და არა გუ-ი-!) იმაზე მიუთითებს, რომ აქ პირველი პირის ფორმაა: მეორეც, გაუგებარია, რატომ უნდა ქვეულყოფი უქმისეული რ ლ-დ? ეფიქრობთ, აქ უნდა ვპირდეს ჩვეულებრივი, წესიერ წარმოებას: **პოგოილენ** (<პოგოიკირ-ელ-ერე> „შემომოკრავს, შემომხვევია“). კონტექსტს ამას უქერს ნხარს: 46. „მწუჟის მან-ა-ნი დოლო-ქუნეფე დოლოქუნაჲ. 47. ოხორჲჲ შავალი თს პოგოიელეჲ, ბაშული ნიქიტუ. (ჩქეე, გვ. 32) „ბნელში ჩქარ-ჩქარა ტანისაჲოს ვიკამ. ქალის შარვალი თავზე შემონახვევია (შემოკარი თურმე), ყაბალახი მეგონა“.

მითხანეფე მოხთერეტეს დო ჩინი ზეკიე ქამორკეეტეს. (ჩიქ. 48.15) „ვილატეები მოსულიყენენ და ჩენი ზეკიე მოეტაცათ“.

ქომესთეს ია დევიშ ოხოიშა. ნაჲა დევიქ ნა მურკეეტუ ნოლამისა. (ჩვ. სარტ. 3.83) „მივიდნენ იმ დევის სახლში, რომელ დევსაც მოეტაცა სა-
ცოლე“.

ქაბეში ნეყნაქალა არ ჟუყაა. გობიწყელი ბექქ მენდილი დორჩეენ დო
ჟაა კობუფეს. იყანს. (ჩვ. ლაზ. 102.25) „ქააბის კართან ერთ ღარობ, [ტან-
საცმელ] შეზოვლეჯილ ბიქს მანდილი დაუფენია და ფულს აგროვებს, მათხოვ-
რობს“.

შქვით დღაშა ანთეფეს მუთუ ვა დვარინეენან. (ჩიქ. I, 117.26)
„მვიდ დღენი („დღემდე“) ამათ ვერაფერი დაუბადიათ“.

პოლის. ჰუქუმეთის ჭუშოიში ქაფუი (დერგულა) დუტრუხეენ დო
ჯუშოი ქოღაბეენ. (ჩიქ. I, 26.2) „სტამბოლში მთავრობას ძმრის ქვეერი (დერ-
გულა) გაატეხია და ძმარი დაღერია“.

მენდაწყედუში, ელე მეგეემ დიდი ავლია წიწილა დო ხროცქეენ დო
ემუში პიჯინშენ აღუ ნა დიბეტუ. ია გიტეენ. (ჩვ. ლაზ. 110.33) „რომ გაიხედა,
ემოთყენ თურმე დიდი გველუშაპი მომკვდარა და იმისი პირიდან რომ საწამ-
ლაე იღერებოდა. ის ჩამოდიოდა თურმე“.

ქუმანი მეფთიში, დევე ღისლეენ დო ეშუშელი ქოგუწკიდეენ. ეშუშელი
დო ხროცქეენ. (ჩვ. ლაზ. 123.21) „დილას რომ მივედი. აქლემი ამდგარა
ღა სახედარი წამოუყიდა, სახედარი მომკვდარა“.

თი ქვას-ნა გემაჩერეტუშენი. ქაგოვისერსეჰეეტე. (ჩიქ. I, 92.12)
„თავი ქვაზე რომ დამიკრავს („დამეკრა“), გავოგნებულვარ („გავოგნებულ-
ყავი“)“.

ფათიშაის არ კულანი უყოუნტერენ დო კულანი ია ბიქის დვაყორო-
ჟეენ. (ჩვ. ლაზ. 28.35) „ხელმწიფეს ერთი ქალიშვილი ჰყოლია და გოგოს
ის ეათი შეჰყვარებია“.

სი. სარფულში ნააორ-სტალი თურმეობითების -ელ-ერე დაბოლოება აქეთ
იმ ზმნებსაც. რომელთა ფუძე რ თანხმოვნით კი არა, არამედ ხმოვნით ბოლოვ-
დება.

მაგ., ფაი (<თურქ. pay) „წილი. ხვედრი, ნაწილი“ სახელიდან ნაწარ-
მოები ზმნის აორისტია დოფაუ („გაანაწილა“), მისგან ნაწარმოებ თურმეობი-
თებში -ელ-ერე დაბოლოება გვაქვს: დოფაელენ (<დოფაულერენ) „გაუნაწი-
ლებია“. შდრ. მაგ., გიინი დოყვილეენან. ე-ნა ი ფ ა ე ლ ე ე ნ ა ნ, არის კუჩხეფე
ღვანჭერენ, ოხოიშა მინდიდეენ დო დოგობეენ. (ჩიქ. I, 117.18) „სახედარი
მოუკლავთ. რომ გაუნაწილებიათ. ერთს ფეხები რგებია, შინ წაუღია და მოუ-
ხარშავს“.

არაბულ-თურქული silâh „იარაღი“ ლაზურში სხვადასხვა სახეობითაა
გადმოსული: სილაჰი/სილახი/სილაღი. სარფულში ჩვეულებრივია სილაი ფორ-
მა, სადაც ფუძის ბოლოკიდური ჰ დაკარგულია (შდრ. სპ.-თურქ. padişah >
ფ ა თ ი შ ა ჰ ი / ფ ა თ ი შ ა ღ ი / ფ ა თ ი შ ა ი). ამ სახელიდან ნაწარმოები ზმნის
აორისტია გუისილაუ „შეიარაღდა“, თურმეობითი პირველი კი — გუისილაე-
ლენ „შეიარაღებულა“, სადაც სუფიქსად -ელ-ერე გვაქვს.

სარფულში დასტურდება ბოლოთანხმოვანდაცული ფუძეც: სილაჰი. აქე-
დან ნაწარმოები ზმნის თურმეობითში უკვე -ერე დაბოლოება გვაქვს: გუისი-
ლაჰენ (<გუისილაჰერენ) „შეიარაღებულა“.

-**ელ-ერე** დაბოლოება გვაქვს კაი „კარგი“ სიტყვიდან ნაწარმოებ ნააორის-ტალ თურმეობითშიც. სართში ითქმის **ლოკაელენ** „მოურჩენია“, **ლიკაელენ** „მორჩენილა“.

საერთო-ქართულური ყოფ ფუძიდან ნაწარმოებ ზმნურ ფორმებში ლაზურ-რი ფუძისეულ ვ-ს კარგავს: ყიაფს „ყივის“, დიყუ „დაიყვილა“. ამ ზმნის ნააორისტალი თურმეობითშიც სართულში **-ელ-ერე**-თი ფორმდება: დიყი-ელენ „დაუყვილია“.

ეს, ერთი შეხედვით, უცნაური მოვლენა აღვიღად აიხსნება. ლაზურში ფართოდაა გავრცელებული რ-ს დაკარგვა ორ ხმოვანს შორის. ამავე დროს მოქმედებს საპირისპირო პროცესიც: ორ ხმოვანს შორის რ-ს განვითარება, ასე ვთქვათ, დაკარგულად ნაგარაუდები რ-ს „აღდგენა“. ზოგიერთი მოქმელი, რო-ნელიც ცდილობს რ თანხმოვნის დაცვას, მას აღადგენს ხმოვანთა შორის ისეთ შემთხვევაშიც, სადაც რ არასდროს არ ყოფილა⁶.

ასე რომ ზმნებში, სადაც სუფიქსისეულ ხმოვანს წინ ფუძისეული ხმოვანი უძღვის, დღევანდელი ინფორმატორისათვის რ თანხმოვანი ივარაუდება დაკარ-გულად. **-ელ-ერე** სუფიქსის დართვისათვის კი, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ. ნიშნულადაა არა აქვს, ფუძის ბოლოციდური რ დაცულია თუ დაკარგული, ნთავარია, მისი არსებობა ივარაუდებოდეს.

რ-თანხმოვნიან და ხმოვანფუძიან ზმნათა თურმეობითების წარმოების თა-ვისებურებები საინტერესოა **-ელ-ერე** მწარმოებლის შედგენილობის გარკვევი-სათვის.

ლიტერატურაში ადრევე გამოითქვა ვარაუდი, რომ ლაზური თურმეობითე-ბის წარმოებისათვის გამოყენებულია გარდაუვალ ერთპირიან ზმნათა თურმეო-ბითის ყალიბი: ვნებითი გვარის ნამყო დროის მიმღობა+მეშველი ზმნა⁷.

5 არნ. ჩიქობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი. თბ., 1938. გვ. 354.

6 ხმოვნებს შორის რ თანხმოვნის ჩართვის შესახებ არქაბულში იხ. ს. ე ლ ე ნ ტ ი, ქა-ნური ტექსტები, არქაბული კოლოკაი, თბ., 1938, გვ. XVI—VII. ეს პროცესი გავრცელებუ-ლია სართულშიც. მაგ. ერთ-ერთი მოქმელის (საღი თანდღობას) მეტყველებაში გვხვდება ასეთი ფორმები: ამბარი [ამბაი] (ჩვ. ლაზ. 83,6) „ამბაი“, კარი [კაი] აწონუ (იქვე, 83,19) „გუხარა“, ქაორიშა [ქაოიშა<თურქ. küy] (85,14) „სოფელში“; მურიშვანუ [მურიშვანუ] (83,22) „შეისუნთქა“, ქოყურიზღეს [ქოყურიზღეს] (83,36) „შეიყარნენ“, დიჩოდურია? [დი-ჩოდურია?] (85,32) „გათადარა“, სი მითი გიყორნია? (84,3) „შენ კინზე გყავსო?“ საინტერე-სო ეს უკანასკნელი მაგალითი. გიყორენ ფორმისათვის ამოსავალია გიყორენ, რომლისგანაც ს თანხმოვნის დისიმლატიური დაკარგვით ზოფურში მიიღება გიყორენ (იხ. გ. კ ა რ ტ ო ზ ი ა, მასალები ლაზური ზეპირსიტყვიერებისათვის: კრებ. ქართული ლიტერატურის საკითხები. თბ., 1968, გვ. 135—136); ერთნაუნის მეზობლად მოხვედრილ ორ ხმოვანს შორის კი „აღდა“ რ. რ-ს უდაგილო აღდგენის კარგი მაგალითია ერთ-ერთი მოქმელის მიერ რ-ს ჩართვა პრევერბსა და ფუძისეულ ხმოვანს შორის ქართულ ზმნაში: გამოშკარადა>გამორამკარადა (ჩვ. ლაზ. 127,15). საინტერესოა, რომ აქ რ-ს ჩართვისათვის ხელი არ შეუშლია ფუძეში წეორე რ-ს არ-სებობას.

7 Н. М а р р, Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматией и словарем. СПб, 1910, гв. 46, § 78; И. Книшидзе, Дополнителные сведения о чанском языке (Из лингвистической экскурсии в Русский Лазистан), СПб, 1911, гв. 4. ნ. მარს თურ-მეობითის მიმღობური წარმოების ნიშნულად მოჰყავს **დობინერენ** (<დობინერ რენ) „გახუნე-ბული“ და **დობომუდორენ** (<დობომუერ დორენ) „გამხმარა“. მკვლევარს მიანდა, რომ აქ მეშველი ზმნა დავართვის მიმღობის შეკვეცილ (საბელობითის ნიშანდაკარგულ) ფორმას. ნ. მა-რი მთავან განარჩევდა თურმეობითის ისეთ წარმოებას, როცა მეშველი ზმნა დავართვის ზმნის პირიან ფორმას, კერძოდ, აორისტს: **დიფუ დორენ** „გამხმარა“. მაგრამ ასეთი ახსნა არ უნდა

ფიქრობენ, რომ ხოფურ ნააორისტალ თურმეობითებში -ერე და -ელ-ერე სუფიქსების მონაცვლეობა დაკავშირებულია ნამყო დროის მიმღეობის ორგვარ წარმოებასთან. ზმნები, რომელთა ფუძეში არ არის რ თანხმოვანი, მიმღეობას -ერ სუფიქსით აწარმოებენ (კიდ-ერ-ი „აშენებელი“), იმ ზმნურ ფუძეებს კი, რომელთაც რ აქვთ, მიმღეობის სუფიქსად -ელ ერთვის: სუფიქსეული რ დისიმილაციას განიცდის ფუძისეული რ-ს გავლენით (ჭარ-ელ-ი <ჭარ-ერ-ი „დაწერილი“). ვარაუდობენ, რომ -ერ-სუფიქსიან მიმღეობას მეშველ ზმნად ერთოდა რენ ფორმა: კიდერ-რენ > კიდერენ „უშენებია“, -ელ-სუფიქსიან მიმღეობას კი — ორენ (რადგან -ელ-რენ თანმიმდევრობა ფონეტიკურად შეუწყნარებელია): ჰარელ-ორენ > ჰარელერენ „უწერია“⁸.

ამიტომ არის, რომ ზმნები, რომლებსაც ნამყო დროის (ენებითი გვარის) მიმღეობა -ერ სუფიქსით ეწარმოებათ, თურმეობითში -ერე დაბოლოებას ავლენენ; ის ზმნები კი, რომლებსაც მიმღეობის სუფიქსად -ელ აქვთ, თურმეობითებში -ელ-ერე დაბოლოებას ირთავენ. სხვანაირად რომ ვთქვათ, თურმეობითში -ერე დაბოლოებიანი ზმნები მიმღეობას -ერ სუფიქსით აწარმოებენ, ხოლო -ელ-ერე სუფიქსიანები — -ელ-ით.

სწორედ ამ თვალსაზრისითაა საინტერესო ის ფაქტი, რომ ზმნები, რომელთა ფუძეში რ თანხმოვანი გვაქვს, მაგრამ არა ბოლოკიდურ პოზიციაში, და რომლებიც თურმეობითებს -ერე სუფიქსით აწარმოებენ, ენებითის მიმღეობებს ორგვარად წარმოგვიდგენენ. მიმღეობის მაწარმოებლად -ელ სუფიქსიცა გვაქვს და -ერ დაბოლოებაც. ხოფური კილოკავი, რომელშიც, სხვა ლაზური კილოკავებისაგან განსხვავებით, მეტად ძლიერია ორი რ-ს დისიმილაციის ტენდენცია⁹, არაბოლოკიდური რ თანხმოვნის მქონე ზმნური ფუძეებისაგან ენებითის მიმღეობის წარმოებისას ნაკლებად ამყლანებს ამ ტენდენციას. მაგ.

ხოცქერი [<ხროცქერი] (ჩიქ. I, 91,4) „მკვლარი“; შქურინერი (იქვე, 45,1) „შეშინებელი“; მშქირონერი (იქვე, 41,20) „მშიერი“, თი-ხერხერი (პარი, 115,2,1) „თავგახერხილი“. მონდრიკვი (ჩიქ. I, 101,7) „მოლუნული“, თი-გელან-

ცოს ზუსტი. დიხინერენ ხოფურ ნააორისტალ თურმეობითს წარმოადგენს. ამაზე მიუთითებს ზმნაში ენებითის ი- პრეფიქსის არსებობა: დ ი ხ ი ნ ე რ ე ნ < * დ ო ი - ხ ი ნ ე რ ე ნ. რაც შეეხება დოხოზუედორენ ფორმას, ექვს იწვევს მისთვის ამოსაელად ნეაარაუდევი დოხოზუერ- მიმღეობის არსებობა ლაზურში. უფრო სავარაუდოა, რომ აქაც ნააორისტალი თურმეობითი გვაქვს ვიწურ-არქაბული წარმოების: დოხოზუ-დორენ. გარდაუვალ ზმნათაგან თურმეობითთა მეშველზმნაინი წარმოება ლაზურში დღეს ერთადერთ ყოფ- ფუძეს აქვს შემონახული: ყოფერენ < ყოფერ-რენ „ყოფილა“. შდრ., ათი თამარ მეფეში ყოფერენ (ტერენ). (ყოფ. ჰან. 5,5) „ესეც თამარ მეფისა ყოფილა“; ეყულე ექ-თი ექაეფი ბადი ყოფერენ დო ემუქ ენოფეს უწერერენ-ქი... (ჩიქ. I, 117,22) „მერე იქაც მეზღაპრე ბერაკაცი ყოფილა და იმას მათთვის უთქვამს...“: არ ფათიშაი ყოფე ენ დო სუმ ბიჟი უყოუნტეენ. (ჩე. ლაზ. 22,10) „ერთი ხელმწიფე ყოფილა და სამი ვაჟი ჰყოლია“; ემ ჟერის-თი მთელი აარი-აარი ყოფერენ ან. (ყოფ. ჰან. 1,16) „იქაც სულ ცალ-ცალკე ყოფილან“. პრ. აპრიანის მიერ ჩაწერილ ტექსტებში (რომელიც გადმოხვედლი აქვს ნ. მარს თავის ჰრესტომათიაში) დასტურდება ყოფ- ფუძიდან ნაწარმოები მიმღეობური თურმეობითის კლდე ერთი ვარაზტი — დოყოფუფერენ: ააა ზეფეთე დო ყოფუფერენ „ეს ხილი დამწიფებულა“ (H. Map, Γραμματικα χανικ. მ. გ. 122).

8 ნ. ნათაძე. მყოფადისათვის ქართველურ ენებში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, ტ. II, 1961, გვ. 34. -ელ-ერე დაბოლოების სხვაგვარი ახსნისათვის იხ. ს. ქლენტი, ჰანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბ., 1953, გვ. 132—134; იხ. ასათიანი, -ერე სუფიქსიანი თურმეობითი მეგრულში: იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XVII, 1970, გვ. 150.

9 ს. ქლენტი, დასახ. ნაშრ., გვ. 130 შმდ.

დიკერი [<თი-ველანდრაიკერი] (ჩე. ლაზ. 23,27) „თავდახრილი“. გობიწვი [<გობრიწვი] (ჩიქ. I. 60.32; 103,17; ჩე. ლაზ. 99,33) „დახეული, დაფხრე-წილი“; მგანწვი [<მგარინწვი] (ჩიქ. I, 64.15; 104.30) „მტირალი“; გოსერსე-მერი (იქვე. 92.14) „ვაოვანებული“.

ზმნები, რომელთა ფუძე რ-ზე თავდება, ხოფურში ყოველთვის -ელ სუფიქტით აწარმოებენ ენებითი გვარის მიმღობას: **ქარელი** „დაწერილი“, **ღურელი** „მკვდარი“, **მეჭკირელი** „მოჭრილი, დაკლული“... **ქარერი**, **ღურერი**, **მეჭკირერი** და მსგავსი ფორმები ხოფურში შეუძლებელია. ამიტომაც ამ ზმნებს თურ-მეობითებში -ელ-ერე აქვთ და არა -ერე.

არაბოლოკიდური რ-ს მქონე ზმნური ფუძეები მიმღობის -ერ სუფიქსიანა ვარიანტით ურავო ფუძეებს ეკედლებიან, რომლებსაც მიმღობა -ერ სუფიქსით ეწარმოებათ და. მაშასადამე, თურმეობითში -ერე დაბოლოება აქვთ და არა -ელ-ერე.

ენებითი გვარის მიმღობ-სა და თურმეობითის წარმოების კავშირი კარგად ჩანს იმ ზმნების მაგალითზედაც, რომლებსაც ფუძე ბოლოხმოვნაანა აქვთ.

ფაი, **კაი** და მსგავს ბოლოხმოვნიან სახელთაგან ნაწარმოები ზმნები, რომლებსაც ნაირისიტალ თურმეობითებში -ელ-ერე/-ელ-ეე მაწარმოებელი ახ.-სიათებთ. მიმღობებს -ელ სუფიქტით აწარმოებენ: ფაელი „განაწილებული“, კაელი „მორჩენილი“.

როგორც აღნიშნეთ. თურქ. silâh „იარაღი“ სარფულში ორგვარად გამოითქმის: **სილაი/სილაჰი**. ის პარნი, რომლებიც აღნიშნულ სახელურ ფუძეში ბოლო თანხმოვანს იცავენ (სილაჰი), თურმეობითში -ერე დაბოლოებას იყენებენ (ვეუსილაჰეენ); ისინი კი, რომლებიც ფუძის ბოლოკიდურ თანხმოვანს კარგავენ (სილაი), თურმეობითს -ელ-ერე-თი აწარმოებენ (ვეუსილაელეენ). მსგავსი ვითარებაა მიმღობის წარმოების დროსაც. ის, ვინც **სილაჰი**-ს ამბობს, მიმღობას -ერ სუფიქსით აწარმოებს: **გოსილაჰერი** „შეიარაღებული“ (მდრ. ნაგ., ჩიქ. I, 30,23; 31,18; 31,27); **სილაი**-ს მთქმელი კი -ელ სუფიქსიან მიმღობას იტყვის: **გოსილაელი**.

აღნიშნული პარალელიზმი სარფულში თურმეობითისა და ენებითი გვარის მიმღობის წარმოებაში შემთხვევითი არ უნდა იყოს. -ელ-ერე დაბოლოებაში -ელ სუფიქსი, მართლაც, მიმღობის სუფიქსია წარმოშობით.

თურმეობითის წარმოებისას რ-ბოლოკიდურიანი და რ-ს არმქონე ზმნური ფუძეების ერთნაირი ქცევა, ხოფურ-აზლალურ-ფხიგურ მეტყველებაში რომ დასტურდება, მეორეული მოვლენა ჩანს. იგი შედეგი უნდა იყოს იმისა, რომ დაიჩრდილა ძველი კავშირი გარდამავალი და გარდაუვალი ზმნების არაინვერსიული თურმეობითებისა და გარდაუვალ ზმნათა მიმღობური თურმეობითების წარმოებას შორის, რის შედეგად ზმნის არაინვერსიული თურმეობითების საწარმოებლად აორისტის ფორმას ყველგან -ერე (<ორე) მეშველი ზმნა დაერთო.

შემაჯავებანი

დუმეზ. ართაშენ.: G. Du mézil. Textes en laze d'Ardeşen: Bedi Karthlisa. Revue de Kartvélogie, vol. XXIX—XXX, Paris, 1972, გვ. 32—41.

მარი: Н. Марр. Хрестоматия чанского языка: Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматией и словарем. СПб., 1910, გვ. 81—123.

ყიფ. ქან.: ი. ყიფშიძე, ქანჯრი ტექსტები, თბ., 1939.

ჩე. ლაზ.: გ. კარტოზია, ლაზური ტექსტები, თბ., 1972.

ჩე. სარგ.: გ. კარტოზია, მასალები ლაზური ზეპირსიტყვიერებისათვის: კრებ. ქართული ლიტერატურის საკითხები, თბ., 1968, გვ. 149—178.

ჩიქ. I: არნ. ჩიქობავა, ქანური ტექსტები, ნაკვეთი პირველი, ხოლური კილოკაი, თბ., 1929.

Г. А. КАРТОЗИА

К ОБРАЗОВАНИЮ НЕИНВЕРСИВНЫХ РЕЗУЛЬТАТИВНЫХ ФОРМ ГЛАГОЛА В ЛАЗСКОМ ДИАЛЕКТЕ

Резюме

Неинверсивные результативные («заглазные») формы глагола по-разному образуются в лазских поднаречиях. В вицско-архавском (и атинском) к формам прошедшего несовершенного и аориста присоединяются вспомогательные глаголы ღორენ *dořen* «есть» и ღორტუნ *doṛtun* «был». В хопском поднаречии результативные формы образуются при помощи суффикса -ერე *-ere* > -ეე *-ee*, присоединяющегося к глагольным основам прошедших времен.

В литературе (А. С. Чикобава) подмечена следующая закономерность образования результативных форм из аориста в хопском поднаречии: если глагольная основа содержит согласный რ *r*, образователем результативных форм выступает сложный суффикс -ელ-ერე *-el-ere*; в случае отсутствия в основе согласного რ *r* суффиксом является -ერე *-ere*. Ср. ქობინჯირ-ელ-ერე-ნ *koḍinǰir-el-ere-n* «он, оказывается, заснул» и უწე-ერე-ნ *uṣṭe-ere-n* «он, оказывается, сказал ему».

Это положение нуждается в некоторых коррективах.

1) Сложный суффикс -ელ-ერე *-el-ere* свойственен не всему хопскому поднаречию. В некоторых его говорах (напр., Хопа, Пхиגי, Азлага) -ერე *-ere* является единственным суффиксом результативных форм для всех глаголов, в том числе и глаголов с согласным რ *r* в основе. Напр., ღოჭარ-ე(რ)ე-ნ *doṭar-e(r)e-n* «он, оказывается, написал»; ср. форму сарпского говора ღოჭარ-ელ-ე(რ)ე-ნ *doṭar-el-e(r)e-n*.

2) И в тех говорах, где он имеется, сложный суффикс -ელ-ერე *-el-ere* употребляется не во всех глаголах с согласным რ *r* в основе. Для его наличия необходимо, чтобы რ *r* был исходным элементом основы. Если რ *r* находится в начале или внутри основы, суффиксом результативных форм выступает опять -თაი *-ta-i* ერე *-ere*. Напр., ღორდ-ე(რ)ე-ნ *dord-e(r)e-n* «он, оказывается, вырастил его», დავაგოგოფ-ე(რ)ე-ნ *dva gogop-e(r)e-n* «он, оказывается, влюбился в него».

3) Сложный суффикс -ელ-ერე *-el-ere* употребляется и в глаголах с гласным исходом основы. Напр., от именной основы კაი *ka-i* «хороший» в

სარქომო გოვორე იბრუიფიფი დიკაუ „ონ ვიფორიფი“; იფიფიფი— I რიფიფიფიფიფი დიკა-ელ-ე(რ)ე-ნ დიკა-ელ-ე(რ)ე-ნ „ონ, იფიფიფიფიფი, ვიფორიფიფი“.

В лифериფи (Н. Я. Марр, И. А. Кипшидзе) фрефიფიფიფი, фи ласкии неинверсивные риფიფიფიფи фორми ибრუიფიფი по ибრუიფи риფიფиფиფи фორми непереходных глаголов в грузинском языке (причастие прошедшего времени страдательного залога + вспомогательный глагол); суффикс -ელ -el в сложном окончании риფიფиფиფи фორми хопского поднаречия отождествляется с суффиксом причастия (Н. Р. Натадзе). В статье указывается на некоторые параллели в ибрუიფиფиფи риფიფиფи и риფиფиფи фორми в ласком, ифидверждающие эти собрании.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდიუმთან არსებული „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის დამდგენი კომისია

წარმოდგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ს. ჭიჭიამ

აზიან ლომათაჲ

ემფატიკური ხმოვნები

ახალ ქართულში მიცემით, ნათესაობით, მოქმედებითა და ვითარებით ბრუნვებში ყველა სახელი მხოლოდობითშიც და მრავლობითშიც (-ებ-იანიც და თ-ანიანიც) მორფემათა ბოლოს დაირთავს -ა ელემენტს.

ძველ ქართულში ეს -ა ელემენტი, რომელსაც ნ. მარმა ემფატიკური უწოდა, დაერთვის სამ ბრუნვას: მიცემითს, ნათესაობითსა და მოქმედებითს და სისტემატურად იხმარება საზოგადო სახელებში, სადაც ის ძველი ქართულის ნორმებით აუცილებელია. ზოგჯერ ემფატიკური -ა არ გვხვდება ამ ბრუნვებთან, რაც იმავე ძველი ქართულის ნორმებითაა განპირობებული: ემფატიკური -ა არ დაერთვის სახელებს, როცა ის: 1. კომპოზიტის პირველი შემადგენელი ნაწილია; 2. შედგენილი შემასმენლის ნაწილია; 3. თანდებულიანია (მოქმ. ბრ.); 4. ზმნიზებადაა გამოყენებული წინადადებაში; 5. საკუთარი სახელია.

საიდან მივიღეთ ეს ემფატიკური -ა?

ნ. მარი თვლიდა, რომ ნათესაობითსა და მოქმედებითში იგი განსაზღვრებად გამოყენებული ჩვენებითი ნაცვალსახელის, ჰა-ს, ნაშთს წარმოადგენდა, მიცემით ბრუნვაში კი -ა ამ ბრუნვის სუფიქსისეულ გადასმულ ხმოვნად მიაჩნდა: ადგილ-ას > ადგილ-სა².

არის მეორე, შედარებით უფრო დასაბუთებული, მოსაზრებაც, რომლის მიხედვითაც -ა „წარმოშობით ნაშთია განსაზღვრებითი ნაწილაკისა (ე. წ. ნაწევრისა, ანუ ართრონისა), სახელთან შეზრდილი“³: კაც-ს-ა < კაც-ს ამას, კაც-ის-ა < კაც-ის ამის, კაც-ით-ა < კაც-ით ამით.

გამოდის, რომ განსაზღვრებითი ნაწილაკი სახელობითსა და მოთხრობითში უშუალოდ მოსდევდა სახელს ფუძეს. სახელობითში ის იყო იგი: კაც-ი < *კაც. იგი: მოთხრობითში სახელს შეზრდია ამ ჩვენებითი ნაცვალსახელის მოთხრობითი ბრუნვის ფორმა: მან (იგივე III პირის ნაცვალსახელი): კაც-მა < კაც-მან < *კაც მან... დედა-მ < *დედა-მა < *დედა-მან < *დედა მან. ამგვარად, ეს ნაცვალსახელი აფორმებს ორ ახალ ბრუნვას: სახელობითსა და მოთხრობითს, რამდენადაც ამ ბრუნვათა სუფიქსებად ხდებიან მისი სხვადასხვა ფორმები. ძვე-

1 ქ. ძოწენიძე, ემფატიკური ხმოვანი ძველ ქართულში, თსუ შრომები, XXX—XXXI, 1947, გვ. 218—223.

2 Н. Марр, Грамматика древнелитературного грузинского языка, Л., 1925, გვ. 22—23.

3 ა. შანიძე, მორფოლოგია, თბ., 1930, გვ. 24; მისივე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1953, გვ. 48; К. Ф. Дондуа, К вопросу о родительном эмпатическом в древнелитературном грузинском языке. „Известия Академии Наук СССР, Отделение Гуманитарных Наук“, 1930, № 3, გვ. 209.

ლი ფორმაციის ბრუნვებში კი, როგორც ჩანს, განსაზღვრებითი ნაწილაკი მოსდევდა აფიქსიან ფორმებს: მიც. კაც-ს-ა < *კაც-ს ამას, ნათ. კაც-ის-ა < *კაც-ის ამის, მოქმ. კაც-ით-ა < *კაც-ით ამით... ამავე დროს, ეს ნაცვალსახელები არ არიან იგო-ს და მან-ის რიგის III საფეხურის ჩვენებითი, არამედ I საფეხურის აფი-ს ტიპის ჩვენებითი ნაცვალსახელებია. მაშ, სხვადასხვა დროისა და სხვადასხვა მასალისაგან წარმოქმნილ ერთგვარ მოვლენასთან გვაქვს საქმე⁴.

რა მდგომარეობაა ახალ ქართულში?

1. ახალ ქართულში ემფატიკური -ა მეოთხე ბრუნვასაც, ვითარებითსაც, დაერთვის: კაც-ად-ა. 2. ემფატიკური -ა-ს გამოყენებას ახალ ქართულში საერთოდ ოდინდელი სისტემური სახე არ შერჩა, რადგან თვით -ა-მ დაკარგა განსაზღვრების ფუნქცია: ენა აღარ ასხევეებს საკუთარ და საზოგადო სახელებს; ის ერთნაირად დაერთვის ორივეს — ნიველირებაა მომხდარი.

ემფატიკური -ა-ს ხმარება ამჟამად (მაგალითად, აღმოსავლეთ საქართველოს მწერალთა მეტყველების მიხედვით) გარკვეულ ახალ წესს ემორჩილება: იგი გვხვდება წინადადების ბოლოში, ან წინადადების შიგნით (ერთგვარ წევრებიან წინადადებაში, და კავშირის წინ), სადაც გვაქვს პაუზა⁵.

ემფატიკური -ა ხშირად გამოიყენება ნანათესაობითარ მსაზღვრელთან და -გან, -კენ, -თვის, -ვით თანდებულებთან სახელებთან.

ემფატიკური ხმოვნები არ გვაქვს სვანურში, მაგრამ მოგვეპოვება ზანურში.

განსხვავება ზანურსა და ქართულს შორის, უპირველეს ყოვლისა, თვით ნიშნებშია: ქართულში გვაქვს ემფატიკური -ა, ზანურში კი -ი, ჯ და უ. ისინი ფონეტიკურად ერთმანეთს არ შეესატყვისებიან.

ქანურში სახეზეა მხოლოდ ემფატიკური -ი, რაც სისტემატური სახით ნათესაობითში გამოიყოფა: კოჩი-ში-ი („კაც-ის-ა“), კუჩხე-ში-ი („ფეხ-ის-ა“), ოხორეფე-ში-ი („სახლებ-ის-ა“)⁶.

მეგრულში ემფატიკური ხმოვნებია: -ი, ჯ, -უ, რაც ძირითადად ოთხ ბრუნვაში გვხვდება: მოთხრობითში, მიცემითში⁷. ნათესაობითსა და მოქმედებითში⁸. როგორც ხედავთ, ქართულთან შედარებით, აქ გვაკლია ვითარებითი ბრუნვა, სმაგვიროდ მეთა მობრობითი. მეგრულის ვითარებითსა და დანიშნულებითში ემფატიკური ხმოვნები იშვიათად შეინიშნება. ის სრულებით არ ახასიათებს ამ დიალექტს მიმართულებითსა და დაშორებითს. რაც ასეც იყო მოსალოდნელი... თქმულიდან ჩანს, რომ ემფატიკური ხმოვანი მაშინ ახლავს ბრუნვის სუფიქსს, როცა ის ოდენთანხმოვნია ან თანხმოვანზეა დასრულებული: არ ახლავს, თუ ბრუნვის სუფიქსი ხმოვანია ან ხმოვანზეა

⁴ არნ. ჩიქობავა, ისტორიულად განსხვავებული ორი მორფოლოგიური ტიპისათვის ქართულ ბრუნვათა შორის, კრ.: სახელის ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში. წიგნი 1, თბ., 1956. ი. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნვა და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბ., 1957, გვ. 133—134.

⁵ თ. ზურაბიშვილი, ემფატიკური -ა ახალ ქართულში, სახელის ბრუნვის ისტორიისათვის ქართველურ ენებში, 1, თბ., 1956, გვ. 228, 231—233.

⁶ არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, ტფ., 1936, გვ. 54, 56, 58 და შშლ.

⁷ И. Книшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка с хрестоматией и словарем. СПб., 1914, § 11.

⁸ არნ. ჩიქობავა, ქანურის გრამატიკული ანალიზი, გვ. 56; შლდრ. ი. ყიფშიძის დასახ. შრომა, §5 11, 15, 16 ა, ბ, 17 ც, პარადიგმები: IV, V, VI, VII.

დასრულებული (შდრ. მას არ დაირთავს ბოლოთანხმოვნიანი -ოსუფიქსით ნაწარმოები ვითარებითი: კოჩ-ო, ამავე სუფიქსით ნაწარმოები დანიშნულებითი: კოჩიშ-ო; -ა, -ლა სუფიქსებით ნაწარმოები მიმართულებითი: კოჩიშ-ა, ჩქიმ-ლა; -ე, -დე სუფიქსებით ნაწარმოები დაშორებითი: კოჩიშ-ე, ჩქიმ-ლე).

ემფატიკური ი დამახასიათებელია სენაკური კილოკავისათვის და დაცულია ზემოთ აღნიშნულ ყველა ბრუნვაში:

სენაკ. მოთხრ. ყურძენი დომიქვეს... ს ი ნ ჩ ხ ე ქ (ი): ყიფ. I, 13⁹ „ყურძენი დაგვიწვა... სიცხემ“. ღვინქი ბრელქ იყუუ: ყიფ. I, 17 „ღვინო ბევრი მოვიდა“. ქ კ ი დ ქ ი მისუტატეს: ყიფ. I, 17 „კადმა გვიღალატა“ („კადი ცოტა მოვიდა“). ა ფ ხ ა ნ ა კ ი ქ ი მაჟირა აფხანაკის უწუუ: ყიფ. 3, 18 „ამხანაგმა მეორე ამხანაგს უთხრა“.

შიც. ამუსერი ართი სოფელსი მეუხირუნა ხოჯი: ყიფ. 12, 6 „ამალამ ერთ სოფელში მოუპარავთ ხარი“. ზუგიდისი(ი) თქვა ქემერთით(ი) უჩარდიამა: ყიფ. 2, 1 „ზუგდიდში თქვენ მიდით უჩარდიასთან“. თელი სოფელსი ნოჩქვე: ყიფ. 12, 3 „მთელ სოფელს სცოდნია“.

ნათ. ცხოვრენდუ ხვალე მუში დუდიშო: ხუბ. 1, 2 „ცხოვრობდა მარტო თავის თავისთვის“. ათე ოსურში თის ართი ახალგაზრდა ბოშიკოს ქიგიასერუ: ხუბ. 1, 3 „ამ ქალის სახლში ერთ ახალგაზრდა ვაჟაკს შემოაღამდა“. მინილე სერიში გათანაფუშა: ხუბ. 1, 6 „შევიდა ღამის გასათუვად“. თე ქიანაში ხენწიფეს... ხუბ. 1, 11 „ამ ქვეყნის ხელმწიფეს“... მეულუ მუში მუმაში დინატებ ლეკური: ხუბ. 2, 6 „მიაქვს თავის მამის დანატოვები ხმალი“. ქუმორთუ თე ბოშეფიში დიდაქ: ხუბ. 2, 33 „მოვიდა ამ ბიჭების დედა“. მეს ძირენს კოჩიში თოლი ენეფიში უჯგუშის: ხუბ. 3, 34 „რას ნახავს კაცის თვალი ამათზე უკეთესს“. იში გარზე დღას მუთენი ვარე ცალო დინაში შქასია: ხუბ. 4, 5 „იმაზ გამძლე არაფერი არისო ცასა და დედაშიწას შორის“. ჭაბიში გაბორებულქ ყულეშა ქომორთუ: ხუბ. 1, 18 „ჯავრისგან გამოთაყვანებული შინ დაბრუნდა“.

მოქმ. დერეჯანთი მიდაზოჯ(ნ)თი და, აღირუაფუ ართი მანათი, ფაიტოჯნათი — ჟირი: ყიფ. 1, 10 „დილიენით თუ წაბრძანდებით, ეღირება ერთი მანეთი, ეტლით — ორი“. პარახლოთი გუუტეს შორიშ ქალაქენიშა: ყიფ. 4, 10 „გემით გაუშვეს შორ ქალაქებში“. დუქუნუნა ნოშოთი: ყიფ. 12, 10 „დაუფარავთ ფოთლებით“.

ვით. ჩქიმი ცირასქუალეფი მემიჩამუ თქვანდა საჩილოთია: ყიფ. 17, 31 „ჩქიმი ქალიშვილები მომიციოთ თქვენთვის საცოლედ“.

ჯირ დო ფური — არძართიე იშოთი „კარგი და ცუდი — სულერთია მისთვის“. გლახა დღას ვამოკო მეზობელიშოთი „ცუდი არასდროს მინდა მეზობლისათვის“.

ემფატიკური ჯახასიათებს სენაკურსაც და ზუგდიდურ-სამურზაყანულსაც⁹, მაგრამ ნათესაობითის გამოკლებით. ამ ბრუნვაში ორსავე კილოკავს გ-ს ადგილას, როგორც კანონი, ი აქვს წარმოდგენილი¹⁰:

2:

სენაკ. მოთხრ. ნჯორამი კოჩქე მართახი ქემკაბუნუუ: ყიფ. 13, 33 „ჯორიანმა კაცმა მართახი დაკიდა“. მარა ნლიში ყურენცე ვა მახვამილეუსე ქასაგანქე ღანკიშა: ყიფ. 17, 7 „მაგრამ დევის მომხრებმა („მხრიანებმა“)

⁹ შდრ. ი. ყიფშიძე, დასახ. შრომა, გვ. XVIII და § 6, 1.

¹⁰ შდრ. იქვე, § 11, 15, 16 a, b, 17 c, პარალიგმები: IV, V, VI, VII.

ვერ მოახვედრეს ისარი სამიზნეს“. ნ დ ი ი ქ ე ლოცვილ ღეჭეფი: ყიფ. 17,12 „დევემა დახოცა ღორები“. გიმილუ ეურე ბო შ ი ქ ე ქვეფიანო: ყიფ. 33,14 „გამოვიდა იქიდან ვაჟი შექეფიანებულად.“ ასე ნ დ ი ე ნ ქ ე ქომორთესია: ყიფ. 33,17 „ახლა დევები მოვიდნენო“. თეში მაქ ი მ ი ნ ა რ ქ ე მუთი მიწუანი, დუჭერათია: ყიფ. 33,19 „ამის გამკეთებელმა რაც გვითხრას, დეუჭერათო“. ორდოს გეედირთე ც ი რ ა ქ ე: ყიფ. 38,25 „დილას ადგა ქალიშვილი“. ჯ ო რ ა მ ქ ე უწუღუ: ყიფ. 13,20 „ჯორიანმა უთხრა“.

მიც. ორჯინესე, ნ დ ი ს ზ ე: ყიფ. 17,11 „აჯობეს დეეს“. დონაშე დო ტ ა ბ ა კ ი ს ზ ქიგლანწკარე: ყიფ. 17,13 „მონარშა და ტაბლაზე დალაგა“. ი მ უ ს ე რ ს ზ თეჟი რღე: ყიფ. 38,24 „იმ ღამეს იქ იყო“. ასე მისე შეეხვადუქინი, არძას ვეითხურენქ: ყიფ. 1,19 „ახლა ვისაც შეეხვდები, ყველას ვეკითხები“.

მოქმ. დიახ, მოკოდა, ვიბილე ჩქიმ ფარათი „დიახ, თუ მინდა, ვიყიდი ჩემი ფულით“. მუ გოგალე გ უ რ ი თ ი, ვამიჩქუ „რა გაგივა გულით, არ ვიცი!“ გაკეთეს კ ო ჩ ი თ ი დო ფულუნა „გააკეთეს კაცითა და მალავენ“.

ვით. ქანდიში მაშხვათე ქიმიბირე: ყიფ. 13,12 „ბუზის სისხო („სისხოლ“) მოჩანს“.

ზუგდ-სამ. მოთხრ. ქიმერთე ტყაში კოჩქე ნდემეფიშა: ყიფ. 82,20 „მივიდა ტყის კაცი დევებთან“. ეთი ნ დ ე მ ქ ე ქომიხვამილუე: ყიფ. 82,27 „იმ დევემა ჩამიგდო ხელში“. დ რ ო ქ ე ქომორთუ ბალანაში დაბადებაში: ყიფ. 83,8 „დრო დადგა ბავშვის დაბადებისა“. ჩქინი სქუ ა ქ ე ქომორთუა: ყიფ. 83,23 „ჩენი შვილი მოვადაო“. ქედებადუ ბო შ ი ქ ე: ყიფ. 83,27 „დაიბადა ვაჟი“. ართი კ ა კ ა ლ ქ ე გეგშალე დო ზღვასე ქინოლე: ყიფ. 101,6 „ერთი ცალი ამოვარდა და ზღვაში ჩავარდა“. ათე თუმანი მინჯე ქ ე ჩქიმი ოსურქე ვეეჟუ და. ჩქიმი რინა თე ქეცანასე ღ ო რ ო ნ თ ქ ე ვა ცუასე: ყიფ. 101,10 „ამ თმის პატრონი თუ ჩემი ცოლი არ იქნა, ჩემი სიცოცხლე ამ ქეყანაზე ღმერთმა ნუ ქნას!“.

მიც. ათე თუმასე წყარქ უფაფუ, უფაფუ დო... ყიფ. 101,6 „ეს თმა წყალმა აქანაჲ, აქანაჲ და...“ თისე ჩქიმი დინათილი ძღაპი ჩ ო ნ გ უ რ ო ც მუეუანეუ ნი... ყიფ. 99,7 „მას ჩემი დაკარგული გოგო ჩონგურს რომ უკრავს...“ ტ ო რ ი თ უ თ ა ს ზ ქორდეს წორო: ყიფ. 88,33 „ორ თვეს იყენენ ერთად“. მუტო ოკო ბ ა დ ზ ს ზ კეთება: ყიფ. 91,3 „როგორ უნდა ბაღს კეთება?“ ბაღანაქ მინდ ო რ ო ც ლაჟაფი ქედიქყე: ყიფ. 83,33 „ბავშვმა მინდორში თამაში დაიწყო“. ენა ჯეეში ტ ა რ ი ე ლ ე მ ო ც ე ო უჩქედღე: ყიფ. 84,30 „ეს ძველმა ვეჟაკებმა არ იცოდნენ“.

მოქმ. წონათე ეიროში ფუთიქ იყუასენი, ეფერი: ყიფ. 84,2 „წონით ორასი ფუთი რომ იყოს, ისეთი“. ხრისტაგანიში ჰ ა ვ ა თ ე ვიში მიოჯანღღე: ყიფ. 87,7 „ხრისტაგანის ჰაერით იქით აწვებოდა“. გინასქილედი ოქკუმალეფი მოანაღე ბოშიქე ნ ი ს ო რ ი თ ე ქიმუღლუე: ყიფ. 93,29 „მონარჩენი საკმელები მოსამსახურე ბიქმა გობით მიუტანა“. რაშიქ მიდართე ეი დო ეი ჰ ა ე რ ი თ ე: ყიფ. 98,15 „რაში წავიდა ზევით-ზევით ჰაერით“. თი ო ზ კითი გოუკირე: ყიფ. 98,23 „მით პათი შეუხვია“. მა, ნანა-სქუა, მ ო ი ნ ა ლ ე თ ე ქე-დაპკინია: ყიფ. 101,29 „მე, შვილო. ამიყვანეო მოსამსახურედ“. სი მა ნ ო ს ა თ ე მოკოქ: ყიფ. 103,5 „შენ მე რძლად მინდინარ“. მოლართეს ეი დო ეი ჰ ა ვ ა თ ე: ყიფ. 104,11 „წამოვიდნენ ზევით-ზევით ჰაერით“.

ვით. მგირა დღას ქიგორანეს მებალეთე: ყიფ. 91,4 „მეორე დღეს დააყენეს მებალედ“.

ი:

ხენაკ. ნათ. დ ი დ ა შ ი გური ირო იწანწალუ სქუაშენი „დედის გული ყოველთვის წუხს შვილის გამო“. ს ქ უ ა შ ი პროფა დიდე „შვილის სიყვარული დიდია“. აწ დიეკუათ ოკო ო რ ტ ი ნ ი შ ი თასუა „აწი უნდა დაეწყოთ ბოსტნის თესვა“. წ ყ ა რ ი შ ი ძალა მერჩამუდას, სქუა „წყლის ძალა მოგცემოდეს, შვილო!“.

ზუგლ.-სამ. ნათ. ათენა ყოფენია ჩქიმი კ ი ბ ი რ ი შ ი კ უ ა შ ი წამალი: ხუბ. 290,18 „ეს ყოფილაო ჩემი კბილის ტკივილის წამალი“. წურაფილი აფუდეს მ უ ნ ე ფ ი შ ი ცუდე: ხუბ. 277,32 „მინასწავლი ჰქონდათ თავიანთი სახელი“. სუმსოლო ო ს უ რ ს ქ უ ა შ ი ვათხულ ფარას ქიფშინქია: ხუბ. 284,7 „სამივე ქალიშვილის გასათხოვ ფულს ვიშოვნო“. გ რ ჯ ნ ი შ ი ტენის ოკომუნქენი... ხუბ. 290,4 „ვირის ტენს რომ შექამ...“ ხ ე ნ წ ე ფ ე შ ი დხოორეშა ხოლოშა ქიმერთე: ხუბ. 288,16 „ხელმწიფის სასახლესთან ახლოს მივიდა“. ეთი კ ო ჩ ი შ ი შქეიდაფაშა ქომუჩით ართი პასუხი: ხუბ. 292,28 „იმ კაცის დახარობამდე მომეცით ერთი პასუხი“. ქალღვრე იყუნესენ მუში დ ა შ ი სურათი ჭიბეშა დო მეულე თენა: ხუბ. 290,26 „რომ წაიყვანეს, ჩაიდვა თავისი დის სურათი ჭიბეში და მიაქვს ეს“. მიდართე მ უ შ ი ო ს უ რ ი შ ი ცუდეშა: ხუბ. 299,37 „წაივდა თავის ცოლს სახლში“. სისქევაშეუ თქვა ზოჯნათე არჰა ც ი რ ე ფ ი შ ი მათა: ხუბ. 314,5 „სილამაზით თქვენ ბრძანდებით ყველა ქალიშვილის (ქალიშვილების)“ მეფე“.

ემფატიკური -უ შეინიშნება ს ე ნ ა კ უ რ კილოკავში (კერძოდ, ა ბ ა -შ უ რ მეტყველებაში), მაგრამ მხოლოდ მოთხრობითსა და მიცემითში. ყოველ შემთხვევაში, ასეა დაბეჭდილი ტექსტების მიხედვით. რაც შეეხება ნათესაობით ბრუნვას, აქ ემფატიკური -უ არ გვაქვს და არცაა მოსალოდნელი დასტურდეს. მის ადგილასაც ყოველთვის ი ზის:

მოთხრ. ყურძენი დომიქვეს დიოდე ჩ ხ უ რ უ ქ ე დო... ყიფ. 1,13 „ყურძენი დაგვიწვა ჭერ სიცივემ და...“ ათე ბ ო შ ი ე უ ქ ე ეთემ გინირთეს, გრანოცეფიშა პარახოდეთი გილოლედეს: ყიფ. 3,14 „ეს ბიჭები ისეთები გახდნენ, რომ საზღვარგარეთ გემები დაუდიოდათ“. ამდლა დ უ რ ა ქ ე ხოლო გაჭირდეს: ყიფ. 4,25 „დღეს სიკვდილი კიდევ გაჭირდა“. უწუუ ეშმაკიშოთ მ ო რ ა -გ ა დ ე ქ ე უ: ყიფ. 5,17 „უთხრა ეშმაკის მხარეზე მოლაპარაკემ“.

მიც. ე ი რ ხ ო ლ ო ს უ ართიანიში მაძალე ქუმოლისქუა ცუნდუ: ყიფ. 3,7 „ორივეს ერთმანეთის ტოლი ვაყიშვილი ჰყავდა“. ეშმაკი აკეთენს ო კ ო ს უ დო ლორწით: ყიფ. 3,20 „ეშმაკი ამდიდრებს კაცს, თუ ღმერთი?“

მეგრული დიალექტის ორსავე კილოკავში ბუნებრივია ბრუნვათა ისეთი ფორმებიც, სადაც ემფატიკური ხმოვანი სრულებით არაა მოცემული:

სენაკ. მოთხრ. მარა გ ე რ ი ა ქ უწუუ: ყიფ. 33,27 „მაგრამ გერიამ უთხრა“. მ ე შ ხ უ რ ე ქ ვააჩინე ვეზირეფიში გენარჩქინასე ნი... ყიფ. 43,11 „მეცხვარემ რომ გასინჯა („გახედა“) ვეზირების განაჩენი...“ ხ ე ნ წ ი ფ ე ქ ე ნა ქობირე: ყიფ. 43,11 „ხელმწიფემ ეს ნახა“. ბ ო შ ი ქ ქააჯუნუ თი ზისუნახეს: ყიფ. 45,23 „ვაემა აკოცა იმ მზეთუნახავს“. უწუუ დ ი ა ნ თ ი რ ქ: ყიფ. 45,27 „უთხრა დედამთილმა“. ე ჩ ხ ო მ ქ კინი სოდე ხედ ნი, თეკი ქვდაახუნუ: ყიფ. 38,28 „ამ თევზმა ისევ სადაც იჭდა, იქ დასვა“. ჭორამი კ ო ჩ ქ უწუუ: ყიფ. 13,15 „ჭორიანმა კაცმა უთხრა“. ა რ ძ ა ქ ზუგიდიშა მიმოწურუ: ყიფ. 1,20 „ყველამ ზუგლიდზე მიმასწავლა“.

მიც. სოგიდენი, ართი ქიყანას, ართი ხენწიფე ქოყოფე: ყიფ. 43,4 „საღლაც, ერთ ქვეყანაში, ყოფილა ერთი ხელმწიფე“. მეშხურეს უზოჯე: ყიფ. 43,12 „მეცხვარეს უბრძანა“. ართი ხენწიფეში ოსურისქუას ქომონს მიათხინდეს თიჯგურას, ნამუთი ჯიხეურს ეი ცხენით ეშასხაუნდუ ნი: ყიფ. 45,12 „ერთი ხელმწიფის ქალიშვილს ათხოვებდნენ ისეთ კაცზე („ქმარზე“), რომელიც ჯიხურს („ჯიხურზე“) ზევით ცხენით აახტებოდა“. ჩხომს ქორას ყუნსუ: ყიფ. 38,27 „თევზს მუცელში ჰყავს“. ენეფს ქაუხვად მეწამალექ: ყიფ. 11,14 „ამათ შეხვდა მკურნალი („მეწამლე“)“. თქვა მუთ იტყუთი: ყიფ. 1,20 „თქვენ რას იტყვი?“ ათე სოფერს მუჯობო: ყიფ. 1,3 „ამ სოფელს რა ჰქვია?“ ყურძენს წიჯგირი პიჯი ულულუა: ყიფ. 1,15 „ყურძენს წელს კარგი პირი უჩანდაო“.

ნათ. ენასქან კქუაშ ოკითხე ვავოხოლ „ეს შენი კქუის საკითხავი არ გახლავს“. კიბირიშ ქუა მანუხენს „კბილის ტკივილი მანუხებს“.

მოქმ. მუთი შიღებე ზუგიდიშა ულა? — ცხენით: ყიფ. 1,8 „რით შეიძლება ზუგიდიშში წასვლა? — ცხენით“.

ზუგდ.-სამ. **მოთხრ.** მიდართუ მუში შარაშა ჯგირი ჯიმაქ: ხუბ. 300,13 „წავიდა თავის გზაზე კარგი ძმა“. ოსურქ შეხვას ქემკაქუნუ იში ბარგი: ხუბ. 289,31 „იმ ქალმა სხვას ჩააცვა მისი ტანისამოსი“. მეწონე ათე ოსურ-სქუაში სურათიქ: ხუბ. 291,3 „მოეწონა ამ ქალიშვილის აურათი“. უბედური ბედიში კოჩქ: ხუბ. 319,35 „უბედური ბედის კაცმა“. გლახა ვაშმშორაგადუა მითინი ღორონთიში კყერქ! ხუბ. 320,21 „ცული რამ არ ჩამალაპარაკო ვინემ, ღვთისაგან დაწყევლილმა“.

მიც. ქოძირე დიდ მიწოდორს დიდი ქყონი გედგედენ თეში: ხუბ. 296,17 „ნახა დიდ მიწოდორზე დიდი მუხა, რომ იღვა ისე“. ქომეჩანქო თიშინებას: ხუბ. 317,11 „მომცემ იმის ნებას?“ ბეალოთუთასი აჩაგრე: ხუბ. 314,9 „მზესა და მთვარეს შენ ჩაგრავე“. ზარფაში წამალს მიბზადენდე: ხუბ. 321,5 „ზაფრის წაშალს მიმზადებდე“. ართი ოქუეშარეს ქეგააშინე მუში და ეკატერჯნექ: ხუბ. 221,1 „ერთ დილას გაახსენდა თავისი და ეკატერინე“.

ნათ. სქანი კიბირიში ქუაშ წამალი რენია: ხუბ. 290,4 „შენი კბილის ტკივილის წამალიაო“. კიბირიში ქუაშ წამალი თინარე: ხუბ. 289,1 „კბილის ტკივილის წამალი ის არის“.

მოქმ. ხენწუფექ ქოძირე მუში თოლით: ხუბ. 291,2 „ხელმწიფემ ნახა თავის თვალით“.

ვით. ხურხიში კილათსი მიმოჩქექე: ხუბ. 322,16 „კისრის ნაქად („გასალეხად“) შენ მიმაჩნისარ“. უსქანეთ დროში ტარება... ხუბ. 321,15 „უშენოდ დროის ტარება...“

ემფატიური ხმოვანი ყოველთვის ახლავს აღნიშნულ ბრუნვათა მორფემებს, როცა მათ მოსდევს რაიმე სუფიქსი ან ნაწილაკი. ამავე დროს, ასეთ შემთხვევაში გვაქვს როგორც ი, ისე ე-ც¹¹, მაგრამ იშვიათია უ.

ემფატიური ი ამ პოზიციაში დამახასიათებელია სენაკურისთვისაც და ზუგიდიურ-სამურზაყანულისთვისაც, მიუხედავად იმისა, რომ ამ უკანასკნელისათვის ი ამ ფუნქციით არაა ბუნებრივი საერთოდ:

¹¹ ი. ყიფშიძე, დასახ. შრომა, გვ. 012—013; გ. როგავა, ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, თბ., 1962, I, ვვ. 40; Г. А. Климов, Склонение в картвельских языках в сравнительно-историческом аспекте, М., 1962, გვ. 52.

სენაჯ. მოთხრ. ქიგეგუ თენა კიჲე ბო შიქინი... ხუბ. 1,19 „ეს რომ პატარა („უმცროსმა“) ბიჭმა გაიგო...“ მოტრიხუ კარქინი... ხუბ. 3,16 „კარი რომ მოტყდა...“ დინილუ უჩა შიქინი... ხუბ. 3,30 „რომ ჩავიდა უფროსი...“ ქუმორთუ ეირი ბო შენქინი... ხუბ. 2,19 „რომ მოვიდა ორი ვაჟი („ორი ვაჟები“)..." თეჲ გერჩქინდლუ ნდიქით: ხუბ. 4,29 „იჲ განდა ღვეიცი“.

შიც. მა ივოლა [ხეს] ჩქიმი ხენწიფალასია: ხუბ. 1,16 „მე ხელს ავიღებ ჩემს ხელმწიფობაზეო“. მა ვავაჟილეჲ ინენსია: ხუბ. 2,11 „მე ვერ ჰომკლავენო ისინი“. ლორონსით გაურისხვებუ თინეფი: ყიფ. 12,7 „ღმერთ-საც შუურისხავს ისინი“.

ვით. ენა ქუნორგებე ჩქინი ჭიმათია: ხუბ. 2,22 „ეს ვარგებულაო ჩვენ მბად“.

ზუგდ.-სამ. მოთხრ. გეკოსხაჲ ართი ბურთი-ჯგუა კვაკალიაჲ, მუღგაქი- (რ) ენ: ხუბ. 295.5 „ამოხტა ერთი ბურთივით რაღაც მრგვალი“.

შიც. ათე ქყონსია კარი გილაბუნია: ხუბ. 296,18 „ამ მუხას კარი ჰკიდიაო“. თი ბოშის ვა ენარაგუნაქიაგო ქვაბისია: ხუბ. 286,35 „ომ ბოჰს არ ჩავდებო ქვაბში?“ პაჰა თითო ლავან ფარას არხენსია მუში სქუასია: ხუბ. 285,35 „მღვდელი თითო ქვეერ ფულს აძლევსო თავის შვილს“. ტკიბირ-სია რადვანს წყარქ გითილუა... ხუბ. 284,1 „საცერში რადვან წყალი გავი-ღაო...“ ეფერი პირობა ქიმეფნათია ართიანსია... ხუბ. 283,18 „ისეთი პირობა: მივეთო ერთმანეთს...“ მიდგა მა ღემოგურუანსია კარუაკი — თხარსიე... ხუბ. 283,16 „კინე მე შემასწავლის წერა-კითხვასო... ათე-დო-ათე დიხასია კაჲ-დემი მიოკირჯნია: ხუბ. 303,14 „მავან და მავან ადგი-ლას კაჲ-დვეი არისო მიბმული“. ათე დო ათე მუხურცი... ყიფ. 85,9 „აჲ და ამ მხარესო...“ დჲქადაფეჲვა ქკადუეფსია: ხუბ. 301,36 „დაჲქედნიეო მჲქედებს“.

ნათ. ქიმიბლანქია ხორცობუს ნადირიშის: ხუბ. 305,14 „მოვიტანო სორცეულობას ნადირისას“. სქანი ფარაჲ მიდელია, ბაბა, სუმ ზოლო ლა-ვკვანიშია დო მეუა: ხუბ. 286,11 „შენი სამივე ქვეერის ფული წაიღეო. შვილო („მამა“), და წადიო“.

ზოგორც ვთქვით, მითითებულ პოზიციაში ორივე კილოკავისათვის ბუნებ-რივი ჩანს ემფატიკური ჯ-ც:

სენაჯ. მოთხრ. მუქოთი ქიგეგონეს თენა სქუალენქენი, სუმხილოჲ მინდომეს ოგურაფუშა ულა: ყიფ. 7,14 „ეს როგორც კი გაიგონეს შვილებმა. სამივემ მოინდომა სასწავლებლად წასვლა“. გიმიიჯინჲ გერიაქენი... ყიფ. 30,30 „რომ გამოიხედა გერიამ...“ ნამუქეთი ქასავანი ეი, ცაშა, ოყოთ: ყიფ. 17,9 „რომელმაც ისარი ზევით, ცაში, ისროლა“:

შიც. ათე კოსეთი შევაგონი: ყიფ. 6,6 „ამ კაცსაც ჩავაგონე“. მიკააჩი-ნენი მუში ჭგირი ბოშალასენი, ძირაფაჲ ახიოლჲ: ყიფ. 33,13 „რომ შე-ხედა თავის კარგ ბიჭობას, ნახვა გაუხარდა“. ორენა დიარასენი... ყიფ. 33,30 „რომ არიან ქორწილში...“ მჲყირა სერსეთი მუმაჲ გამეეცხადჲ: ყიფ. 45,7 „მეორე ღამესაც მამა გამოეცხადა“.

ზუგდ.-სამ. მოთხრ. უწუთიქეთი: ყიფ. 100,12 „უთხრა იმანაც“. ბე-ქეთი აღულას ქიმიოდირთჲ: ყიფ. 82,13 „მზემაც ჩასვლა დაიწყო“. ბელ-თავანქეთი გური ქუუჩე: ყიფ. 87,9 „ბელთავანიც მიხვდა“. ათაში ოშ-ქარქე დო ათაში უკულაშიქეთი: ყიფ. 91,32 „ასე შუათანამ და ასე უმც-როსმაც“.

შიც. მუსხიშვილი მიაწინებს, ირიფელს დოქტრინა: ყიფ. 87,21 „რასაც მიესხმება, ყველაფერს დაწვავს“. გულენა ბაღდადიანი... ყიფ. 91,14 „რომ სეირნობენ ბაღში...“ მუსხიშვილი „შეაქვეყნა — შუმა იყინა...“ ყიფ. 91,28 „როცა შუა ჰამა-სმა იქნება...“ მისხიშვილი ანტონენი, ინტე: ყიფ. 97,29 „ვინც შეძლო გაქცევა, გაიქცა“. მუსხიშვილი ქოჩორაქ დოღურენი... ყიფ. 103,17 „როცა ქოჩორა მოკვდა...“

ვით. მიღვასე გიშვარძელსე საქომონჯოთენი... ყიფ. 91,31 „ვისაც აარჩევს საქმროდ...“

ემფატიკური ხმოვანი მეგრულშიც ჩვეულებრივია პაუზების ადგილას, კერძოდ, წინადადების ბოლოში და კავშირების წინ:

ხენაჯ. მაყირა დღას უწუთ რაშიქე: ყიფ. 33,16 „მეორე დღეს უთხრა რაშმა“. დიდე არიკი დო დუშბაღე მარჩქილესე: ყიფ. 33,28 „დიდია ზღაპარი და ეყოფა მსმენელს“. ყურძენი დომიქვეს დიოდე ჩხურუქუ დო უკული — სინჩხექი: ყიფ. 1.13 „ყურძენი ჭერ სიცივემ დაკვიწვა, შემდეგ — სიციხემ“. ორჯინე ნდრისე დო მუში მაქალეფცე: ყიფ. 17,11 „აჯობა დევსა და მის ამხანაგებს“. უჯგუში რე ფაიტონითი, ვარდა დე-რეეანი: ყიფ. 1.8 „უფრო კარგია ეტლით ანდა დილიანით“.

ზუგლ-სამ. ლური ვა მიღუ დღაში დო სერით: ხუბ. 321,14 „ძილი არა მაქვს დღითა და ღამით“. ბოშის ძალაქე ახიოლუ ეამბეექე: ყიფ. 23,34 „ბიძის ძალიან გაუსარდა ეს ამბავი“.

პირველი საკითხი. რომელიც აქ უნდა დაისვას. ესაა ამ ემფატიკური ხმოვნების ისტორიული ურთიერთმიმართების საკითხი: რომელია მათგან პირველადი და რომელია მეორეული?

საერთოდ განხილვისათვის, როგორც ცნობილია, ქართველურ ენებში (სვანურსა და ზანურის მეგრულ დიალექტში) მეორეულ ბგერადაა მიჩნეული¹². მას თვლიან სხვადასხვა რიგის სრული ხმოვნების (ჟ, ო, ი...) დასუსტების, ანუ რედუქციის შედეგად მიღებულ ხმოვნად. რაც შეეხება ზანურის ზუგდიდურ-სამურზაყანულ კილოკავის ემფატიკურ გ-ს, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ის წარმოადგენს განვითარებულ ბგერას: დანართს (თუ-თას >||თუთასე) ან ჩანართს (თუთასე-ნი... მიქე-თი, მუქამცე-თი)¹³. ამ დებულების მისხედვით, განვითარებულად ჩაითვლება სენაკური კილოკავის ემფატიკური ი-ც, რადგან ამ კილოკავში ი ხმოვანს ეძლევა¹⁴.

როგორც ზემოთ განალიზებული მასალიდან ენახეთ, ემფატიკური განსათვლენი მეგრულის ორსავე კილოკავს (სენაკურში ის ჩვეულებრივია მთიანი მხარის მეტყველებისათვის). უმხოლოდ სენაკურში შეინიშნება და ისიც მეტად იშვიათად. ნათესაობით ბრუნვაში კი ისინი სრულიად არა გვაქვს, მათი ადგილი ყველგან და ყოველთვის ი-ს უკავია, ი-ს, რომელიც სენაკურში სხვა ბრუნვებშიც კარგადაა დაცული და ფონეტიკურად ზუგდიდურ-სამურზაყანულის გ-ს შესატყვისია. ამავე დროს, -ი ზუგდიდურ-სამურზაყანულში გვაქვს ნაწილაკების წინ, სადაც ის აღდგენილი ჩანს. ეს ფაქტები გვაფიქრებინებს, რომ ეს და უ

¹² ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში, „არლი“, 1925, გვ. 173; არნ. ჩიქობავა, კანურის გრამატ. ანალიზი, გვ. 20; გ. ახვლედიანი, ზოგადი და ქართული ენის ფონეტიკის საკითხები, ტფ., 1938, გვ. 159; ს. ელენტი, კანურ-მეგრულის ფონეტიკა, თბ., 1963, § 17; გ. როგავა, ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, I, § 7.

¹³ გ. როგავა, ქართველურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, I, § 20.

¹⁴ იხ. იქვე.

ხმოვნებისათვის ამ შემთხვევაში საერთო ი არის ამოსავალი: **ი>გ>უ¹⁵**. პირიქითა შემთხვევის დაშვება შეუძლებელია, რადგან ნათესაობითში **ე-სა და უ-ს** არსებობა არაა სავარაუდო. რა მიზეზით შემოგვრჩა ნათესაობითში ამოსავალი **ი**, სარკვევია. შესაძლებელია, აქ გარკვეული როლი ეთამაშა ამ ბრუნვის ერთგვარ მორფოლოგიურ შებოჭილობას (სხვა ბრუნვებთან შედარებით...) მასთან დაკავშირებული საზღვრული სახელით.

რა იწვევს **ი>ე-ს** სხვა ბრუნვებში (მოთხრ., მიც., მოქმ...)?

ი ხმოვნის **ე-ში** გადასვლა ხდება ფუძისეული მახვილის გავლენით:

სახ.	ღრრონთ-ი < ლმერთი >	კრრღე < კლღე >
მოთხრ.	ღრრონთ-ქ-ი < ღრრონთ-ქ-ე >	კრრღე-ქ-ი < კრრღე-ქ-ე >
მიც.	ღრრონ-ს-ი < ღრრონ-ს-ე >	კრრღე-ს-ი < კრრღე-ს-ე >
ნათ.	ღრრონთ-იშ-ი	კრრღე-შ-ი
მოქმ.	ღრრონთ-ით-ი < ღრრონთ-ით-ე >	კრრღე-თ-ი < კრრღე-თ-ე >
ვით.	ღრრონთ-ო	კრრღე-თ-ი < კრრღე-თ-ე >
ღანიშნ.	ღრრონთ-იშ-ოთ-ი < ღრრონთ-იშ-ოთ-ე >	კრრღე-შ-ოთ-ი < კრრღე-შ-ოთ-ე >

-შ-ოთ-ე

როგორც ჩანს, წინა პოზიციის მახვილი ასუსტებს ფუძის ბოლოში უმახვილო **ი-ს** და იწვევს მის ნაწილობრივ რედუქციას.

როგორია თვით ემფატიკური **-ი-ს** გენეზისი?

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ „**ე-ს** მეგრულისა (და ჭანურის) ემფატიკური დაბოლოებაა, ე. ი. იმავე ღირებულების მქონეა, რაც ქართული **-ა¹⁶**“. მაგრამ არაფერია ნათქვამი მისი წარმომავლობის შესახებ.

ჩვენი შეხედულებით, მეგრულ-ჭანურის ემფატიკური **ი-ს** გენეზისი ქართული ემფატიკური **ა-ს** გენეზისის ანალოგიურია: ის მიღებული უნდა იყოს განსაზღვრების ფუნქციით გამოყენებული ჩვენებითა ნაცვალსახელისაგან, მაგრამ არა I საფეხურის ნაცვალსახელისაგან, როგორც ეს ქართულშია (ა-მან, ა-მას, ა-მის, ა-მით), არამედ III საფეხურის **ი**, ინა („ი“) ნაცვალსახელისაგან:

სახ.	ბოში-ი < *ბოშინა	
მიც.	ბოში-სი < *ბოში-ს	ი-ს / ინა-ს/
ნათ.	ბოში-ში < *ბოში-შ	ი-შ / ინა-შ/
მოქმ.	ბოში-თი < *ბოში-თ	ი-თ / ინა-თ/ ¹⁷

ე. ი., მის შემდეგ, რაც სახელობითი გავორძნა **ი-თი** და **ის**, გაგებული როგორც ფუძის დაბოლოება, შეეზარდა ფუძეს¹⁸, განსაზღვრებითი ნაწილაკებით გამოყენებული უნდა ყოფილიყო ირიბ ბრუნვებში. დროთა ვითარებაში კი თვითკრივი **ი-ს** (ი-ს, ი-შ, ი-თ...) შეზარდა აქაც განხორციელებულა, მაგრამ შეზარდა ბრუნვათა ფორმებთან და არა ფუძესთან, როგორც ეს სახელობითში გვაქვს.

¹⁵ შდრ. ი. ყიფშიძე, დასახ. შრომა, გვ. 012, 013; გ. როგავა, ქართულურ ენათა ისტორიული ფონეტიკის საკითხები, I, გვ. 40, 41, 49, 50.

¹⁶ არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკა. ანალიზი, გვ. 56.

¹⁷ შდრ. ჭანური ი-ა || ჰი-მ „იგი“ — მოთხრ. ჰი-მუ-ქ, მიც. ჰი-მუ-ს, ნათ. ჰი-მუ-ში, მოქმ. ჰი-მუ-თ(6). (იხ. არნ. ჩიქობავა, ჭანურის გრამატიკა. ანალიზი, გვ. 79—80).

¹⁸ სახელობითის ნიშნად ეს გამოყენება ჭანურში (ყუჩხე-ე „ფეხი“... კოჩ-ეფე „კალები“) არ უნდა ყოფილიყო ფართო გავრცელებისა, რადგანაც **ი>ე** შესატყვისობა ქართულსა და მეგრულ-ჭანურს შორის მეტად სპორადული ხასიათისაა. ამიტომაც მეგრული ი-ნა-ს („ის“, „იგი“), ასევე თი-ნა-ს („ის“, „იგი“) ი ხმოვანი არ გადასულა ე-ში. მაშასადამე, სახელობით-შიც საესეებით კანონზომიერად ი იყო მოსალოდნელი აფიქსად (დაწერილებით სხვა დროს).

ქართლის სახელობითში III საფეხურის ნაცვალსახელი იგი-**ის(ი)**-ს თავ-კიდური ხმოვანი ეზრდება ფუძეს და ქმნის სახელობითის ნიშანს: კაც-**ი** < *კაც იგი, კაც ის(ი), ძველ ირიბ ბრუნვებში კი I საფეხურის ნაცვალსახელის -აგის თავკიდური ხმოვანი ეზრდება ბრუნვათა ფორმას და ქმნის ემფატიკურ ნიშანს: კაც-სა < *კაც-ს ამას, კაც-ისა < *კაც-ის ამის, კაც-ითა < *კაც-ით ამით.

მეგრულში კი სახელობითის სუფიქსსაც III საფეხურის ჩვენებითი ნაცვალსახელი ქმნის: ბოში-**ი** < *ბოში ინა და ირიბ ბრუნვათა ემფატიკურ ხმოვნებსაც: მიც ბოში-სი < *ბოში-ს ის, ნათ. ბოში-ში < *ბოში-ში იშ, მოქმ. ბოში-თი < *ბოში-თ ით.

ჩვენ ზემოთ ვუჩვენეთ, რომ მოთხრობითში ემფატიკური ხმოვანი (-ა) არა გვაქვს ქართულში, მაგრამ გვაქვს მეგრულში და ის აქაც ი არის: მუმა „მამა“ — მუმა-ქი... ბოში-ი „ვაჟი“ — ბოში-ქი... კოჩი-ი „კაცი“ — კოჩი-ქი.

რატომ არა გვაქვს მოთხრობითთან ემფატიკური ხმოვანი ქართულში? ამას საესებით სამართლიანად ხსნიან იმით, რომ მოთხრობითი ბრუნვა თვითონ განსაზღვრებითი ნაწილაკით (III პირის შან ნაცვალსახელით) გაფორმებული ბრუნვაა და ის, ამდენად, არ საჭიროებდა განსაზღვრებას.

რატომ გვაქვს მეგრულში?

გ. კლიმოვის ახსნით, ის ამ შემთხვევაში მეორეულია და მძლავრულია სხვა ბრუნვების ანალოგიით. ის წერს: „Если считать, что эмфатический гласный при падежных морфемах по существу является показателем эквивалентным в какой-то мере формативам субъектно-объектного и субъектного падежей, то возможность присоединения к занскому -к эмфатиза кажется несколько неожиданной. В таком случае следует думать, что это явление для мегрельско-чанского вторично: эмфатический элемент мог распространиться здесь и на морфему субъектного падежа по аналогии с другими падежными морфемами, при которых его употребление было исторически оправдано“¹⁹.

ამგვარი ახსნა შეუძლებელია, რა თქმა უნდა, არაა, მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ მოთხრობითის -ქ სუფიქსის წარმოშობის ისტორიას, ნათელი გახდება, რომ აქ საქმე გვაქვს იმავე ფუძის ხმოვანთან, საიდანაც -ქ სუფიქსსა მიღებული.

ქართველოლოგიაში გაზიარებულია მოსაზრება, რომელი მიხედვით, ისე, როგორც ქართულში, მეგრულ-ქანურშიც მოთხრობითი ბრუნვის -ქ სუფიქსი წარსულში განსაზღვრებით ნაწილაკად გამოყენებული ი-გ-ი, ე-გ-ეს ტიპის ნაცვალსახელისაგან მომდინარეობს გ-ს დაყრუების (გ>ქ) ნი:დაგზე (იხ ზემოთ)²⁰.

რაკი ქართულში მოთხრობითის ფორმას III პირის განსაზღვრებითი ნაცვალსახელი ქმნის (კაც-მა < *კაც შან), უნდა ვიფიქროთ, რომ მეგრულშიც ერთგვარი III პირის ნაცვალსახელური ფუძისაგან გაფორმდა და ეს ფუძე იყო ქი < *გი (ჩვენებით ნაცვალსახელურ ძირთან ერთად ი-ქი < *ი-გი. შდრ. ქარა.

¹⁹ Г. Климов, Склонение... 33. 56.

²⁰ არხ. ჩიქობავა, მოთხრობითის გენეზისი ქართველურ ენებში. 173—174. შდრ. Ал. Цагарели, Мингр. этюды, I, СПб., 1880, 33. 32.

ი-გი... მეგრ. ა-ქი „აქ“, ე-ქი „იქ“²¹, სადაც ი ხმოვანი ფუძისეულია²². მთელი ისტორიული სურათი ასე უნდა წარმოვიდგინოთ: ბოში-ქი < ბოში ქი < *ბოში ი-ქი < *ბოში იგი („ბიჭი იგი“)²³.

ამგვარად, მოთხრობითის ე. წ. ემფატიკური ი სულ სხვა წარმოშობისაა, ვინემ ირიბ ბრუნებათა ან სახელობითის ი. ამავე დროს, ეს ი მოთხრობითში არაა მეორეული. ის ამ სუფიქსის შემადგენლობაში ისევე ძველია, როგორც ქ. შემდეგში მისი გამოყენების არე თანდათანობით შემცირებულა. ეს განსაკუთრებით კანურს ეხება, სადაც ის უკვე იშვიათად გვხვდება, მეგრულში კი ემფატიკური ხმოვნები ჭერ კიდევ ფართოდ გამოიყენება, განსაკუთრებით ზუგდიდურ-სამურზაყანულ კილოკავში.

თუ თქმული სწორია, უნდა ვივარაუდოთ, რომ მეგრულ-კანურსა და ქართულს სახელთა ბრუნება განმსაზღვრელი ნაწილაკებით ერთნაირად ახასიათებდა დიფერენციაციამდე, მაგრამ თვით განმსაზღვრელ ნაწილაკებად ყოველთვის ერთი და იგივე ნაცვალსახელი არ ჰქონიათ გამოყენებული (ირიბი ბრუნვები, მოთხრობითი) მიუხედავად იმისა, რომ ამ დანიშნულების ნაცვალსახელები მათ საერთო ჰქონდათ. თითქოს დიალექტური სხვაობა იგრძნობა.

²¹ III საფეხურის ჩვენებითი ნაცვალსახელი და მესამე პირის ნაცვალსახელი ქართველურ ენებში ისტორიულად განსხვავებული უნდა ყოფილიყო. იხ. არნ. ჩიქობაეა, კანურის ვრამატ. ანალიზი, § 19.

²² იხ. ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, 1953, გვ. 101.

²³ მეგრულ-კანურის მოთხრობითში ქართ. ნ-იანი ტიპის (მა-ნ, ეი-ნ) ძველი აფიქსიანი ფორმა არ დასტურდება. ამიტომ ბუნებრივია, ფუძის განმსაზღვრელად ერგატეში ნაცვალსახელის სახელობითის ფორმა გვექნოდა.

ი. ქავჭავაძის სახელობის თბილისის უცხო ენათა სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის ზოგადი ფილოლოგიის კათედრა

წარმოდგინა საქართველოს ასრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა შ. ძიძიგურმა

შუამრი კობახიშვილი

ფონემათა დისტრიბუციული ანალიზის ცდა ძურთული ენის CVC ტიპის სიტყვებში

ნებისმიერი ენის ფონოლოგიური სისტემის აღწერისას არსებითი მნიშვნელობა აქვს ფონემური ერთეულების დისტრიბუციულ შესაძლებლობათა შესწავლას. ე. ი. უნდა დადგინდეს ის წესები, რომლებიც ზღუდავენ ცალკეული ფონემების ხმარებას სხვა ფონემების მეზობლობაში. ფონემათა დისტრიბუციული ანალიზი გულისხმობს არა მარტო უშუალო მეზობლობაში მყოფი ფონემების კომბინატორიკის შესწავლას, არამედ ერთმანეთისაგან დაშორებული (ძირის ან სიტყვის ფარგლებში) ფონემებისაც. ხშირად ასეთი წესების საფუძველზე შესაძლებელი ხდება ფონემათა ფუნქციონალური კლასიფიკაცია.

დისტრიბუციული ანალიზის მეთოდი მდგომარეობს იმაში, რომ ყოველი ელემენტი უნდა განისაზღვროს ჯერ ერთი იმ პოზიციების სიმრავლით, რომლებშიც ის გვხვდება, და მეორეც — აგრეთვე ორი მიმართების საშუალებით; ა) ელემენტების მიმართება სხვა ელემენტებთან, რომლებიც ერთდროულადაა წარმოდგენილი გამონათქვამის იმავე მოხაკევეთში (სინტაგმატური მიმართება) და ბ) ელემენტთა მიმართება ურთიერთჩამანაცვლებელ ელემენტებთან (პარადიგმატური მიმართება)¹.

ფონემათა კომბინატორიკა ნებისმიერ ენაში ექვემდებარება თავის საკუთარ კანონებს, რომელთაც აქვთ მნიშვნელობა მხოლოდ მოცემული ენისათვის. დისტრიბუციული კანონების დადგენა საჭიროა ცალ-ცალკე თითოეული ენისათვის. ფონემათა დისტრიბუციული ტიპების კვლევა შეიძლება წარიმართოს სხვადასხვა საზღვრებში, ე. ი. ფონემათა კომბინატორიკა სხვადასხვა პირობებში შეიძლება იქნეს შესწავლილი. ეს დამოკიდებულია შერჩევაზე ფონოლოგიური ერთეულისა, რომლის ფარგლებშიც უფრო მიზანშეწონილია ფონემათა კომბინატორული წესების შესწავლა. ფონემათა დისტრიბუციული ანალიზი შეიძლება ჩატარდეს: როგორც სიტყვებს შიგნით, ისე ერთელი სიტყვების მეზობელ ნაწილებს შორის საზღვრების გათვალისწინებით, მხოლოდ სიტყვებს შორის საზღვრების გათვალისწინებით, სიტყვებსა და სიტყვის ნაწილებს შორის საზღვრების გათვალისწინების გარეშე².

ცნობილია, რომ ყოველი კონკრეტული ენა იძლევა გარკვეულ მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელ დისტრიბუციულ წესებს, რომელთა საშუალებით ენის ფონემური ინვენტარის ელემენტები შეეხამებიან ერთმანეთს.

¹ Э. Бенвенист, Уровни лингвистического анализа, Сб. «Новое в лингвистике», III, М., 1965, стр. 435.

² К. Черри, М. Халле, Р. Якобсон, К вопросу о логическом описании языков в их хронологическом аспекте, Сб. «Новое в лингвистике», II, М., 1962, стр. 283.

ენებებს ფონოლოგიური სტრუქტურის კომბინატორული თვისებების აღწერისას გამოყენებულია სხვადასხვა თეორიული აპარატი. შესაძლებელია, მაგალითად ფონემური წყვილების მიმართებათა აღწერა რაოდენობრივი შეფასების მეთოდით³: ფონოტაქტიკურ მოვლენათა ახსნამ წარმოშვა ბევრი საინტერესო თეორია. ესაა ამერიკული ინგლისურის კონსონანტური ჯგუფების დისტრიბუციულ მიმართებათა კვლევისას წარმოქმნილი თეორიები: ე. წ. „სონორობის კანონი“⁴, „სტატისტიკური ალბათობის თეორია“⁵, „ლაბირინთისა და წესის მოდელი“⁶, „საპორთას პიპოთეზა“⁷ და სხვ.⁸

ფონემათა დისტრიბუციული ანალიზი შეიძლება ჩატარდეს როგორც გამომული ტექსტის საფუძველზე, ისე ლექსიკონის მასალის მიხედვით. ამგვარი ანალიზი საჭიროა ლექსიკურ კოდში არსებული დისტრიბუციის შესწავლისათვის⁹.

წინამდებარე შრომაში ჩვენ მიზნად ვისახავთ წარმოადგინოთ ქართული ენის კონსონანტთა სისტემის დისტრიბუციული ანალიზი CVC ტიპში. თანხმობანთა კომბინატორიკის კვლევისას საანალიზო ერთეულად სიტყვა გამოვიყენეთ.

ჩვენს საანალიზო მასალას წარმოადგენდა რუსულ-ქართული ლექსიკონი და ქურთულ ენაზე გამოქვეყნებული წიგნები¹⁰.

შესწავლილ იქნა CVC სტრუქტურის მორფემები. ამგვარი კვლევის საფუძველზე დადგინდა წესები, რომლებიც ასახავს თანხმოვნების დისტრიბუციის თვისებებს. ეს წესები გადმოცემს სტრუქტურული ხაზიათის აკრძალვებს და მათი საშუალებით შეიძლება განისაზღვროს ენაში დაშვებული თანხმოვანთშეხამებანი.

მიუხედავად იმისა, რომ ქურთული ენა საფუძვლიანად შესწავლილ ენას წარმოადგენს, არც ერთი მისი მკვლევარი არ შეხებია ფონემათა კომბინატორიკის საკითხს.

ქურთული ენა მიეკუთვნება ირანულ ენათა დასავლურ ჯგუფს, ქურთული ენა იყოფა რიგ დიალექტებად, რომელთაგანაც მთავარია ჩრდილო-დასავლეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთის დიალექტები. ჩრდილო-დასავლეთის დიალექტზე მეტყველებენ თურქეთის ქურთისტანის, ირანისა და ერაყის ტერიტორიაზე მცხოვრები ქურთები. ეს დიალექტი ცნობილია კურმანჯის სახელწოდებით.

³ F. Harary, H. Paper, Toward a general calculus of phonemic distribution, Language, v. 33,2, 143—163.

⁴ Jasui M., Consonantal Patterning in English, Tokyo, 1963.

⁵ Haltzen L., Allen J., Minor M., Tables of transitional Frequencies of English Phonemes, 1964.

⁶ Harris Z., Structural Linguistics, Chicago, 1960; Whorf B. L., Linguistics as an Exact Science, The Technology Review, XLIII, 2, 1940.

⁷ Saporta S., Frequency of Consonant Clusters, Language, 31, 1—2, 1955.

⁸ ფონოტაქტიკური თეორიები ამერიკული ინგლისურის თანხმოვანთა სისტემაზე დაწერილებით არის განხილული შრომაში: R. S. Scholes, Phonotactic Grammaticality, The Hague, Paris, 1966.

⁹ К. Черги, М. Халле, Р. Якобсон, К вопросу о логическом описании языков в их фонологическом аспекте, гл. 297.

¹⁰ Курдские эпические песни-сказы, издательство Восточной литературы, М., 1962; Эраб Шамилов, Жинийна Бахтарар, Ереван, 1959; Орди хане Шалил, Дькоед Шимаа'та Кёрда, Ереван, 1964; Шасма Шалил, Афрандие ზვისკარე Корманица советის, Ереван, 1948; Орди хане Шалил, Шьლэр поэм, Ереван, 1959.

ბით, საბჭოთა კავშირის ტერიტორიაზე მცხოვრები ქურთებიც ამ დიალექტზე მეტყველებენ. სამხრეთ-აღმოსავლეთის დიალექტის ენაზე მეტყველებენ ირანის (მეკაბადი, ქერმანშაჰი, სექეზა, სენე) და ერაყის ზოგერთი რაიონის (მანდალი, სულეიმანი, რევანდუზი) ტერიტორიაზე მცხოვრები ქურთები. სამეცნიერო ლიტერატურაში ეს დიალექტი სორანის სახელწოდებით არის ცნობილი.

ქურთული ენის შესწავლა დაიწყო მე-18 საუკუნის ბოლოს. ადრინდელი ხანის მკვლევრები მას უდგებოდნენ როგორც სპარსული ენის ერთ-ერთ დიალექტს. მიუხედავად ამ მცდარი შეხედულებისა, რევოლუციამდელი ხანის ქურთოლოგიამ თავისი წვლილი შეიტანა ქურთული ენის მეცნიერული აღწერის საქმეში.

ქურთული ენის შესწავლა ინტენსიურად მიმდინარეობს საბჭოთა კავშირში (ლენინგრადის, სამარყანდის, ერევნის უნივერსიტეტებში). უკანასკნელ დროს გამოიკა გამოიტყვი, გამოკვლევები, ლექსიკონები. ამ მხრივ აღსანიშნავია საბჭოთა სპეციალისტების კ. კურდოვის, ი. ავალიანის, რ. ბაკევის და სხვათა ნაყოფიერი მუშაობა¹¹.

წარმოების ადგილის მიხედვით ქურთული თანხმონები შეიძლება წარმოვადგინოთ შემდეგ ლოკალურ რიგებად:

წ ე ე ი ლ ბ ა გ ი ს მ ი ე რ ე ბ ი (ბილაბიალურები):

- ბ — მელერი, ხშული, ქართული ბ-ს შესატყვისი;
- ფ — ყრუ-ფშვინეიერი, ხშული, შეესატყვისება ქართულ ფ-ს;
- პ — ყრუ, ხშული, მკვეთრი, შეესატყვისება ქართულ პ-ს;
- ჭ — ბილაბიალური მკლერი სპირანტი.

კ ბ ი ლ ბ ა გ ი ს მ ი ე რ ე ბ ი (ლაბიოდენტალები):

- ვ — მკლერი სპირანტი, ქართული ვ-ს შესატყვისი;
- ძ — ყრუ სპირანტი, შესატყვისი ბგერა ქართულ ენაში არა გვაქვს.

დ ე ნ ტ ა ლ ე ბ ი:

- დ — მკლერი, ხშული, ქართული დ-ს შესატყვისი;
- თ — ყრუ ფშვინეიერი ხშული, ქართული თ-ს შესატყვისი;
- ტ — მკვეთრი, ქართული ტ-ს შესატყვისი.

წ ი ნ ა ა ლ ვ ე ო რ ა ლ ე ბ ი (სისინა):

- წ — მკლერი, სპირანტი, ქართული წ-ს შესატყვისი;
- ხ — ყრუ სპირანტი, ქართული ხ-ს შესატყვისი.

უ კ ა ნ ა ნ უ ნ ი ს მ ი ე რ ი ა ლ ვ ე ო ლ ა რ უ ლ ი (შიშინა):

- ჩ — მკლერი, აფრიკატი, ქართული ჩ-ს შესატყვისი;
- ჩ — ყრუ ფშვინეიერი აფრიკატი, ქართული ჩ-ს შესატყვისი;
- ც — ყრუ მკვეთრი, აფრიკატი, ქართული ც-ს შესატყვისი;
- ც — მკლერი, სპირანტი, ქართული ც-ს შესატყვისი;
- შ — ყრუ სპირანტი, ქართული შ-ს შესატყვისი, რამდენადმე დარბილებული.

წ ი ნ ა ვ ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი:

- გ — მკლერი, ხშული, შეესატყვისება ქართულ გ-ს;
- ქ — ყრუ, ხშული, პალატალიზებული ფშვინეიერი, შეესატყვისება ქართულ ქ-ს;
- კ — მკვეთრი ხშული, შეესატყვისება ქართულ კ-ს.

უ კ ა ნ ა ვ ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი:

¹¹ Грамматика курдского языка (Курманич), М.—Л., 1957.

- დ — მელერი სპირანტი, ქართული დ-ს შესატყვისი;
- ხ — ყრუ სპირანტი, ქართული ხ-ს შესატყვისი;
- ჟ — ყრუ მკვეთრი, ხშული, შეესატყვისება ქართულ ჟ-ს.

ფ ა რ ი ნ გ ა ლ უ რ ე ბ ი :

- ჯ — ყრუ ფშინიერი ხშული;
- ღ ა რ ი ნ გ ა ლ უ რ ე ბ ი :

- შ — ყრუ სპირანტი, ქართულ შ-ს შესატყვისი.

ს ო ნ ო რ ე ბ ი :

- შ — ბაგისმიერი ნაზალი,
- წ — წინაენისმიერი ნაზალი,
- რ — გვხვდება ორი ვარიანტით,
- ლ — ერთდარტყმიანი ვიბრანტი,
- ლ რ — ორდარტყმიანი ვიბრანტი.

ჩატარებული მუშაობის შედეგად მივიღეთ შემდეგი დასკვნები:

I. თუ C₁ არის წინაველარული თანხმოვანი (გ, ქ, კ), მაშინ C₂ უკანაველარულ (ყ) თანხმოვნით არ შეიძლება იყოს წარმოდგენილი, ყველა სხვა რიგის თანხმოვანი შეიძლება წარმოდგეს C₂-ის როლში.

II. თუ C₁ არის უკანაველარული (ყ); მაშინ C₂ არც წინაველარული (გ, ქ, კ) არც უკანაველარული (ყ) თანხმოვნით არ შეიძლება იყოს წარმოდგენილი. ყველა სხვა რიგის თანხმოვანი შეიძლება წარმოდგენს C₂-ის როლში.

III. თუ C₁ არის სპირანტი ვ-ფ, მაშინ C₂ ბაგისმიერი (ბ, ფ, პ) თანხმოვანი არ შეიძლება იყოს, ყველა სხვა რიგის თანხმოვანი შეიძლება შეგვხვდეს C₂-ის როლში.

ბაგისმიერი თანხმოვნით (ბ, ფ, პ) დაწყებულ CVC ტიპის სიტყვებში მეორე თანხმოვნად შეგვხვდა ყველა რიგის თანხმოვანი.

ხ შ უ ლ ე ბ ი : ბ ა გ ი ს მ ი ე რ ე ბ ი : ბ ა ბ „თავი“, „მამა“; დ ე ნ ტ ა ლ ე ბ ი : ბ ე დ „ბოროტი“, ბ ა ლ „წიგნი“. ბ ი ლ „ტირიფი“, ფ ო ტ „ჩაქვი“, ბ ე ტ „კაკაბი“, ბ ა ტ „სავატი“. უ კ ა ნ ა უ ნ ი ს მ ი ე რ ე ბ ი : ბ ო რ „რისთვის“, ბ ა რ „კოცნა“, ბ ა ჯ „წინამხარი“, ბ ა ჯ „საცხენოანო ტანსაცმელი“, ბ ა ჯ „გადასახადი“. წ ი ნ ა ვ ე - ლ ა რ უ ლ ე ბ ი : ბ ა გ „ბატონი“, ფ უ ჯ „ბუკი“, ბ ე ჯ „ზრუნვა, ბუკ „ჭერი“, ფ ე ჯ „მომწესრიგებელი“, პ ო ჯ „ღრძილი“, ფ უ ჯ „წარღვნა“. უ კ ა ნ ა ვ ე ლ ა რ უ - ლ ე ბ ი : ბ ა ყ „კოცნა“, ბ ე ყ „ბაყაყი“ ბ ა ყ „კავშირი“, ბ ო ყ „საკმარისი“, ბ ი ყ „მხიარულება“, ბ ი ყ „ხიზილალა“, ბ ო ხ „ფული“; ლ ა რ ი ნ გ ა ლ უ რ ე ბ ი : ბ ა პ „ბაღნარი“.

ს ს ი რ ა ნ ტ ე ბ ი : ბ ა ვ „მამა“, ბ ა ვ „შევარდენი“, ფ ა შ „უკანა“, ფ ა ვ „წინამხარი“, „ცხვარი“, პ ა ვ „შინაური ცხოველი“, ბ ა ყ „მიწა“, ბ ე ვ „ყინული“, ბ ა შ „კარგი“. ნ ა ს „საკმარისი“, ბ ე ვ „გამარჯვება“, ბ ე შ „ხარკი“, ბ ი ვ „მადა“, ბ ო შ „ბევრი“. ბ ო ხ „ცხოველი“. ბ ი ყ „ნაშსხვრევი“. ფ ი ს „ბინჯური“, პ ი ფ „ქროლვა“ ს ო ნ ო რ ე ბ ი : ბ ე ლ „მდგომარე“, ბ ა ლ „ხევი“, ფ ე ლ „ტალღა“, ფ ა ლ „ქროლვა“, ფ ე ლ „ღრო“, ბ ი ლ „გამონაკლისი“, ბ ო ლ „საკმარისი“, ფ ა ლ „მხარე“, ბ ა რ „ბარგი“. ბ ა ნ „თოკი“, ბ ო რ „განიერი“. ფ ი რ „მოხუცი“. ფ ი ნ „მცენარე“, ფ ა ნ „ლანჩა“, ბ ი რ „წყალსაცავი“, ბ ე რ „ბარი“, „ქვეშ“, ბ ი რ „ჩვეუნი“, ბ ო რ „სერი“. ფ ი რ „ბევრი“. ფ ე რ „ხოხობი“.

დენტალუბით (დ, თ, ტ) დაწყებულ CVC ტიპის სიტყვებში მეორე თანხმოვნად შეგვხვდა ყველა რიგის თანხმოვანი.

ხ შ უ ლ ე ბ ი: ბ ა გ ი ს მ ი ე რ ე ბ ი: დაბ „ჩვევა“, ცაბ „მოთმინება“, ტაბ „წესი“, თაბ „ხელის გული“, ტიბ „შირფტი“, თობ „ბურთი“. დ ე ნ ტ ა ლ ე ბ ი: ტატ „სულელი“, დუდ „კევალი“ დად „დედა“, თოტ „შეძახილი“, ტუტ „თუთა“. წ ი ნ ა ვ ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: დიკ „მამალი“, ტიკ „ჭერი“, დეკ „სიცრუე“, ტიკ „მალალი“, ტეკ „ერთად“, თოკ „ბუ“. უ კ ა ნ ა ვ ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: ტაყ „ბაზარი“, დაყ „ლაქა“ დეყ „ომი“, „სართული“, ტოყ „სალტე“, ტაბ „უბანი“, ტეზ „გროვა“. უ კ ა ნ ა ა ლ ვ ე ო ლ ა რ ე ბ ი: დაჩ „ცოცხალი“, „ცოცვა“, ტაჩ „გვირგვინი“. ლ ა რ ი ნ გ ა ლ უ რ ე ბ ი: დაპ „ათი“, დოპ „გუშინ“, „ნიშანი“. დაპ „მთა“.

ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი: ტას „ფინჯანი“, ტაშ „ქვა“, ტაფ „მზე“, ტაფ „ტომრის ნახევარი“, დოშ „დაქანება“, დაფ „ხაფანგი“, დაფ „ბარაბანი“, დიზ „ქურდი“, დუფ „ხაფანგი“, დაფ „დოლი“, დუფ „კუდი“, დუზ „პირდაპირი“, დოზ „მოთმინება“, დაფ „პირი“, დუზ „თიხის ქოთანი“, დეფ „დევი“, ტაფ „საფუძველი“, ტუფ „მწარე“, ტიფ „ხევი“, ტოფ „რიგი“, ტოშ „განგაში“, ტიფ „ოჯახი“, ტოზ „მტვერი“, ტუზ „არყის ხე“, ტუშ „ველი“. ს ო ნ ო რ ე ბ ი: დაფ „კუდი“, დილ „გული“, „ტყვე“, დოლ „ხრამი“, ტელ „ძაფი“, ტილ „ტრიალი“, ტოლ „შურისძიება“, დარ „ხე“, ტამ „სავსე“, ტარ „წონა“, დარ „გარემომოწერილობა“, ტარ „ექვსი“, ტამ „გემო“, ტარ „თარო“, დარ „ადგილი“, თარ „ურვადი“, დარ „დადუნვა“, დინ „ცქერა“, დემ „სახე“, დირ „ცივი“. დორ „წრე“, დან „ნახევარდღე“, დომ „დრო“, დან „საღებავი“, დემ „სინოტივე“, დერ „ეკლესია“. დინ „სხვა“, დირ „გაგდება“, დორ „გარშემო“, დან „ფუძე“, ტარ „ექვსი“, ტუნ „გამოქვაბული“, ტამ „სურვილი“, ტან „ტანი“, ტირ „ისარი“, ტერ „მამლარი“, ტირ „სხვა“, თორ „მძივი“, ტომ „ყოველთვის“.

წინაველარულებით (გ, ქ, კ) დაწყებულ CVC ტიპის სიტყვებში მეორე თანხმოვნად არ შეიძლება შეგვხვდეს უკანაველარული თანხმოვანი (ყ).

ხ შ უ ლ ე ბ ი: ბ ა გ ი ს მ ი ე რ ე ბ ი: გაბ „პირი“, კაბ „კოკი“, კობ „საუკუნე“; დ ე ნ ტ ა ლ ე ბ ი: კატ „დრო“, ქუტ „ბურთი“, ქად „დროშა“, კოტ „ერთი“. კოდ „ფიალა“, კუტ „ბურთი“; წ ი ნ ა ვ ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: კოკ „სიამოვნება“, გიშკ „ყველაფერი“, კაკ „უფროსი ძმა“, გაკ „თითქოსდა“, კოკ „ფესვია“; უ კ ა ნ ა ა ლ ვ ე ო ლ ა რ ე ბ ი: კაჩ „კუზიანი“, კოჭ „ქვა“, კაჭ „ამაყი“; უ კ ა ნ ა ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: კაბ „ფიალა“; ლ ა რ ი ნ გ ა ლ უ რ ე ბ ი: ნობ „ყური“, გუპ „კუთხე“, გაპ „დრო“.

ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი: გაზ „მარამაში“, კას „გვიკვირებულო“, გაფ „ნაბიჯი“, გოშ „სელის ბოჭკო“, გაზ „ნაებენი“, გეფ „გაგიყებულო“, გაფ „იერიში“, გიფ „კულულებიანი“, გაჭ „მუქარა“, გაფ „სეზონი“, ქაჭ „ასო“, კაფ „ფიკვი“, კაშ „მარგალიტი“, ქაჭ „ტყვე“, კაჭ „ნაბრალი“, ქას „პიროვნება“, ქიჭ „ტომარა“, კეჭ „ხასიათი“, ქუს „ფუნჯი“, ქეშ „სელა“, ქოშ „გრანიტი“, კოე „ორმო“, კოე „შინაგანი“, გოშ „სელი“, გაშ „აყვავებულო“; ს ო ნ ო რ ე ბ ი: გელ „სულელი“, გალ „ჩაგუფი“, კალ „მოდუნული“, კალ „ძველი“, ქილ „საფლავის ქვა“, კილ „გუნდა“, კოლ „ურჯულო“, კალ „მერე“, კამ „სურვილი“, კარ „თხა“, ქან „სიცილი“, კარ „ყრუ“, კან „ბორბუტება“, კერ „საჭირო“, კონ „ძველი“. გამ „ორმო“, გარ „წრე“, გარ „ვირი“, ვინ „ვიწრო“, კარ „საქმე“, კერ „დანა“, კირ „აღელვება“, კომ „კრებული“; კომ „ქუდი“, კორ „ვაყი“, კურ „ღრმა“. გირ „დედა“, გორ „სურვილი“, გინ „კვერცხი“, გორ „მგელი“.

უკანაველარული თანხმოვნით (ღ, ხ, ყ) დაწყებულ CVC ტიპის სიტყვებში მეორე თანხმოვნად არ შეიძლება არც წინაველარული (გ, ქ, კ) და არც უკანაველარული (ყ) თანხმოვანი.

ს შ უ ლ ე ბ ი : ბ ა გ ი ს მ ი ე რ ე ბ ი : ყაბ „ყუთი“, ხაბ „მოტყუება“, ხობ „ლომანი“, ყაბ „უქმარისობა“, ყოფ „დაზიანებული ხელი“. დ ე ნ ტ ა ლ ე ბ ი : ყაღ „საზღვარი“, ყაბ „ნაკეცი“, ხობ „შენ თვითონ“, ხატ „ხაზი“, ყაბ „ნაკეცი“, ყაბ „მთლიანად“, ყათ „ნაჭერი“, ყობ „მოცხარი“, ყუბ „მარცვალი“; უკანანუნისმიერებე : ყაჩ „მუხლი“, ყიჩ „ბარძაყი“, ყუჭ „გროვა“, გოჭ „ნაჭერი“, ყუჭ „ხელი“, ხაჭ „ჭვარი“.

ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი : ყაბ „თავი“, „ბგერის სახელი“, ყაფ „გაფუჭებული“, ყაზ „ბატი“, ყომ „ამხანაგი“, ყაფ „კლდე“, ყიზ „თვირილი“, ყიზ „ქალიშვილი“, ყიმ „ჭიკჭიკი“, ყაზ „სუსტი“, ყომ „წილი“, ყეფ „გამოშვერილი“, ყუზ „კუზინი“, ყუმ „ფრინველი“, ხაშ „შალითა“, ხაშ „დაპალული“, ხას „შიშველი“, ხაზ „გაუქვალი“, ხიშ „გუთანი“. ხას „ძვირფასი“, ყაშ „ჩამჩა“, ხოჭ „საშიშროება“, ხომ „ლაშქრობა“, ხუზ „გალუნული“; ს ო ნ ო რ ე ბ ი : ყაღ „ჩხუბი“, ყიღ „კბილი“, ყოღ „ხელი“, ყელ „ორმო“, „ძაბრი“, ყაბ „სიგრძე“, ყარ „მოციქული“, ყარ „ყვირილი“, ყარ „კილვა“, ყირ „სიკვდილი“, ყუნ „უკანა ნაწილი“, ყირ „დაღუნვა“, ყორ „რიგი“, ყურ „აგური“, ყირ „ღრიალი“, ყარ „უქმარისობა“, ხარ „ხაზი“, ხურ „ქვიშა“. ხარ ნიშანი“, ხერ „ოჯახი“, ხალ „ბიძა“, ხუნ „სისხლი“, ხან „ოთახი“, ხარ „გალუნული“, ხარ „ვეირი“, ხამ „ღარღი“, ხენ „გარდა“, ხერ „სიკეთე“, ხიმ „ინდაური“, ხირ „ცუდი“, ხომ „მე თვითონ“, ხორ „მზე, ხან „ოთახი“, ხამ ნესტიანი“, ხამ „ღარღი“, ხირ „წყევლა“, ხომ „თვით“, ხორ „ჩქარი დინება“.

უკანა ნუნისმიერი ალვეოლარებით (ჭ, ჩ, ქ) დაწყებულ CVC ტიპის სიტყვებში მეორე თანხმოვნად ყველა რიგის თანხმოვანი გვხვდება.

ს შ უ ლ ე ბ ი : ბ ა გ ი ს მ ი ე რ ე ბ ი : ჭაბ „მშენებლობა“, ჭაბ „საზომი“, ჭიმ „მუხლი“, ჭაბ „მარცხენა“, ჩიბ „ძროხა“, ჩომ „მინდორი“; დ ე ნ ტ ა ლ ე ბ ი : ჭად „ჩაქარება“, ჭედ „თმის დახვევა“, ჭობ „წყვილი“, ჭუდ „ხელგამოლილობა“, ჭატ „სულელი“, ჭუბ „მიტკალი“, ჭატ „ეარდნილი“, ჭობ „გუთანი“, ჩატ „ხბრელი“, ჩუბ „ჩიტი“; წ ი ნ ა ვ ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი : ჭაქ „კარგი“, ჭაქ „იარალი“, ჭოგ „მუხლი“, ჭაქ „ტყორცნა“, ჭაქ „გულისცემა“, ჭიქ „ნაჭერი“, ჩოგ „მუხლი“, ჩუგ „ბედურა“.

უკანაველარულებე : ჭაყ „შუა“, ჭაყ „შიკრიკი“, ჩახ „ღრო“, ჩიხ „შირშა“, ჩოხ „მაული“; ლ ა რ ი ნ გ ა ლ უ რ ე ბ ი : ჩაპ „ორმო“, ჭაპ „ლობე“, ჩიპ „ადგილი“.

ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი : ჭეც „ჯიბე“, ჭომ „აღუღებულის“, ჭუხ „რაიმე“, ჭეზ „არაფერი“, ჭეს „სინჯვა“, ჭიზ „ნამტრევეი“, ჭას „გარდა“, ჭუს „საზანი“; ს ო ნ ო რ ე ბ ი : ჭალ „შეკრება“, ჩალ „ორმო“, ჭალ „სერი“, ჭოლ „ცალკე“, ჭამ „ფიჭვი“, ჩარ „ოთხი“, ჩან „რამდენიმე“, ჩარ „როგორი“, ჭიმ „გაზონი“. ჩინ „ჩინელი“, ჭერ „შეურაცხყოფა“, ჭირ „ხმელი“, ჭირ „საესე“, ჭამ „ჭამი“, ჭან „ახალგაზრდობა“, ჭორ „ერთი“, ჭარ „განცხადება“, ჭამ „თანხა“, ჭიმ „წინდებულის“, ჭარ „ბელტი“, ჭარ „მოწოდება“, ჭინ „ეშმაკი“, ჭუნ „სერი“, ჭუმ „ტანსაცმელი“, ჭერ „დინება“, ჭირ „მაგარი“, ჭურ „წითური“.

ლარინგალებით (პ) დაწყებულ CVC ტიპის სიტყვებში მეორე თანხმოვნად არ შეიძლება შეგვხვდეს ლენტალური (ღ, თ, ტ) რიგის თანხმოვანი.

ხ შუ ლ ე ბ ი. ბ ა გ ის მ ი ე რ ე ბ ი: ჰაბ „თესლი“, ჰობ „მეცნიერება“. ჰობ „სიყვარული“; წ ი ნ ა ე ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: ჰაე „გრავიურა“. ჰეე „კვერცხი“; უ კ ა ნ ა ე ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: ჰაე „სამართალი“, ჰობ „ლაშქრობა“; უ კ ა ნ ა ე ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: ჰაე „არაფერი“, ჰეე „გაზვიადებული“. ჰოე „ნაპერი“, ჰეე „არაფერი; ლ ა რ ი ნ გ ა ლ უ რ ე ბ ი: ჰირ „ოპ“.

ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი: ჰაფ „მხარი“, ჰაე „ცოდნა“, ჰას „გრძნობა“, ჰაე „მეგობარი“, ჰემ „კარვის ლურსმანი“, ჰიმ „სიწყნარე“, ჰაფ „მხარე“, ჰაე „გრძნობა“, ჰინ „ტყავის ტომარა“, ჰინ „გაფუქებული“, ჰიგ „ქკუა“, ჰიფ „მთვარე“, ჰაე „სესხი“, ჰემ „გარე კუთხე“, ჰას „გრძნობა“, ჰომ „ყვირილი“, ჰოე „გარეული“. ჰონ „ოჯახი“, ჰოს „სანგარი“; ს ო ნ ო რ ე ბ ი: ჰალ „მდგომარეობა“, ჰელ „სინაღლი“, ჰალ „გალხობა“, ჰოლ „თანამემამულე“, ჰალ „გასწორება“, ჰოლ „სანგარი“, ჰან „ასეთი“, ჰან „შველა“, ჰარ „მკაცრი“, ჰარ „ბოროტი“, ჰინ „შესწავლა“. ჰიმ „ურთიერთ“, ჰირ „ისევე“, ჰირ „შემომხება“, ჰურ „პატარა“, ჰორ „ძლიერი“, ჰურ „ნაწლავები“, ჰან „აღლევა“, ჰარ „გაყოფებული“. ჰირ „თავბელი“.

სპირანტი თანხმონით ვ-ჭ: ზ-ე, ე-შ დაწყებულ CVC სიტყვებში შემდეგი კანონზომიერება გვხვდება: თუ C₁ არის სპირანტი ვ-ჭ, მაშინ C₂ ბაგისმიერი (ბ, ფ, პ) თანხმონი არ შეიძლება იყოს.

ხ შუ ლ ე ბ ი. წ ი ნ ა ე ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: ვეე „შეგროვება“, კიე „საყვირი“. უ კ ა ნ ა ე ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: ვეხ „ანთება“, ჭაე „ლოყა“.

ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი: ვ-ჭ — ვიზ „ტრიალი“, ჭეზ „მალაღი“, ჭიმ „სტენა“. ს ო ნ ო რ ე ბ ი: ვალ „სანაყი“, ჭალ „მძნობა“. ჭელ „სენი“, ჭალ „მკითხაობა“, ჭილ „სპილო“, ჭურ „ფრენა“, ჭურ „აჩქარება“, ვინ „სურვილი“, ვან „ზმნის ფორმა“, ვირ „აქა“, ვირ „ტყუილი“, ჭერ „საქმიანი“. ჭან „სიცრუე“, ჭარ „სათამაშო“.

ხ შუ ლ ე ბ ი: ზ-ს — ბ ა გ ის მ ი ე რ ე ბ ი: ზოფ „ძლიერი“, ზიბ „ლაშახი“. დ ე ნ ტ ა ლ ე ბ ი: ზად „პროდუქტი“, ზედ „საშობლო“. წ ი ნ ა ე ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: ზიე „ლოყა“, ზმუცილი“, ზიე „სიმი“. უ კ ა ნ ა ე ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: ზოე „გამოწვეული“, ზიე „ყვირილი“, ზახ „შიში“, ზახ „გულადი“. ლ ა რ ი ნ გ ა ლ უ რ ე ბ ი: ზაპ „ხახი“, ზოპ „ჩირქი“.

ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი: ზაფ „ბევრი“, ზიე „ვერცხლი“, ზის „ძლიერი“, ეეე „ლარი“, ზილ „ყმაწვილი“, ზალ „ძველი“, ზოლ „დრო“, ზამ „პრილობა“. ს ო ნ ო რ ე ბ ი: ზენ „მზერა“, ზერ „ოქრო“, ზირ „უნაყოფო“, ზურ „მორჩერება“, ზორ „ძალა“, ზერ „ნაღვლიანი“, სან „აუადმყოფობა“, სორ „გამხდარი“, ზორ „ქვედა ნაწილი“, სინ „საცოლე“, სორ „მამლარი“. ზენ „გამპკრიახობა“, ზირ „უნაყოფო“, სირ „გამგებინი“, ზილ „ცოლი“.

ხ შუ ლ ე ბ ი: ე-შ — ბ ა გ ის მ ი ე რ ე ბ ი: ეუბ „მილი“. ეაბ „შემქილროებული“, შაბ „ღამე“, შობ „კვალი“, ეაბ „მოკმუქნული“. დ ე ნ ტ ა ლ ე ბ ი: ეად „აფი“, ეუდ „სარგებელი“, შატ „მდინარე“, შეტ „გიფი“, სუტ „ლურჯი“. წ ი ნ ა ე ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: ეიე „ცული“, ეუე „ბაზარი“, შაე „ტალა“, შიე „მოსაზრება“. უ კ ა ნ ა ე ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: ეიე „ზოლი“. საე „სახურავი“, „ჩაფლობა“, ეაე „ქვის სახურავი“, შაე „ახალი“, შან „ცოცხალი“, შან „ტოტი“, შობ „ნაბიჯი“. ლ ა რ ი ნ გ ა ლ უ რ ე ბ ი: შაპ „შახი“, ეაპ „სმენა“, შაპ „ცული“.

ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი: სას. ძველი“, ეიე „დაგვიანება“, ეაზ „ჩანგი“, ეის „სწორი“, ეეე „ვაშლი“, სოზ „სიტყვა“. შაშ „ელამი“, შაე „ღამე“, შიშ „რკინა“, შოე „კვალი“. ს ო ნ ო რ ე ბ ი: შან „გაბრაზებული“, ეაე „საშინელება“, შალ

„ქორწინების დროს ჩასაცმელი ქვედა კაბა“, შალ „კოკლი“, შილ „ნესტიანი“, შულ „ბრწყინვალეობა“, ეალ „ქვის ღუმელი“, ეოლ „ტუფლი“, შამ „თვითონ“, შან „მხარი“, ლირსეული“, შორ „ქალაქი“, შამ „სანთელი“, შარ „ჩხუბი“, შინ „მომწვანო“, შენ „გაფურჩქნელი“. შერ „ლომი“, შირ „ღირსეული“ („გახეული“), შამ „მხიარული“; ეან „აღნაგობა“, ეარ „ცივი“, „ვერცხლი“, ეირ „ნიორი“, ეერ „სუირნობა“, ეიმ „კოცონი“, ეირ „სექტორი“, ეორ „წითელი“, ეურ „მხიარულება“, შოვ „კვალი“, შუნ „ხმალი“, სირ „საიდუმლოება“, სურ „ლობე“.

სონორი თანხმოვნით (ვ, ლ, მ, ნ, რ) დაწყებულ CVC ტიპის სიტყვებში მეორე თანხმოვნად ყველა რიგის თანხმოვანი შეგვხვდა.

ბ ა გ ი ს მ ი ე რ ე ბ ი: ლაბ „ფანჯარა“, ლაბ „თამაში“, ლებ „ტყუილი“, ლუბ „ხაზინა“, ლობ „მარცვალი“, ლაბ „მთლიანად“, ლებ „მოტყუება“, ნაბ „სუფთა“, ნაბ „გოდება“, რაბ „სიმძიმე“. დ ე ნ ტ ა ლ ე ბ ი: ვად „პირადად“, ლედ „აღდგომა“, დოდ „ზვინი“, ლოდ „ნახტომი“, ლატ „უბედური“, მად მილუთი“, მეტ „დეიდა“, მატ „სწორი“, მოდ „მოდა“, რად „განადგურება“, რად „შემოწმება“, რუტ „ტიტველი“. წ ი ნ ა ვ ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: ლაყ „ხმალი“, ლაყ „ძალი“, „საქმელი“, ლეყ „ჩვეულება“, მაყ „დედა“, ნაყ „რაც არ უნდა“, ნოყ „მუხუდო“, ნეყ „ჩქარა“, ნიყ „იქვე“. უ კ ა ნ ა ვ ე ლ ა რ უ ლ ე ბ ი: ვაყ „გრძნობა“, ვაბ „დარდი“, დაყ „სათანადო“, ლიყ „ნაოკი“, მიხ „ლურსმანი“, მახ „წყარო“, ნოყ „მარცვლები“, ჩაყ „გამომშრალი“, როხ „სახე“, რახ „ეტლი“. უ კ ა ნ ა ა ლ ე ო ლ ა რ ე ბ ი: ლაჭ „შევიბრი“, მიჭ „პეკრი“, მიჩ „ხევი“, მაჩ „კოცონი“. ლ ა რ ი ნ გ ა ლ ე რ ე ბ ი: ლუბ „ნიაღვარი“, ნოპ „ათი“, ნუპ „ნუ“, სიპ „გონი“.

ს პ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი: ვაზ „ინტერესი“, ლაჭ „ტრაბახი“, „საწყენი სიტყვა“, ლაშ „ლეში“, ლაზ „ჩქარა“, ლაზ „მომენტი“, ლეჭ „დეენა“, ლეე „ტუჩი“, ლაზ „მოფერება“, ლის „ბუდე“, მაშ „გოროხი“, „სელა“, მის „თაფლი“, მუშ „ბუზი“, მის „შარდი“, მეზ „მაგიდა“, მაშ „მაშა“, მიე „ღრუბელი“, მიშ „საკმაბრისი“. ს ო ნ ო რ ე ბ ი. ვარ „ინტერესი“, ვალ „დაბნეული“, ვილ „ტირილი“, ვარ „ჩაყარდა“, ვამ „ვაშლი“, ვარ „ადგილი“, ვარ „ამგვარად“, ვორ „თავბრუ“, დალ „მუნჯი“, ლარ „ლარი“, ლამ „უბედური“, „ნიჭიერა“, ლირ „ლირა“, ლომ „ძალაყინი“, მალ „ჩიტი“, მეე „ღვინო“, მალ „სახლი“, მილ „ნიშანი“, მან „ქონება“, მარ „გველი“, მამ „მომხიბვლელი“, მინ „მინა“, მირ „თავადი“, მონ „სუსტი“, მორ „ბუქვდა“, მურ „სანთელი“, მუნ „ნაჭერი“, მერ „მამაკაცი“, მონ „სუსტი“, მუშ „სუფთა“, მურ „სითხე“, რამ „შეჩვეული“, რან „წვივი“, რან „ბარძაყი“, რიმ „ასლი“, რონ „ნათელი“, რუნ „ჩქარი“.

ჩატარებული მუშაობის შედეგად მივიღეთ შემდეგი დასკვნები:

CVC სტრუქტურის სიტყვებში დისტრიბუციული შეზღუდვები ვლინდება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც C₁ წარმოდგენილია წინაველარული ან უკანაველარული რიგის თანხმოვნით. რაც შეეხება ხმოვნებს, მათი დისტრიბუცია თავისუფალია, შეზღუდვები არ ვლინდება, ე. ი. CVC ტიპის სიტყვებში ვოკალური შეიძლება იყოს წარმოდგენილი ენის ნებისმიერი ხმოვნით.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ზოგადი ენათმეცნიერების კათედრასთან არსებული ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორია

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

ცნობები და შენიშვნები

მანანა გულაია

ერეკლე მეორის რამდენიმე წერილი დაღესტნის თემებისადმი

საქართველოსა და დაღესტანს შორის, როგორც მეზობელ ქვეყნებს შორის, ძველთაგანვე არსებობდა მჭიდრო პოლიტიკურ-ეკონომიური და კულტურული ურთიერთობა, რომელიც სხვადასხვა დროს სხვადასხვაგვარ ხასიათს ატარებდა. ერეკლე მეორის მეფობის წლებში, XVIII ს. მეორე ნახევარში, როგორც ცნობილია, ეს ურთიერთობა მთიელთა თავდასხმების გამო გამწვავებული იყო. ერეკლე მეორე ცდილობდა მეზობელ მთიელ ტომებთან მშვიდობიანი ურთიერთობა დაემყარებინა, თუმცა ამის განხორციელება მტრულ გარემოებაში მოქცეული სამეფოსათვის ადვილი არ იყო.

მოღწეულია მრავალი წერილობითი დოკუმენტი (და ზეპირი გადმოცემა), რომელიც ამ ხანებში საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობას ასახავს. მათ შორის საინტერესოა ერეკლეს წერილები, სხვადასხვა შემთხვევის გამო მიწერილი დაღესტნის ცალკეული თემებისადმი, აულებსადმი, ხანებისადმი. ზოგი მათგანი დატულია თბილისში კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ფონდებში, საკმაოდ ბევრია ასეთი წერილები დაღესტანშიც. ნაწილი ამ წერილებისა ინახება პ. წადაას სახელობის დაღესტნის ისტორიის. ენისა და ლიტერატურის ინსტიტუტის ხელნაწერთა ფონდში, მაგრამ უდიდესი ნაწილი კერძო კოლექციებშია დატული (ხშირად ასლების სახით).

ეოცელს ურთიერთობას დაღესტნის თავისუფალ თემებთან ასახავს ის რამდენიმე წერილი, რომელსაც აქ ვაქვეყნებთ. ამ წერილებით სარგებლობის ნება დამართეს დაღესტნის ხსენებული ინსტიტუტის ხელნაწერთა განყოფილების თანამშრომლებმა ნურმაჰომედ ნურმაჰომედოვმა და თემურ აითბეროვმა. რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ. სამივე აქ გამოქვეყნებული წერილი ინახება მათს კერძო კოლექციებში.

ჩვენი წერილების ადრესატებია კაპუქას, ანსალტას და ბელაქნის თემები.

კაპუქა ერთ-ერთი დიდოური თემია დაღესტანში წუნტის რაიონში, მდებარეობს კახეთის მახლობლად. ანსალტა ხუნძური აულია, თუმცა იმყოფება ანდიურ ცნებზე მეტყველ აულთა გარემოცვაში. მდებარეობს ბოთლიხის რაიონში, დაღესტანში. ბელაქანი ამჟამად აზერბაიჯანშია კახეთის აღმოსავლეთით, ისტორიული ჭარ-ბელაქნის ტერიტორიაზე. ხუნძური აულია. ამჟამად მოსახლეობის დიდი ნაწილი აზერბაიჯანულია.

წერილების ტექსტები:

1.

انه من جناب والي الولاة العظام إیرکلی خان الی رؤساء و کبراء جماعۃ انسالدی حفظهم الله تعالی من بلیات الدارين و سون المراد من المزبور قد بلغ الينا مکتوبکم فہنا مضمونہ فلما کتبتہ فی خصوص و قوع حلت الطرفین اعلما باننا

نريدون اصلاح و الينا منكم الآن لزم عليكم بان ترسلوا كم رجلا من معتبراتكم حتى نبنوا مواجيبكم و مواجب قائدين و دبيركم بعد الوصول فان تقبلوا و رضوا اعطاء مواجب الموعود و تقبلوا خلتنا فهو المطلوب و الا لترسلوكم سالما و غاغا الى مكانكم بلا ضر و بل على المحبة و الاحسان باقى اقوالنا فى فم حامل السلام و الدعاء

2

انه من والى الولات العظام ايركلى خان والى كرجستان و كبرائه و رؤسائه الى العلماء و شيوخ جماعة بلكان احسن الله تعالى احوالنا و احوالكم قد وصل عندنا عبدنا عبد العلى و حسين و بلغا سلامكم و رضينا منكم برضاء كامل و اردتم بان تجيئون عندنا اعلموا ايها الاحبا اننا لقد كنتم معنا على المحبة و المودة و الصداقة و انتم مطمئنون منا و نحن منكم و نحن سمعنا بان احمد خان و رفقائه يتجهون ويخرجون علينا و اذا كان الامر كذلك فلزم لكم بان تسكنوا فى مكانكم و لا تجيئون عندنا فى هذا الزمان و انظر من البعد المسفة فاذا يحصل لنا فراغة من مهم احمد خان و رفقائه و ينقطع الدعوى فان شاء الله تعالى ندعوكم و نكلفكم و نذهبكم الى مكان الذى ينتفعون منه باخذ الغنيمة الكبيرة و تكونون مرضيا و ممنونا منا و ان تريدون بان ترسلواكم من رجالكم عندنا فارسلوا من رؤسائكم رجالا ورجلين و مع كل واحد منهما رجلين او ثلاثة رجل و مجموعهم خمسة عشر رجلا لا ازيد منهم فان خير الامر هكذا و لا تكونوا مترددا باشتغال على الامور الاعداء الذين يخرجون علينا و نوجه على اكرامكم فافهموا من القليل كثير باقى الكلام فى فم حامل الرقمة و لاجل هذا ما قبلنا مجئى جيوشكم فان لا يمكن لنا فرصة سبب ورود الاعداء ان نكرم جيوشكم و ان شاء الله تعالى بعد فراغ من مشاغل الاعداء الذين يجيئون علينا نرسل هديتكم الموعود و نكتب لكم مكتوبا لمجيبكم عندنا و تعلموا بطريق اعلامنا و تجيئون عندنا هكذا لاجل خاطرنا

انه من والى الولات العظام ايركلى خان الى جماعة كابوج بلفكم الله تعالى بجميع التمنيات آمين و بعد فقد بلغ الينا سليمان و فهمنا ما فتم لنا به من اوله الى آخره و شتمت لتجيئوا الى نكرس و كنتم فى فصل الشتاء فيه بعد بلوغ مزبورنا اليكم جيئوا الى نكرس و لا تخافوا منا و من تواجينا قط و سائر الاقوال و الاحوال فى فم حامل السلام سليمان فتكلموا بيجركم ما قلنا لنا و اكتبوا دائما كيفية حالاتكم مع مهامكم الينا و السلام.

თ ა რ გ მ ა ნ ი

1

ქვეშარტად, მისი აღმატებულებებისაგან, დიდებულ ვალიათა ვალის ერეკლე ხანისაგან ანსალტის ჭამათის თვეკაცებსა და დიდებულებს, მაღალი ალა-ჰიმე დაიფარავს მათ საიქიოს და სააქაოს უბედურებისაგან.

ამ წერილის მიზანია [აი რა]: მივიღეთ თქვენი წერილი. გავიგეთ მისი შინაარსი. თქვენ გეწერდით ორ მხარეს შორის მეგობრობის დამყარების შესახებ. იცოდეთ, რომ ჩვენ გესურს მშვიდობა და ჩვენს მიმართ თქვენგან [ასე-ვე]. ახლა ხამს, რომ თქვენ გამოგზავნით ჩამდენიმე კაცი თქვენს პატრეცე-

მულთაგან, რომ ჩვენ განვმარტოთ [თქვენი] ჩამოსვლის შემდეგ თქვენი ვალდებულებები და ვალდებულებები მეთაურებისა და იმათი, ვინც უკანაა [თქვენს შორის]. თუ თქვენ თანახმანი იქნებით და კმაყოფილნი ამ დაპირებულ ვალდებულებათა მიღებით და მიიღებთ ჩვენს მეგობრობას, ეს იქნება სწორედ ის, რასაც ჩვენ ვეძებდით. და თუ არა, ჩვენ გამოვგზავნით სელომს და ღაღას უვნებლად თქვენს ადგილას დილაღ სიყვარულით და სიკეთით. დანარჩენ ჩვენს ნათქვამს გეტყვით სალაშისა და დალოცვის გადმომცემი.

2.

დიდ ვალიათა ვალის ერეკლე ხანისაგან, საქართველოს მმართველისაგან და მისი დიდებულებისა და თავკაცებისაგან ბელაქნის ჭამათის სწავლულებს, უხუცესებსა და ახალგაზრდებს. მაღალი ალაჰიმც გამოასწოროებს ჩვენსა და მათს მდგომარეობას.

მოვიდნენ ჩვენთან ჩვენი ყმა აბდულალი და ჰუსეინი. ორივემ გადმოგვცა თქვენი მოკითხვა და ჩვენ ძალიან კმაყოფილნი ვართ თქვენით. თქვენ გსურთ. რომ ჩამოხვიდეთ ჩვენთან. იცოდეთ, ო ჩვენო ძვირფასებო, რომ თქვენ ჩვენთან ხართ სიყვარულსა, გულითალობასა და მეგობრობაში და თქვენ ხართ კმაყოფილნი ჩვენით და ჩვენ — თქვენით.

გაიგეთ ჩვენ, რომ აჰმედ-ხანი და მისი მეგობრები ეშხადებიან და გამოემართნენ ჩვენს წინააღმდეგ. და თუ საქმე ასეა, ხაშს, რომ თქვენ დარჩეთ თქვენს ადგილზე და არ მოხვიდეთ ჩვენთან ამჟამად და უყურეთ შორიდან. როდესაც ჩვენ განვთავისუფლდებით აჰმედ-ხანის და მისი მეგობრების საქმისაგან და შეწყდება დაევა, მაშინ, თუ ინებებს მაღალი ალაჰი. ჩვენ გიხმობთ თქვენ და დაგვაღებთ [საქმეს] და ვაგაგზავნით ისეთ ადგილას, საიდანაც თქვენ მიიღებთ სარგებლობას დიდი ნადავლის ალებით და თქვენ იქნებით კმაყოფილნი და მადლობელნი ჩვენი. თუ გსურთ გამოგზავნოთ რამდენიმე თქვენი კაცი ჩვენთან, — გამოგზავნეთ თქვენ თავკაცთაგან კაცები და თითოეულ მათგანთან ორი ან სამი ადამიანი, სულ 15 კაცი. არა უმეტესა. და, ჰეშ-მარიტად, ასეთი საქმე საუკეთესოა. ნუ იქნებით მერყევენი იმ მტერთა საქმეებში, რომლებიც გამოდიან ჩვენს წინააღმდეგ. ჩვენ მიემართავეთ თქვენს სულგრძელობას. გაიგეთ მცირედიდან ბევრი. დანარჩენ სიტყვებს გადმოგვცემთ წერილის მომტანი. ამის გამო ჩვენ არა ვართ თანახმანი თქვენი ჭარის მოსვლაზე. თუ ჩვენ მტრების თავდასხმის მიზეზით არ გვექნა ხელსაყრელი მომენტი, რომ პატივი ვცეთ თქვენს ჭარებს, მაშინ, თუ ინებებს ალაჰი, იმის შემდეგ, რაც განვთავისუფლდებით იმ მტერთა საქმეებისაგან, რომლებიც ჩვენს წინააღმდეგ მოდიან, გამოგზავნით თქვენ დაპირებულ საჩუქარს. ჩვენ მოგწერთ წერილს ჩვენთან თქვენი მოსვლის შესახებ. ამას გაიგებთ ჩვენი შეტყობინების გზით და თქვენ მოხვალთ ჩვენთან ჩვენი სურვილის თანახმად.

3.

დიდ ვალიათა ვალის ერეკლე ხანისაგან კაპუქას ჭამათს, მაღალი ალაჰიმც შეგისრულებთ ყველა სურვილს. ამენ.

და შემდეგ [აი რა]: მოვიდა ჩვენთან სულეიმანი და ჩვენ გაიგეთ, რაც თქვენ უთხარით მას ზეპირად თავიდან ბოლომდე. თქვენ გინდათ მოხვიდეთ ნეკრესში. თქვენ ყოფილხართ იქ ზამთარში. იმის შემდეგ, რაც თქვენ მიიღებთ ჩვენს წერილს, მოდიეთ ნეკრესში და ნუ გეშინიათ ჩვენი და ჩვენი ქვეშევრდომებისა ნურასოდეს. დანარჩენ სიტყვებს და მდგომარეობას გად-

მოგვცემთ სულეიმანი, ის, ვინც მოგიტანთ ჩვენს სალამს. ელაპარაკეთ მას, ის გაცნობებთ თქვენ იმას, რაც ჩვენ ვილაპარაკეთ ზეპირად. მოგვწერეთ ყოველთვის, როგორაა თქვენი მდგომარეობა და საქმეები. სალამი.

წერილების ტექსტში საკმაოდ ბევრია ენობრივი ხასიათის უზუსტობა, განსაკუთრებით აღსანიშნავია სინტაქსური კონსტრუქციები, რომლებიც უცხოა კლასიკური არაბული ენისათვის და კალკს უნდა წარმოადგენდეს მშობლიური ენისა. ეს იმაზე მიუთითებს, რომ წერილების დამწერს არ ცოდნია ზედმიწევნით კლასიკური არაბული ენა.

ტექსტში ძირითადად გვხვდება შემდეგი ხასიათის უზუსტობანი:

მსაზღვრელის არასწორი ხმარება ერთგვაროვან წევრებთან. მაგ., პირველი წერილის დასაწყისში ვკითხულობთ: **الى رؤساء و كبراء جماعة اسالدى** კლასიკური არაბული ენის გრამატიკული ნორმების თანახმად კი უნდა ყოფილიყო: **الى رؤساء جماعة اسالدى و كبرائى**

ანალოგიური მაგალითია მეორე წერილშიც: **الى علماء و شيوخ و شبان جماعة** უნდა ყოფილიყო: **الى علماء جماعة بلكان و شيوخا و شبانا**.

პირველ წერილში არის კიდევ ერთი თავისებურება, დაკავშირებული ერთგვაროვანი წევრების ხმარებასთან. წერია: **مواجب قائدين و دبيركم** ერთი ერთგვაროვანი წევრი დგას მრავლობით რიცხვში, ხოლო მეორე — მხოლოდობითში; ამავე დროს ერთი წევრი განსაზღვრულია ნაცვალსახელური სუფიქსით, მეორე კი არა, მსგავსად ზემოთ განხილული მაგალითებისა. კლასიკური არაბული ენის ნორმების თანახმად ორივეს უნდა ჰქონოდა მსაზღვრელი ნაცვალსახელური სუფიქსი და ორივე უნდა ყოფილიყო ან მხოლოდობითში ან მრავლობითში. ე. ი. უნდა გვექონოდა **مواجب قائدكم و دبيركم** ან **مواجب قائدينكم و دبرائكم** კონტექსტის მიხედვით უფრო სწორი იქნებოდა მეორე წინადადება, ე. ი. როდესაც ორივე წევრი მრავლობით რიცხვშია.

გვხვდება უზუსტობანი მაშინაც, როდესაც საქმე ეხება დამატების ბრუნვას. მაგ., პირველ წერილში არის ასეთი ფრაზა: **نريدون اصلاح** ფორმის მიხედვით **اصلاح** შეიძლება იყოს სახელობითი ან ნათესაობითი ბრუნვა. მაშინ როდესაც, როგორც დამატება უნდა მდგარიყო ამ შემთხვევაში მიცემით ბრუნვაში. ანალოგიური მაგალითი გვაქვს მეორე წერილშიც: **افحوا** **افحوا من القليل كثيرا** უნდა გვექონოდა **افحوا من القليل كثيرا**.

რიგი უზუსტობა შეიმჩნევა სახელის განსაზღვრაშიც. Status constructus-ის დროს გვხვდება ისეთი შემთხვევები, როდესაც al- არტიკლი დაერთვის როგორც მსაზღვრელს, ისე საზღვრულს. მაგ., **من البعد المسفة**, უნდა ყოფილიყო: **على امور الاعداء — على الامور الاعداء** (ორივე მაგალითი მეორე წერილიდანაა), გვაქვს ისეთი შემთხვევაც, როდესაც სახელი განსაზღვრულია როგორც al- არტიკლით, ისე ნაცვალსახელური სუფიქსითაც: **الاحباء** (მეორე წერილი). წესის თანახმად აქ უნდა გვექონოდა განსაზღვრა ან მხოლოდ არტიკლით, ან ნაცვალსახელური სუფიქსით (ე. ი. ან **الاحباء** ან **احباء**). კონტექსტის მიხედვით უფრო მართებული იქნებოდა **احباء**.

ზოგჯერ დარღვეულია შეთანხმება მსაზღვრელსა და საზღვრულს შორის. მაგ. اعطاء الواجب الموعود. მსაზღვრელი მოეცა დგას მამრობით სქესში, მაშინ როცა მსხვერუელი მრავლობითის ფორმასთან (واجب) უნდა ყოფილიყო მდებარეობით სქესში, ე. ი. უნდა გეჰქონოდა اعطاء الواجب الموعود.

წარმოდგენილი წერილები ადასტურებენ იმ გაცხოველებულ ურთიერთობას, რაც ერეკლე მეორეს დაღესტანთან ჰქონდა. ყველა წერილი მიმართულია ხუნძური ტომებისადმი. ეს არის ფაქტიურად საქართველოს მოსაზღვრე ტერიტორიაზე მოსახლე თემები.

პირველი წერილიდან, რომელიც ანსალტელებისადმი მიმართულია, ჩანს, რომ ანსალტელებს მიუმართავთ ერეკლესათვის მეგობრობის თაობაზე. ამ მიზნით მათ ერეკლესთან გამოუგზავნიან სელიმი და ლაღა. ერეკლე თანახმაა მეგობრობისა და თავისი წერილით ატყობინებს ანსალტელებს, რომ მათ გამოგზავნიან რამდენიმე კაცი, რათა დადგინდეს შეთანხმების კონკრეტული მუხლები. როგორც ჩანს, წერილი მშვიდობიანი ხასიათისაა და გვიჩვენებს ეოკლეს ცდას, კეთილმეზობლური ურთიერთობა დაამყაროს დაღესტანთან. სამწუხაროდ, ეს წერილი, ისე როგორც იქ გამოქვეყნებული ყველა დანარჩენი წერილი, უთარიღია. ხოლო წერილს შინაარსი არ იძლევა საშუალებას, რომ თარიღი დაგვადგინოს.

განსხვავებული შინაარსისაა მეორე წერილი. ბელაქნელებისადმი მიმართულ როგორც ცნობილია, ჭარ-ბელაქანი საქართველოს დაუძინებელი მტერი იყო და მთავარ დასაყრდენ პუნქტს წარმოადგენდა ლეკების გაშუღმებულ თავდასხმების დროს. ჭარ-ბელაქანთან ურთიერთობას მეტად სერიოზული მნიშვნელობა ენიჭებოდა. წერილიდან ირკვევა, რომ ბელაქნელებს ერეკლესთან გამოუგზავნიან ორი კაცი (აბდულალი და ჰუსეინი). ბელაქნელებს სურთ ჩამოსვლა საქართველოში თავიანთი ჯარით და ერეკლეს პირდებიან მეგობრობასა და სიყვარულს. თავის წერილში ერეკლე ურჩევს მათ ჯარჯერობით თავი შეიკავონ ჩამოსვლისაგან. რადგან საქართველოზე თავდასხმას აპირებენ აჰმედ-ხანი და მისი მოკავშირეები და სანამ ეს საქმე არ დამთავრდება, სჯობია არ ჩამოხვიდეთო. ამ საქმის დამთავრების შემდეგ ერეკლე პირდება ბელაქნელებს, რომ დაუძახებს მათ თავიანთი ჯარით. ამასთან წერილში იგონება (ორიოდე სიტყვით გადმოცემული) რჩევა ბელაქნელებისადმი, რომ მათ მონაწილეობა არ მიიღონ აჰმედ-ხანთან მოხალღნელ შეტაკებაში (ცხადია, აჰმედ-ხანის მხარეზე) და ამ მცირე სიტყვებიდან ბევრი რამ გაიგონ!

როგორც ჩანს, ერეკლესა და ბელაქნელებს შორის ადრევე ყოფილა მოლაპარაკება ერეკლესთან ბელაქნელთა ჯარის ჩამოსვლის შესახებ. ივარაუდებია, რომ ერეკლესა და ბელაქნელთა შეერთებული ძალები სადღაც საერთო ლაშქრობას აწყობენ და ერეკლე ბელაქნელებს დიდ ნადავლს პირდება. ცხადია, საქართველო-ბელაქნის ურთიერთობა ყოველთვის სამხედრო კონფლიქტის ხასიათს როდი ატარებდა. ერეკლე ცდილობდა ბელაქნელთა ჯარის საკუთარი მიზნებისათვის გამოყენებას ბელაქნელთა მატერიალური დაინტერესების გზით.

წერილის დათარიღება ძნელია. ბელაქნელებთან ურთიერთობა წარამარა იცლებოდა, თავდასხმებსა და ყაჩაღობას მშვიდობის პერიოდი ცვლიდა (როდესაც უშინდელი მტრები ერთმანეთს მეგობრობას ეფიცებოდნენ) და პირი-

ქით. ასე გრძელდებოდა ათეული წლების მანძილზე. ამიტომ ძნელია მივეთითოთ, თუ სახელდობარ რომელ წელს განეკუთვნება ეს წერილი.

წერილის დათარიღებაში გადამწყვეტ როლს შეასრულებდა აჰმედ-ხანის ვინაობის გარკვევა, რომელიც, როგორც ჩანს საქართველოზე თავდასხმას აპირებს, მაგრამ ამ პირის იდენტიფიკაცია ჯერჯერობით ვერ ხერხდება. ცნობილია ერთი აჰმედ-ხან მულანელი, რომელიც 1748 წელს აწყობს კოალიციას განჯის მმართველ შაჰ-ვერდი-ხანის (დაღესტნელი სურხაი ხანის შვილის), აგრეთვე ჰარელებისა და თალელების მონაწილეობით ერეკლეზე თავდასასხმელად. თავდასხმის მიზანი იყო დახმარება აღმოეჩინათ აბდულა-ბეგისათვის, რომელიც ალყაშემორტყმული იყო ერეკლეს მიერ. ამ აბდულა-ბეგის ლაშქარში ჰარელებიცა და დაღესტნელებიც იყვნენ¹. როგორც ცნობილია, ამ ბრძოლაში ერეკლემ გაიმარჯვა. თუ ჩვენს წერილში ნახსენები აჰმედ ხანი წარმოადგენს აჰმედ-ხან მულანელს, მაშინ წერილი დაახლოებით 1748 წელს აღმოჩნდებოდა დაწერილი.

მესამე წერილი, მიმართული კაპუქას თემისადმი, როგორც ეტყობა, ეკრძომიური ხასიათისაა. კაპუქა კახეთის უშუალო მოსაზღვრე დიდოური თემია. კაპუქელები, ისევე როგორც საერთოდ დიდოელები, ფრიად დაინტერესებულნი იყვნენ საქართველოსთან ეკონომიური ურთიერთობით. არსებითად კახეთი ძალი ბედული იყო. კახეთშივე ჩაპოქონდათ მათ თავიანთი ნაწარმი გასაყიდად. უნდა ვიფიქროთ, წერილში ისეთი მდგომარეობაა ნაგულისხმევი, როდესაც კაპუქელებს ჩამოსვლა სურთ კახეთში (ნეკრესში), მაგრამ შექმნილი რთული მდგომარეობის გამო ეშინიათ. ამ წერილით ერეკლე მათ ატყობინებს თავის კეთილ სურვილებს და ჰპირდება უშიშროებას. ეს წერილი კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმას, რომ ერეკლე ცდილობდა კეთილმეზობლური ურთიერთობა ჰქონოდა დაღესტანთან.

განხილული წერილები უმნიშვნელო ნაწილია ანალოგიური ხასიათის ძეგლებისა. რაც დაღესტანში მრავლად მოიპოვება. მათი შეკრება და მთლიანი სახით გამოცემა² კიდევ უფრო ნათლად წარმოაჩენს ერეკლეს მოღვაწეობის რიგ მხარეს. საინტერესოა ეს წერილები დაღესტნის ისტორიის თვალსაზრისითაც.

М. Т. ГУДАВА

ПЕСКОЛЬКО ПИСЕМ ИРАКЛИЯ II ДАГЕСТАНСКИМ ОБЩЕСТВАМ

Резюме

В статье рассматриваются три неизвестных письма Ираклия II (1720—1798) дагестанским вольным обществам. Письма хранятся в частных коллекциях сотрудника отдела восточных рукописей Института истории, языка и литературы им. Г. Цадасы Дагестанского Фи-

¹ Хроника войн Джара в XVIII столетии. Баку, 1931. № 45—47. ცნობილია, რომ ამ ბრძოლაში ჰარელები და დაღესტნელები ერთი ნაწილი ერეკლეზე მხარეზე იყო.

² დაღესტნური დოკუმენტების შესწავლაზე მუშაობენ როგორც დაღესტანში, ისე ჩვენ-შიც. თბილისში ამ საკითხებზე მუშაობენ დოც. თ. მარგველაშვილი და კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მეცნიერ-თანამშრომელი ნ. ყანჩაველი. საქართველოსა და დაღესტნის ურთიერთობას ეხება ა. ბოცვაძის საგანგებო გამოცემა — „საქართველო-დაღესტნის ურთიერთობის ისტორიიდან (XV—XVIII სს.)“, თბილისი, 1968.

ლიალა АН СССР Нурмагомеда Нурмагомедова и аспиранта того же института Тимура Айтберова (г. Махачкала).

Адресатами писем являются общества Ансалта, Белакан и Капуча. Содержания писем мирного характера и свидетельствует о попытках Ираклия II наладить с дагестанскими обществами добрососедские отношения.

Письма не датированы. Написаны они на арабском языке. Отмечены некоторые неточности в языке, несовместимые с нормами классического арабского языка, напр., неправильное согласование определения с однородными членами, неверные падежные окончания, дополнения, неточности при определении имени *status constructus-om* и др.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სემიტოლოგიის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა
კ. წერეთელმა

მ(ი)ზ(ი)ნებანი

პალერინან გაბაშვილი

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი

ივანე ჯავახიშვილის სემინარები

(რამდენიმე ფურცელი ასპირანტის ჩანაწერებიდან)

ი. ჯავახიშვილის სემინარები დიდი და ფართო თემაა. ამასთან ერთია მისი სემინარები უნივერსიტეტის სტუდენტთა აუდიტორიაში, მეორე — ასპირანტებთან სემინარული მუშაობა.

მათ შორის მსგავსებაც იყო და განსხვავებაც. მსგავსება მდგომარეობდა იმაში, რომ ი. ჯავახიშვილი არასოდეს არ ამარტივებდა სემინარის საგანს (საქართველოს ისტორიის ზეგადასხვა საკითხის მეცნიერულ დამუშავებას, ტექსტოლოგიურ დაკვირვებასა და ანალიზს), განსხვავებას კი ქმნიდა სტუდენტისა და ასპირანტის მომზადების დონე, საუნივერსიტეტო სწავლების მიზანი და თავისებურება. თუმცა აქვე უნდა აღვნიშნოთ ისიც, რომ ძირითადად სტუდენტთა აუდიტორიაშია დამუშავებული ი. ჯავახიშვილის მიერ ისტორიის დამზარე დისციპლინები: პალეოგრაფია, დიპლომატიკა, ნუმიზმატიკა, მეტროლოგია და სხვ.

სემინარი უნივერსიტეტის პროფესორს ან დოცენტს თავისი დაკვირვების, აზრის, პირობების შემოწმების და, ზოგჯერ, დამტკიცების მრავალნაირ საშუალებას და მასალას აძლევს. ასეთნაირად იქცეოდა, რა თქმა უნდა, ი. ჯავახიშვილიც. უკეთ სემინარში თვითონაც მუშაობდა და სტუდენტებსაც და ასპირანტებსაც ამუშავებდა.

სემინარულმა მუშაობამ უდიდესი როლი შეასრულა უნივერსიტეტების კანფიტარებაში, სემინარმა საშუალო სკოლა უნივერსიტეტად გადააქცია. სემინარი ერთ-ერთ დამახასიათებელ კომპონენტად იქცა ახლად დაარსებულ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტშიც.

სემინარებს ყველა უნივერსიტეტში ანდობდნენ მრავალწლოვანი მუშაობით გამოცდილ პროფესორებს.

ჩემი სტუდენტობის დროს (20-იანი წლების დასასრული და 30-იანი წლების დასაწყისი) ხშირად ამბობდნენ, რომ უნივერსიტეტის დაარსებიდანვე იქ სემინარებს ატარებდნენ საუკეთესო ძალები (მათ შორის მსოფლიო სახელის მქონე მეცნიერებიც იყვნენ) ისტორიასა და გეოგრაფიაში, უნათმეცნიერებასა და ფილოსოფიაში. იურისპრუდენციასა და ეკონომიკაში, ბიოლოგიაში და მედიცინაში. მათემატიკაში.

აღნიშნავდნენ იმასაც, რომ როგორც რექტორი ი. ჯავახიშვილი ყურადღებით ადევნებდა თვალს სემინარული მუშაობის მიმდინარეობას უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ და საბუნებისმეტყველო დარგებში. თვითონ ი. ჯავახიშვილი სემინარული მუშაობის ნამდვილი ოსტატი იყო.

ბატონი ივანე (ანუ უწოდებდნენ მას ლიტერატურაში და სიკვდილის შემდეგაც) ერთგვარად აგრძელებდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ

ენათა ფაქულტეტის იმ ტრადიციას, რომელიც XIX—XX სს. მიჯნაზე მთელ მსოფლიოში იყო ცნობილი. ი. ჭავჭავაძის სტუდენტობისა და ლექტორობის დროს მსოფლიო ორიენტალისტიკის ამ ახალ ცენტრში გამოჩენილი მეცნიერები მოღვაწეობდნენ (ეუკოვსკი, როზენი, მარი, ბარტოლდი, კრაჩკოვსკი, ოლდენბურგი...). მათი სემინარული მუშაობა პეტერბურგის უნივერსიტეტში საკმაოდ კარგად არის ცნობილი (მოგონებებისა და ისტორიოგრაფიული ნაშრომების საშუალებით). თითქმის არაფერი დაწერილა ი. ჭავჭავაძის სემინარული მუშაობის შესახებ, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ აქ-იქ გაკვირვებულ ნათქვამ მომენტებს.

ჩვენს მცირე მოგონებაში წარმოდგენილია მხოლოდ რამდენიმე ფურცელი იმ სემინარული მუშაობისა, რომელსაც ი. ჭავჭავაძის სისტემატურად უტარებდა თავის ასპირანტებს. მოგონებაში გათვალისწინებულია მხოლოდ ორ ასპირანტთან მუშაობა (ამ სტრუქტურების ავტორთან და ავთანდილ იოსელიანთან).

საასპირანტო მუშაობა მიმდინარეობდა თითქმის სამი წლის განმავლობაში. (1937—1940 წწ.) კვირაში ერთხელ (აქვე უნდა დავსძინო, რომ ამ ხნის განმავლობაში ი. ჭავჭავაძის არც ერთხელ არ გაუცდენია სემინარი).

ვმუშაობდით ბატონი ივანეს კაბინეტში, სახელმწიფო მუზეუმის ქვედა სართულის პატარა ოთახში, სადაც ორი მაგიდა იდგა: მარჯვნივ — ივანე ჭავჭავაძის, მარცხნივ — გრიგოლ წერეთლის. სარდაფის დაბალი ფანჯრებიდან მოჩანდა გამველეთა შარვლის ტოტები და კაბის ბოლოები (30-იანი წლების დასასრული იყო). ოთახში საკმაოდ ბნელოდა. მაგრამ იქ მუდამ აკადემიური განწყობილება იყო გამეფებული. ბევრჯერ შევსწრებივარ ივანე ჭავჭავაძის და გრიგოლ წერეთლის საუბარს. რაზე არ ლაპარაკობდნენ! — მეცნიერებაზე, ხელოვნებაზე, მუსიკაზე.

ერთხელ ავთანდილ იოსელიანს შეაგვიანდა („მოვეუცადოთ“, მითხრა ბატონმა ივანემ. ცოტა ხნის შემდეგ ავთანდილმა კარი შემოაღო ათასნაირი ბოლიშის მოხდით).

ი. ჭავჭავაძის დამა და გრ. წერეთელმა დაწყებული საუბარი განაგრძეს. ლაპარაკობდნენ ჩაიკოვსკის ახალგამოსულ წერილებზე. ხშირად ასენებდნენ ფონ მეის და მის ბარათებს. სულგანაბული ვუგდებდი ყურს. პაპროლოგიც და ისტორიოგოსიც, ჩანდა, ბრწყინვალედ იცნობდნენ მუსიკას, მუსიკოსებს. ერუდიციას, რომელსაც ისინი ამჟღავნებდნენ ინტიმური საუბრების დროს, ჩვენთვის, ახალგაზრდობისათვის, უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა როგორც აკადემიური, ისე აღმზრდელობითი თვალსაზრისით. მთავარი აქ ის იყო, რომ ეს ორი დიდი მეცნიერი თავიანთ აზრებს, ფიქრებს, შეხედულებებსა და შთაბეჭდილებებს ახალგაზრდების თანდასწრებით გამოთქვამდნენ.

ბატონ ივანეს მუზეუმის პირველი სართულის კიბის ფოლორცზე ან მისი კაბინეტის კარებთან ვუცდიდით (ყოველთვის ადრე მივიდოდით, დაგვიანების გვერიდებოდა). არ იგვიანებდა ჩვენი ხელმძღვანელიც; ღამილით მაგრად გვარამევედა ხელს. ზამთრობით მის ოთახში ძალიან ციოდა, თითქმის ყინავდა, მაგრამ ბატონი ივანე პალტოს იხდიდა და ჩვენც, რა თქმა უნდა, უპალტოდ ვისხედით. სემინარის დაწყებისთანავე ყოველგვარი ურთიერთობა ი. ჭავჭავაძისა და გრ. წერეთელს შორის წყდებოდა. არ მახსოვს უბრალო გადალაპარაკებაც კი. მთელი ორი საათი მთლიანად სემინარს ჰქონდა დათმობილი.

ახლაც თვალწინ მიდგას ჩვენი საყვარელი ხელმძღვანელი.

ი. ჯავახიშვილი მშვენიერი გარეგნობის მამაკაცი იყო. ელევანტური, ფაქიზი. ძალიან უხლებოდა თეთრი თმის გვირგვინი, ხოლო კეხიანი ცხვირი მის სათანო გამომეტყველებას ვეუკაცურ იერს ანიჭებდა. ოცდახუთი წლის ახალგაზრდა ვიყავი და ჩემი შთაბეჭდილება ამ ასაკის შესაფერისი იყო. თავი ოლიმპზე შეგონა ღმერთაკაცთან ერთად. ეს აღტაცება ხელს არ მიშლიდა (ასევე ავთანდილ იოსელიანს) სერიოზულად მემუშავა ი. ჯავახიშვილის სემინარებში.

სამუშაო ბლომად გექონდა. ჩემი თაობის ასპირანტების სამუშაო გეგმავნი ათსნაირი სავალდებულო საგანი იყო შეტანილი. ამ საგნებში მუშაობას თვითონ ი. ჯავახიშვილი ადევნებდა თვალყურს როგორც ხელმძღვანელი.

ძველ ქართულს მთელი ორი წლის განმავლობაში აკაკი შანიძესთან ვსწავლობდი (ბატონმა აკაკიმ „ვეფხისტყაოსნიდან“ ამოაწერინა „მცა“ ნაწილაკი, მთლიანად გადამაწერინა ოთხთავი. ყოველკვირა ამოწმებდა ჩემს რეკულებს, რომელშიაც განმარტებული იყო ძველქართული ტერმინები ან სიტყვები და ბოლოში წითელი მელნით აწერდა ხოლმე: ა. შ.), არქეოგრაფიას — მ. პოლივექტოვთან, ეთნოგრაფიას — გ. ჩიტაიასთან, ნუმისმატიკას — თ. ლომოურთან, პველსომხურს — ილია აბულაძესთან, სპარსულს — ვ. ფუთურიძესთან, თურქულს — ს. ჭიქიასთან. აქ არ ვასახელებ საასპირანტო მინიმუმით გათვალისწინებულ სხვა ჯაერთო საგნებს. განთავისუფლებული ვიყავი მხოლოდ ევროპული ენებისაგან, რადგან იმ დროს ზოგ ენაზე თავისუფლად ვლაპარაკობდი, ზოგსაც ვკითხულობდი.

მიუხედავად ამისა ყველაფერს ვასწრებდი, რის მოსწრებასაც ახალგაზრდული ასაკი მოითხოვს. დღისით წიგნს ვუჩქეკი (ხშირად ვიყავი საჭარო ბიპლიოთეკის კავკასიისმცოდნეობის განყოფილებაში), საღამოობით არ ვაკლდებოდი კონცერტს რუსთაველის საკონცერტო დარბაზში და პრემიერას ოპერისა თუ დრამატულ თეატრებში.

ასპირანტურის მრავალსაგანიანობას ერთი დიდი ღირსება ჰქონდა. თავს საქმოდ ღონივრად ვგრძნობდი ი. ჯავახიშვილის სემინარებში, რომელიც გაცილებით დიდხანს გაგრძელდა, ვიდრე ჩასაბარებელი და ჩასათვლელი საგნები.

ი. ჯავახიშვილმა სემინარში მუშაობისათვის ორი ტექსტი შეგივრჩია: ჯერ „იოანეს და ეფთვიმეს ცხოვრება“, ხოლო შემდეგ „ხელმწიფის კარის გარიგება“. ამ ორი ძეგლის ტექსტზე ვმუშაობდით თითქმის სამი წლის განმავლობაში. ყოველ სემინარზე ვკითხულობდით და ვაანალიზებდით ორ ან სამ სტრიქონს. ამ ორი ან სამი სტრიქონის ანალიზს სჭირდებოდა მთელი ორი საათი. ჩვენ ვალდებული ვიყავით წაკითხული კონტექსტიდან გამოვვეტანა ყველაფერი, რის გამოტანაც იქიდან შეიძლებოდა. ყურადღება ექცეოდა ყველა დეტალს, ყოველგვარ ნიუანსს, სიტყვის ან ფრაზის ყველა შესაძლებელ მნიშვნელობას. ერთი სიტყვით, სათანადო წყაროს სათანადო კონტექსტში უნდა დაგვენახა ის, რაც გარეგნულად შეუმჩნეველი იყო და მხოლოდ გამახვილებულ და გაწაფულ თვალს შეეძლო შეემჩნია. თვალის გამახვილება და გაწაფვა ხანგრძლივ დროს. ცოდნასა და გამოცდილებას მოითხოვდა. ამ მიმართულებით მიჰყავდა თავისი ასპირანტები ი. ჯავახიშვილს.

ყოველთვის მაოცებდა მისი მოთმინება, თავშეკავება. მეც და ავთანდილიც თავდაპირველად უხემ შეცდომებს ვუშვებდით, ზოგჯერ ენაც გვებმოდა, ვლეღადით კიდევ. დამშვიდებული იყო ჩვენი ხელმძღვანელი, უკმაყოფილების, გაწყრომის, გაკილვის, მით უმეტეს ირონიის ნასახიცი არ ეტყობოდა. ეს ჩვენ მხნეობას გვმატებდა, რწმენას ვვიძლიერებდა. გაორკეცებული ენერგიით ვმუ-

შობდით. ყოველ ცისმარე დღეს უნივერსიტეტის სამკითხველო დარბაზში ან საჯარო ბიბლიოთეკაში ვისხედით, წიგნებს ვუტრიალებდით, დავალებებს ვასრულებდით. ასპირანტურის მეორე კურსზე ჩვენ სულ სხვანი ვიყავით, ვიდრე პირველ კურსზე: გვიხაროდა და კმაყოფილების გრძნობა გვეუფლებოდა, როცა კონტექსტის ყველანაირ ანალიზს შეუმცდარად ვახდენდით, ხოლო ჩვენს ხელმძღვანელს ბაგეზე ოდნავ შესამჩნევი მოწონების ღიმილი დასთამაშებდა.

ი. ჭავჭავიძის ერთი თვისება ჰქონდა: სემინარებში არც გვაქებდა და არც გვაძაგებდა (ძალიან დიდი ხნის შემდეგ, უკვე უნივერსიტეტის პროფესორმა, ზოგი რამ ჩემს შესახებ ნათქვამი მისი ნათესაეებისაგან გავიგე). მხოლოდ ერთხელ პირდაპირ მითხრა ის, რისი ღირსიც ვიყავი.

ერთ-ერთ სემინარში როგორღაც დავიტრახაზე (არ ვიცი, რა ღმერთი გამიწყრა!):

— ბატონო ივანე, მე უკვე სპარსულად ვკითხულობ.

— რა წაიკითხეთ? — მკითხა.

-- ჰამდალავ ყაზვინის „თარიხ-ე გოზიდე“.

კობები შეკრა და მკაცრად გამაგებინა:

— „თარიხ-ე გოზიდე“ მარტივი ენითაა დაწერილი, მისი წაკითხვა ძნელი არ არის. თქვენ XIV—XV საუკუნეების სხვა სპარსული ისტორიკოსები წაიკითხეთ და თუ გაიგებთ, სპარსულის ცოდნაც მაშინ დაიტრახაზეთ!

იმ დროიდან XIV—XV სს. სპარსულ და სპარსულენოვან ისტორიკოსთა ისეთ კონტექსტებსა და კონსტრუქციებს შევეკვიდე, რომ თვით ეშმაკიც კი-ღერს მოიტეხდა და რომელთა გაბრტყელებულ, უაღრესად ღვარჯნილ და მაღალფარდოვან შინაარსს სპარსულის მცოდნე ფრიდრიხ ენგელსი სიცილით უყვებოდა ხოლმე კარლ მარქსს. ამ ღვარჯნილი სტილის დასაუფლებლად, XIV—XV საუკუნეებში რომ დამკვიდრდა სპარსულ ისტორიოგრაფიაში, აუცილებელი იყო ხანგრძლივი ვარჯიში, გამოცდილება და ათასნაირი ლექსიკონის ჩხრეკა.

ი. ჭავჭავიძელი თავის ასპირანტებს არა მარტო აკადემიურ ცოდნას აძლევდა, არამედ სერიოზულობის, თავდაპყრილობისა და სიფრთხილის გრძნობასაც უვითარებდა.

ჩვენი ხელმძღვანელი კეთილი, ლმობიერი ადამიანი იყო, მაგრამ ეს მას ხელს არ უშლიდა მკაცრი მომთხოვნი ყოფილიყო. საოცარი ის იყო, რომ ამას იგი ყოველგვარი დიდაქტივისა და იძულების გარეშე აკეთებდა. ყოველივე თითქოს თავისთავად ხდებოდა. ყოველი ახალი სემინარი წინამორბედ სემინარზე უფრო რთულიც იყო და მდიდარიც.

როგორ ახერხებდა ამას ი. ჭავჭავიძელი?

როცა უნივერსიტეტში მე თვითონ ვხელმძღვანელობდი სტუდენტებსა და ასპირანტებს, ხშირად ვუსვამდი ამ კითხვას ჩემს თავს. საოცარი რამ ხდებოდა! სემინარული მუშაობის დროს ჩემთვის ცხადად ირკვეოდა ის, რასაც ასპირანტურის წლებში ან ბუნდოვნად ვხედებოდი ან სულ ვერ ვკებულობდი. ასე უკავშირდებოდა ჩემი საკუთარი დაკვირვებები ჩვენი ხელმძღვანელის სემინარებს. ი. ჭავჭავიძელი არა მარტო დიდი მეცნიერი იყო, არამედ ბრწყინვალე აღმზრდელიცა და პედაგოგიც.

სემინარებში აქტიურები ჩვენ, ასპირანტები ვიყავით, პასიური — ჩვენი ხელმძღვანელი (საერთოდ ეს სემინარული მუშაობის ერთ-ერთი ცნობილი თვისებაა). როგორც შეგვეძლო ისე უნდა მოგვეძებნა შესაფერისი ახსნა ან პასუ-

ხი კონტექსტის შინაარსში, უნდა გვეწვალა, ოფლი მოგვსლოდა, მაგრამ ჩვენ თვითონ, დამოუკიდებლად უნდა მიგვეგნო წყაროს სათანადო ადგილის იმ აზრისა და მნიშვნელობისათვის, რომელსაც მანამდე არც ერთი მკვლევარი ყურადღებას არ აქცევდა. ამავე დროს უნდა მოგვეხდინა ამ აზრისა და მნიშვნელობის ყველა შესაძლებელი ანალიზი, შეგვეფასებინა, განგვეზოგადებინა და გამოგვეტანა დამაჩერებელი დასკვნა. განმარტება ზოგჯერ მართებული იყო, უფრო ხშირად მცდარი, მაგრამ ამას ხელმძღვანელი არავითარ მნიშვნელობას არ ანიჭებდა, მთავარი იყო ძიების მომენტები. ასე გვაჩვენებდა ი. ჯავახიშვილი დამოუკიდებელი მეცნიერული მუშაობის წესებს, ხერხებსა და საშუალებებს.

ასპირანტებმა მალე მივაქციეთ ყურადღება ერთ მნიშვნელოვან გარემოებას: სემინარში ჩვენი ხელმძღვანელი ჩვენთან ერთად მუშაობდა.

მის წინ მაგიდაზე გადაშლილი „იოანეს და ეფთვიმეს ცხოვრების“ (მ. ჯანაშვილისეული გამოცემის) ეგზეგეზური ყურადღებას იქცეოდა ვრცელი, მელნით დაწერილი მარგინალიებით, ტექსტის სტრიქონები მრავალგან იყო ხაზგასმული, ხოლო გვერდის მინდვრები შენიშვნებით აჭრელებული; ასევე შენიშვნებით იყო გაუსებული „ხელმწიფის კარის გარიგებაც“ (ე. თაყაიშვილის გამოცემა). სემინარში მას კლამი ყოველთვის მონარჩევებული ჰქონდა, ხელახლად უნდა ეამდა ხაზს რომელიმე სტრიქონის მისთვის საინტერესო სიტყვას ან აზრს, უკეთ იმას, რასაც მხოლოდ ანლა აქცევდა ყურადღებას. ანდა ახალი დაკვირვება გაჰქონდა მინდორზე, სადაც შენიშვნების ტევა აღარ იყო. ასეთი მარგინალიებისაგან (და მრავალრიცხოვანი ბარათებისაგან) მის სიტოცხლში იქმნებოდა დიდი გამოკვლევები, გარდაცვალების შემდეგ კი აღდგენილ იქნა არაერთი ნაშრომი, სემინარში ი. ჯავახიშვილი ხშირად სდუმდა, მაგრამ განუწყვეტლივ ფიქრობდა და აზროვნებდა.

ამ დროს მწელი არ იყო იმის მიხედვრა, რას ან რატომ აქცევდა იგი ყურადღებას, რა მოვლენებს როგორ მნიშვნელობას ანიჭებდა საქართველოს ისტორიის ამა თუ იმ საკითხის გაშუქებისას.

ი. ჯავახიშვილი კონტექსტის ცნობების ანალიზს მარტივი ხერხებით გვაწყებინებდა და თანდათან ართულებდა მას. ჩვენგან იგი მოითხოვდა ტექსტში დამოწმებული სიტყვის ან ტერმინის ანალიზს, გვეკითხებოდა სიტყვის სადაურობაზე, მის ადრინდელ და გვიანდელ მნიშვნელობაზე, განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ძველქართული ლექსიკისა და ცნებების ცოდნას. ყოველივე ეს ჩვენთვის შედარებით ადვილი იყო. გაცილებით უფრო რთული იყო, მაგალითად, ეკლესიის სფეროში დემოკრატიული იდეების ფესვების გამორკვევა ანდა სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტების დახასიათება, ამ ინსტიტუტების ევოლუციის გამაპირობებელი პოლიტიკური, სოციალური და ეკონომიური მიზეზების აღნიშვნა. ამ შემთხვევაშიც მართებული თუ მცდარი აზრი ჩვენ უნდა გამოგვეთქვა.

ასე ნელ-ნელა. თანდათან, თითქმის შეუმჩნეველად ვიწაფებოდით ტექსტოლოგიურ და ისტორიულ-კრიტიკულ ანალიზში, ვეუფლებოდით სიტყვაზე ან ისტორიულ ფაქტზე დაკვირვების, ანალიზის და განზოგადების მეცნიერულ ხერხებს. ყველაფერი ეს მიზნად ისახავდა ასპირანტურაში დამოუკიდებელი მუშაობის უნარის განვითარებას. საამისოდ, როგორც უკვე აღვნიშნე, ხელმძღვანელი მრავალნაირ ხერხსა და საშუალებას მიმართავდა. ყოველ ახალ სემინარში რაღაც ახალი მომენტი ჩნდებოდა, რაც კიდევ უფრო აძლიერებდა და

ამდირებდა, როგორც ისტორიკოსები ამბობენ ხოლმე, ჩვენს „ტექნიკურ შე-
იარაღებას“.

ისტორიულ ფაქტზე დაკვირვების უნარის განმტკიცების მიზნით ი. ჭავ-
ხიშვილი ხშირად იყენებდა ეტიმოლოგიურ ძიებებს. ასპირანტი ვალდებული
იყო ეჩვენებინა კონტექსტში დამოწმებული ყოველი ახალი სიტყვის ან ტერ-
მინის (თუ ის წინა სემინარში გარჩეული არ იყო) ყველა შესაძლებელი მნი-
შენლობა, გაერჩია ის ეტიმოლოგიური და ისტორიული თვალსაზრისით. ჩვენ-
თვის ძნელი არ იყო (იმის გამო, რომ ინტენსიურად ვსწავლობდით ძველქარ-
თულს, სპარსულსა და სომხურს) ისეთი სიტყვების ეტიმოლოგიური ამოხსნა,
როგორცაა „ტომი“ (ნაწარმოებია სპარსულ „თომ“-იდან, ნიშნავს „თესლ“),
„გვარი“ (სპარსულად „გოპარ“ — „მარგალიტის თვალი“), „ნათესავით აზნაუ-
რი“ (სემინარებში ჩვენი ხელმძღვანელი დიდ ყურადღებას აქცევდა X—XV სს.
საქართველოს სოციალურ სტრუქტურას, სხვადასხვა საზოგადოებრივი ფენის
დახასიათებას, სოციალური ბრძოლის ეპიზოდებს...) და სხვ.

მაგრამ ხელმძღვანელი წაყითხული კონტექსტის შინაარსისა და ლექსიკი-
საგან სრულიად დამოუკიდებლად ვვისვამდა ისეთ კითხვებსაც (როგორც იმ
დროს ჩვენ გვეჩვენებოდა, განგებ და გარკვეული მიზნით), რომელზედაც პა-
სუხის გაცემა გვიძნელდებოდა ან არ შეგვეძლო. მხედველობაში მაქვს მრავა-
ლი სიტყვის ეტიმოლოგია (ზოგიერთი მათგანი შეტანილია ი. ჭავხიშვილის
დიდ მონოგრაფიულ გამოკვლევაში „კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნე-
ბისა და ნათესაობისათვის“).

აი, მაგალითად, არ გინდათ განმარტოთ „ფუტკრის“ ეტიმოლოგია?
„მერცხლის“? ანდა „ფაცხის“?

ჩვენ ვლუმდით, პაუზა დიდხანს გრძელდებოდა, ბატონი ივანე ასეთ დროს
ტუჩებს შორის ძლივს შესამჩნევ ღიმილს ჩაეცავდა ხოლმე (საოცარია, ხმა-
მალე გაცინებული ი. ჭავხიშვილი არასოდეს მინახავს, თუმცა მას სამი წლის
განმავლობაში სულ სხვადასხვა ვითარებაში ვხვდებოდით იმ საბედისწერო წუ-
თამდე), ხელში მომარჯვებულ კლამს მაგიდაზე დებდა და ლაპარაკს იწყებდა.
ამ მომენტიდან სემინარში აქტიური ჩვენი ხელმძღვანელი იყო.

მისი განმარტება მეცნიერულად ყოველთვის გამართული და დახვეწილი
იყო. მსჯელობის მიმდინარეობა კი ერთდროულად მრავალ კომპონენტს მოი-
ცავდა, ითვალისწინებდა ახსნისა და განმარტების ყველა შესაძლებლობას: ექვს,
ეარაულს, ჰიპოთეზას, დამაჯერებელ მტკიცებას. მის მსჯელობაში ნეგატიურიც
(მეცნიერებაა იმის აღმოჩენაც, რომ ამა თუ იმ ფაქტს ან მოვლენას ისტორია-
ში ადგილი არ ჰქონდა და არც შეიძლებოდა ჰქონოდა) ისევე მეცნიერული
იყო, როგორც პოზიტიური აზრი.

— ფუტკარი? ფუტკარი, — გვიხსნიდა ი. ჭავხიშვილი, — ტყ... ტყ... —
ტკბილი. — მერცხალი... მერცხალი. გაიხსენეთ, ყმაწვილებო, როგორ აქვს
მერცხალს კუდი შეკრილი, მოწნული. ცხ..., ცხ...; აქედანაა ნაწარმოები მერ-
ცხალი, აქედანვეა ნაწარმოები მეგრული „ფაცხაც“. ფაცხაც ხომ მოწნულ ნა-
გებობას ნიშნავს!

მალე დავრწმუნდი, რომ ი. ჭავხიშვილი სემინარში თავის თავს ამოწმებ-
და. ცოტა ხნის შემდეგ უნივერსიტეტის სააქტო დარბაზში წაკითხულ მოხსენ-
ებაში მან სწორედ დასახელებულ და მსგავს მაგალითებზე შეაჩერა ფართო
აუდიტორიის ყურადღება.

შეიძლება გავიზიაროთ ან არ გავიზიაროთ ამგვარი ახსნა-განმარტება (უფრო ხშირად ი. ჯავახიშვილს მოჰქონდა ისეთი ეტიმოლოგიები, რომელნიც არაერთარ ეპეს არ იწვევდნენ. მაგ., „ცოცხლის“ წარმოება „ცხელიდან“ და სხვ.), მაგრამ ათოთეული მათგანი მეცნიერული მსჯელობის აუცილებელ ელემენტს წარმოადგენდა.

მაგონდება სხვა მაგალითებიც: „ატამი“ — „ქათამი“ — ბუსუსიანი. „ხაშური“ — სპარს. „ხაქ.“ — ნაცარტუტა, მიწა, ნიადაგი, „შურ“ — მლაშე. აქედან „ხაქურ“ („მლაშე მიწა“). ქართულ ლინამდვილეში — „ხაშური“.

ი. ჯავახიშვილი მხედველობაში იღებდა ხაშურის ნიადაგის თავისებურებას, მის კლიმატურ პირობებს. მაგრამ შედგენილი სიტყვის ირანული წარმოშობის დასამტკიცებლად იგი სხვა საბუთებსაც იშველიებდა, სახელობრ, ირანული წარმოშობის ტოპონიმების არსებობას აღმ. საქართველოში: დარიალი (და სხვა მრავალი ირანული ტოპონიმი, რომელიც არც ი. ჯავახიშვილს და არც სხვას აღნიშნული არა აქვთ და რასაც ყველა მწყემსი ვეტყვით ჯერის გადასასვლელთან), „ხანდაკი“ (თხრილით შემოვლებული სიმაგრე) და სხვ. ასევე ირანულიდან მომდინარეობს: „რუ“ (ამჟამად ყველა მკვლევარი არ იზიარებს ამ სიტყვის ირანულ წარმოშობას), „ხვასტაგი“, „ხოდაბუნი“ და სხვ. ყოველივე ეს ირანულ ტომებთან და ხალხებთან ხანგრძლივი ისტორიული ურთიერთობის შედეგი იყო და, ამდენადვე, „ხაშურის“ ირანული სიტყვების ნიადაგზე ახსნას გარკვეული საფუძველი ენიჭებოდა.

ი. ჯავახიშვილი გვასწავლიდა. თუ როგორ შეიძლებოდა ერთი სიტყვის მრავალმხრივი ანალიზის საფუძველზე ისტორიული ფაქტის ან მოვლენის სხვადასხვა ვარიანტის მოცემა, ცალკეული სიტყვის თუ ტერმინის ყველა შესაძლებელი მნიშვნელობის დადგენა.

წყაროს შედარებით მარტივ „გარეგან კრიტიკასთან“ ერთად გვავარჯიშებდა უფრო რთული „შინაგანი კრიტიკის“ ხერხებისა და საშუალებების გამოყენებაში. ხელმძღვანელი ამის შესაბამისად ართულებდა დასმულ კითხვებს. მაგონდება ამის ერთ-ერთი ყველაზე მკაფიო მაგალითი: „იოანესა და ეფთვიმეს“ ცხოვრებაში დასახელებულია „სპანიის“ იბერია. ათონის ივერთა მონასტრის ბერებს ესპანეთში ქართველთა თანამონათესავენი ეგულებოდათ. ამ ქვეყნის მონახულება სწყუროდათ, იქითკენ მიილტვოდნენ (ამ ცნობას გავ. „კომუნისტში“ ვრცელი წერილი მიეძღვნა, როცა თბილისში ბასკი ფეხბურთელები თამაშობდნენ). ხელმძღვანელმა, რა თქმა უნდა, ამის ანალიზი მოგვთხოვა. ორი ალბანეთი, ორი იბერია კავკასიასა და ევროპაში — არ გინდათ ამის ახსნა, ამის განმარტება?! თან მან კიდევ უფრო გაართულა ჩვენი ამოცანა. „მოაქცეთ ყურადღება. — გვეუბნებოდა იგი, — ერთმანეთთან მსგავსებას ამჟღავნებენ რეინი, რონა და რიონი. ამ მდინარეების სახელები ერთი ძირიდან წარმომდგარია ჩანან. რატომ? როგორ? რანაირად?“. მართლაც, რატომ, როგორ? რანაირად?

მეტისმეტად რთული კითხვები იყო დასმული, მაგრამ ამავე დროს გასალებიც იყო მოცემული. ჩვენ გაგვახსენდა ი. ჯავახიშვილის მიგრაციის თეორია ამ თეორიის მიხედვით ქართველური ტომები სამხრეთის შორეული ქვეყნებიდან არიან წამოსულნი და კავკასიის ტერიტორიაზე დამკვიდრებულნი (არქეოლოგიური აღმოჩენების შედეგად ეს თეორია ავტოქთონური თეორიით შეიცვალა, ოღონდ ქართველ ტომთა განფენილობა სამხრეთში კვლავ დარჩა). მიგრაცია, ეუკვირდებოდით და ეფიქრობდით ჩვენ, შეიძლებოდა მომხდარიყო არა მარტო ჩრდილო-აღმოსავლეთით, არამედ ჩრდილო-დასავლეთითაც. ერთი სიტყ-

ვით, დიდი ტომობრივი გავრთიანების ნამსხვრევები შეიძლებოდა აღმოჩენილიყო ევროპაშიც და კავკასიაშიც. თამამი ჰიპოთეზაა? ჰო, მართალია, მაგრამ რა ვუყოთ ბასკებს? ეტრუსკებს? წინაბერძნულ მოსახლეობას? თავიანთი ენობრივი და კულტურული თავისებურებებით ისინი ხომ არაფრით არ არიან დაკავშირებული „კლასიკურ“ ევროპასთან? ზოგჯერ ამგვარი ორწერტილებით და კოთხვის ნიშნებით მიმდინარეობდა მსჯელობა სემინარში. მისახედრს, უკეთ—გასაღებს მაინც ხელმძღვანელის მიერ მარჯვედ დასმული კითხვები იძლეოდა. ასე თანდათან ვეუფლებოდით საკითხის დასმისა და გაშუქების, დასაბუთებისა და მტკიცების ელემენტებს.

თუ რამდენად მრავალმხრივი იყო ი. ჭავჭავაძის სემინარები, შემიძლია ერთი მაგალითი კიდევ დაეხსახელო. პაგიოგრაფიული ძეგლების ერთი ყველაზე დიდი და უდავო ღირსება ის არის, რომ მათში მრავალგანაა აღბეჭდილი ყოველდღიური ცხოვრების და ადამიანთა ურთიერთობის ამსახველი დეტალები. რელიგიურ აღტყინებას ყველგან ენაცვლება სავსებით მიწიერი ამბებიც. ლაპარაკია იქ სხვადასხვა სნეულებაზეც. ხშირად არის დასახელებული თითოეული სნეულების სახელწოდება. ზოგჯერ კი საკმაოდ დაწვრილებითაა აღწერილი ავადმყოფობის მიმდინარეობა. განკურნების პროცესი, გამოჯანმრთელება, რადგან პაგიოგრაფები ყოველივე ამას სასწაულებს უკავშირებდნენ. განსაკუთრებით ბევრი ადამიანი იყო განკურნებული ღვთისმშობლის მიერ. ი. ჭავჭავაძის კონტექსტის არც ერთ სიტყვას, არც ერთ ტერმინს, არც ერთ დეტალს უყურადღებოდ არ ტოვებდა: გვეკითხებოდა ტექსტში დასახელებული სნეულების შესახებაც. ჩვენ, რა თქმა უნდა, ვდუმდით, ოღონდ ძიებისა და დაფიქრების გამომეტყველებით (ვიცოდით, რომ ესეც ასპირანტებთან მუშაობის ერთგვარი მეცნიერული ხერხი იყო, თვით საგნის არცოდნას მნიშვნელობა ენიჭებოდა. თუკი იგი დაფიქრებას იწვევდა და დაკვირვების უნარს აძლიერებდა). ხანგრძლივ დუმილს ისევ ხელმძღვანელი არღვევდა (მუდამ მოოცებად მისი მოთხინება), ლაპარაკს იწყებდა და ყველა დაეხმობებდა გვიხანიათებდა.

პაგიოგრაფიული ძეგლებში უფრო ხშირად ლაპარაკია ნერვულ დაავადებებზე საინტერესო ტერმინოლოგიით (ასეთ დროს ი. ჭავჭავაძის ანალოგიას ავლებდა წაითხულსა და ცხოვრებაში მომხდარ ფაქტს შორის. ასე, მაგალითად, მან გაიხსენა ერთი თავისი ნაცნობი მანდილიანანი, რომელსაც მოეჩვენა, რომ ლუკმის ვადაყლაპვა აღარ შეეძლო. ეს მას გააკეთებინეს უბრალო წყლით, რომელშიც რაღაც ნარევი იყო გარეული და წამლის სუნი ასდიოდა). საინტერესოდ ახსნა ი. ჭავჭავაძის ეფთვიმეს ავადმყოფობა, ენაჩავარდნილი ბავშვის ამეტყველება სიზმარში გამოცხადებული ღვთისმშობლის მიერ (ტექსტში ხაზგასმულია დაბერძნებული ყრმის ქართულად ალაპარაკება).

— არც თამარ მეფის სნეულების ამბავი იცით? — გვეითხა ერთხელ. თამარის ერთ-ერთ ისტორიკოსს საკმაოდ დაწვრილებით აქვს აღწერილი ღვთისმშობლის სნეულება, მიმდინარეობა, თანდათან გაუარესება, ადგილსამყოფელის ხშირი გამოცვლა, როგორც ჩანს „ჰაერის გამოცვლის“ მიზნით, უფრო მეტად მთის შედარებით ზომიერ ზოლში დასადგურება, მკურნალთა სრული უმწეობა და მახლობელთა სასოწარკვეთილება. რაც ენაზე მოგვადგა, ყველაფერი ვთქვი (მე ქსანზე აკიდებული ციებად გაიხსენე და ტუბდისპანსერში გატარებულ რამდენიმე დღეც).

ივანე ჭავჭავაძის განმარტებისათვის მოემზადა. დიდხანს ლაპარაკობდა. შეეატყუო. რომ მედიცინაზე ლაპარაკი უყვარდა. ჩვენ ისიც გვერინდა გაგონი-

ლი, რომ იგი თვალყურს ადევნებდა სამედიცინო ლიტერატურას. გინეკოლოგიური მონაცემები კი „ქართველი ერის ისტორიაში“ ჰქონდა გამოყენებული ქართველ მეფეთა ზეობის წლების დასადგენად (მითითებულია, დასაბუთების მიზნით, გინეკოლოგიური გამოკვლევა გერმანულ ენაზე). ინტერესით ვისმენდით. ი. ჯავახიშვილი ლაპარაკობდა არა როგორც ისტორიკოსი, არამედ როგორც მკურნალი. მან ისტორიკოსის აღწერილობის მიხედვით ისევე დაუსვა დიაგნოზი თამარ მეფის სნეულებას, როგორც ექიმები დიაგნოზს უსვავენ ვენლასკისის პორტრეტების პერსონაჟებს. საშუაბაროდ, ყველა დეტალი აღარ მახსენდება, არ მინდა შეცდომა დავუშვა და ი. ჯავახიშვილს მივაწერო ის, რაც მას არ ჰქონდა ნათქვამი (თუ არ ვცდები, იგი გამოიციხავდა „კლექის“ ფართოდ გავრცელებას ძველ დროსა და შუა საუკუნეებში). ეს მე ვერ გავიხსენე მაშინაც, როცა „ქართული მედიცინის ისტორიის“ მრავალტომეულის შედგენასა და რედაქტირებაში ვმონაწილეობდი, როგორც სარედაქციო კოლეგიის წევრი.

დიდ ყურადღებას აქცევდა ი. ჯავახიშვილი ქრონოლოგიის ცოდნასაც. თუ კონტექსტის შინაარსი ამას მოითხოვდა, ჩვენ უნდა დაგვეთარიღებინა X—XIV სს. საქართველოს ისტორიის ყველა ღირსშესანიშნავი მოვლენა, ზოგჯერ კი ერთი შეხედვით თვით უმნიშვნელო ფაქტიც კი: უნდა გვეცოდნოდა ვინ როდის, რა დროიდან რა დრომდე მოღვაწეობდა. ყველაფერი ეს ახლენდა ჩვენი ცოდნის მობილიზებას, გვიმტკიცებდა მეხსიერებას.

საოცარი ის იყო, რომ ჩვენი ხელმძღვანელი არასოდეს არ გვეკითხებოდა X საუკუნემდელი და XIV ს-ის ნომდევნო პერიოდის საქართველოს ისტორიის არც ერთ თარიღს, არც ერთ ფაქტს. ისეთი შთაბეჭდილება გვრჩებოდა, რომ მისთვის არ არსებობდა X საუკუნემდელი და XIV ს-ის შემდგომი საქართველოს ისტორია. მალე მივხვდით, თუ რატომ აკეთებდა ამას ასე ჩვენი ხელმძღვანელი. უსიტყვოდ. ყოველგვარი დიდაქტიკის გარეშე გაგვაგებინა, რომ ჩვენ მისგან სრულად დამოუკიდებლად უნდა გვემუშავნა ადრინდელი და გვიანდელი საქართველოს ისტორიის საკითხებზე ისევე, როგორც ჩვენ მის სემინარებში X—XIV სს. საქართველოს ისტორიის საკითხებზე ვმუშაობდით (მხოლოდ ერთხელ, ეტყობა თეატრალური სპექტაკლების გავლენით, გაკადნიერდით და ჩვენს ხელმძღვანელს ვსთხოვეთ გამოეთქვა თავისი აზრი გიორგი სააკაძის პიროვნებასა და მოღვაწეობაზე. მოკლედ მოგვიპირა: „ვერც კარგს ვიტყვი, ვერც ავსა“ და ისევე X—XIV სს. საქართველოს ისტორიის საკითხებს მიუბრუნდა. მაგრამ ამ მოკლე ფრაზასაც, ალბათ დამეთანხმებით, კარგი გაკვეთილის მნიშვნელობა ჰქონდა).

ერთი სიტყვით, ი. ჯავახიშვილი ჩვენს ყურადღებას აჩერებდა X—XIV სს. საქართველოს ისტორიის ყველა თვალსაჩინო და საყურადღებო დეტალზე, ფაქტზე, ეპიზოდზე, მოვლენაზე. უყურადღებოდ არ ტოვებდა არც მსხვილმანს, არც წვრილმანს. ყველაფერი საინტერესო იყო მისთვის როგორც ისტორიკოსისათვის.

განსაკუთრებით უყვარდა ექსკურსები ქართული კულტურის ისტორიის სფეროში (შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სწორედ ამ დროს იგი ინტენსიურად მუშაობდა მატერიალური კულტურის ისტორიის საკითხებზე და სემინარში თავის დაკვირვებებს ერთხელ კიდევ ამოწმებდა).

როცა დასამუშავებელ კონტექსტში შეგვხვდა სიტყვა „საცვალი“, მან ამაზე ხანგრძლივად შეაჩერა ჩვენი ყურადღება. „საცვლის“ დამოწმება ძველ სა-

ქართველოში იმას ნიშნავდა, რომ იმდროინდელი ქართველები (ყოველ შემთხვევაში პრივილეგირებული ზედაფენა) ხშირად იცვლიდნენ თეატრულს. ეს გარემოება თვითონ სიტყვაში ცხადად იყო აღბეჭდილი — „საცვალი“. ასეთსავე მნიშვნელობას ანიჭებდა სემინარის ხელმძღვანელი ტექსტებში დამოწმებულ ჩანგალს, სკამს და მისთანებს (ძალიან გვიან, XVIII ს-ის პირველ ნახევარში ვახუშტი ბაგრატიონს ქართული კულტურის დაქვეითებად მიაჩნდა ის, რომ მისი დროინდელი ქართველები „ხელითა სკამდიან“ და სკამებზე კი აღარ ისხდნენ, არამედ ტახტზე იყვნენ ფეხმოკეცილნი). საცვალიც, ჩანგალიც და სკამიც ქართული კულტურის მაღალ დონეს მეტყველებს. მათზე ყურადღების გამახვილება ორგანულად უკავშირდებოდა ქართული კულტურის მნიშვნელოვან, მანამდე წეუსწავლელ საკითხებს (მათი უმრავლესობა დამუშავებული აღმოჩნდა ი. ჭავჭავაძის „ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიაში“, რომელიც მკვლევრის გარდაცვალების შემდეგ გამოქვეყნდა) და მათი დასახელება მიზნად არ ისახავდა მხოლოდ დაკვირვებასა და ანალიზის სხვადასხვა ხერხში გაწაფვას.

შეცნიერებაში ახლაც დიდი კამათი მიმდინარეობს იმის თაობაზე, თუ ვინ შექმნა „საპონი“ — დასავლეთმა თუ აღმოსავლეთმა (ესეც პირველად სემინარში გაეცგე). გერმანელები თავგამოდებით აპტკიცებენ, რომ რაკი მათი წინაპრები გრძელი თეთრი ხალათებით იყვნენ შემოსილი (სწრაფად რომ ქუქუციანდებოდა), „საპონი“ სწორედ მათ უნდა შემოეღოთ და გაეცრცელებინათ. მაგრამ არც აღმოსავლეთის ხალხები თმობენ ამაში პირველობას. „საპონ“ ყველა აღმოსავლურ ენაში არის დამოწმებული და, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთიდან არის ჩვენში შემოსული და დამკვიდრებული.

კულტურის თვალსაზრისით X—XII საუკუნეებში აღმოსავლეთი გაცილებით მაღლა იდგა დასავლეთზე. კ. მარქსი ღრმად დარწმუნებული იყო, როცა ამბობდა, რომ ევროპელმა ჭეაროსნებმა ხელის ბანა აღმოსავლეთში ისწავლეს.

სემინარში მივიწყებული არ იყო არც ქართული ხელოვნების ისტორიის ნომენტები. მაგონდება, ერთ საათზე მეტი დასკირდა ეკლესიის ნაწილების აღმნიშვნელი სახელების ჩაწერას. მანამდე ჩაწერილი გვქონდა ქართული მონასტრების ჰამეტურნეო ნაგებობათა კომპლექსის ყველა დამახასიათებელი კომპონენტი. ვიწერდით იმას, რაც ასე ხშირად გვხვდება ქართული ხელოვნების ისტორიკოსთა ნაშრომებში და ურომლისოდაც ძნელია გავერკვეთ ქართული ხუროთმოძღვრების თავისებურებებში. ძალიან დიდხანს ეს სემინარული ჩანაწერი ზეპირად მასსოვდა და ვიყენებდი კიდევ, როცა სამეცნიერო ექსპედიციაში ვმონაწილეობდი. 1946 წელა სიძველეთა დაცვის კომიტეტის ექსპედიციამ კახეთში, შილდის ჩრდილოეთით ტყეში შესანიშნავი ტაძრის ნანგრევები აღმოაჩინა. ერთმა შილდელმა ბიჭმა მას ბარცანა უწოდა. არ გავკვირვებია ბარცანას დათარიღება — IX საუკუნის ძეგლად მივიჩნიეთ. სემინარული ჩანაწერები დიდ დახმარებას მიწევდნენ, როცა გრემს, ნეკრესს, იოანე ნათლისმცემლის (საბუეს ზემოთ, ყადორის გადასასვლელთან) და აღდგომის ტაძრებზე ვეცხოვროდით და ესწავლებოდით.

ი. ჭავჭავაძის გვისახელებდა და გვიხასიათებდა ქართული ხელოვნების საუკეთესო ნიმუშებს. ემოციების ადამიანის შთაბეჭდილებას არ ტოვებდა, მაგრამ კარგად მაგონდება როგორი მღელვარებით, როგორი აღტაცებით ლაპარაკობდა ყინწვის ანგელოზზე. „რა მოძრაობაა, რა მოძრაობაა, — ამბობდა იგი და ისედაც ნათელი სახე კიდევ უფრო უნათლებოდა, — სავრცეში დაშვებული და ფრთებგაშლილი ანგელოზისა და როგორ გაშვებული გამოიყურებიან ფრ-

გურები ჩვენი დროის მხატვრების ტილოებზე. რა სამწუხაროა, რა სამწუხარო. ნიშნები კი წინ აქვთ“. მისი ნათქვამიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ იგი თანამედროვე ქართული მხატვრობის მდგომარეობასაც ადევნებდა თვალს. ყინწვისის ანგელოზზე საუბრის საბაზი გახდა „უხორცოს“ განმარტება. „უხორცო“ ძველ ქართულ ტექსტებში ანგელოზს ნიშნავს.

„ხელმწიფის კარის გარიგება“ თავისი ფორმით, შინაარსით და ლექსიკით არსებითად განსხვავდებოდა ჰაგიოგრაფიული ძეგლებისაგან. ამის მიხედვით შეიკვალა ჩვენი მუშაობის ხასიათიც. რა თქმა უნდა, კონტექსტზე დაკვირვების ხერხები ძველი დარჩა, მაგრამ სრულიად ახლებური იყო კონტექსტის შინაარსის ინტერპრეტაცია. ჩვენ ი. ჯავახიშვილის ხელმძღვანელობით ვსწავლობდით საქართველოს ფეოდალური მონარქიის „კონსტიტუციას“, სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტებს. ერთი სიტყვის თუ ტერმინის ან ინსტიტუტის ყოველმხრივი ანალიზი ზოგჯერ ნამდვილი გამოკვლევის სახეს იღებდა (ამგვარი ანალიზის მეთოდები მე გამოყენებული მაქვს რინდის, ჭიბრის, ფუშთუქუს, მელიქის, საულარის და სხვ. მნიშვნელობის დადგენისას, როცა სოციალურ და აგრარულ ურთიერთობათა საკითხებს ვარკვევდი). მთავარი ყურადღება მაინც „ხელმწიფის კარის გარიგების“ თავდაპირველი ტექსტის აღდგენის ცდებს ექცეოდა. სწორედ ასეთ მომენტებში ჩვენი ხელმძღვანელი ჩვენთან ერთად ინტენსიურად მუშაობდა.

„ხელმწიფის კარის გარიგებამ“ ჩვენამდე დაზიანებული სახით მოაღწია. ქართული სახელმწიფო სამართლის ეს შესანიშნავი ძეგლი ქართლის რომელიღაც სოფელში დიასახლისმა ცოცხს გამოაყოლა და პირდაპირ ხელეში მიუგო, რა ე. თაყაიშვილს. ეს იყო ნამდვილი აღმოჩენა! „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ისტორიული, იურიდიული და ეკონომიური მნიშვნელობა აანოზომილია. სამწუხაროდ. მას აკლია ფურცლები, ზოგან ფურცლებს გვერდები აქვს შემოგლეჯილი. ალაგ-ალაგ კი მხოლოდ რამდენიმე სტრიქონია გადარჩენილი. მიუხედავად ამისა. მთლიანად მთელი ხელნაწერი საქმაოდ სრულ შთაბეჭდილებას ტოვებს. ეს აადვილებს მის აღდგენას. რაკი ძველ ქართულში საქმაოდ გაწაფული ვიყავით. მთავარი ყურადღება გაერთიანებული საქართველოს სახელმწიფო ინსტიტუტებს ექცეოდა. საამისოდ მიემართავდით როგორც დოკუმენტურ, ისე ნარატულ წყაროებს. დოკუმენტები შეზღუდული რაოდენობით არსებობდა, ამიტომ სათანადო ცნობები უმთავრესად საისტორიო თხზულებებიდან გამოგვიკონდა (თაპარის ისტორიკოსები, გამათალმწერელი...).

ი. ჯავახიშვილის სემინარში პირველად გავიგე ისიც, რომ ქართული გვარების „შეიღო“ დამთავრება მხოლოდ XIII ს. წესდება და ამ დროიდან ფართოდ ვრცელდება მთელ საქართველოში. ამ ფაქტის ცოდნას მნიშვნელობა აქვს იმ ფეოდალური „სახლების“ ისტორიის გასათვალისწინებლად, რომელთაც XV ს-ის დამლევს საქართველო პოლიტიკურ დაშლილობამდე მიიყვანეს.

ზემო აღნიშნული მაგალითების მიხედვით მკითხველმა ადვილად შეიძლება წარმოიდგინოს, თუ რამდენად დამძლეული უნდა ყოფილიყო ჩვენი სემინარები. ორი საათის განმავლობაში დამძლეული ვისხედით. ჩვენი ყურადღება უპირველესად იყო კონცენტრირებული იმ დროსაც კი, როცა მე და ავთანდილი კონტექსტის შინაარსის ანალიზში ერთმანეთს ვენაცვლებოდით. სწორედ ამ დროს ი. ჯავახიშვილი მიმართავდა გამოცდილი პედაგოგებისათვის ცნობილ ხერხს: იწყებოდა შესვენების მომენტები. ეს შესვენება არა ნაკლებ შინაარსიანი იყო. ვიდრე თვით სემინარი და ანალიზი. თუმცა იმ დროსაც და შემდეგ-

გაც მე ისე მეჩვენებოდა, რომ „შესვენების მომენტები“ სემინარის ორგანულ მის შემადგენელ და მისგან განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა.

თავისი პირადი ცხოვრების შესახებ ი. ჭავჭავაძე იშვიათად გვიამბობდა რასმე (მაგონდება, ერთხელ დაწვრილებით მოგვიყვანა, თუ როგორ დაეწყო კუქის ტკივილები ერთ საკონდიტროში სახელდახელოდ დანაყრების შემდეგ). უფრო სშირად გველაპარაკებოდა თავის მეცნიერულ შეხვედრებზე, კოლეგებთან ურთიერთობის ზოგიერთ საინტერესო ფაქტზე.

სამი წლის განმავლობაში მას ყოველკვირა სისტემატურად ვხვდებოდი და არ მასსოვს ვინმე აუგად მოხსენიებინო ან გაეკიცხოს, მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთი მის წინააღმდეგ ისეთ რეცენზიებს ბეჭდავდა, რომელთა ტონი ბერს ალბათ წონასწორობას დააყარავინებდა. მხოლოდ ერთხელ გაისმა მის ნათქვამში საყვედურის მსგავსი რამ ერთი თავისი ყოფილი მოწაუის მისამართით.

1916—1917 წწ. თურქეთის ფრონტი გაირღვა და თბილისს თურქთა ჭარის შემოჭრის საფრთხე შეექმნა. დაიწყო არქივის, ყველაზე მნიშვნელოვანი დოკუმენტების ევაკუაცია ჩრდილოეთ კავკასიაში, ქალაქ გეორგიევსკში. მათ შორის იყო XII ს-ის ქართული სიგელებიც. სამოქალაქო ომის მსვლელობაში ყველა სიგელი, რა თქმა უნდა დედნები, სამუდამოდ დაიღუპა. ვაღარჩა მხოლოდ მათი ერთი ნაწილის ფოტოპირები. ეს ფოტოპირები ი. ჭავჭავაძის მისმა მოწაფემ საჩუქრად მიართვა, მაგრამ სულ მალე კაცი მიუგზავნა და მართებული ფოტოპირების უკან დაბრუნება მოსთხოვა. ბატონმა ივანემ, როცა ამას გვიამბობდა, ხელები გაკვირვებით გაშალა და წარმოთქვა: „პირველად გავიგე, რომ საქართველოში ნობათს უკან თხოულობდნენ“. ეს იყო და ეს.

საყვედური სხვის მიმართ, ვინმეს აუგად მოხსენიება ან გაეკიცხვა, როგორც უკვე ვთქვი, ჩვენი მისგან არასოდეს არ გავგივარნია. რა თქმა უნდა, აუგონან და გაეკიცხვასთან არათფარი ჰქონდა საერთო იმას, რომ ი. ჭავჭავაძის ზოგი მეცნიერის აზრს არ ეთანხმებოდა და საკუთარი მოსაზრებების დასაბუთებას გულმოდგინედ ცდილობდა.

როგორც წუღან ვთქვი, ჩვენი ხელმძღვანელი თავის შესახებ თათქმის არაფერს ლაპარაკობდა. ერთხელ კონტექსტში ყურძნის ერთი განთქმული ჩიში აღმოჩნდა. ამას დაუყოვნებლივ მოჰყვა საქმაოდ ვრცელი ექსკურსი საქართველოში მევენახეობისა და მეღვინეობის ისტორიიდან. ბატონ ივანეს ეკონებ ჩვენი პასუხები მოეწონა, გავიღიმა და გეითხრა: „იცი, ყმაწვილებო, მე ჭერ ღვინის ერთი წვეთიც არ დამიღვია“. ტუჩის ბაგეებში თავისი ძლივს შესამჩნევი ღიმილი ჩაეცა და რატომღაც თვალი გრაგოლ წერეთლისაკენ გააპარა. საშინლად გავივიკირდა. ამას ამბობდა კაცი, რომელსაც ყურძნის ასნაირი ჩიში ჰქონდა შესწავლილი, ყველა მათგანის სახელი გამორკვეული, თვისება და ღირსება დადგენილი, ხოლო მეღვინეობის განსაკუთრებული ადგილი ძველი საქართველოს ეკონომიურ ცხოვრებაში — დაწვრილებით აღწერილი (მე პირველად ი. ჭავჭავაძის სემინარში გავიგე „ბოლოლოს“, როგორც კვების ერთ-ერთი მთავარი რაციონის, მნიშვნელობა მოსახლეობის ფართო ფენებისათვის საქართველოს სამეურნეო დაქვეითების პერიოდში).

ზოგჯერ ბატონი ივანე ლაპარაკობდა თავისი მეცნიერული მუშაობის წარსულზეც და მომავლის განზრახვებზეც.

ერთხელ სემინარში, მორიგი „შესვენების“ დროს, მან გეითხრა, რომ იგი დიდი ხანა აღარ მუშაობს საქართველოს პოლიტიკური ისტორიის საკითხებზე.

მასთანადე, მას თავისი „ქართველი ერის ისტორიის“ ხუთი ტომი უნდა დაესრულებინა 20-იანი წლების დამდეგს, რადგან შემდეგ იგი ინტენსიურად მუშაობდა მხოლოდ ქართული სამართლის, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის, ქართველი ერის მატერიალური კულტურის და ქართული მუსიკის ისტორიის საკითხებზე, თუმცა ამასთან ერთად ისიც უნდა ითქვას, რომ ზოგიერთი მერმინდელი გამოკვლევა მას წარმოდგენილი ჰქონდა როგორც „ქართველი ერის ისტორიის“ შესავალი.

საკმაოდ ვრცლად დავიხსენიათ ი. ჯავახიშვილმა თავისი „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“. სემინარში მისგან ჩვენ გავიგეთ, რომ „საქართველოს ეკონომიური ისტორია“ დაწერა მას ხუთ ტომად აქვს განზრახული. ჩვენი სემინარული მუშაობის დროს, ე. ი. 1937—1940 წლებში, გამოქვეყნებულ იყო „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ პირველი ორი ტომი. ი. ჯავახიშვილის ლაპარაკიდან ჩანდა, რომ იგიაპირებდა დანარჩენი ტომების გამოქვეყნებას. ისიც გვითხრა, თუ რომელი ტომი საქართველოს ეკონომიური ისტორიის რა საკითხისათვის იყო გაშიზნული. ერთ-ერთი ტომი მთლიანად ეთმობოდა ქალაქებს და საქალაქო ცხოვრებას. დანარჩენი ტომების შინაარსი, სამწუხაროდ, კარგად არ მახსენდება (ალბათ — გადასახადები და სავადასახადო სისტემა). ი. ჯავახიშვილის არქივში „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის“ III, IV და V ტომები დასრულებული სახით არ აღმოჩნდა. სამაგიეროდ დიდი რაოდენობით იყო იქ დაცული საქართველოს ეკონომიური ისტორიის მასალები. ამ მასალების რამდენიმე წიგნი უკვე გამოქვეყნდა, დანარჩენი კი მზადდება გამოსაცემად.

ერთ-ერთ სემინარში ი. ჯავახიშვილმა ძალიან საინტერესო ცნობა მოგვაცოლა.

ამის გამო მან ლაპარაკი დაიწყო თურქული წარმოშობის სიტყვა „იარაღ-თან“ დაკავშირებით. XIII ს-ში თურქულმა „იარაღმა“ შეცვალა ქართული „ქურქული“ და მტკიცედ დამკვიდრდა ქართულ ლექსიკაში. ამიერიდან რას არ ეწოდებოდა „იარაღი“ — „საომარი იარაღიდან“ დაწყებული და „აბანოს იარაღით“ გათავებული.

ი. ჯავახიშვილმა ჩვენი ყურადღება მიიქცია იმაზე, რომ XIII—XIV საუკუნიდან მოყოლებული თურქული ტერმინოლოგია საქართველოშიც (ისევე როგორც კავკასიისა და წინა აზიის მრავალ ქვეყანაში) ფართოდ ვრცელდება, მაშინ როდესაც წინარე საუკუნეების ქართულ ტექსტებში. მათ შორის „ვეფხისტყაოსანში“, თურქული წარმოშობის სიტყვა თითზე ჩამოითვლება. ამას მოჰყვა საუბარი საქართველოს თურქულ სამყაროსთან ურთიერთობის თავისებურების თაობაზე, კერძოდ აღნიშნა საქართველოს ოსმალეთთან დამოკიდებულების პოლიტიკური ფორმები და ერთ-ერთ, ყველაზე მძიმე ფორმის ნიმუშად დაასახელა „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“. ეს „დავთარი“ უშუალოდ და ორგანულად დაუკავშირა მან სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს გაოსმალების ცდებს.

ყოველივე ამას ი. ჯავახიშვილმა დასძინა: „იციო, ყმაწვილებო, მე სპარსულად მაქვს ისეთივე „დავთარი“. როგორც თურქულად დაწერილი „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი“ გახლავით“. — ეს ცნობა მეტად საყურადღებო და მნიშვნელოვანი იყო. მკარამ რალაცნაირად ამოვარდა ჩემი მეხსიერებიდან. დიდი ხნის შემდეგ, როცა მე ინტენსიურად ვმუშაობდი სპარსულ და თურქულ დოკუმენტებზე, გამახსენდა ბატონ ივანეს ნათქვამი მის ხელნაწერებში დაცუ-

ლი სპარსული დავთრის შესახებ. დავტრიალდი, მაგრამ როგორ დავტრიალდი. სად არ მივიციტხ-მოვიციტხე, ვინ არ შეეაწუხე, ვის არ ვვითხე. არ გამომჩინა არც ერთი ქართველი ორიენტალისტი და სპარსულის მკოდნე. შეეაწუხე ი. ჭავჭავიძის ასული ქალბატონი ნათელა, რომელიც თავის მამის სახელობის კაბინეტს ჭერ საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში განაგებდა, ახლა კი სელნაწერთა ინსტიტუტში განაგებს, მაგრამ სპარსულ დავთარს ვერსად მივაგენით. ის ი. ჭავჭავიძის არქივში არ აღმოჩნდა. ასე მიეფარა თვალს საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წყაროთაგანი, რომელშიაც პოლიტიკური, სოციალური და ეკონომიური ხასიათის ისეთივე ცნობები უნდა ყოფილიყო, როგორც ასე უხვადაა დაცული „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“.

ვინ დაკარგა სპარსული დავთარი? სად დაიკარგა? ვის ჩაუვარდა ხელთ? დღემდე არაფერი ვიცით. რა უფლება გვაქვს ვეჭვო ქვეშ დავაყენოთ ის, რაც ი. ჭავჭავიძელმა სემინარში თავის ასპირანტებს უთხრა? ამიტომ იყო, რომ ჩემს გამოკვლევებში მაინც გამოვიყენე ჩემი მასწავლებლის ეს ცნობა.

სპარსეთშიც ისევე აღგენდნენ ხალხისა და ქვეყნის აღწერის დავთრებს, როგორც ამას ოსმალეთში აღგენდნენ (სპარსულად არის შედგენილი, მაგალითად, უზუნ-ჰასანის დროინდელი დავთარი). ოღონდ თუ თურქულმა დავთრებმა საქმაოდ დიდი რაოდენობით მოაღწიეს (გურჯისტანის, ბალქანეთის, აღმ. ევროპის დავთრები...), XVI—XVIII სს. ამგვარივე დავთრები სპარსულად ჭერჯერობით აღმოჩენილი არ არის. მით უფრო დააანანია იმის დაკარგვა, რაც თავის სემინარში ი. ჭავჭავიძელმა დაასახელა.

ასეთი დავთარი საქართველოში არ შეიძლებოდა შეედგინათ ქართველი მეფის ირანის შაჰზე ვასალური დამოკიდებულების ან. მით უმეტეს, დამოუკიდებელი მდგომარეობის პირობებში. ხალხი და ქვეყანა აღიწერებოდა მხოლოდ დამოკიდებულების ისეთი პოლიტიკური ფორმის დროს, როდესაც ქვეყანას მეფის მავთრ ირანის მოხელე განაგებდა. თუნდაც ეს მოხელე ბაგრატიონთა დინასტიიდან ყოფილიყო. XVI—XVIII სს. მანძილზე ასეთი ვითარება აღმოსავლეთ საქართველოში ორჯერ იყო: 1562—1577 წლებში (დათ-ხანის დროს) და 1735—1749 წლებში (ციხილბაშობის დროს). ორჯერვე სპარსეთის მოხელეებს ხალხი და ქვეყანა უნდა აღწერათ. ასეთი აღწერის ფაქტს 1735—1749 წლებში გვიდასტურებს პაპუნა ორბელიანი, რომლის „ისტორიაში“ პირდაპირ არის ნათქვამი, თუ როგორ „დაწერეს“ ქვეყანა სპარსეთის შაჰის მუშეიზებმა.

რაკი ქვეყანა „დაწერილი“ იყო. ცხადია, არსებობდა მასი სპარსული ტექსტიც. მაგრამ რომელი ტექსტი იყო ი. ჭავჭავიძის ხელთ? პირველი თუ მეორე „ციხილბაშობის“ დროინდელი? რა თქმა უნდა, ორივე ერთნაირად საინტერესო იქნებოდა ჩვენთვის, ერთნაირად ძვირფასი საქართველოს პოლიტიკური და ეკონომიური ისტორიისათვის. თუმცა პირველი „ციხილბაშობის“ (1562—1577 წწ.) და მეორე „ციხილბაშობის“ (1735—1749 წწ.) ახლო ხანისათვის ორი თურქული დავთარი მოგვეპოვება, ერთის შინაარსი მხოლოდ სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორიას მოიცავს, მეორე კი აღმოსავლეთ საქართველოსას (ძირითადად ქართლს), მის მოსახლეობას, მეურნეობის დარგებს და გადასახადების რაოდენობას ცალკეული ქალაქებისა და სოფლების მიხედვით.

არ ვიცი კიდევ რა ვთქვა, ჩვენი სემინარული მუშაობის კიდევ რომელი მაგალითი დავასახელო. კარგად ვგრძნობ, რომ ზემოთ დიდი და დაძაბული მუშაობის მხოლოდ რამდენიმე ფურცელი წარმოვადგინე; თან სულ იმას ეცდო-

ლობდი, არაფერი მიმემატებინა იმისათვის, რაც ი. ჯავახიშვილის ასპირანტებთან სემინარული მუშაობის დროს ხდებოდა. მოკლებით კი ბევრი რამ მოვაკელი. დაუსრულებლივ შემეძლო მომეტანა წყაროს ცნობაზე და კონტექსტის შინაარსზე დაკვირვების სხვადასხვა, გარკვეული სიტუაციისა და ცნების დადგენის მიზნით გამოყენებული ხერხები, რომელთა დაუფლებაში ხელმძღვანელი მოთმინებით გვევარჯიშებდა (მაგალითად, „საუბრის“ წარმოშობა „უბნიდან“, „ლაპარაკის“ — „რაპარაკიდან“ (სირიულში მოედანს ნიშნავს) და სხვა მრავალი; ამნაირი მაგალითები ან ქალაქის გარეგანი სახის აღდგენას უკავშირდებოდა, ანდა ქალაქის როლისა და მნიშვნელობის ჩვენებას). ქართული მასალების გარდა ხელმძღვანელი მიმართავდა ბერძნულ, სომხურ, სირიულ, სპარსულ და არაბულ მასალებს და ჩვენგანაც მოითხოვდა ამ ენების ცოდნას, მათ შესწავლას. უამისოდ წარმოუდგენელი იყო ძველი და შუა საუკუნეების საქართველოს ისტორიაში მუშაობა.

ასპირანტურის მესამე კურსზე შეწყდა სემინარული მუშაობა და დაიწყო კონსულტაციები დისერტაციაზე მუშაობასთან დაკავშირებით.

ბატონმა ივანემ ავთანდილ იოსელიანს სადისერტაციო თემად „იესე ოსეს შვილის თავგადასავალი“ შეურჩია, მე „ქართლის სამეფოს სახელმწიფო წესწყობილება დასტურლამალის ჰიხედვით“. გავეციკირდა. ორ წელზე მეტი ხნის განმავლობაში ჩვენ X—XIV სს. საქართველოს ისტორიის საკითხებს ვამუშავებდით, ამდროინდელ ტექსტებს ვკითხულობდით, ხელმძღვანელი კი სადისერტაციო თემებს XVIII ს-ის საქართველოს ისტორიიდან გვისახელებდა. ი. ჯავახიშვილს ამ შემთხვევაშიც, როგორც ჩანს, ერთი სრულიად გარკვეული მიზანი ჰქონდა: უზრუნველყო ჩვენი დამოუკიდებელი მეცნიერული მუშაობა. ეს თავისთავად ასე უნდა მომხდარიყო, რადგან ახალი იყო ჩვენთვის საუკუნეც, მასალაც და სპეციალური ლიტერატურაც.

სემინარების დასაწყისშივე ი. ჯავახიშვილმა განგვიმარტა სიტყვა „ასპირანტი“ (ლათინურად „ძუძუმწოვარას“ ნიშნავს) მნიშვნელობა. მაგრამ ასპირანტების ხელმძღვანელობას იგი არასდროს არ ცვლიდა მეძიძეობით. მთელი მისი ენერჯია და ცდა იქითკენ იყო მიმართული, რომ ასპირანტისაგან სავსებით დამოუკიდებელი, დამოუკიდებლად მოაზროვნე მეცნიერი ჩამოყალიბებულიყო. მაგრამ, ამავე დროს, თუ როგორ მნიშვნელობას ანიჭებდა იგი კოლექტიურ მუშაობას მეცნიერებაში, კარგად ჩანს მისი გამოსვლებიდან ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ისტორიის სამეცნიერო საბჭოს სხდომებზე. ი. ჯავახიშვილი ამ ინსტიტუტის მთავარი მეცნიერ-კონსულტანტი იყო.

კარგად მახსოვს ჩვენი სემინარების უკანასკნელი დღე (მაგრამ მაინც დიდსანს თვალწინ მედგა ხელმძღვანელის მაგიდაზე გადაშლილი „იოანეს და ეფთვიმეს ცხოვრების“ და „ხელმწიფის კარის გარიგების“ ტექსტები და, რა თქმა უნდა, თვითონ ხელმძღვანელი, ყოველ მეცადინეობაზე მეცნიერული დაკვირვებებით და მსჯელობით გატაცებული და მუდამ კალამომარჩვეული, რათა ახალი აზრის ან დაკვირვების ფიქსაცია მოეხდინა ათასჯერ გადაკითხული ტექსტის აქრელებულ ფურცლებზე). იმ დღეს საუბარი მხოლოდ ახალდასახელებული სადისერტაციო თემების გარშემო მიმდინარეობდა. ი. ჯავახიშვილი, ასე შავონდებდა. გვთავაზობდა არა მარტო დაბეჭდილი ტექსტების, არამედ ხელნაწერების გაცნობასაც.

მეც და ავთანდილმაც ჩვენ-ჩვენი თემა ქალაღზე ჩამოვწერეთ. ბატონმა ივანემ, როგორც ყოველი სემინარის დამთავრების შემდეგ იცოდა ხოლმე, კარგამდე მიგვაცილა, ხელი ჩამოგვართვა და გამოგვკმეშიდობა.

ორთავენი აქარხლებული, უზომოდ გახარებული ვიყავით. ხუმრობა საქმე იყო, დისერტაციებზე მუშაობას ვიწყებდით.

„დასტურლამალი“ სახელმწიფო, ადმინისტრაციული და სამეურნეო სამართლის ძეგლია. მასზე მე ვმუშაობდი როგორც ისტორიკოსი, იურისტი, ეკონომისტი და ორიენტალისტი.

ძალზე, ძალზე ბევრი რამ მომცა „დასტურლამალის“ მრავალმხრივ შინაარსზე მუშაობამ. დროგამოშვებით საკონსულტაციოდ ხელმძღვანელთან დავდიოდი. ყოველთვის ხალისით მიღებდა, ყურადღებით მისმენდა, მაგრამ არასოდეს დასმულ კითხვაზე პირდაპირ პასუხს არ მაძლევდა. არავითარი განმარტება, არავითარი დახუხუხება, პასუხს ისეთნაირად აგებდა, რომ პირველხანებში ვერაფერს ვგებულობდი, ვერ ვერკვეოდი. ვუკვირდებოდი კი, რა როგორ იყო მის მიერ ნათქვამი. ადრე თუ გვიან პასუხს მე თვითვე დამოუკიდებლად ვპოულობდი ხშირად სრულიად უადგილო ადგილზე: ოპერის იარაღებსა და ამფითეატრში, ტრამვაის სკამზე, კონცერტზე, სპორტდარბაზში სულხან-საბა ორბელიანის ქუჩაზე და ბროსეს ქუჩის პატარა სასპორტო მოედანზე, სადაც მუა და უმცროსი თაობის მეცნიერ მუშაეები ფრენბურთს ვთამაშობდით.

ზოგჯერ „დასტურლამალი“ ესა თუ ის ტერმინი, მისი განმარტების სხვადასხვა შესაძლებელი ვარიანტი ან დებულება ძილშიც ჩამყვებოდა ხოლმე, თავიდან ვეღარ ვიშორებდი სანამ ასე თუ ისე ხელშეასახებ, ჩამოყალიბებულ სახეს არ მიიღებდა (ასე მივაკვლიე ვეზირის, მუნშის და მუსტაფის სამოხელე ფუნქციებს. „ეს ჩვენ არ ვიცოდით“ — მითხრა ნიკო ბერძენიშვილმა. ამგვარადვე დადგინდა ქართული იგლის „საულდარის“ და სპარსული წყაროების „საიურდლის“ ურთიერთდამოკიდებულება და სხვ.). ყველაფერი ეს განუწყვეტელი ძიების შედეგი იყო. ასეთ ძიებას სამი წლის განმავლობაში არაჩვეულებრივი გულსყუართ გვაჩვენებდა დიდი ივანე.

„დასტურლამალზე“ ჩემი მუშაობა ნაყოფიერი აღმოჩნდა. 1943 წელს დაებეჭდე დისერტაციის ერთი ნაწილი: „დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით“ (უკვე მეცნიერებათა კანდიდატი ვიყავი, როცა ეს ჩემი პირველი წერილი დაიბეჭდა). იმავე 1943 წელს ჩემს ხელთ აღმოჩნდა „დასტურლამალის“ უძველესი, 1729 წელს მირველ თუმანიშვილის მიერ გადაწერილი ხელნაწერი (დაცულია გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში). ამ ხელნაწერს დიდხანს ვსწავლობდი. კარებად დაყოფილი მისი შინაარსი (ამან დაადასტურა ი. ჯავახიშვილის ადრე გამოთქმული მოსაზრება „დასტურლამალის“ კარებად დაყოფის თაობაზე) ქართული სახელმწიფო სამართლის ამ ძეგლის თავდაპირველი შედგენილობის აღდგენის ყველაზე მეტ შესაძლებლობას აქლევდა. მისი აღწერილობა გამოვაქვეყნე ათი წლის შემდეგ.

ასევე ნაყოფიერი აღმოჩნდა ავთანდილ იოსელიანის მუშაობაც. მან გამოსცა „იესე ოსეს შვილის ცხოვრება“ (ტექსტი და გამოკვლევა). გამოაქვეყნა მონოგრაფიული ნაშრომი: „ილია კავკავაძე და საქართველოს ისტორია“ (გეზის მიმცემი ი. ჯავახიშვილის ამავე თემაზე დაწერილი პატარა წერილი იყო და ისტორიოგრაფიული ხასიათის ის კონსულტაციები, რომელსაც ხელმძღვანელი თავის ასპირანტს უწევდა).

ყოველივე ამას ორივენი, რა თქმა უნდა, ჩვენს დიდ მასწავლებელს ვუმაღლით.

1940 წლის სექტემბრის დამდეგი იყო. ციხისძირიდან ახალდაბრუნებულ ვიყავი. ზღვაზე მზით გარუჯულს ღონეც მომდევნა და ჭანიც. ხალისიანად მივებრუნდი ჩემს წიგნებს, ხელნაწერებს, „დასტურლამალს“. რამდენიმე კოთხვა გამიჩნდა და საკონსულტაციოდ ჩემს ხელმძღვანელს მივმართე. მარტო დამხვდა (ძველი კაბინეტი ახლით შეეცვალათ, უფრო ვრცელი, ნათელი და მზიანი ოთახით). დამინახა თუ არა, მომძახა: „მობრძანდით, მობრძანდით“. სავარძლიდან წამოდგა, შუა ოთახში შემეგება და ხელი ჩამომართვა. მოკითხვით არ მოვეუკითხივარ, ყურადღებით კი შემათვალეირა. სავარძელში აღარ ჩამჯდარა, საწერი მაგიდის წინ ვენური სკამი დაიდგა და მეც სკამზე დაჯდომა შემომთავაზა.

ო. ჯავახიშვილთან თანაყოფობაში მოწიწების გრძნობა მიპყრობდა ხოლმე. ახლაც მოკრძალებული ვიყავი. ორივე მუშტი მუხლისთავეებზე მქონდა დალაგებული. უხერხულად არ ვიშმუშუნებოდი, მაგრამ ალბათ მღვლეარება მეტყობოდა, მით უმეტეს, რომ სამი წლის განმავლობაში ასეთი სცენის მოწმე მხოლოდ ახლა ვხდებოდი, ეს ჩემთვის მოულოდნელიც იყო და იმ მომენტში გაუგებარიც.

თვითონ, თითქოს ჩემს გასამხნეებლად და გასათამაშებლად, სკამის ზურგზე ოდნავ გადაქანებული იჯდა (ისე არა, როგორც უნივერსიტეტის ეზოს ევარცხლებეის სავარძელში, უფრო ლალად, უფრო უშუალოდ). შემომხედა და მკითხა:

— იცით რატომ გადმოვიდა იმერეთიდან ქართლში ლუარსაბ II და რატომ მიუვიდა შაჰ-აბასს?

იმ დროს წაკითხული მქონდა ისქანდერ მუნშის თხზულება და სხვა დეტალებსაც კარგად ვიცნობდი შაჰ-აბასის საქართველოში ლაშქრობასთან დაკავშირებით.

გაიცინა და მითხრა:

— ჰო, შეიძლება ეგრეც ყოფილიყო, მაგრამ სხვა მიზეზიც იყო. იმერეთის მეფე გიორგიმ ლუარსაბ მეფესთან თანაყოფობაში ფეხი ფეხზე შემოიღო. ძველ საქართველოში უფროს-უმცროს შორის ეს უზრდელობად ითვლებოდა. ლუარსაბ მეფემ ითაკილა, იმერეთიდან ქართლში გადმოვიდა. ქართლის მეფე ხომ უფროსად თვლიდა თავის თავს ქვეყნის პოლიტიკური დაშლილობის დროსაც.

კარგ გუნებაზე იყო. როგორ შეიქმნა შინაურული განწყობილება, არ ვიცი. გაიმართა ზანგრაძივი დიალოგი მასწავლებელსა და მოწაფეს შორის.

მე დაწვრილებით მოვეუყევი, რა როგორ მქონდა გაკეთებული. გათამაშებულმა მომავალი დისერტაციის კომპოზიციაც მოვხაზე. ისიცა ვთქვი, თუ როგორ ვეძებდი „დასტურლამალში“ დამოწმებული ინსტიტუტების ანალოგიურ ინსტიტუტებს აღმოსავლურ და ევროპულ წყაროებში. ყურადღებით მისმენდა. ის იყო ჩემი რამდენიმე კითხვა უნდა მიმეცა, რომ მოულოდნელად სიტყვა ბანზე ამიგდო და მკითხა: „მავანისა და მავანის მოხსენებას თუ დაესწარიო“. ეტყობოდა ამ მოხსენებებს შინაარსი, დებულებებზე და საბუთიანობა აინტერესებდა. მე დაწვრილებით მოვეუყევი ყველაფერი. „საინტერესოა“, „საინტერესოა“, — თქვა ო. ჯავახიშვილმა და თან დასძინა: — მაგრამ „ბარბაღეს“ და „ბორბალოს“ ურთიერთდამოკიდებულება საეკვოდ მეჩვენება. „უცებ მომიბრუნდა და მკითხა: წაკითხული მქონდა თუ არა ერთი ცნობილი მეცნიერის ახალგამოგვეყენებული გამოკვლევა. როცა ვუთხარი — წაკითხული მაქვს-მეთქი, მითხრა:

„ნიჭიერი კაცია, შესანიშნავი მკვლევარი, მაგრამ, ჩემი აზრით, უკეთესი თემის შერჩევა შეეძლო და უკეთესად დაწერა“. ჭერ გონზე ვერ მოვედი, დავიბენი კიდეც. ეს შენიშვნა ძალიან ცნობილ მეცნიერს ეხებოდა. ბატონი ივანე ისევ ისე შინაურულად განაგრძობდა ლაპარაკს. შინაურული ტონის მიუხედავად საუბრის შინაარსი უაღრესად აკადემიური იყო. ანაზღად გული სიხარულით და სიამაყით ამევსო. ვიგრძენი, რომ ბატონ ივანეს ჩემი სწამდა და სჭეროდა, რადგან ისეთ მეცნიერულ აზრს მიზიარებდა, რასაც ყველას არ უზიარებენ და ეუბნებიან ხოლმე.

მისი ეს შენიშვნაც ერთგვარი გაკვეთილი იყო ჩემთვის. რაც უფრო მეტ გამოცდილებას ვიძენდი, მით უფრო ვრწმუნდებოდი, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა მეცნიერებაში თემის შერჩევას, დაწერილს კი მხოლოდ მაშინ ეუბრუნდებოდი (ესეც ი. ჭავჭავიძემ გვიჩინა თავის სემინარებში), როცა მისი შინაარსი თითქმის დავიწყებული მქონდა და ახალი შთაბეჭდილებებით განვაგრძობდი მის საბოლოო დამუშავებას (გადაწერას, გადათეთრებას, კორექტურაში სწორებას, რაც ჩემი ახალგაზრდობის წლებში მეცნიერული მუშაობის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კომპონენტად ითვლებოდა).

იმ დღეს კონსულტაცია ისე დასრულდა, რომ დისერტაციასთან დაკავშირებით ბატონ ივანესათვის არც ერთი კითხვა არ მიმიცია. ჩვეულებისამებრ კარებამდე მიმატალა, ხელი ჩამომართვა და გამომეშვეილობა.

დიდხანს, დიდხანს ვიდექი მუზეუმის კიბეებზე „გულსავსე“ (კმაყოფილი), როგორც იმ ტექსტებში ეწერა ხოლმე, რომელსაც ჩვენ ი. ჭავჭავიძე სემინარებში ვვაკითხებდა.

ვერასგზით ვერ წარმოვიდგენდი, რომ ეს დღე მეცნიერული კონსულტაციების უკანასკნელი დღე აღმოჩნდებოდა. ი. ჭავჭავიძის არ უნახავს არც ჩემი და არც ავთანდილის დასრულებული სადისერტაციო ნაშრომები.

გარდაიცვალა იგი 1940 წლის 18 ნოემბერს.

უკანასკნელად მას ხელოვნების მუშაკთა სახლის კიბის ფლორატზე შევხვდი. ყველას ჩამოგვიარა და სათითაოდ ხელი ჩამოგვართვა. თან დასძინა: — „დალლი ვარ, ძალიან დალლილი“. თავისი კეთილი ღიმილი თან გაიყოლა და გაგვიცოდა. პატარა სცენაზე პატარა მაგიდას მარტოდმარტო მიუჯდა. დიდხანს ლაპარაკობდა. უცებ სიტყვა „თათარზე...“ თავი ჩაჰკიდა და გათავდა.

ოცდაათ წელზე მეტი ხნის განმავლობაში თბილისის უნივერსიტეტში სტუდენტებსა და ასპირანტებს სემინარებს ვუტარებდი. არ ყოფილა არც ერთი სემესტრის სემინარი, რომ მე არ შეთქვას, თუ ვისგან მომღინარებოდა ტერმინზე, კონტექსტზე ან ისტორიულ ფაქტზე დაკვირვების ის ხერხები, რომლებსაც მე მათთან მუშაობის დროს ვიყენებდი.

ესე მგონია, რომ ჩემი გამოკვლევები, რა ვუყოთ რომ მათს ღირსებაში მთლად დარწმუნებული არა ვარ, რაღაც უხილავი ძაფებით არის დაკავშირებული ივანე ჭავჭავიძის სემინარებთან.

ძრონიკა და ინფორმაცია

ვეფხისტყაოსნის აქადემიური ტექსტის დამდგამ კომისიისი*

1976 წ. 28 თებერვალი

სხლომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გვიგინიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი.

განიხილეს სტროფები: 365,1; 366; 367; 368; 369, 370 (პროექტი მოამზადეს ს. ცაიშვილმა, გ. არაბულმა, ნ. კობეტიშვილმა, თ. ცქიტიშვილმა, ნ. წაქაქემ); 371 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, ე. ბილანიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელიძემ).

365,1 მეფემან გასცა მას დღესა მრავალნი საჭურჭლენია,
ლაჰკართა მისცა ურაცხუი ჯოგი, რემა და ცხენია;
თაესა ეკერძალევი სირცხუილად, ვიახელ შენარცხენია;
და ღმერთსამცა რად დაებადა მათებრნი ქელმწიფენია.

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 498) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: პირველი ტაეპის ბოლოს წერტილ-მძიმის ნაცვლად მძიმეა დასმული, მესამე ტაეპის ბოლოს წერტილის ნაცვლად წერტილ-მძიმე. პროექტი მიღებულ იქნა.

366 ვეფხობოლი, არა მცალდა სეედისაგან თავის კრძალად;
ვიკონებოდი, ცეცხლი უფრო მედებოდა გულსა ალუად;
ჩემნი სწორნი წაეიტანენ, ჩემსა დაეჯე, მთქუიან ალუად,
და შეეკმენ სმა და ნაღამობა პატიყთა და ჳირთა მალუად.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 362) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

367 მოლარემან შინაურმან ჯურსა მითხრა ნაუბარი:
«ქალი ვინჲ იკითხავსო: «ინახვისმცა ამარბარი?»
ზეწართა მოუბურავს პირი, ბრძენთა საქებარი»;
და ვარქუი: «საწოლს წაიყვანე, ჩემგან არის ნაქმობარი».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 363) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ინახვისმცა (ინახვისა).

რედაქციამ აღადგინა წაიკითხვა ინახვისმცა; მესამე ტაეპის ბოლოს წერტილ-მძიმის ნაცვლად დაისვა წერტილი.

368 ადღე, მსხდონნი ნადამობად აემზადნეს ასაყრულად;
შართი უთხარ: «ნუ ასდგებით, მოვალ ხანსა დაუზმულად»;
გამოეე და საწოლს შეეე, მონა მოდგა კარსა მტველად.
და გეული მიეეც თობობა-ქმნათა აუვისა საკრძალეულად.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 364) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: უთხარ (უეუთხარ).

რედაქციამ მეორე ტაეპში შართი შეცვალა შარდი ფორმით, რომელსაც მხარს უჭერს ზელნაერთა აბსტრუქტური უმრავლესობა.

369 კარსა შეედღე, ქალი წინა მომეგება, თაყუანის-მცა;
მითხრა: «მოსლვა თქუენს წინაჲე კურთხეულ არს, ვინცა ღირსმცა-ა!»
გამიჭირდა, მიჯნურისა თაყუანება ექმნა ვისმცა?
და ვუტუი: «არ იცის ამიკობა; თუც იყოდა, წყნარად ზისმცა!»

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 365) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა, ოღონდ სტროფის ბოლოს ძახილის ნიშნის ნაცვლად დაისვა წერტილი.

370 შეეე, დაეჯე ტახტსა ზედა, ქალი მოდგა ნობთა პირსა,
ჩემსა ახლოს დასაჯდომლად თაეი მისი არ აღირსა;

* გაგრძელება. დასაწყისი იხ. „მაიკე“, 1974, №№ 3, 4; 1975, №№ 1, 3, 4; 1976, № 1.

ვარქუთ: ამანდა რად ზი შენ, თუ სიყვარული ჩემი გვირისა?»

და მან ჰასუხი არა მითხრა, ჩემთვის ჰკვანდა სიტყუაჲჟირსა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 366) შედარებით პროექტში ცვლილება: პირველ ტავპში (ეუბურასთან) მძიმეა დასმული წერტილ-მძიმის ნაცვლად. პროექტი მიღებულ იქნა.

371 მითხრა: დღე ევე სარცხუნელად, მეღების გულსა ალობა:

გონონა ჩემგან წინაშე მაგისტოის მომავალობა,

მაგრა აწ მიღებს იხელსა შენგან ცდისადა მალობა.

და ამას ოუ ღირს ვარ, კერ ეიტყუი, მიკლია ღმრთისა წყალობა.»

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 367) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

1075 წ. 14 მარტი

სსდომას დაესწრნენ: ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, ო. კვიციანი, ე. მებრეველი, ს. ცაი-შვილი.

განიხილეს სტროფები: 372; 372,1; 372,2; 373; 373,1; 374; 374,1; 374,2; 375; 375,1; 376 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზაშ, ე. ბილანიშვილმა, ლ. კიკნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტუ-რაბელიძემ); 377; 378; 379; 380; 381; 382 (პროექტი მოამზადეს ო. კვიციანმა, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალაიშვილმა, ნ. ცქიტიშვილმა).

372 ადგა, მითხრა: თქუენს კრძალვასა ჩემთვის ცნობა უნუნეია;

ნუ მეჭუტ, რაცა ჰატრონისა ბრძანებასა უთქმეია;

გზომ დიდსა შემატებუად გულსა მისსა უთუნეია,

და ამა წიგნგან გაგავონოს, ჩემთვის ვისცა უქუნეიაა».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 368) შედარებით პროექტში ცვლილება: ამა (ამან). რედაქციამ ს. ცაიშვილისა და ივ. გიგინეიშვილის წინადადებით მეოთხე სტრიქონში უქუნე-ვის ნაცვლად მიიღო წაკითხვა უ მ ე ვ ე ი ა. რომელიც დაეუღია $\lambda^3 B^{12}$ ხელნაწერგანში.

რედაქციამ შეცვალა აგრეთვე სასუენი ნიშნები: მეორე სტრიქონის ბოლოს დაიწერა მძიმე, ხოლო მესამე სტრიქონის ბოლოს — წერტილ-მძიმე.

372,1 მიბრძანს, მითხრა ამბავი, იცოდა ჩემის ნებისა;

ყურსა მიაბზო ხაბარი ჩემისა გახარებისა:

«შეგარსე ბოლოდ, ვისიცა შეხელეა გენატრებისა!»

და წიგნი მომარსუა, ვაკეჰხმე, კესა უთხარ მიბრუნებისა.

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 506) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: მიაბ-ზო (მიაბზო), შეგარსე ბოლოდ, ვისიცა (შეგარსა; ბოლოდ ვისიცა); მესამე ტავპი ჩასმულია ბრჭყალეში (ტავპის ბოლოს ტირე ამოღებულია).

პროექტი მიღებულ იქნა.

372,2 გამიჭირდა, შეუმხარნეს: «ესე რამან ათქმეინა?»!

ვინ მპოვაო სადარბან, სადით მიცნობს ივ მე ვინა?»!

მის მგონესა ყოფა ჩემი ერთობ სრულად დამარკეინა;

და ნუ ყოს ღმერთმან, მისად ნაცვლად მზეცა მომხუდეს, მინდა მინა!»

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 507) შედარებით პროექტში ცვლილება: შემეხარნეს: «ესე (შემეხარნეს, ესე); პირველი სტრიქონის ბოლოს ნაცვლად წერტილ-მძიმისა დასმულია კითხვის ნიშანი და ძახილის ნიშანი: მეორე სტრიქონის ბოლოს ძახილის ნიშანი წინ მიეწერა კითხვის ნიშანი; მესამე სტრიქონის ბოლოს მძიმის ნაცვლად წერტილ-მძიმეა; მეოთხე სტრიქონის ბოლოს ნაცვლად წერტილისა დასმულია ძახილის ნიშანი და დახურულია ბრჭყალეები.

რედაქციამ მეოთხე სტრიქონში ნაცვლად წაკითხვისა მინდა მიიღო წაკითხვა ვინ დ ა. პროექტი ამ ცვლილებით მიღებულ იქნა.

373 „წიგნი ვნასე, მისი იყო, ვისი მდაგავს ცეცხლი გულსა;

მიუწერა მზისა შუქსა: «ნუ დაიჩენ, ღოპო, წყულუსა!

მე შენი ვარ, ნუ მოჰუდები, მაგრა პნედა ცუდი მძულსა.

და აწ ასმათი მოგავსენებს ყუელაჰასა ჩემგან თქმულსა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 369) შედარებით პროექტში ცვლილება: მეორე სტრიქონის ბოლოს ნაცვლად წერტილ-მძიმისა დასმულია ძახილის ნიშანი. პროექტი მიღებულ იქნა

373,1 ასმათ დღას ჩემთვის მისისა წიგნისა წასაკითხვად;

თქუა: «ძოდან შენი ამბავი მითხრიან, ვისცა ვკვირ, ავაღ.

გამბრძანებს: მესმის, მოეღუნო ღაშქარნი შენად მკითხვად.

და ღომსა მით მართებს ვაგლახი, თუ მისი თავი ითხა ვად».

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 509) შედარებით პროექტში ცვლილება: თქვა: «ძოლან (თქვა: ძოლან), ეკითხ, აეად (ეკითხ აეად), გიბრძანებს: მესმის, მოვლენო ლაშქარნი (გიბრძანებს, — მესმის, მოვლენო, ლაშქარნი); სტროფის ბოლოს დახურულია ბრჭყალები.

პროექტი მიღებულ იქნა.

374 ბედითი ბნედა, სიკუდილი რა პაჯნურობა გიონია?

სჯობს, საყვარელსა უჩუენუნე საქმენი საგმირონია!

ხატავთს მყოფნი ყოველნი ჩუენნი სახარაჯონია,

და აწ მათნი ჯაჯრნი ჩუენუნედა ჩუენგან არ დასაჰოინია!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 370) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

374,1 ზედ მოსდვი მია ასმათი ტარ. . . . . ლსა;

წივნი მოართვა იგ პისი, მზე ეერ უდარებს რომელსა;

ხატავთს წასუღა ებრძანა პირსა ელეათა მკრთომელსა;

და გულსა დაღეა იმედი მას ლომსა ეფუხებრ მსლტომელსა.

არის მხოლოდ B2-ში. 1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 509) შედარებით პროექტში შექცეული ცვლილება: მესამე ტაეპის ბოლოს წერტილ-მძიმეა მძიმის ნაცვლად; პირველი ტაეპის მეორე ნახევარი 1956 წ. გამოცემაში ასე იკითხება: ტარქიელს იქა მქლომელსა.

პროექტი მიღებულ იქნა.

374,2 ... ების აჯილა ამბავიც

... შერგათო, ყმისათვის ამას რა შეედარებ[ა]?

ლაშქართა წევენა უბრძანა, საომრად წაყარება.

და აწ ნახეთ მისა სიქქელე ანუ კელ-ფერკთა კმარება!

არის მხოლოდ B2-ში. 1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 510) შედარებით პროექტში ცვლილება: მესამე ტაეპის ბოლოს წერტილი ზის მძიმის ნაცვლად; მეოთხე ტაეპში მძიმე ამოღებულია; სიქქელე ანუ (სიქველე, ანუ). 1956 წლის გამოცემაში პირველი ტაეპი ასე იკითხება: [მასა შეხედლების აქილა, ამბავიც მოაქვს წაარება]; მეორე ტაეპის დასაწყისში აღნიშნული ვა-მოცემა კითხულობს: [ცტაესა].

პროექტი მიღებულ იქნა.

375 შენგან ჩემისა კმრობისა წინასცა ეყავე მნდომია,

მაგრა აქამდის საუბრად კელა ჟამი არ მომხულომია,

ძოლან ზელქმნილსა გიჭირუტდი კუბოსა შიგან მჯდომია,

და მანდა ყველაი მანშია, რაცა შენ ვარდაჯკლომია.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 371) შედარებით პროექტში ცვლილება: მომხულომია (მომხდომია). პროექტი მიღებულ იქნა.

375,1 ამა ამბისა მოსმენა ტარიელს მოაღზინებდა,

მას შიუვიდა ამბავი, რასაცა გულით ინებდა;

თვალთა, მტირალად ჩეუელთა, ცრემლს აღარ დაადინებდა;

და ცნობა მიეცა, ჭკვას მისედა, ზაგესა გააღიმებდა.

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 511) შედარებით პროექტში ცვლილება: თვალთა, მტირალად ჩეუელთა, ცრემლს (თვალთა მტირალად ჩეუელსა ცრემლს).

პროექტი მიღებულ იქნა.

176 მართლად გითხრობ, მომისმინე ესე, რაცა მოგაკსენე:

წა, შეეხი ხატავლთა, ათეი კარუად ვამაჩუენე!

გიჯობს, ცუდად ნულარა სტირ, ვარდი კელამცა რად დასტენე?

და მზემან მეტი რაღა ვიყოს, ამა, ბნელი ვაგითენე!»

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 372) შედარებით პროექტში ცვლილება: მეორე ტაეპის ბოლოს წერტილ-მძიმის ნაცვლად დასმულია ძახილის ნიშანი. პროექტი მიღებულ იქნა.

377 ასმათი შეუბნებოდა ეღიშად, არ მეკრძალუოდა;

ჩემი რა ვიფხრა, რა ვიყავე, ღჩინი რა დამეთაულოდა!

გული ში და მო შიარდა, კრთვიოდა და შემალუოდა;

და შიო პირა ჩემი ვაბრლოდა და დაწუი ვაილალოდა!»

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 373) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: მე-მალუოდა (მელალოდა). გაილალოდა (გამელალოდა).

რედაქციამ აღადგინა წაკითხვა გამეღალეოდა. პროექტი ამ ცვლილებით მიღებულ იქნა.

370 „თქალთა დაეიდევ უსტარი მე მისგან მონაწერია.
პასუხად ესწერდი: «მთარყო, შენმცა შზე ვით მოგერია?
მე დემთმან იგი ნუ მომეცს, რაც არა შენი ფერია!»
და სიზმრად გვიონია, დარჩობა ჩემი ვერ დამიჯერია».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 374) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

379 ასმათს უთხარ: «მე პასუსსა აიის მეტსა ვერ მახებულები;
ესე ჰქადრე: «რათგან, მზეო, ჩემთჱის ნათლად აღმოქვლები,
აჰა, მქედარი გამაცოცხლე, ამას იქით აღარ ებნდები,
და რასაცაღა სამსახურსა, ეტყუეი, თუღა ვერიღებია».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 375) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: უთხარ (ვეთხარ), ეტყუეი (ეტყუი). პროექტი მიღებულ იქნა.

380 ასმათ მითხარ: «მე მიბრძანა, ესე ექმნათო, ესე სჯობდეს:
ვინცა განახოს, ჩემგან მისსა საუბარსა ვერა სცნობდეს,
ჩემად ნახვად მოვილოდეს, შენ ვითამცა გაშიკობდეს;
და და-ცა-შეედრა: «ამირბარსა უთხარ, ასრე ნამუსობდეს».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 376) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.
ი. გიგინეიშვილის აზრით, მე-4 სტრიქონში და-ც-ა-მ-ე-ე-დ-რ-ა-ს ნაცვლად უფრო მართულელია წაკითხვა და-ც-ა-მ-ე-ე-დ-რ-ე.

პროექტი მიღებულ იქნა უცვლელად.

381 შეკეთა ესე თათბირი, სიბრძნე გულისა მისისა,
მისი, მზესაცა რიღება ჰქონდის ნახვისა ვისისა;
მისგან მომეცა მოსმენა არ საუპრისა მქისისა,
და ვისთა შეუთგან უკუნსა ჰგანდის სინათლე დღისისა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 377) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

382 ასმათს მოუართუი რჩეული თქალი ოქროსა ჯამითა;
მან მითხარ: «არა არ მინდა, ვარ ვამძლარი ამითა».
ერთი აიღო ბეკელი, მართ აწონილი დრამითა:
და ესე კმა ნიშნად, საესე ვარ სხტად ქელის შესაბამითა».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 378) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. რედაქციამ მეორე სტრიქონში შეიტანა ცვლილება: «არა, არ მინდა (არა არ მინდა). ამ ცვლილებით პროექტი მიღებულ იქნა.

1076 წ. 28 მარტი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 383; 383,1; 383,2; 384; 385; 386 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალიშვილმა, ნ. ცქიტიშვილმა); 387; 388; 389 (პროექტი მოამზადეს ს. ცაიშვილმა, შ. ანთაძემ, გ. არაბულმა, ნ. კოტეტიშვილმა, თ. ცქიტიშვილმა, ნ. წაქაძემ).

383 ქალი ადგა, წამოვიღა; მე ლახტარათა გულსა მრიდეს,
ლხინმან ბნელი განმინათლა, დაშრტეს, ცეცხლნი რომე მწუღიდეს;
შევე, ღაუჯა ნაღიმადე, ჩემნი სწორნი სადა სმიდეს.
და მხიარულმან საბოძეარი ვავეც, ზამი ვაადიდეს».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 379) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. რედაქციამ პირველ სტრიქონში წაშლილი და-ს შემდეგ ნაცვლად წერტილ-მძიმისა და-წერა მძიმე, შესამე სტრიქონის ბოლოს კი წერტილის ნაცვლად — მძიმე.

პროექტი ამ ცვლილებებით მიღებულ იქნა.

383,1 რა პურობა გარღვიხადე, დარბაზს მიველ მხიარული;
მეფემ ტუბილად შემომცინა, დიდი აქენდა სიყვარული;
ნება ვსახხო, ხატეთხედ რაზმით მეწყო სიარული,
და პბრძანა: «შეილო, აგრე მსჯობსო, შეანანო საქმე მტრული».

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 519) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: ვსახხო, ხატეთხედ რაზმით (ვსახხო ხატეთხედ, რაზმით). პროექტი მიღებულ იქნა.

383,2 კაცი იკმო გასაგზავნად, ეუბნების, უბრძანებსა;
უთხრა: «იცნობ, ვინცა უწინ ჩუენთვის კრძალი მისცეს ნებსა?
რად შესცელიან კეკუა-ცნობა, ვარდის ნაცულად მეძუს რად ჰკრებსა?
და ჩუენი ბაეი დაიციდ-ს, მოიღებლეს ჩუენს წინ ძღუნებსა».

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 520) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: გასა-
გზავნად (გასაგზავნად), კრძალი მისცეს (კრძალნი მისცენეს), ძღუნებსა (ზღუნებსა).

პროექტი მიღებულ იქნა.

384 „ვაგზავნენ კაცი ხატაუს და წიგნი ჩემდავიერი;
მივსწერე: დეფე ინლოთ არისმცა ღმრთულებრ ძლიერი!
მათი ერთგული ვაძიების ყოველი ხული მშვიერი,
და ვინცა ურჩ ექმნას, იქმნების თავისა არმადღიერი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 380) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პრო-
ექტი მიღებულ იქნა.

385 ჩუენო ძმანო და ბატრონო, თქუენგან არ ვავიმწარებით;
ესუ ნახოთ ბრძანება, აქამცა მოფარებით.
თქუენ თუ არ მოხტალთ, ჩუენ მოვალთ, ზედა არ მოგვაპარებით.
და სჯობს, რომე ვუქნასნეთ, თავისა სისხლთა სუ ეზიარებით».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 381) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ა. ბარამიძისა და ბ. გვიგინიშვილის აზრით, ჩ უ ე ნ ნ ო ა ქ პ ა ტ რ ო ნ ო ს-ს განსაზღვრე-
ბაცაა. ტარიელი ზრდილობიანად, დიპლომატიურად მიმართავს რამაზ მეფეს.

ს. ცაიშვილსა და ც. კიკვიძეს კი მიაჩნიათ, რომ ჩ უ ე ნ ნ ო ა ქ მხოლოდ ძმან-ო-ს გან-
საზღვრებაა. ტარიელის პატრონი არ იყო რამაზ მეფე და ჩ უ ე ნ ნ ო ა ქ ტ რ ო ნ ო-ო არც მი-
მართავდა.

პროექტი მიღებულ იქნა.

386 კაცნი ვავგზავნენ, მე გულსა უფრო მომეცა ღზინები,
ღარაზს ვიშუებდი, დამეცო ცეცხლი წუად მუთომინები;
მანონ სოფელმან საწუთრო მიუსუთის, რაცა ეივები,
და აწ ხელ-მქმნა, რომე საახლოდ მქეტაცა მოვეწინებნი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 382) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ა. ბარამიძე: მესამე სტრიქონში საჭიროა კონიექტურა: ს ო ფ ე ლ მ ა ნ ს ა წ უ თ ო რ ო მ
მ ი უ ხ ე ბ ი ს, როგორც ეს არის ზოგიერთ გამოცემაში.

პროექტი მიღებულ იქნა უცვლელად.

387 პირველ ვაჭრისა პირება, მერე დაწყნარდეს ცნობანი;
ჩემთა სწორთაგან იყენიან სუმს წინა ნადირობანი,
მაგრა დამშლიდეს ღზინთაგან სურვილთა დიადობანი;
და ზოგჯერ შემცივან ხედათა, ეთქუნი საწუთროსა გმობანი».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 383) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. რე-

დაქცეამ პირველ სტრიქონში პ ი რ ე ბ ა-ს შემდეგ დასვა წერტილი-მძიმე და პროექტი მიღე-
ბულ იქნა.

388 „ღლესა ერთსა საწოლს მოვე მეფისა სრით წამოსრული,
ვჯე და მასვე ვიგონებდი, არ მიეცა თუალთა რული;
წიგნი მქონდა საიმელო, ამაღ ვიყავ მზიარული;
და კარის მცველმან მონა იკმო, უთხრა საქმე დაფარული.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 384) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: იკმო
(უხმო).

რედაქციამ აღადგინა წაკითხვა უ ქ მ ო და პროექტი მიღებულ იქნა.

389 «მონაო ასმათისი», საწოლს უთხარ შემოყვანა.
მოეწერა: «გებრძანებსო, ვისი მესტა გულსა დანა.
ღზინმან ბნელი განმინათლა, ამიფოლხუა ვაჭუთა მანა,
და წავე, მონა წაუიტანე, რამცა უთხარ ამისთანა!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 385) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა:
უთხარ (ვეუთხარ) [პირველსა და მეოთხე ტავში].

რედაქციამ პირველი სტრიქონის დასაწყისში დასვა ტირე, ხოლო მესამე სტრიქონის ბო-
ლოს — წერტილი.

1976 წ. 11 აპრილი

სხლმას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 390; 391; 392; 393; 394; 395; 396; 397; 398 (პროექტი მოამზადეს ს. ცაიშვილმა, მ. ანთაძემ, გ. არაბულმა, ნ. კოტეტიშვილმა, თ. ცქიტიშვილმა, ნ. წაქაძემ).

390 პალა შეველე, არა დამბუღა კაცი ჩემი მოუხნარი;
ქალი წინა მომეგება მზიარული, მოცინარი,
მითხრა: «ეჰმად ამოვიღე, არ გასტია გულსა წარა,
და მოდი, ნახე ვარდი შენი უფრკუნელი და დაუმუნარი».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 386) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

შ. ძიძიგური: ვ ა შ ა დ ა მ ო გ ი ლ ე ფ რ აზეოლოგიური შესიტყვება ჩანს. ტექსტში წარის ამოღებაზე არ უნდა იყოს ლაპარაკი.

ს. ცაიშვილი: ა მ ო ლ ე ბ ა, ა მ ო კ რ ე ფ ა-ს მსგავსად (შდრ. არ ამოკრეტე კიტრად ბერად, არ ამოკრეტე დამოკრეტა), შესაძლოა პირდაპირი მნიშვნელობით არ იხმარებოდეს.

ა. ბარამიძე: ა მ ო ლ ე ბ ა აქ პირდაპირი მნიშვნელობით უნდა გაევიგოთ. ასმათი კარგ გუნებაზე და მზიარულად მიმართავს ტარიელს: ამოვიღე ეკალი, გულში, არ გასეიო.

რედაქცია შემდგომში დაუბრუნდება პირველი ტექსტის შეველე ზნანში ფუძისეული 3 თანხმონის წინ S₁ ვ-ის ხმარების საკითხს (იხ. 1974 წ. 13 დეკემბრის ოქმი, სტრ. 332).

391 ამიგლო ქალმან ფარდავი მძიმე თავისა ძალითა,
სადა ღვა კუბო შემყული ბალახითა და ლალითა;
შიგან ჯდა ივი პირითა მზისაებრ ელამკრთალითა,
და მე შემომხედნის ლამაზად მის მელნის ტბისა თქალითა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 387) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

392 დიდხან ელეგ და არა მითხრა სიტყვა მისსა მონახურსა,
ოდენ ტბილად შემომხედნის ეითამცა რა შინაურსა;
ასმათ უქმო, მოიუბნეს; ქალი მოდგა, მითხრა ყურსა:
და «აწ წადიო, ვერას ვითხრობს», მე კჳლა მიმცა აღმან მურსა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 388) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

393 ასმათ გამოყევა, წამოეე, ფარდავი გამოვიარე,
კოქი: «საწუთროო, ვის წედან გული დარმანთა მიარე,
მამინ მოვეტა იმედი, ლხინი რად გამიზიარე?»
და გულმან გაყრისა სიმწელე კჳლა უფრო დამიტია-რე!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 389) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

შ. ძიძიგური: ძველ ქართულში დატევა||დატევა ზმნას «ტიერთვის», «ატანის», «ლთმენის» მნიშვნელობა ჰქონდა (იხ. ილ. აბულაძე, ძველი ქართული ენის ლექსიკონი (მასალაები). თბ., 1973, გვ. 125). ამიტომ მოთხე ტაების აზრი შეიძლება ასე გავიგოთ: გულმა გაყრის სიმწელე კიდეე უფრო იტიერთა, გაყრის სიმწელე კიდეე უფრო დაუმიმდა გულს.

394 ასმათ ლხინსა მიქადებდა, ჩავიარეთ შიგან ბალი;
მითხრა: «ეგრე წასლესათის ნუ გაჩნია გულსა დადი,
სიმძიმელია ერლო დაქამ, სიხარულის კარი ბალი;
და სირცხელი აქუს საუბრისა, მერმე თავსა ჰკრძაღავს ლალი».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 390) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

395 მე უთხარ: «დაო, შენგან ევეჭუ ამა გულისა წამალსა;
შენაარ, სულთა ნუ გამფრი, ამბათა შრეტლი ამ აღსა,
ჩემთანა წიგნსა ნუ გასწყაედ შენ ზედა-ზედა მკაულსა;
და თუ რას სენობ ჩემთუის, არა ევეჭუ მე შენგან, არ, დანაშაულსა».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 391) შედარებით პროექტში ცვლილება: უთხარ (ვეთხარ). პროექტი მიღებულ იქნა.

396 შეეჯე, წამოვე, მდიოდა ნაკადი ცრემლთა მილისა;
საწოლს შემოვე, ხელქმნილსა ღონე არ მქონდა ძილისა,
ბროლი და ღალი შეეკემენ მე უღურავსი ღაღისა;
და ღამე მერწია, მეწადა არგათუნება ღიღისა!.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 392) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

397 „ხატაეოს მყოფნი მოვიდეს, მათგან მოსლვისა დრონია,
სიტყუანი შემოთვალნეს ღადნი და უკადრონია:
აარც რამე ჩუენ ვართ ჯაბანნი, არც ციხეუმაგრონია,
და ვინ არის თქუენი ქელმწიფე? ჩუენზედა რა პატრონია?!“

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 393) შედარებით პროექტში ცვლილება: სტროფის ბოლოს კითხვის ნიშანს მიწერილი აქვს ძახილის ნიშანი. პროექტი მიღებულ იქნა.

398 მოწერა: «რამაზ მეყე წაგნსა გიწერ ტარიელსა.
გამიკურია, რა ეწერა წიენსა შეენან მონაწერსა
რაგუარა თუ მანდა გეკმე, ვან ეპატრონობ ბეერსა ერსა?
და ამის მეტსა ნუმცა ენახე კულაღა წიენსა შენმეფრსა.»

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 394) შედარებით პროექტში ცვლილება: ტარიელსა (ტარიერსა).

რდაქციამ რითმის საჭიროებისა და ხელნაწერთა ჩვენების საფუძველზე აღადგინა წაკითხვა ტ ა რ ი ე რ ს ა .

1875 წ. 25 აპრილი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიციანი, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განხილეს სტროფები: 399; 400; 401; 402; 402,1; 403; 403,1; 404; 405 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, ე. ბილანიშვილმა, ლ. კიციანემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელიძემ).

399 უბრძანე წუტეა ღაშქართა, გავგზაუნე მარზაანია.
იგი ვარსკლავთა ურიცხუნი მოკრბეს ინდოთა სანია,
შორით და ახლოთ ყუელაი მართ ჩემქენ მონასხაანია,
და ერთობ ღაშქრითა აიუსო მინდორი, კლდე, კაანია.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 395) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: უბრძანე (ვეუბრძანე), ურიცხუნი (ურაცხვი), ჩემქენ (ჩემქე).

ა. ბარამიძე: მეორე ტავში უ რ ი ც ხ ვ სიტყვის მრავლობითს ხელნაწერთა ჩვენება მხარს არ უჭერს.

გ. კარტოზია: ამ სიტყვის მრავლობითის ფორმა, რომელსაც მხოლოდ B² ხელნაწერი და ნ. ნათაძის (Z) გამოცემა წარმოგვიდგენს, პირვანდელი ჩანს. უ რ ი ც ხ ვ მსაზღვრელია სპანი სიტყვისა და მასთან რიცხვში უნდა იყოს შეთანხმებული, თანახმად ვეფხისტყაოსნის ენის ნორმებისა.

ი. გიგინეიშვილი: ტავში გვაქვს წინადადების თავისებური კონსტრუქცია: მსაზღვრელი და საზღვრელი უშუალო მეზობლობაში არ არიან ერთმანეთთან. ამიტომ შესაძლოა მსაზღვრელი არ ყოფილიყო შეთანხმებული (რიცხვში) საზღვრულთან.

გ. კარტოზია: საფიქრებელია, რომ ამ თავისებურმა კონსტრუქციამ (და უ რ ი ც ხ ვ სიტყვის ი გ ი ნაკვალასხელთან მეზობლობამ) შეაპირობა ხელნაწერთა უმრავლესობაში მრავლობითის შეცვლა მხოლოდობითად.

დაადგინეს: აღდგენილ იქნეს წაკითხვა უ რ ი ც ხ ვ ი (წინააღმდეგენი: გ. კარტოზია და ს. ცაიშვილი).

400 ფიცსლა მოვიდეს, არ ექმნა მათ შინა ხანდაზმულობა;
აღლუმე ენანე, მეკეთა ღაშქართა მოკაზმულობა,
სიჩაუქე და სიკეთე, კეკლუცად დარაზმულობა,
და ტაიკთა მათთა სინაღე, აბჯრისა სჭარახმულობა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 396) შედარებით პროექტში ცვლილება: აბჯრისა (აბჯართა). პროექტი მიღებულ იქნა.

401 ავმართე ღროშა მეუფისა აღმისა წითელ-შავითა,
ღილასა ებრძანე გამართვა ლაშქრითა უთუღავითა,
თავსა ესტიროდი, ეიტყოდი ბედითა მეტად ავითა:

და ძმზე თუ არ ვნახო, არ ვიცი, ვიარო ვითა და ვითა!»

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 397) შედარებით პროექტში ცვლილება: მეუფის აღმითა (მეუფისა, აღმითა). პროექტი მიღებულ იქნა.

402 შინა მოვე, ღადრეჯილსა გულსა სევეა მიიფულა,
თქალთათ, ვითა საგუბარი, ცხელი ცრემლი გარდმომჩქეფლა.
ბედი ჩემი უბელური, — ვეძქი, თუ, — ჯერითა ვერ გამეფლა!

და ხელმან ვარდი რად იქელთა, რათგან ასრე ვერ მოქრეფლა?»⁴

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 398) შედარებით პროექტში ცვლილება: საგუბარი (სა-გუბარით).

მსჯელობის საგანი გახდა მეორე ტაპის წაკითხვა. რედაქციამ აღადგინა ფორმა სა გ უ ბ ა რ ი თ (წინააღმდეგენ: გ. კარტოზია და ც. კიკვიძე). ამასთან ი. გიგინეიშვილსა და ც. კიკვიძეს მიანიჩნიათ, რომ ამავე ტაპის საწყის სიტყვად უნდა იკითხებოდეს თ უ ა ლ თ ა.

402,1 შინა მოვე სევედანი, არ ნადიმად ღელონს ესმიდი;

წამ წაიფიდი სოფლისაგან, მალსა ღმერთსა შევსწირიფიდი;

ვერცა ვიჯდი, ვერცა ვიადგი, არა ვიცი, რასა ვზმიდი;

და თმობა ესთხოვე უქმოქედსა, მეუფისაჲც წა-ცა-ვიდი.

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 540) შედარებით პროექტში ცვლილება: მალსა (მაღ-ლი), ვზმიდი (ეზზმიდი). პროექტი მიღებულ იქნა.

403 „მონა შემოდლა, მიეუცი საქმესა გაქირაებულსა;

ასმათის წიგნი მომართუა მე, მეტად შეჭირებულსა,

ეწერა: ღვიკმობს; მენი მზე შენ, მასთჳის მოსურეებულსა,

და მოდი, სჯობს მანდა ტირილსა, საქმესა ბედით ევბულსა».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 399) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

403,1 მიამა, უფრო გაეხელდი საქმისა მიუმსტარაა,

მადლი შეეკადრე უფალსა, ეიაჯე ზენაარა;

მზესა ეეშაბი შეიყრობს, მე მისად მსგავსად ეარაა.

და დავაგდე სრისა აღილი, ბალისა ელაჲე არაა.

1955 წლის გამოცემასთან (სტრ. 542) შედარებით პროექტში ცვლილება: ზენაარა (ზეენა-არა), ადგილი (სლაგი). პროექტი მიღებულ იქნა.

404 ვითა მმართებდა, ეგზომი რამცა ვით გაეისარეო!

შელამდა, წავე, ბაღისა მე კარი შევიარეო;

სად ასმათ იირევედ აენახა, მუნეე ჩნდა მღვთმთარეო,

და სიცილით მითსრა: «წამოედე, მოველას ლომსა მთუარეო».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 400) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ი. გიგინეიშვილის წინადადებით, პირველ ტაპში ოპირიანი მ მ ა რ თ ე ბ ღ ა ზ მ ნ ის ნ ა ც ე - ლ ა დ მიღებულ იქნა ერთიანი მ ა რ თ ე ბ ღ ა.

ი. გიგინეიშვილისა და ე. მეტრეველის აზრით, მეოთხე სტრიქონში უნდა იკითხებოდეს მ ი გ ე ლ ის . რედაქციამ დატოვა მ ო გ ე ლ ის ფ ო რ მ ა.

405 შემავლო ხახლი, ჩაგებო კეკულცად ბანისბანითა;

გამოჩნდა მთუარე ნათლითა გარე უქმონაუნითა,
ფარდაგსა შიგან მჯღომარე შესამოსლითა მწაწანათა,

და საყრძალეი და ღარბი, უცხო პირითა, ტანითა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 401) შედარებით პროექტში ცვლილება: პირითა, ტანითა (პირით და ტანითა). პროექტი მიღებულ იქნა.

1975 წ. 10 მაისი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 406; 407 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, ე. ბილანიშვილმა, ლ. კიკვიძემ, შ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელიძემ); 408, 409; 410; 411 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალიშვილმა, ნ. ცქიტიშვილმა).

406 შევე, წაუღევ ნობთა პირსა, მე დამიწყო ცეცხლმან შრეტად,
გულსა ბნელი გამინათლდა, ზედა ლხინი ადგა სტეტად.
მას ბალიში შემოეგდო, მზისა მუქსა სჯობდა მეტად,
და ჩემგან პირსა იფარვიდა, აიხედნის წამის კურეტად.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 402) შედარებით პროექტში შემდეგი ცელილებაა: გამო-
ნათლდა (განმინათლდა). პროექტი მიღებულ იქნა.

407 უბრძანა, თუ: «მოაკსენე, ასმათ, დაჯდეს, ამირბარასა!»
მან ბალიში დამართებით დაღვა მას. მხედ საქებარსა.
დაეჯუ, მივეტ გულსა ლხინი, საწუთროსა დამგმობარსა;
და მიკურის, სულნი რაღა მიღვან, ვიტყუი მისგან ნაუბარსა!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 403) შედარებით პროექტში ცელილება არ არის. პრო-
ექტი მიღებულ იქნა.

408 მიბრძანა: «ძოდან გეწყინა ვაშტება უუბარისა,
მწემან გაყრიოთა დაგაჰქნე, ვითა ყუაელი ბარისა:
დაგჯეღა ღენა ცრემლისა, სარგისთათ ნაგუბარისა,
და მეურა კამს ჩემგან სირცხული და რაღი ამირბარისა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 404) შედარებით პროექტში ცელილება არ არის.

ა. ბარამიძე: პირველი ტეპის გაშუქება სიტყვას ხელნაწერებში აქვს ვარიანტი
ვ ა გ ზ ა ე ნ ა. საფიქრებელია, ეს იყოს პირველადი წაყობვა.

ბ. კვიციანი: ვ ა ე ზ ა ე ნ ა რაღაც მახინთ გაშეუბას ნიშნავს, რაც კონტექსტით შეუფუ-
რებელია.

გ. გიგინეიშვილი: ვ ა გ ზ ა ე ნ ა ს ძველად, როგორც ჩანს, გაშეუბის მნიშვნელობაც ჰქონდა.

დ. კარტოზია: «ვეფხისტყაოსანშივე» გვაქვს ამის მავალითები: რამაზს უბრძანენს: «იცილი,
ვაგზავნიო შეწყალებულსა...» 463, და სხვ.

ე. ბარამიძე: მასშალადმე, ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ ტაეპში აღრე გვექონდა ვ ა გ ზ ა ე-
ნ ა და შედეგ გადაეკეთა ვ ა შ უ ქ ე ბ ა ფორმით.

ვ. მეტრეველი: პროცესი შეიძლება სხვაგვარადაც აიხსნას: პოემის გადამწერებისთვისაც
ვ ა გ ზ ა ე ნ ა-ს მნიშვნელობა ორივე მომენტს შეიცავდა (უბრალოდ გაშეუბა და რაღაც მიზნით
გაშეუბა) და, ალბათ, ამან განაპირობა ვ ა შ ე ე ბ ი ს გადაკეთება ვ ა გ ზ ა ე ნ ა დ.

დაადგინეს: დარჩენს წაყობება — ვ ა შ უ ქ ე ბ ა (წინააღმდეგინი: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვი-
ლი, შ. ძიძიგური).

409 თუცა მართებს ღედაკაცსა მამაციას დიდი კრძალუა,
მავრა მეტად უარეა არათჳმა და ჳირთა მალუა:
მე თუ ზე-პირ მიცინია, ქვე-ქვე მითქჳმას იღუმაღ ვა;
და სოდან ქალი ვამოგზავნე, ექმენ მართლისა შემოთჳალუა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 405) შედარებით პროექტში ცელილება არ არის.

რედაქციამ დაადგინა შერწყმულად (დეფესის გარეშე) დაიწეროს ზეპირ. ა. ბარამიძეს
და ბ. კვიციანს მიანჩიათ, რომ ზე-პირ, როგორც გამოხატვის, უნდა დაიწეროს დეფესით,
რომ არ იპიროს ზეპირ (= ახ. ქართ. ზეპირად) სიტყვაში

ბ. გიგინეიშვილი. აზრით, შესაძებ ტაეპის ბოლოში უნდა დაიწეროს რედაქციამ
უცვლელად დარღვა ამ სარითმო სიტყვის დაწერილობა.

410 ერთმანერთისა, მას აქათ, რაცა ორთავე ვიცითა,
აწყა მიცილი საშენოდ ძიიჳე ჳირითა მტყციითა;
ამას შეესჯერდი დიღითა ჳენაართ და ფიცითა.

და გეტყო, ღმერთმან მიწა მქმნას, ნუმცა ცხრითავე უზი ცითა!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 406) შედარებით პროექტში ცელილებაა: შეესჯერდი
(შესჯერდი).

რედაქციის წყერებმა აღნიშნეს. რომ მესამე ტაეპში შესჯერდი ფორმა, რომელიც
ქ. კიბინაძის გამოცემიდან დამკვიდრდა პოემის ტექსტში, კონიექტურაა. ყველა ხელნაწერსა
და აღრინდელ გამოცემებში ეს ჳმნა იყოთება პირველი პირის ფორმით. რედაქციის წყერებს
სარწმუნოდ მიანჩიათ ი. გიგინეიშვილის მოსაზრება, რომ ტექსტში უნდა იღღგეს შესჯერ-
დი, რომელიცაქ ნიშნავს: «ვირწმუნე, გადაეწუქიტე».

გ. კარტოზია: მესამე ტაეპში ნაცვლად ჳენაართ ფორმისა უნდა მიეღოთ ჳენა-
რითა, როგორც რედაქციითა უმრავლესობაშია და ბოლო ხანებამდე (1966 წლამდე) იბეჳ-
ღებოდა გამოცემებში. პოემის ტექსტზე დაეკერება საშუალებას იძლევა გარკვეული კანონ-

ზომიერება დავადგინოთ ზენაარ და ზენარ ფუძეთა ხმარებაში. ნათესაობით, მოქმედებით და ვითარებით ბრუნვებში (ე. ი. იმ ბრუნვებში, სადაც ფუძის კუმშვა ხდება) გვაქვს „რუსულა“ ზენარ ფუძე: ზენარისა, ზენარიითა, ზენარად (მღრ. აგრ. ზენარობით), ხოლო იმ ბრუნვებში, სადაც კუმშვა საერთოდ არ ხდება, მუდამ „რუსული“ ფუძეა: ზენაარ, ზენაარი, ზენაარსა. ამის გათვალისწინებით უნდა განსწორდეს ერთსხვა ტრავიცი: შენ არ გატეხა კარგი გვირს ზენაარისა, ფიცისა, 697. ზოგიერთი ხელნაწერის ჩვენების მიხედვით უნდა წაიკითხოთ: ზენარისა და ფიცისა.

შ. ძიძიგური: 410-ე სტროფში რომ ზენარიითა უნდა, უპიკველია. ემფატიკური ხმოვანი მოქმედებით ბრუნვასთან აქ აღუცილებელია.

ე. გიგინეიშვილი: ამ ტრავში ზენარიითა ფორმის უპირატესობა, მართლაც, ექვს არ იწვევს. ზენაარ და ზენაარ ფუძეთა ხმარებაში შენიშნული კანონზომიერების არსებობა დამაჩვენებელი არ ჩანს და ყველგან მის მიხედვით ვერ გავმართავთ ტექსტს. ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში უნდა მივიღოთ ის ფორმა, რომელსაც მოითხოვს ლექსი.

დაადგინეს: შესაძე ტრავში მიღებულ იქნეს წაითხვა — ზენარიითა და ფიცითა.

ს. ცაიშვილი: მეოთხე ტრავში ნაცვლად წაითხვისა ცხრითავე უნდა მივიღოთ შვიდთავე, როგორც ეს გვაქვს ერთადერთ აპ ხელნაწერში. როგორც ცნობილია, რუსთველი ცხრა ცა-ს არ იცნობს, მასთან ჩვეულებრივ შვიდი ცა გვხვდება.

ა. ბარამიძე: ცხრა ცა ჩვეულებრივია შუასაუკუნეების მწერალთა წარმოდგენაში (მღრ. დანტე და სხვ.).

ი. გიგინეიშვილი: შვიდთავე ფორმა გრამატიკულად მიუღებელია: შვიდთავე ცითა შეუძლებელი გამოთქმაა.

დაადგინეს: დარჩეს წაითხვა — ცხრითავე.

411 წა, შეები სატაელთა, ილაშქრე და ინაპარე;
 დემტამან ქმისს და გავიმარჯუღეს, მორკმულიმცა ჩემ კერძ ირე!
 მაგრა რა ექმან, კულაცა ნახვა მიმსუღებოლეს შენი ვირე?

და გული მომიც გაუყრელად, ჩემი შენთუის დაიჭირე!*

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 407) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

გ. კარტოზია: მეორე ტრავში ირე ზმნასთან სუბიექტი მოთხრობითში უნდა დისკვას: მორკმულმანმცა ჩემ კერძ ირე! ასევე მოთხრობითში უნდა შეეწყოს სუბიექტი იროს ზმნასაც: მერმე მანცა ჩემ კერძ იროს. 873.

ი. გიგინეიშვილი: მართალია, ირე გარდამავალი ზმნაა და, ამდენად, ქვემდებარე მოთხრობითში უნდა შეეწყოს, ანგრამ რადგანაც პირდაპირი ობიექტი დეკარგული აქვს, ქვემდებარის დასმა სახელობით ბრუნვაში მოულოდნელი არ არის. მღრ. დიალექტური (გურული) კაცი გაიარა.

დაადგინეს: დარჩეს წაითხვა: მორკმულმცა ჩემ კერძ ირე.

1975 წ. 80 მაისი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, ი. გიგინეიშვილი, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 412; 412,1; 412,2; 413; 414; 415; 416; 417 (პროექტი მოამზადეს ც. კიკვიძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუშმალიშვილმა, ნ. ტყეშელაშვილმა); 417,1; 418; 419; 420; 421; 422; 423; 424; 425 (პროექტი მოამზადეს ს. ცაიშვილმა, მ. ანთაძემ, გ. არაბულმა, ნ. კობტეიშვილმა, თ. კეტიშვილმა, ნ. წაქაძემ).

412 მოვაქსენე: აარ მეწყალის თავა შენთუის დასაწულად,
 მაგრა რათვან დამარჩინე, არ გამოსწინდი ჩემად მკლელად,
 შენ სინათლედ თუალთა ჩემთა მიჩნდე, მიზეებრ სანახველად,
 და აწ შეუება სატაელთა, მუნ გამოეინდე ლომი ქველად.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 408) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

რედაქციამ შესაძე ტრავში მიძიე წინ გადმოსვა: შენ სინათლედ თუალთა ჩემთა, მიჩნდე მიზეებრ სანახველად.

412,1 ამბრობანეთ, მიქმეთ, ვიახელ, ბალსა ერგო მარგალიტებო*.

ტურფამან წარბი ახარა: ტუარიელ, რას იჭირიტები?

წელს ვარდი ძუირად მოსრულა, შენგან არ მოვიწყუიტებო*.

და თაჟლისა ნაცვლად ნაუღელმან გულსა შემიკრა ფიტები*.

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 552) შედარებით პროექტში ცვლილება: ნაველმან (ნა-
ლველმან); მესამე ტაეპის ბოლოს მძიმის ნაცვლად დასმულია კუთხოვანი ბრჭყალები და
წერტილი. მეოთხე ტაეპის თავსა და ბოლოში მოშლილია კუთხოვანი ბრჭყალები. პროექტი მი-
ღებულ იქნა.

412,2 ხატელმან წივნი მკადრა და მასუხი მართებს ვითა!

ლაყბინი, საუკადრო, დაწერილი ილაითთა:

«მეფე შენი სადათ გუთინობს, რად გარისხდა ჩუენთუის, ვითა?»

და კულაე სოფელი ლხინთა ნაცვლად ბოლოდ მოქრეფუს სიავითა.

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 553) შედარებით პროექტში ცვლილება: ლაყბინი, საუ-
კადრო, დაწერილი (ლაყბინი საუკადრო დაწერილი). პროექტი მიღებულ იქნა.

413 აწ რასაცა მე მალრისებ, კორციელი არა ღირს-ა;

მონყალება იჩქითია, ღმრთისა ამაღ არა გუჭირსა;

შენთა შუქთა შემომადგამ, ბნელსა გულსა ზედა გუჭირსა,

და შენი ეიო, საღამისცა დამიყოფდეს მიწა პირსა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 409) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პრო-
ექტი მიღებულ იქნა.

414 ზედა წიგნსა საფიცარსა შეუჭიციე და შემომიციე,

მისეგან ჩემი სიყუარული ამით უფრო ღამაგტიცა:

«უშენთა მოწონება ეისიმცაო გულსა მიცა,

და ღმრთი მომკლავს, ამას იქით თავსა ვეტყუი, ამას ესწრთიცი».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 410) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პრო-
ექტი მიღებულ იქნა.

415 დაყუე სანი მას წინაშე, ერთმანერთსა ვეუბენით,

ეკამთ ამო ხილი რამე, სიტყუინცა ტკბილნი უჭქენით,

მერმე აელვე წამოსაელად ტირილით და ცრემლთა დენით.

და მისთა შუქთა შუენებანი ნათლად მადგეს გულსა ფენით.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 411) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

გ. კარტოზა: პირველ ტაეპში საყურადღებოა C²-ის წაკითხვა: ვ ე უ ბ ე ნ ი თ . ამ ჰვე-
ლი ფორმის წარმოჩენა იმ ნუსხაში, რომლის გადაწერილი დიდი მწიგნობრობით არ გამოირჩე-
ვა, მის პირველადობას უნდა მოწმობდეს.

შ. ძიძიგური, ა. ბარამიძე, ი. გვიგენიშვილი წინააღმდეგი არიან ტექსტში არქაული ფორ-
მის აღდგენას.

აღადგინებს: დარჩეს წაკითხვა — ვ ე უ ბ ე ნ ი თ .

416 მემნელებოდა სიშორე მისი, ბროლ-ბალასშ-მინისა.

მე გამიხლდა სოფელი, მქონდა სიმრავლე ლხინისა;

ნემად წინა იგი სინათლე ეთერთ მზედ ნაინისა,

და აწ მიკუთრს, მისსა გამყრელსა გული მიც კლდისა ტინისა!«

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 412) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.
ექტი მიღებულ იქნა.

417 „ღილასა შევეჯე, უბრძანე: «ქკართ ბუქსა და ნობასა!»

სრულთა სპათასა ვერ ვითხრობ არ შესახსნომლად მზობასა.

ღომმან მიემართე ხატავთს, ვერეინ მიზრახავს კრდლობასა,

და უჯზობა ელიდეს ლაშქარნი, არ გაიელიდეს გზობასა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 413) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: უბრძა-
ნე (უბრძანე). პროექტი მიღებულ იქნა.

ი. გვიგენიშვილის აზრით, მეორე ტაეპში ნაცვლად წაკითხვისა — არ შესახსნომლად
მზობასა — უნდა: არ შესახსნომისა მზობასა, როგორც ეს C⁴ ხელნაწერ-
სა და ა გამოცემაში გვაქვს.

417,1 მათ ლაშქართა სიმრავლითა მთა და ბარი აღდგდების;

საკაზიროდ შეიჯარნეს, მოცინარედ ეუბნების:

«ჩუენ ნუ ეიტყუით სიტყუას მკუბასსა, შემოქმედსა ეწყინების,

და ბარი კლდედ და კლდე მინდორად მისი თქმითა შეიქნების».

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 557) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პრო-
ექტი მიღებულ იქნა.

418 დაეადგე ზღვარი ინლოთა, მეელო პაშტაი ხანია;
რამაზის კაცი შემთხუთა, ვინ ხატათის ხანია,
მან მითხრა მოციქულობა გულისა მოსაფხანია:

ღა ჩქენთა მეგლთადა დსჰამენ თქუენნი, ინლოთა, თხანია».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 414) შედარებით პროექტში ცვლილება: თქუენნი, ინლოთა, თხანია (თქუენნი, ინლოთა თხანია). პროექტი მიღებულ იქნა.

419 მე შემომძღუნეს რამაზისგან ძღუნად საჰურკლე საშინელი,
სითხრეს: გჳადრებს: ანუ ამოგუწყუედ, არის შენგან არსაქმნელი,
ზენაარი გამოგუიდე, მით გუბია ყელსა წნელი,
ღა მოურბეულად მოგაკსენნეთ თაენი, შეილნი, საქონელი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 415) შედარებით პროექტში ცვლილება: მითხრეს: გჳადრებს (გვიხსრობს, გჳადრებს).

ი. გიგინეიშვილი: მეოთხე ტაეპში ნაცელად მოურბეულად ფორმისა საჰიროა მივიღოთ რიგ ხელნაწერში დაცული მაურბეულად. ტაეპის აზრი ასე უნდა გაეიგოთ: საპატრონოდ მოგართმევთ ჩვენს თავს, შეილებს, საქონელს.

ს. ცაიშვილი: აქ ნათელი სურათია: რამაზი უთელის ტარიელს: ნუ დაგვარბევო და ისე მოგართმევთო. სამი რედაქცია მოურბეულად-ს უკერს მხარს. მაურბეულად მხოლოდ C რედაქციის ნუსხების სიახლეა.

გ. კარტოზია: მაურბეულად აქ შინაარსობრივად შეუფერებელია. ტაეპში საპატრონოდ მორთმევაზე რომ იყოს ლაპარაკი, უნდა გვეჩვენოს საურბეულად.

დასაძინეს: დარჩეს წაკითხვა — მოურბეულად მოგაკსენნეთ.

420 რაცა შეგოფეთ, შეგუინდე, თუთი ჩუენე შეგუინანია;

თუ ღმრთულებერ შეგუინყვალბლეთ, აქა სუ მათეუნ სანანია;

ქუეყანა ჩუენი არ ასწყდეს, რისხით არ დაგუტყუენ ცანია;

ღა შენ მოგეთ ციხე-ქალაქი, მოგუენ ცოტანი ყმანია».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 416) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

კარტოზია: მეოთხე ტაეპში გვიანდელი მოგუენენ ფორმის ნაცელად უნდა მივიღოთ უფრო მართებული მოგუენენ, რომელიც რიგ ხელნაწერშია დაცული.

დასაძინეს: მიღებულ იქნეს წაკითხვა — მოგუენენ.

421 გუერდსა დავისხენ ვაზირნა, ეოუნეთ, გავიზრახენით;
მითხრეს, თუ: ახარო ყმაწილი, ბერნი მათ გჳადრებთ, გლახ, ვნით:
არაინ მეტად მუსთაღნი, — ჩუენ ერთხელ კულადა ენახენით, —
ღა არამცა მათგლის ღალატად, არამცა ეთეკასიონია!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 417) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

422 ჩუენ ამას ვარნეთ, წახილდე კარგითა მართ მამაცითა,

ღაშქარნი ახლოს გეკიდნენ, სცნობდენ ამბავსა კაცითა;

გულმართლად იყენენ, მიენდე, აფიცი ღმრთითა და ცითა,

ღა არ დაემორჩილდენ. შერისხდი რისხითა კულა და კულაცითა».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 418) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა. ოლანდ სტროფის ბოლოს კულადაკულაცითა დაიწერა ერთად.

423 მეკითა ესე თათბირი, ვაზირთა ნავაზირები;

შეესთუალეს: არამაზ მეფეთ, ვცან შენი დანაირები;

სიკუდილსა გიჯობს სიყოცსლე, დავუიდეგამს ვერ ქეიტკირები;

ღა ღაშქართა დავერი, ცოტათა წამოვალ, შენ კერძ ვირები».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 419) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

424 მათ ღაშქართაგან სამასნი კარგნი მოყმენა, ქველანი,
თანა წამოყმეეს, წა-ცა-ვე, დავარენ სპანი ყუბლანი,
ღავედრეს: ახადა მე მეელოს, ელენით იგივე ველანი,
ღა ახლოს მომდედით, მიშუღლეთ, გიკმობ, თუ მინდენ შუბლანი».

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 420) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

425 სამ ღდე ვიარე, შემთხუთა სსუა კაცი მისეე ხანისა.

კულა ეძღუნა უცხო მრავალი შესამოსელი ტანისა,

ებრძანა: **შწადლო სიახლე შენ ლაღისა და ჯანისა,
და რა შეგეყარო, მაშინ სცნა კჳლა ძღუნობა ამოსთნისა.**

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 421) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

1875 წ. 18 ივნისი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, გ. კარტოზია, ც. კიკვიძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 425; 427; 427,1 (პროექტი მოამზადეს ს. ცაიშვილმა, შ. ანთაძემ, გ. არაბულმა, ნ. კოტეიშვილმა, თ. კეტიშვილმა. ნ. წაქაძემ); 427,2; 428; 429; 429,1; 430; 430,1; 431; 432; 433; 433,1; 434; 435 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, ე. ბილანიშვილმა, ლ. კენაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელოძემ).

426 კჳლაყა ეთქვა: **შართალია აზომ ჩემი მონაცენი,
შე თუით წინა მოცეგები, მესწრაფების ნახვა შენი.**

მოკაცსენე: **ღღია, ღმერთო, ბრძანება ვქმენ შეცა თქუენი,**

და ტკილად ენახოთ ერთმანერთი, ვიყვნეთ ვითა მამა-შენი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 422) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

427 მუნით წასრული ჩამოგე ტვერისა რასმე კიდესა;
კჳლა მოციქულნი მოვიდეს, საღამად არ ღამრიდესა;
წინა ტურფათა ტაიჯთა ძღუნად ჩემთას მოზივდიდესა;
და **შენსა ნახებას მეუენი, — თქუეს, — მართლად ინატრიდესა.**

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 423) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

427,1 კჳლაყა ეცნა მოციქულთა მოსლეა, წანა გაეგება;
გარდაქდეს და თაუქანისცეს, სსუაგნით სსუათა პკადრეს ქება:
კაკმან ვითმცა შევიშალოს, რაცა გინდეს თქუენი ნება,
და რად გუიწყრებით შეუცორად, ეგე საქმე ვით ეგება?

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 570) შედარებით პროექტში ცვლილებაა: გარდაქდეს (გარდაახდეს).

პროექტი მიღებულ იქნა. ოღონდ მესამე ტაქსი მძიმე დაიყუა გ რ დ ე ს ზმნის შემდეგ.

427,2 გაეჭეხარნეს ესე თქმანი, ეიხარეთ და ეინადირეთ,
ქორითა და ავაზითა უცხო სული დაევიჭირეთ;
შეეცნი მოესრენ მასტილითა, ჩუენი მბრძოლნი ავატირეთ,
და ელაღობდით და ეთამაზობდით, სწრაფად მისლეა დაევირეთ.

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 571) შედარებით პროექტში ცვლილებაა: გაგუეხარნეს (ვაგუეხარდეს). ავაზითა უცხო სული (ავაზითა, უცხო სულნი). პროექტი მიღებულ იქნა.

428 მითსრეს: **მეფე მოკაცსენებს, შეცა შენ კერძ ვიარები,
სახლით ჩემით წამოსრული ხვალე აღრე შეგეყრები.**
მოციქულნი დაეყენეს, ხარვა დაეღვი, არ მპზრები,
და მეტად ამოდ უაღერსე, ერთგან დაწყეს ვით მაყრები.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 424) შედარებით პროექტში ცვლილებაა: უაღერსე (ეუაღერსე). პროექტი მიღებულ იქნა.

429 კარვი საქმე კაცსა ზედა აზომ თურე არ წაკედების:
ერთი კაცი უკმო-რე-სწყედა, მოღვა, მალეით მეუბნების:
ღდიდი მაცო თქუენი ეალი, ჩემგან ძნელად გარდიქდების,
და გაწირვა და დაეიწყება ჩემგან თქუენი არ იქმნების.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 425) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

429,1 ეს ვინმე კაცი ათხილობს ტარიელს ღალატისაქანს:
ეე არ იქმნის აროდეს, ღომი შემინდეს თხისაქანს!
შე კარგად გამეჩვენო, გავგზავნილია მზისაქანს,
და მოყმე მკნე, ღალი, უებრო

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 573¹) შედარებით პროექტში ცვლილება: ათხილობს (ა[ფ]თხილობს); მეოთხე ტაეპის მეორე ნახევარი 1956 წ. გამოცემაში ასე იკითხება: [აქ არ შეირცხვე ვისაგან]. პროექტი მიღებულ იქნა.

430 მე მამისა თქუენისაგან ვარ ცოტაი განაზარდი.
თქუენი მესმა საღალატო, საცნობელად გამოვეარდი;
მკუდარი მიმძიმ სანახაუად ტანი მკუერი, პირი ვარდი,
და ყუელასავე მოგაქსენებ, გამიფონე, დამიწყნარდი.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 426) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის პროექტი მიღებულ იქნა.

430,1 შემეგნია, იგი კაცნი შენთჲს კარვსა არ არჩევენ,
მოციქულთა მოგზავნიან, საღალატოდ შეგირტუევენ;
ილაოთთა მივიყუანენ, უკან სპათა მოგაწევენ,
და სასიკუდილოდ მონდომიზარ, ავრე ფიცხლად მით ვაწუქევენ.

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 575) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: გზავნიან, საღალატოდ (მოგზავნითა საღალატოდ). პროექტი მიღებულ იქნა.

431 რომეც ცუდად არ მოღორდე, სისი კაცნი ვლალატობენ,
ეროვან შენთჲს დამალულნი სპანი ასჯერ ათასობენ;
ქულა სსუაგან ვითქს სამი ბუერი, ასრე ფიცხლად მით გიკმობენ,
და აწვე თავსა არ ეწევი, ფათურაქსა შეგასწრობენ.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 427) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

432 მეფე ცოტათა გეგებვის, ვის მკურტენი ვერ გელევიან;
მალეით ჩაიკმუნ აბჯარსა, მიენლო, მით ვეთნევიან;
კუამლსა შეიქმან, ლაშქარნი ყოველენით მოგებუევიან.
და რა ერთსა გეუმდენ ათსანი, ეგრეცა მოგერევიანაჲ.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 428) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.

ა. ბარამიძე: სტროფის პირველი ნახევარტაეპის წაიოთხვა — მე ფე ცოტათა გეგებვის, რომელიც მხოლოდ ერთ ხელნაწერშია (A²) წარმოდგენილი, უნდა შეიცვალოს სხვა ხელნაწერთა ჩვენების მიხედვით: მე ფე ცოტათ მოგებვის. ზმნის პრევერბიანი ფორმისათვის შდრ. მე თითი წინა მოგებვისი (426²).

ს. ცაიშვილი: სტროფი დაბალი შარბითა დაწერილი. ნახევარტაეპის ამგვარი წაიოთხვა კი (მეფე ცოტათ მოგებვის) რიტმს არღეებს. ამიტომ A²-ის წაიოთხვა ანგარიშგანსაწევი.

დაადგინეს: დარჩეს წაიოთხვა — მე ფე ცოტათა გეგებვის.

433 მას კაცსა ამოდ ეუბუნ და მადლსა ვარლუიქილია:
რომე არ მოეკუდე, შემოგზლო, შენ ამას ინატრილია;
აწ ამხანავთა არ გიგრძნან, წადი, მათთანა მილია,
და თუ დავივიწყო, უთუოდ მემცა ვარ განაკილია!ჲ

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 429) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექტი მიღებულ იქნა.

433,1 მას კაცსა კარვად ეუბუნ, არა კენ სიტყუამიდარობა,
სივლითა მივეც მამული, — არ მახლდა მიუმხუდარობა, —
ინდოეთს — ცისე მავარი, ვარაყუმს — მთა და ბარობა;
და დავსწერე, კელი ჩაურთე, ინდოთა ამილბარობა.

1956 წლის გამოცემასთან (სტრ. 578¹) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: ექნენ (ვქნენ), სიტყუამიდარობა (სიტყუა მიდარობა); მეორე ტაეპში დასპულია ტირეები და ტაეპის ბოლოს მძიმე წერტილ-მძიმის ნაცელად; ყარაყუმს (ყარყუმთა); მესამე ტაეპში 1956 წლან გამოცემა არავითარ სასიენ ნიშანს არ სვამს; ჩაურთე, ინდოთა (ჩაურთე — ინდოეთს). პროექტი მიღებულ იქნა.

434 არეის გაეანდე სულდგმულსა, დავმალე ვითა ჳორია.
რაცა იქმნების, იქმნების, ყოელი თაბთირი სწორია!
მავრა სპათაენ გავგზავნე კაცი, გზა თუცა შორია,
და შეესტაღე: ფიცხლად წამიღით, მოვრანეთ მთა და გორია!ჲ

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 430) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება: სპათაენ (სპათაე); სტროფის ბოლოს ძაბილს ნიშანი და ბრქვალეზია (ბრქვალეზისა და წერტილის ნაცელად). პროექტი მიღებულ იქნა.

435 მე დილასა მოციქულთა სიტყვა ტკბილი შეუთქალე:
 რამაზს ჰკადრეთ: მოგვეგები, მოდი, მოვალ მეცა მალე.
 ნახუვარ დღე სხვა ვიარე, ჭირსა თავი არ ვაქრძალე.
 და განგება, ღლესა მომკლავს, ქვეშეცა სადა დავიმაღლე?!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 431) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: შეუ-
 თქალე (შეუთქალე). პროექტი მიღებულ იქნა.

1075 წ. 26 სექტემბერი

სხდომას დაესწრნენ: ა. ბარამიძე, გ. კარტოზია, ც. კიციძე, ე. მეტრეველი, ს. ცაი-
 შვილი, შ. ძიძიგური.

განიხილეს სტროფები: 436 (პროექტი მოამზადეს გ. კარტოზიამ, ე. ბილანიშვილმა, ლ. კი-
 ნაძემ, ბ. მასხარაშვილმა, ე. ტურაბელიძემ): 437; 438; 439; 440; 441; 442; 443 (პროექტი
 მოამზადეს ც. კიციძემ, ნ. ავალიშვილმა, ლ. გუგუშვილმა, ლ. თუმშელიშვილმა, ნ. ცქტი-
 შვილმა).

436 ქელსა რასმე ვარდავადე, მინღორს მტყერი დავინახე;
 ეთქვი, თუ: ღმრეა რამაზ მეფე, ჩემთვის უღვამს თუცა მახე,
 ჩემი გაქეთოს ჯორცა მათსა ჯრმალი ბასრი, უხუი ახუა.

და მაშინ უთხარ სხათა ჩემთა, სახე დიდი დაუსახე.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 432) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: უთხარ
 (ეუთხარ), დაუსახე (დაუესახე). მეორე ტაეპში, ცეზურასთან, წერტილ-მძიმის ნაცვლად დასპე-
 ლია მძიმე. პროექტი მიღებულ იქნა.

437 ეთქვი, თუ: ღმანო, ისი კაცნი ჩუენ ღლატსა გუიღვებთან,
 მკლავთა თქუენთა სიმარენი ამისთვისმცა რად ღალბიან?
 ვინცა მოქდღეს შეფეთათის, სულნი მათნი ზეცას რბიან.

და აწ შეეგნეთ ზატაელთა, ჯრმალინი ცუდად რას გუბიან?

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 433) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პროექ-
 ტი მიღებულ იქნა.

438 უბრძანე ჩაგმა აზურისა ღალმან სიტყუითა ჯაფითა;

დაეკაზმენით საომრად ჯაჭუითა, ჯაემან-ჯაფითა,

რაზმი დაეწყვი, მიემართე, წავე დიდითა სწრაფითა,

და მას ღლესა ჩემი მებრძოლი ჩემმანეე ჯრმალიან დავითა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 434) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილებაა: უბრძა-
 ნე (ეუბრძანე). პროექტი მიღებულ იქნა, ოღონდ მესამე ტაეპის ბოლოს მძიმის ნაცვლად და-
 ისეა წერტილ-მძიმე.

439 მიეცახლენით, შეგუატყუეს მათ ტანსა აბჯარემულობა;

კაცი მოვიდა, მომართუა მეფისა მოციქულობა;

ეთქუა, თუ: ღვამად გუანინა ჩუენ თქუენი არორგულობა,

და აზურითა გებდაეთ, შეგუტყუენია აწ ამაღ გულანკლულობა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 436) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პრო-
 ექტი მიღებულ იქნა.

440 შეესთქალე, თუ: ამეცა ვიცი, რაცა ჩემთვის ვაგიფიცა;

თქუენ რასაცა სთათბირობდით, არ იქმნების, არ, ივია!

ზრძანეთ, მოდით, შემებენით, ეითა წესი და რიცია,

და მეცა თქუენად დასაჯოცლად კელი ჯრმალსა დამიფიცა.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 436) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პრო-
 ექტი მიღებულ იქნა.

441 რა მივიდა მოციქული, კუღამცა რაღლა გამოგზანენს!

კუამლი შექმნეს ღამქართათის, დამალული ვაამქლანენს;

სამალავით გამოვიდეს, თაენი ორენით აქარანენს,

და შექმნეს რაზმი მრავალკაცი, თუცა, ღმერთო, ვერა მანენს.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 437) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის. პრო-
 ექტი მიღებულ იქნა.

442 უხუი ესთსოვე, კელი ჩავეე მუზარადის დასარქმელად;

საომარად ატეხილი ვიყავ მათად გამტეხელად;

ერსია წესიერი უტყუარისა, წყვეტილი და წავე გრძელად.
და შთა ურიცხვი რაზმი ეწეო, წესიერად დევს და აუშლელად.

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 436) შედარებით პროექტში ცვლილება არ არის.
ექტი მიღებულ იქნა.

რედაქციის წევრებმა იმსჯელეს შესაძლებელია ტაქსის წაყოფისა და გაგების შესახებ. პირველი
ნახევარტაქსის ასრის შთა ერთნაირად ვსმით: ტარული დაწინაურდა და ერთ უტყუარზე და-
შორდა თავის რაზმს. ტაქსის სეორე ნახევრის მნიშვნელობა რედაქციის წევრებს სხვადასხვა-
გვარად ვსმით: ს. ცაიშვილის ასრით, აქ პლასტიკურ-სექულტურულადაა გასახატული ტ-
რეელის საბრძოლო მდგომარეობა - შემართულად. „წაგრძელებულად“ მიღ: ც. კიკელი-
ასრით. წავე გრძელად და წავე გრძელად წაშნავს: წავეწეო, შთა წაველი.

443 ახლის მივე, შემოსიხდნეს, აშმაგიათა, ესე თქმესა.

მუნ მივსართე მელაფეგარმან, სად უფროსი ჯარი დევსა;

კაცსა შევიც, ცხენი დავეც, მართ ორნავე მიკვსს მზესა,

და შუბი ვატყვია, კელა ხეჯეფე, ვაქებ, კრმალო, ვინცა ვლესა!

საიუბილეო გამოცემასთან (სტრ. 439) შედარებით პროექტში შემდეგი ცვლილება:
შევეო (დაეს შუბი ვაქებ).

რესახე ტაქსში მიკვსს შეველი: ქედეს ფორმით, ამავე ტაქსის ბოლოს,
რის საცვლად დარცა წერტილმსმით.

ნიკო მუსხელიშვილი

აკადემიკოს ნიკო მუსხელიშვილს აღრიდანეე ვიცნობდი. წლების მანძილზე ვთანამშრომლობდი მასთან. ბევრჯერ ეყოფილვარ მის ოჯახში. ჩემს ოჯახში მოსვლითაც არაერთჯერ გავუხარებივარ. ერთად გვიმოგზაურია ჩვენს ქვეყანაშიც და ჩვენი ქვეყნის გარეთაც (მოგზაურობაში კარგად შელაენდება კაცის ხასიათი).

ნიკო მუსხელიშვილი თავისთავადი იყო ოჯახშიც, სამუშაო კაბინეტშიც და საზოგადოებრივ საკრებულოშიც: უბრალო, თავმდაბალი, ყურადღებიანი, მზიარული, მახვილგონიერი, ტკბილი მოსაუბრე. იუმორი მისი სტიქია იყო. ერთი სიტყვით, იგი ყველა საუკეთესო ადამიანური თვისებებით უზეად იყო დაჯილდოებული. შინ ხელგაშლილი და პურადი მასპინძელი გახლდათ.

აბა, მე რა მეთქმის ნიკო მუსხელიშვილზე როგორც მათემატიკოსზე. მეცნი-

ერების ამ დარგში ის ხომ საყველთაოდ აღიარებული ავტორიტეტია მთელ მსოფლიოში. მხოლოდ ის მინდა აღენიშნო, რომ ჩვენი საყვარელი პრეზიდენტი ფართოდ განათლებული და ფართო ინტერესების მქონე მეცნიერი იყო, რომელიც არ იკეტებოდა თავისი სპეციალობის ვიწრო ნაჭუჭში.

ნ. მუსხელიშვილს ყოველთვის ისადაედა ლიტერატურა და ხელოვნება. სწავლული მათემატიკოსი საუცხოოდ ერკვეოდა ხელოვნების უფაქიზეს ნიუანსებშიც კი. მას ძლიერ უყვარდა მუსიკა, ბევრს კითხულობდა მხატვრულ ლიტერატურას ქართულ, რუსულ და უცხო ენებზე. ზეპირად იცოდა რიგი ჩვენი თანამედროვე ქართველი პოეტის ლექსი. საგულისხმოა ისიც, რომ თავის მახლობლებსა და მოწაფეებს ბეჯითად უნერგავდა ლიტერატურისა და ხელოვნების სიყვარულს.

ნ. მუსხელიშვილი უადრესად სიმპათიური, მომხიბლავი, დიდბუნებოვანი ადამიანი იყო. საქმიან ურთიერთობაში საკმარისად მკაცრი, მაგრამ სამართლიანი, პრინციპული, პირდაპირი, პირუთენელი გახლდათ. თუ რამე სასაყვედურო ჰქონდა, არ დაგიმალავდა, პირში მოგახლიდა, შემდეგ დაგიყვავებდა, მოგიაღერსებდა, უბრალოდ არ გაწყენინებდა. სძულდა პირობითნობა და მლიქვნელობა, ერიდებოდა წვრილმან მეურვეობას (ე. წ. პროტექცია მასთან არ ჭრიდა). აფასებდა ადამიანის ცოდნასა და ღირსებას. ვერ იტანდა ცრუპატრიოტებს, ბაქიებსა და კუდაბზიკებს. უზომოდ უყვარდა საქმე, შრომა, გარჯა. ახლოს არ იკარებდა საქმოსნებს, უქნელთ, ზარმაცებს. კარგად

იცოდა მომადლებული ნიჭის მნიშვნელობა, მაგრამ მასზე არ ამყარებდა გადამეტებულ იმედებს. წარმატების საწინდრად თელიდა უპირატესად შრომასა და გულმოდგინებას. იმდენად კეთილი იყო, რომ თხოვნაზე უარის თქმა არ ეხერხებოდა, უკიდურეს შემთხვევაში სხვას ათქმევინებდა უარს.

იშვიათად მოიძებნება კაცი, რომელიც შემოქმედებითი კვლევა-ძიებით იყოს გატაცებული და დიდი მეცნიერულადმინისტრაციული ხელმძღვანელობის უნარიც შესწევდეს იმავდროულად. ასეთ იშვიათ პირთა რიცხვს ეკუთვნოდა ნიკო მუსხელიშვილი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პრეზიდენტი სამაგალითო და მისაბაძი იყო თავისი ტაქტით, თავაზიანობით. შემთხვევითი როდი იყო, რომ იგი განსაკუთრებულ მზრუნველობას უწევდა და პატივით ეპყრობოდა თავის უმცროს თანამშრომლებს. სალამს ვერ მოასწრებდი.

ნ. მუსხელიშვილი იყო გამოჩენილი საზოგადო მოღვაწე, შესანიშნავი მოქალაქე, თავდაუზოგველი მოჭირნახულე თავისი ქვეყნისა და თავისი ხალხისა, გულწრფელი მამულიშვილი. მას ახარებდა ჩვენი ქვეყნის წარმატებანი, გულს უკლაედა ყოველგვარი უკეთურობა. წლებით ერთგვარად დამძიმებულს შენარჩუნებულ იქონდა ახალგაზრდული ენერჯია, ჭაბუკური შემართება და სულისკვეთება. ხანდაზმულობაშიც დაუღლეი და მოუსვენარი იყო.

ჩვენგან წავიდა დიდი ქართველი ინტელიგენტი, მეცნიერების ნამდვილი რაინდი, სოციალისტური შრომის ჭეშმარიტი გმირი.

ნიკო მუსხელიშვილის ნათელი სახე უკვდავი იქნება ერის ხსოვნაში.

ალექსანდრე ბარამიძე